

BIBLIOTEKA
SAZVEŽĐA

61

UREDNIK
MILOŠ STAMBOLIĆ

NIKOS PULANCAS

KLASE
U SAVREMENOM
KAPITALIZMU

RECENZIJU: MILOŠ STAMBOLIĆ • CRTEŽ NA KORICAMA: DUŠAN
RISTIĆ • TEHNIČKI UREDNIK: BOGDAN ČURČIN • KOREKTOR:
ANKA TEOFANOVIĆ • IZDAVAČ: IZDAVAČKO PREDUZEĆE NOLIT,
BEOGRAD, TERAZIJE 27 • STAMPA: STAMPARIJA SLOBODAN JOVIĆ,
BEOGRAD, STOJANA PROTICA 52 • TIRAŽ: 5.000 PRIMERAKA

NOLIT • BEOGRAD
1978

Naslov originala

NICOS POULANTZAS
**LES CLASSES SOCIALES DANS
LE CAPITALISME AUJOURD'HUI**

Editions du Seuil
Paris, 1974

PREVEO
ZORAN JOVANOVIĆ

PREDGOVOR

Knjiga *Klase u savremenom kapitalizmu* je prvo delo Nikosa Pulancasa koje izlazi u našoj zemlji. Međutim, ovaj autor nije sasvim nepoznat našoj čitalačkoj publici. Časopis *Marksizam u svetu* je u dva maha, 1974. i 1975, doneo dva izvoda upravo iz ove Pulancasove knjige.¹ U knjizi L. Altisea *Za Marksa*, koju je pre nekoliko godina objavio „Nolit”, publikovan je i Pulancasov osvrt na ovu knjigu.

Nikos Pulancas rođen je 1936. u Atini. Studirao je u Atini, Hajdelbergu i Parizu. Od početka šezdesetih godina živi u Francuskoj. Predavao je na univerzitetima u Frankfurtu, Atini i Bostonu. Poslednjih godina predaje na univerzitetu Vinsennes. Objavio je sledeće knjige: *Pouvoir politique et classes sociales*, ed. Maspero, 1968. *Fascisme et dictature*, ed. Maspero, 1970. (II izdanje 1974), *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, ed. Seuil 1974. i *La Crise des Dictatures*, ed. Maspero, 1975. Ovim knjigama, koje su prevedene na engleski, nemački i italijanski, Pulancas je postao danas jedan od najistaknutijih marksističkih teoretičara države i klase.

Od svoje mladosti do danas Pulancas se uvek smatrao delom radničkog pokreta, mada nije pristupao ni jednoj radničkoj partiji. Danas je u najtešnjem kontaktu i saradnji sa Komunističkom partijom Grčke — za zemlju.

¹ Nicos Poulantzas, „Internacionalizacija kapitalističkih odnosa i država-nacija”, *Marksizam u svetu*, 7—8/1974. i „Društvene klase u kapitalizmu danas” *MUS*, 3/1975.

I

U prvoj knjizi koju je objavio, *Politička vlast i društvene klase*, Pulancas je izložio svoje shvatanje marksizma i društva koje je, s malim izmenama, zadržao u svojim narednim knjigama kao teorijsko-metodološku osnovu svojih istraživanja.

U Uvodu knjige Pulancas najpre izlaže svoju koncepciju marksizma, pozivajući se pri tome direktno na Luju Altisea: „Marksizam sačinjavaju dve spojene, ali različite naučne discipline... to su dijalektički materijalizam i istorijski materijalizam”.²

„Istorijski materijalizam ili nauka o istoriji — piše Pulancas — pri tome je u jednom istom teorijskom kretanju zasnovao i dijalektički materijalizam kao zasebnu disciplinu” koja „se bavi teorijom istorije naučnog stvaranja” i zato „što je konstituisanje nauke o istoriji... dovelo do definicije jedne teorije o nauci koju obuhvata kao sastavni deo svog predmeta”.³

Razmatrajući u prvoj glavi ove knjige pojmove politika i političko, kao i odnose odgovarajućih struktura i praksi, Pulancas piše da se „s jedne strane, političko mora situirati u strukturi jedne društvene formacije, i s druge, kao njen *specifični* nivo, kao krucijalni nivo u kome se ogledaju i kondenzuju protivrečnosti jedne formacije”.⁴ Pojam političko u stvari označava praksu preobražavanja jednog posebnog objekta; taj objekt je „mesto” u kome se konačno fuzionišu odnosi raznih protivrečnosti, pa se zato, „polazeći od tog mesta, može delovati u pravcu preobražaja postojeće strukture”.⁵ Pošto se političko kao politička struktura „jednog načina proizvodnje i jedne društvene formacije sastoji u institucionalizovanoj moći države”, politika kao politička borba je uvek najpre usmerena ka državi kao njenom cilju.⁶

Pozivajući se na Engelsa, Pulancas eksplicira opštu funkciju države na sledeći način: „Država poseduje na-

² Nicos Poulantzas *Pouvoir politique et classes sociales*, Petit collection Maspéro, 1972, (prvo izdanje knjige 1968) str. 5.

³ *Ibid.* str. 5.

⁴ *Ibid.* str. 36.

⁵ *Ibid.* str. 37.

⁶ *Ibid.* str. 38.

ročitu funkciju time što predstavlja faktor kohezije između nivoa jedne društvene formacije”, ona je „faktor regulisanja njene globalne ravnoteže kao sistema”.⁷ Politička praksa što ima državu kao svoj osnovni cilj ili... ima kao rezultat održavanje jedinstva jedne formacije... ili dovodi do preobražaja kojima je cilj država kao čvorna struktura raskidanja tog jedinstva”.⁸

Ali država je i „mesto kondenzacije raznih protivrečnih instanci”.⁹ S tim u vezi, Pulancas, navodeći Leninima, ističe: „Država je... zbir praktičnih borbi čovečanstva”.¹⁰ U tom dvostrukom obeležju, države kao faktora kohezije i države kao poprišta protivrečnosti društva, Pulancas vidi razrešenja problema odnosa politike i istorije: „Taj odnos obeležava strukturu političkog u isti mah kao *specifičnog* nivoa jedne formacije i kao *mesta njenih preobražaja*, a političku borbu kao pokretača istorije kome je cilj država”.¹¹

Da bi došao do svoje opšte teorijske definicije klase, Pulancas najpre, već u skladu sa svojom strukturalističko-marksističkom orijentacijom, odbacuje „istoricističku”, „hegelijansku” koncepciju u marksizmu koja klase shvata „kao subjekte istorije, kao faktore genetičkog začinjanja strukture jedne društvene formacije i kao faktore njihovog preobražaja”,¹² a radnika (ako je reč o kapitalizmu) kao subjekta-proizvođača umesto kao puku personifikaciju najamnog rada i pasivnog nosioca (reč je o Marksovom pojmu Träger) struktura.¹³ U nastojanju da se pri tome ogradi od ekonomističkog shvatanja društvene klase Pulancas klase višestruko uslovljava, naglašavajući „da su društvene klase posledica jednog skupa struktura i njihovih odnosa, i to 1) ekonomskog nivoa, 2) političkog nivoa i 3) ideološkog nivoa”.¹⁴

Da bi izveo svoj koncept klase, Pulancas mora uvesti u svoju teorijsku analizu društva jedan duali-

⁷ *Ibid.* str. 41.

⁸ *Ibid.* str. 41.

⁹ *Ibid.* str. 42.

¹⁰ *Ibid.* str. 45.

¹¹ *Ibid.* str. 41—42.

¹² *Ibid.* str. 58.

¹³ *Ibid.* str. 64.

¹⁴ *Ibid.* str. 61.

zam društvenog sistema, struktura i društvenih odnosa. S jedne strane je način proizvodnje kao specifična kombinacija faktora proizvodnje sa materijalnim i tehničkim uslovima rada — to je oblast bazične, *ekonomske strukture* društva; s druge strane su *društveni odnosi proizvodnje* „kao odnosi faktora proizvodnje raspoređenih u društvene klase, klasni odnosi”.¹⁵ Klase su rezultat dejstva prve oblasti, društvenih struktura, na drugu, na oblast društvenih odnosa. „*Društvena klasa je* — piše Pulancas — *jedan pojam koji označava dejstva celine struktura, matrice jednog načina proizvodnje ili jedne društvene formacije na faktore koji su njeni nosioci*: taj koncept, dakle, označava dejstva globalne strukture u oblasti društvenih odnosa”.¹⁶

Polazeći od navedenog dualizma, Pulancas pojam vlasti definiše kao jedan od efekata strukture na društvene odnose: „vlast... je jedan pojam koji indicira efekat svih struktura na *odnose između praksa raznih suprotstavljenih klasa*”.¹⁷ „Klasni odnosi su... odnosi vlasti” — ističe Pulancas — što „nipošto ne znači priznavati da su društvene klase zasnovane na odnosima vlasti...”.¹⁸ Još preciznije, „vlast je sposobnost jedne društvene klase da ostvari svoje specifične interese”.¹⁹ U vezi sa pitanjem vlasti Pulancas analizira i pojam interesa.

U drugom delu svoje knjige Pulancas, polazeći od teorijsko-metodoloških pozicija izloženih u I delu, razmatra problematiku kapitalističke države. Razmatrajući najpre odnos države i odnose proizvodnje, Pulancas, čini se nedovoljno argumentovano, odbacuje kao nenaučna ona marksistička razmatranja o državi u kapitalizmu (A. Lefevr, dela Volpe, U. Čeroni, M. Rosi, H. Markuze) koja slede hegelovsko-marksovski koncept o razdvojenosti kapitalizma na građansko društvo (ekonomska sfera) i političku državu (politička sfera), ističući da taj koncept počiva na pojedincu kao činiocu proizvodnje, a ne na klasi.

¹⁵ *Ibid.* str. 63.

¹⁶ *Ibid.* str. 66.

¹⁷ *Ibid.* str. 104.

¹⁸ *Ibid.* str. 106.

¹⁹ *Ibid.* str. 107.

Umesto ove uobičajene teorijske polazne pozicije u izvođenju specifične artikulacije, odnosno relativne samostalnosti političkog u odnosu na ekonomsko u kapitalističkom načinu proizvodnje, Pulancas tu samostalnost utemeljuje u odvajanju neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju.²⁰ Pri tome valja imati u vidu da Pulancas preuzima od Altisea i Balibara razliku između „odnosa stvarnog prisvajanja”, koji „se primenjuju na odnos između radnika i sredstava za proizvodnju”, i „odnose vlasništva” koji se razlikuju od prethodnog odnosa, jer u njima ne-radnik interveniše kao vlasnik, bilo sredstava za proizvodnju, bilo radne snage, bilo jednog i drugog, pa prema tome i proizvoda”.²¹ Različitost odnosa stvarnog prisvajanja i odnosa vlasništva uslovljava različit odnos ekonomskog i političkog u različitim načinima proizvodnje.

U kapitalizmu dolazi do odvajanja neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju a time i do homologije između odnosa vlasništva i odnosa stvarnog prisvajanja. „Upravo od tog odvajanja — piše Pulancas — koje samog radnika čini elementom kapitala... proističe ekonomski karakter tog načina proizvodnje kao procesa proizvodnje viška vrednosti. Ta kombinacija određuje jednu specifičnu artikulaciju političkog i ekonomskog, „proces proizvodnje u kapitalističkom načinu proizvodnje funkcioniše na relativno autonoman način, pošto mu nije potrebna intervencija van-ekonomskih faktora karakteristična za druge načine proizvodnje”,²² tako da se ekonomsko emancipuje od političkog.

U okviru trećeg dela knjige Pulancas izlaže svoje shvatanje ideologije i njenog odnosa sa državom. Sledeći Altiseovu strogu podelu ideologije i nauke, i Pulancas svaku ideologiju smatra lažnom, neistinitom. Takvu ideologiju on ne istražuje kao oblik klasne svesti — za njega je ideologija „instanca”, „odnos”, „nivo”, „status” upravo „struktura”, objektivna, izvan ljudi i nezavisna od njih, u njoj ljudi samo „učestvuju”. Ovde strukturalistička interpretacija marksizma kao da ot-

²⁰ *Ibid.* str. 28, 133.

²¹ *Ibid.* str. 21.

²² *Ibid.* str. 28.

kriva izvesnu idealističku tendenciju koja se skriva iza njenog objektivizma.

Pulancasova prva knjiga *Politička vlast i društvene klase* izazvala je veliko interesovanje, pa i polemiku. Jedan od najupornijih u toj polemici bio je engleski marksista, takođe teoretičar države, Ralf Miliband.²³ Pulancasova strukturalistička interpretacija marksizma bila je najčešće predmet kritike. U sklopu kritike te interpretacije Miliband je kritikovao Pulancasov „strukturalni apstrakcionizam” u razmatranju države. „Pod tim, piše Miliband, mislim da svet ‚struktura’ i ‚nivoa’... ima tako malo dodirnih tačaka sa savremenom stvarnošću da ga on odvaja od svake mogućnosti da ostvari ono što opisuje kao ‚političku analizu konkretne klasne situacije’”.²⁴

Pulancas je pokušao da pobije tezu da njegova teorija nije u stanju da pruži analizu konkretno-istorijske zbilje time što je analizirao jedan konkretni istorijski fenomen, nemački i italijanski fašizam. Otuda je knjiga *Fascisme et dictature*, koja je rezultat te analize, značajna ne samo s obzirom na razradu konkretnog sadržaja, nego i kao jedan pokušaj da se strukturalistički interpretiranim marksizmom zahvati konkretno-istorijsko zbivanje. Odmah da kažemo da po našem mišljenju taj pokušaj nije sasvim uspeo; ili preciznije rečeno, on je pokazao teorijsko-metodološku nesposobnost te orijentacije da zahvati i adekvatno shvati istorijsku zbilju. Tako jedan od kritičara ove Pulancasove knjige govori o „rdavom kompromisu”, „nezgrapnom dualizmu” što ga predstavlja ova knjiga, jer u njoj „teorijski i istorijski materijali nisu nikada integrirani”, „istorijski materijal služi samo za konkretnu ilustraciju opštih teza”. Ali ne samo to i ne pre svega to: u na-

²³ On je izdao 1965. godine knjigu *The State in Capitalist Society*. U engleskom marksističkom časopisu *New Left Review*, 58/1969, Pulancas je kritikovao tu knjigu, („The Problem of the Capitalist State”) a u narednom broju časopisa Miliband odgovara Pulancasu („The Capitalist State — Reply to Nicos Poulantzas”). 1973. u istom časopisu (broj 82) Miliband piše kritiku Pulancasove knjige o državi („Poulantzas and the Capitalist State”), a u broju 95/1976 Pulancas uzvraća kritiku Milibandu („The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau”).

²⁴ Ralph Miliband, „Poulantzas and the Capitalist State, *New Left Review*, 82/1973.

stojanju da odbacujući jednoznačnu uzročnost (vulgarni ekonomski determinizam staljinizma) i „lukačevsko-gramšijevski istoricizam” izgradi neki strukturalni istoricizam, Pulancas mora da pribegne svojevrsnom teleologizmu i „završava u mnogo više apsolutizovanoj i više determinističkoj istoriji”, nego istoricizam i vulgarni ekonomizam.²⁵

Kroz sedam poglavlja svoje knjige o fašizmu Pulancas u stvari razmatra tri kompleksna problema koje artikulise već u uvodu knjige: problem geneze fašizma, strukturalistički model fašizma, odnosno fašističke države i odnos fašizma i radničkog pokreta.²⁶

Pulancas nastoji da pokaže kako se fašizam javlja onda kada u istorijskom momentu prelaza kapitalizma iz liberalnog u državno-monopolistički stadij vladajuća klasa nije više sposobna da kroz postojeće političke institucije ostvari političku hegemoniju, što je, između ostalog, uzrokovano i time što je odgovarajuća zemlja „slaba karika” u imperijalističkom lancu (Pulancas i počinje svoju knjigu dovođenjem u vezu Lenjinovih stavova o imperijalizmu sa genozom fašizma). Ta nesposobnost izražava se u vidu političke krize koja vodi dezintegraciji postojećih političkih institucija i ideoloških konstelacija. To sve utiče na sitnu buržoaziju, a delimično i na radničku klasu.

U objašnjavanju karaktera fašističke države kao „izuzetne države” Pulancas polazi od svoje teze o relativnoj autonomiji kapitalističke države u odnosu na vladajuću klasu. No, u toj eksplikaciji on kao da se zapleo u jednoj protivrečnosti: s jedne strane, on, kao pre njega i Oto Bauer, Lav Trocki i A. Talhajmer (August Thalheimer) utvrđuje *izuzetnost* fašističke države na osnovu Marksove analize bonapartističke diktature u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*; s druge strane, Pulancas stoji na stanovištu (izgrađenom još u knjizi *Politička vlast i društvene klase*) da „je Marks bonapartizam označio... svojstvenim za sve oblike ka-

²⁵ Vidi Auson Rabinbach, „Poulantzas and the Problem of Fascism, *New German Critique* (University of Wisconsin, Milwaukee), 8/1976, str. 157—158 i 159.

²⁶ Nicos Poulantzas, *Fascisme et dictature*, Ed. Seuil/Maspero 1974, str. 6—7.

pitalističke države.²⁷ Otuda proizilazi da fašistička država i nije izuzetna kapitalistička država. I doista, Pulancas u svojim analizama potcenjuje specifičnu formu države. Tako, na primer, Pulancas ne pridaje poseban značaj činjenici da fašizam ukida tradicionalne buržoaske oblike zakonitosti, parlamentarno-predstavnički sistem i sl.

Dok su, kao što smo videli, teorijsko-metodološki razlozi bili presudni da prva Pulancasova knjiga, *Politička vlast i društvene klase*, dobije svojevrstni nastavak u knjizi *Fašizam i diktatura*, konkretna istorijska zbivanja su uticala da ova druga knjiga dobije svoj nastavak u knjizi *Krize diktatura*. Naime, sredinom sedamdesetih godina dolazi do pada fašističkih, odnosno militarističkih režima u Portugaliji, Grčkoj i Španiji i, s obzirom na svoju prethodnu knjigu, razumljivo je da se Pulancas našao pobuđen da analizira ove značajne događaje i iz njih izvuče opštija iskustva i relevantna pitanja za radnički pokret.

Pulancas podvlači da je jedna od osnovnih karakteristika ovih zbivanja činjenica što ovi režimi „nisu zbačeni“ otvorenim i frontalnim udarom pobunjenih narodnih masa.²⁸ Demokratski narodni pokret rađao se i razvijao kroz sam proces demokratizacije. Pitanje koje se najpre postavlja — ističe on — jeste da li će demokratske tekovine tog procesa biti konsolidovane i da li će „buržoazija uspeti, kao što je to učinila u drugim evropskim zemljama, da za duži period blokira rast revolucionarne konjunktura“.²⁹ Nema sumnje da to pre svega zavisi od odnosa klasnih snaga. Za sada „proces demokratizacije još nije ozbiljno ugrozio ni hegemoniju buržoazije ni njene kompromise sa kompradorskom buržoazjom i inostranim kapitalom“, ali, s druge strane, postoji snažan narodni demokratski pokret, tako da „su ozbiljno ograničene mogućnosti neke reakcije u Pinočevom stilu“.³⁰ Ali u situaciji zaoštra-

²⁷ Nicos Poulantzas, „The Problem of the Capitalist State“, *New Left Review*, 58/1969, str. 74.

²⁸ Nicos Poulantzas, *The Crisis of the Dictatorships*, ed. NLB London 1967, str. 7.

²⁹ *Ibid.* str. 127.

³⁰ *Ibid.* str. 128.

vanja ekonomske krize ili „ako se pitanje prelaza u socijalizam istorijski postavi“, domaća buržoazija, pa i sitna buržoazija, mogu potpasti pod uticaj izrazito reakcionarnih snaga iz zemlje i inostranstva i tada mogu biti ozbiljno ugrožene demokratske tekovine.

Početkom 1978. izašla je Pulancasova knjiga *Država, vlast, socijalizam*.³¹ Na početku, u kratkom predgovoru Pulancas saopštava da je tu knjigu pisao pod uticajem aktuelne političke situacije u Evropi, upravo da su ga tri momenta posebno podstakla da je napiše: prvo, aktuelnost demokratskog socijalizma u više zapadnoevropskih zemalja; drugo, autoritarni etatizam koji sve više karakteriše sve razvijene zemlje; i treće, diskusije koje se oko države vode u Francuskoj. Zato je ova knjiga, kako sam kaže, i teorijskog i političkog karaktera, pri čemu autor naglašava „da se manje nego ikada teorija može zadovoljiti time da prebiva u svojoj kuli od slonovače“.³²

U prvom delu koji nosi naslov „Institucionalna stvarnost države“, Pulancas razmatra odnos države i podele rada na intelektualni i fizički rad (u tom pitanju dalje razvija svoje prethodne analize), tehniku vlasti, problematiku državnih zakona i pitanje nacije. U drugom delu Pulancas analizira državu kao područje odnosa klasnih snaga, upravo klasne borbe. Treći deo nosi naslov „Država i savremena ekonomija“, a četvrti „Uzmac demokratije: autoritarni etatizam“.

Posebno je interesantno i aktuelno završno poglavlje knjige koja nosi naslov „Ka jednom demokratskom socijalizmu“. Mi ćemo ovde ukazati samo na osnovne stavove tog završnog poglavlja u kome Pulancas prvi put razvijenije objašnjava svoje shvatanje strategije socijalističkih snaga u Zapadnoj Evropi.

Pulancas polazi od dva istorijska iskustva, iskustva tradicionalne socijalne demokratije i iskustva istočnih zemalja koje se, kako kaže, nazivaju „realnim socijali-

³¹ Nicos Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme?* Press Universitaires de France, 1978. 1976. godine je Pulancas za istog izdavača uredio i jedan zbornik tekstova ili marksista pod nazivom *La crise de l'Etat*. Svoj uvodnik u tom zborniku „Aktuelne transformacije države, kriza politike i kriza države“, Pulancas je poslao kao svoj referat za Okrugli sto „Socijalizam u savremenom svetu“ u Cavtatu 27. IX — 2. X 1976.

³² Nicos Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, str. 7.

zmom". „Uprkos svemu što razdvaja ova dva istorijska primera" — piše Pulancas — „uprkos svemu što suprotstavlja socijaldemokratiju i staljinizam, ove dve teorijsko-političke struje' imaju jednu osnovnu zajedničku crtu: *etatizam* i duboko nepoverenje prema inicijativama narodnih masa, ukratko podozrenje u demokratske zahteve".³³

Strategija socijalizma u Zapadnoj Evropi danas mora početi od shvatanja da država nije samo puki instrument vladajuće klase, nego da se unutar nje vodi intenzivna borba između buržoazije i radnih masa. Zato ta strategija ne može biti strategija frontalnog napada na državu, strategija dve vlasti, od kojih druga, radnička vlast odmah ruši čitavu buržoasku državu. Ta strategija podrazumeva zadržavanje, upravo dalje razvijanje nekih demokratskih institucija buržoaske države, ali uz istovremeno razvijanje oblika radničke demokratije u bazi. „Kako izvoditi radikalnu transformaciju države artikulisući proširivanje i produbljivanje institucija reprezentativne demokratije i slobode zajedno sa razvijanjem oblika neposredne demokratije u bazi i umnožavanjem izvorišta samoupravljanja — to je bitan problem demokratskog puta u socijalizam i demokratskog socijalizma".³⁴ Samo ukoliko se borba razvija na oba plana moguće je izbeći etatizam.

Da bi bio precizniji Pulancas naglašava da ovde nije reč o nekoj pukoj sintezi etatističke i samoupravne tradicije. „Reč je o tome da se problem situira u *globalnu perspektivu odumiranja države*, perspektivu koja dopušta dva navedena procesa: transformaciju države i razvijanje neposredne demokratije u bazi".³⁵

Pulancas je svestan da ova strategija nije bez problema i bez rizika. Vladajuća klasa neće dozvoliti da demokratski put u socijalizam bude miran put, naime put bez klasne borbe. Osim toga, postoji i opasnost socijaldemokratizacije revolucionarnog pokreta. Ove i druge opasnosti moguće je savladavati samo „oslanjajući se aktivno" na „jedan širok narodni pokret".³⁶

³³ *Ibid.* str. 277.

³⁴ *Ibid.* str. 283.

³⁵ *Ibid.* str. 291.

³⁶ *Ibid.* str. 292.

„Ako ne postoji jedan takav aktivan pokret, ako leвица ne uspe da ga stvori, ništa neće moći da spreči socijaldemokratizaciju ovog ogleđa".³⁷ S druge strane, ovaj široki narodni pokret jedina je brana reakciji protivnika.

Na kraju Pulancas postavlja pitanje formi artikulacije ova dva procesa i njihovog uzajamnog odnosa i dolazi do zaključka da odgovora na ovo pitanje još nema — tek će praksa, ističe on, naći odgovor. Mišljenja smo da bi Pulancas mogao mnogo više da kaže o tom pitanju da je uzeo u obzir već postojeću praksu, da je, naime, uzeo u obzir naše iskustvo u izgrađivanju celine socijalističkog društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja, iskustvo koje pokazuje kako se može i mora državna organizacija socijalističkog društva postepeno zamenjivati samoupravnom.

II

Činjenica da je Altiseova strukturalistička interpretacija marksizma koju u znatnoj meri prihvata i Pulancas, artikulisala teorijsko-metodološku problematiku bez sumnje je uticala na njega da se pitanjem društvenih klasa i pitanjem države bavi na temeljnom apstraktno-teorijskom nivou, što inače nedostaje većini marksističkih tekstova o ovim pitanjima.³⁸

Nemamo ovde mogućnost da se upuštamo u kritiku analizu Pulancasove pozicije u celini, nego ćemo odmah preći na ono teorijsko-metodološko stanovište strukturalističke interpretacije marksizma koje se tiče društvenih klasa. To stanovište je najjasnije kod rodonačelnika te interpretacije L. Altisea.

„Struktura odnosa proizvodnje određuje mjesta i funkcije pokretača proizvodnje koji uvijek samo zapre-

³⁷ *Ibid.* str. 292.

³⁸ Svoj članak o Altiseovoj knjizi *Za Marksa* Pulancas završava sledećom konstatacijom „... Altiseov poduhvat ima kapitalan značaj. On obeležava datum u istoriji marksističke teorije; on je već neophodni radni instrument za svakog marksističkog „istraživača". N. Pulancas, „Ka jednoj marksističkoj teoriji"; u knjizi Luj Altise, *Za Marksa*, Nolit, 1971. str. 267.

maju ta mjesta utoliko ukoliko su 'nosioci' (Träger) tih funkcija. Pravi 'subjekti' (kao nosioci postupka) nisu ti pojedinci, niti ti funkcioneri, nisu, dakle, protiv svih prividnosti, 'evidentnosti', 'datosti' naivne antropologije, 'konkretni pojedinci', 'stvarni ljudi', nego *određenje i podjela tih mjesta i tih funkcija. Pravi 'subjekti' dakle su određivači i raspodjeljivači*: proizvodni odnosi (i politički i ideološki društveni odnosi).³⁹

Subjekt je tako izbačen iz istorije. Društveni razvoj se zbiva bez subjekta, on je rezultat samoreprodukcije odnosa proizvodnje.

Ovaj osnovni strukturalistički stav prisutan je i kod Pulancasa samo u nešto blažoj formi. Pulancas kritikuje „istoricističku“, „hegelijansku“ koncepciju (navodeći Lukača kao najtipičnijeg predstavnika ove koncepcije) unutar koje se „klasa shvata kao subjekt istorije“,⁴⁰ na osnovu koje su „faktori proizvodnje shvaćeni kao činoci-proizvođači, kao subjekti stvaraoci struktura, a društvene klase kao subjekti istorije“.⁴¹

Klase nisu subjekti društvenog, istorijskog razvika; strukture su bitni faktor reprodukcije društva. Pojam klase „označava dejstvo celine struktura na faktore koji su njeni nosioci“.⁴² Radnici kao „Trägeri“ su pasivni, određeni su samim strukturama.

U knjizi *Klase u savremenom kapitalizmu* Pulancas kao da napušta ovo ortodoksno strukturalističko stajalište stavljajući u prvi plan klasnu borbu i ističući da „klase postoje samo u klasnoj borbi“ i „da je klasna borba motor istorije“.⁴³ No, i ovde je još uvek u pitanju jedna strukturalistička koncepcija prakse, od-

³⁹ L. Althusser, Et. Balibar, *Kako čitati „Kapital“*, str. 185. U svojoj samokritičkoj fazi, u polemici sa Džonom Luisom (John Lewis), nasuprot Luisovoj tezi „čovjek je onaj koji stvara povijest“, Altiše ističe tezu „Mase su te koje stvaraju povijest“, dodajući: „upravo je klasna borba pokretač povijesti“ (vidi časopis *MUS* 7—8 1975, str. 110). Iako i ovde odbacuje samo pitanje subjekta istorije, ipak je promena stava u odnosu na prethodni iz *Kako čitati „Kapital“* očigledna.

⁴⁰ Nikos Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 57—58.

⁴¹ *Ibid.* str. 59—60.

⁴² *Ibid.* str. 66.

⁴³ *Ibid.* str. 23. (Vidi i str. 12, 230). Pulancas kritikuje shvatanje koje „pretpostavlja da klase postoje najpre kao takve... ulazeći potom u odnose borbe, klasne borbe“, ističući „da društvene klase postoje samo kao klasna borba“ (str. 224).

nosno borbe, pa zato Pulancas i naglašava: „glavni aspekt analize društvenih klasa su svakako njihova mesta u klasnoj borbi, a ne oni koji čine te klase“.⁴⁴ Znači, prisustvo je i dalje *teorijsko-metodološko razdvajanje društvenog mesta, položaja od ljudi od pripadnika klase* koji ta mesta zauzimaju.

Ovde se moramo vratiti Marksu da bismo pokazali kako protagonisti strukturalističke interpretacije marksizma nisu shvatili Marksa i kako zato njihovo pozivanje na njegove stavove promašuje.

Prvo, Marks ističe da kapitalistička proizvodnja nije samo proizvodnja robe nego i proizvodnja kapitalističkih odnosa proizvodnje. Radnici proizvođači robe unutar kapitalističkih odnosa proizvodnje neprestano reprodukuju te odnose.⁴⁵

Drugo, Marks govori o tome kako se u dosadašnjoj istoriji, a posebno u kapitalizmu, društveni odnosi koje ljudi stvaraju (u sklopu proizvodnje materijalnih predmeta) „osamostaljuju protiv njih“,⁴⁶ postajući sile koje njima vladaju, pa se već time skriva poreklo tih odnosa.

Treće, zbog toga „proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje“;⁴⁷ odnosi ljudi u radu se ne samo od njih otuđuju, nego dobijaju oblik odnosa između stvari, „određeni društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasma-goričan oblik odnosa između stvari“.⁴⁸

Četvrto, u okviru takvih procesa javlja se tendencija koja bi da ljude svede na puka oličenja ekonomskih odnosa, upravo da radnika svede na puku personifikaciju najamnog rada, a kapitalistu na puku personifikaciju kapitala, tako da klase kao istorijski subjekti

⁴⁴ *Ibid.* str. 16.

⁴⁵ Vidi Marx, Engels, *Dela*, tom 23, str. 681, K. Marx, *Temelji slo-bode*, Naprijed, 1975, str. 167.

⁴⁶ K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953, str. 351.

„Ovo čvrsto utvrđivanje društvene djelatnosti — piše Marks — ova konsolidacija našeg vlastitog proizvoda u neku predmetnu silu nad nama koja izmiče našoj kontroli... to je jedan od glavnih momenata u dosadašnjem historijskom razvitku“ — K. Marx, F. Engels, *Nemačka ideologija*; K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb 1953, str. 300.

⁴⁷ K. Marx, F. Engels, *Dela* tom 21, str. 82.

⁴⁸ *Ibid.* str. 75.

postanu samo neposredni izrazi objektivnih ekonomskih odnosa, čime ti odnosi zapravo postaju subjekti.

U VI, neobjavljenoj glavi I toma *Kapitala* Marks piše:

„Funkcije koje kapitalista vrši samo su svešču i voljom vršene funkcije samog kapitala... Kapitalista funkcionirše samo kao *personifikovan kapital*, kapital kao ličnost, kao što radnik funkcionirše samo kao *personifikovan rad*... gospodarenje kapitalistovo nad radnikom je stoga gospodarenje stvari nad čovekom, mrtvog rada nad živim, predmeta nad producentom... Ovo *preokretanje subjekta u objekt, i obratno*, je ovde u materijalnoj produkciji, u zbiljskom životnom procesu društva...“⁴⁹

Međutim, *Marks se ne miri sa ovakvom istorijskom situacijom* — čitavo njegovo teorijsko i praktično delo je upravo protiv nje usmereno.

Pulancas je istakao tezu da „društvene klase postoje samo u klasnoj borbi“. Ova teza ne samo što proizilazi iz Marksovih analiza klasne borbe, nego ju je Marks i eksplicitno istakao. U *Nemačkoj ideologiji* Marks piše da „pojedine individue čine klasu samo utoliko ukoliko moraju zajednički da vode borbu protiv neke druge klase“.⁵⁰ U *Manifestu* Marks i Engels pokazuju kako se „organizovanje proletera u klasu“ zbiva samo kroz klasnu borbu.⁵¹ U *Osamnaestom bimeru*... Marks piše: „Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu“.⁵²

Aktuelni teorijsko-metodološki značaj te teze proizilazi iz činjenice da u jednom broju marksističkih rasprava i istraživanja u svetu pa i kod nas, prevladuje shvatanje koje društvene klase, a među njima i radničku klasu, razumeva, tumači, prikazuje, istražuje u sklopu takozvane koncepcije socijalne strukture koja se najčešće shvata, pod uticajem građanske socio-

⁴⁹ Vidi časopis *Pregled*, avgust 1968. str. 197.

⁵⁰ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 6, str. 59.

⁵¹ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 7. str. 387. (Kad se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno bude ujedinio u klasu...“ *ibid.* str. 395).

⁵² K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 11, str. 161.

logije kao socijalna stratifikacija. U sklopu te koncepcije klase se (prvo) podvode pod opštiji pojam društvenih grupa ili društvenih slojeva, čime se, između ostalog, sasvim gubi onaj prioritet koji upravo klase kao društvene grupe sa bitno različitim društvenim, upravo ekonomskim položajem imaju u društvenom razvitku, odnosno istoriji; (drugo) klase se posmatraju nezavisno od odnosa proizvodnje i klasne borbe, odnosno redukuju se na jedan sociološki pojam; otuda se ne može shvatiti ni istorijska uloga radničke klase i (treće) shvataju se kao prost *zbir pojedinačnih individua* koje imaju isti socijalni „status“, profesionalnu funkciju, visinu dohotka i sl. Ovakvo razumevanje pojma klase je rezultat snažnog uticaja koji je građanska sociologija izvršila i vrši na marksizam.

Pulancas, u skladu sa Marksom, s jedne strane, nastoji da klase ekonomski utemelji, a s druge, ističe da „društvene klase postoje samo u klasnoj borbi“. Međutim, Marksova teza da društvene klase postoje samo u klasnoj borbi ne vodi u Pulancasovoj analizi do onih rezultata do kojih dolazi Marks, i to opet zbog njegove strukturalističke interpretacije marksizma.⁵³

Pulancas ne prihvata upravo one Marksove stavove koji su sastavni deo teze da nema klasa bez klasne borbe (naime, koji su ili njena pretpostavka ili njena neposredna teorijska posledica). On znači, odbacuje one Marksove stavove u kojima se vidi kako klasna borba doista formira radničku klasu. Pulancas, naime, odbija Marksovu distinkciju na klasu „po sebi“ (upravo „klasu za kapital“, kako Marks kaže) i „klasu za sebe“, smatrajući je hegelijanskom šemom.⁵⁴ On kritikuje tu distinkciju tako što joj daje onaj smisao koji ona nema kod Marksa: podelu na klasu „po sebi“ i klasu „za sebe“ želi da prikaže tako kao da Marks razliko-

⁵³ S tim u vezi je karakteristično da Pulancas ni u knjizi *Politička vlast i društvene klase*, ni u knjizi *Klase u savremenom kapitalizmu* ne razrađuje pojam *klasne prakse* i pojam *klasne borbe* kao sukob klasnih praksi. Ono malo što kaže o ova dva pojma koje je uveo u analizu je sasvim u skladu sa strukturalističkom orijentacijom: klasnu praksu i klasnu borbu svodi, ovako ili onako, na društvene odnose, zapravo strukture, pa se uopšte ne vidi po čemu se onda pojmovi prakse i borbe razlikuju od pojma strukture. Nešto je precizniji kad govori o političkoj klasnoj borbi, jer tu borbu vezuje za aktivnost političke partije.

⁵⁴ N. Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 15.

vanjem „ekonomske borbe“ i „političke klasne borbe“ podrazumeva da ekonomska borba i nije klasna borba, a da radnička klasa kao klasa postoji samo na nivou političke klasne borbe.⁵⁵

Pulancas, čini se, ne shvata kako Marks teorijski izvodi (odnosno objašnjava) formiranje radničke klase kroz klasnu borbu i njeno izrastanje u revolucionarnu klasu (klasu za sebe) kroz revolucionarnu akciju.

Marks je u svojim analizama pokazao kako se radnici i kapitalisti formiraju kao radnička i kapitalistička klasa kroz klasnu borbu koja je sastavni deo reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje. Time radnici i kapitalisti, postajući klase, dobijaju svoj socijalno-klasni subjektivitet i prestaju da budu samo puka oličenja, kreature ekonomskih odnosa. Ono određenje po kome je radnik puka personifikacija najamnog rada, a kapitalista personifikacija kapitala, koje je Marks otkrio kao suštinu kapitalističkog načina proizvodnje, biva zapravo klasnom borbom ukinuto u svojoj samostalnoj egzistenciji, ali ostaje da deluje kao stalna tendencija u društvenom biću radničke, odnosno kapitalističke klase.⁵⁶ Ukoliko je klasna borba nerazvijena utoliko ta tendencija svođenja ljudi (u njihovoj delatnosti, ponašanju i svesti) na puki, neposredni izraz odgovarajućih ekonomskih odnosa, zapravo njihovog ekonomskog položaja dolazi više do izražaja — ukoliko je klasna borba razvijena utoliko ljudi deluju više kao subjekti. Upravo preko klasne borbe ljudi su stvaraoци istorije a sva dosadašnja istorija je, kako ističu Marks i Engels u *Manifestu*, istorija klasnih borbi. Stvaralačka uloga klasne borbe u istoriji dolazi do punog izražaja onda kada klasna borba prerasta u revolucionarnu praksu, u socijalnu revoluciju. Zato Marks i naglašava da su revolucije lokomotive istorije.

Veoma je važno uočiti razliku koja kod Marksa i u marksizmu postoji između pojmova klasna borba i

⁵⁵ *Ibid.* str. 74—75.

⁵⁶ Takvo delovanje klasne borbe je upravo karakteristično. Klasna borba svojim delovanjem ne dozvoljava da se kapital reprodukuje saglasno svom pojmu — klasna borba je glavni uzrok činjenici da zakoni reprodukcije kapitala (što ih je Marks otkrio i izložio u *Kapitalu*) bivaju stalno ometani u svom delovanju, pa usled toga deluju samo kao tendencije — klasna borba transformiše zakone kapitalističkog načina proizvodnje u zakone — tendencije.

revolucionarna praksa, odnosno revolucija, jer se ti pojmovi veoma često izjednačavaju. Klasna borba kao sastavni deo reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje jednom svojom stranom omogućuje reprodukciju tih odnosa a drugom je usmerena protiv njih. Ukoliko se ta strana zaštravanjem osnovnih objektivnih protivrečnosti kapitalizma (što dolazi do izražaja u ekonomskim krizama i sl.) i svešću i voljom organizovanih radnika transformiše u svesnu delatnost protiv celine kapitalističkog sistema, klasna borba prerasta u revolucionarnu praksu, razvijajući totalitet revolucionarnog procesa socijalističke revolucije.

Marks je na više mesta direktno razjasnio takav odnos klasne borbe i revolucionarne delatnosti, pokazujući kako „borba klase protiv klase... dovedena do svog vrhunca znači potpunu revoluciju“, odnosno kako „klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata“.⁵⁷

Revolucionarna praksa je delatnost koja, s jedne strane, znači radikalno menjanje postojećih okolnosti, društveno-ekonomskih i političkih odnosa (u *Tezama o Fojerbalu* Marks će ljudsku delatnost koja menja okolnosti nazvati revolucionarna praksa), a s druge strane, menjanje samih ljudi koji tu delatnost vrše (zato na istom mestu u *Tezama* ljudsku delatnost menjanja okolnosti naziva samoizmenom). Marks će često isticati ovu drugu stranu. Tako on piše da proletarijat može prisvojiti proizvodne snage samo „revolucijom u kojoj se, s jedne strane, ruši moć dosadašnjeg načina proizvodnje... a s druge strane, razvija univerzalni karakter i energija proletarijata nužna za izvršenje tog prisvajanja a proletarijat se zatim otresa svega što mu je ostalo od njegovog dotadašnjeg društvenog položaja“.⁵⁸

Kroz revoluciju radnička klasa postaje revolucionarna klasa, kako Marks ističe u *Manifestu komunističke partije*. To je bitno za celinu Marksove teorije, pa zato on i naglašava: „Radnička klasa je ili revolucionarna ili nije ništa“.⁵⁹

⁵⁷ Vidi Marksova pisma L. Kugelmanu (9. X. 1866), I. Vajdemajeru (5. III 1852), Anenkovu (28. XII 1846), *Manifest komunističke partije* i dr.

⁵⁸ K: Marx, F. Engels, *Dela*, tom 6, str. 67.

⁵⁹ Pismo Svajceru 1865. godine.

Proces formiranja radničke klase kao revolucionarne klase prerastanjem klasne borbe u revolucionarnu praksu Marks najjasnije obrazlaže na poslednje tri stranice knjige *Beda filozofije*. To su one stranice na kojima Marks revolucionarnu klasu naziva (kuketirajući sa terminima nemačke klasične filozofije) klasom „za sebe“, za razliku od klase koja još revolucionarno ne deluje, pa je iako klasa, ipak samo klasa „za kapital“.

Ovde je sada bitno uočiti, upravo saznati da ova promena koja se zbiva sa radničkom klasom angažovanom revolucionarnom borbom nije promena samo u njenoj svesti, nego i promena u njenom društvenom biću.

Društveno biće radničke klase čini, pre svega, njen položaj u kapitalističkim odnosima proizvodnje. To je najamni položaj proizvođača koji je lišen sredstava za proizvodnju, pa zato iznajmljuje kapitalisti svoju radnu snagu kao robu, na toj osnovi proizvodi višak vrednosti i time biva eksploatisan od strane klase kapitalista.

Ta strana društvenog bića radničke klase je ono što Pulancas naziva strukturalnim određenjem radničke klase. Pulancas, kao što ćemo videti, veoma dobro pokazuje kako to strukturalno određenje zavata ne samo ekonomske, nego i političke i ideološke odnose.

Društveni položaj radničke klase je zapravo njen položaj u odnosima proizvodnje kapitalističkog načina proizvodnje. A ti odnosi se, s obzirom na objektivne protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje, reprodukuju kao klasna borba. Time je društveni položaj radničke klase istovremeno dat sa njenom klasnom borbom protiv kapitalista. A to znači da je *klasna borba* takođe sastavni deo društvenog bića radničke klase.

Klasna borba kao druga strana društvenog bića radničke klase dolazi posebno do izražaja, upravo postaje sasvim vidna onda kada klasna borba preraste u svesnu borbu radnika protiv kapitalističkog poretka, u revolucionarnu praksu. Jer dok je reč o klasnoj borbi radništva kao sastavnom delu reprodukcije odnosa najamnog rada i kapitala, razlika između društvenog položaja i klasne borbe je teško uočljiva. Međutim, kada je u pitanju revolucionarna praksa, onda se radništvo, boreći se protiv kapitala, bori u stvari i protiv svog najamnog položaja, pa time razlika između društveno-ekonomskog položaja kao jedne strane društvenog bića

radničke klase i revolucionarne prakse (što je proizašla iz klasne borbe) kao druge strane tog bića, izlazi u prvi plan. Tako postaje jasno da društveno biće radničke klase čini jedinstvo, i to *dijalektičko jedinstvo* (upravo s obzirom na opisani odnos društveno-ekonomskog položaja, klasne borbe i revolucionarne prakse proletarijata) *društveno-ekonomskog položaja i klasne borbe odnosno revolucionarne prakse radničke klase*.

III

Svoj koncept strukturalne određenosti društvenih klasa koji za Pulancasa znači ono što Marks naziva društvenim *bićem* klase, on je najjasnije izložio analizirajući tradicionalnu i novu sitnu buržoaziju.

Pulancas nije slučajno, upravo analizirajući sitnu buržoaziju, razradio svoje shvatanje strukturalne određenosti društvenih klasa. Za njega „pitanje sitne buržoazije svakako predstavlja ključnu tačku marksističke teorije društvenih klasa“⁶⁰ što je u određenom smislu tačno. Ova analiza čini gotovo polovinu teksta knjige *Klase u savremenom kapitalizmu*.

Na početku svoje analize Pulancas pokazuje kako su se upravo oko nove sitne buržoazije javila u građanskoj sociologiji shvatanja koja negiraju klasnu borbu u savremenom razvijenom kapitalizmu. S jedne strane su to shvatanja koja sitnu buržoaziju svrstavaju bilo u buržoaziju, bilo u radničku klasu. „Odričući klasnu specifičnost ovim najamnim skupinama i utapajući ih u buržoaziju i proletarijat... dolazi se upravo do razlaganja pojma buržoazije i pojma radničke klase, do negacije klasne borbe“⁶¹ S druge strane, reč je o shvatanjima po kojima ti najamni slojevi čine novu „srednju klasu“ koja bi po zastupnicima ovog shvatanja trebalo da bude „važna spona i osnovni činilac ravnoteže buržoaskog društva“, „proizvod postepenog razlaganja... buržoazije i proletarijata u zajedničkoj posudi za topljenje: 'poburžoazivanja' sve većeg dela radničke klase i 'deklasiranje' sve većeg dela buržoazije“⁶²

⁶⁰ N. Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 215.

⁶¹ *Ibid.* str. 218.

⁶² *Ibid.* str. 219.

U analizi tradicionalne i nove sitne buržoazije za Pulancasa je osnovno pitanje „pitanje odnosa tih skupina prema radničkoj klasi, pitanje koje u prvom trenutku možemo formulirati kao pitanje granica i razgraničavanja radničke klase u kapitalističkim odnosima proizvodnje”.⁶³ Tako njegova analiza sitne buržoazije otkriva i neka bitna obeležja radničke klase.

Pod pojmom nove sitne buržoazije Pulancas podrazumeva sve one slojeve radnog stanovništva, pre svega, u oblasti uslužnih delatnosti („službenici u trgovini i bankama, administraciji i uslužnim delatnostima, itd., ukratko oni koji se obično nazivaju „belim okovratnicima”), ali i oni zaposleni u materijalnoj proizvodnji koje razvoj monopolističkog kapitalizma dovodi u najamne ekonomske odnose, najamni položaj — to su, pre svega, inženjeri i tehničari. „Njih ćemo”, piše Pulancas, „nazvati novom sitnom buržoazijom, novom u tom smislu što joj, za razliku od stare, ... nije suđeno da propadne, već da se razvija i širi pod dejstvom proširene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje”.⁶⁴ Pulancas ističe da su ovi socijalni slojevi nova sitna buržoazija zato što „zajedno sa tradicionalnom sitnom buržoazijom (sitna proizvodnja, sitan posed, zanatlije i trgovci) potiče iz iste klase, iz sitne buržoazije”.⁶⁵

Analizu tradicionalne i nove sitne buržoazije Pulancas vodi tako što izlaže ekonomske, političke, i ideološke determinacije koje izdvajaju sitnu buržoaziju od radničke klase. Te determinacije (svojevrni kriterijumi) pokazuju nam šta za Pulancasa znači ekonomska, politička i ideološka strukturalna određenost društvenih klasa i posebno radničke klase.

Ekonomska determinacija radničke klase, odnosno sitne buržoazije tiče se najamnog ekonomskog položaja i razlike između proizvodnog i neproizvodnog rada, politička određenost tiče se funkcije rukovođenja u procesu proizvodnje, a ideološka društvene podele rada na intelektualni i fizički rad.

Prva strukturalna determinacija radničke klase koju Pulancas ističe u svojoj analizi sitne buržoazije je

⁶³ Ibid. str. 234.

⁶⁴ Ibid. str. 234.

⁶⁵ Ibid. str. 228.

najamni ekonomski položaj. Međutim, Pulancas odmah ističe, pozivajući se na Marksa, da sam najamni položaj još nije dovoljna ekonomska osnova radničke klase. Radničku klasu karakteriše ne samo najamni društveno-ekonomski položaj nego i proizvodni rad, a to se uvek ne poklapa, kako Marks ističe.⁶⁶

Pri tome, Pulancas ističe osnovno Marksovo određenje proizvodnog rada: proizvodni rad je onaj rad koji proizvodi višak vrednosti, odnosno kapital. Međutim, Pulancas naglašava da je i neproizvodan najamni rad podvrgnut svojevrstnoj eksploataciji. Tako on piše da su trgovački najamni radnici, iako neproizvodni radnici „i sami eksploatisani, a njihova najamnina odgovara reprodukciji njihove radne snage”; citirajući Marksa da ukoliko ovi radnici kapitalu „pomažu da smanji troškove za ostvarivanje viška vrednosti, utoliko više neplaćeni rad”,⁶⁷ Pulancas zaključuje: iz tih radnika „se, dakle, izvlači višak rada, ali oni nisu neposredno eksploatisani na bazi dominantnog odnosa kapitalističke eksploatacije, tj. na osnovu stvaranja viška vrednosti”.⁶⁸

Do sličnog zaključka Pulancas će doći i u pogledu one velike mase nosilaca uslužnih delatnosti u savremenom monopolističkom kapitalizmu (počev od raznih grana medicine, preko organizovane zabave sve do informisanja, do različitih slobodnih zanimanja itd.) koji, s obzirom na težnju kapitala da sebi potčini celokupnu radnu snagu, postaju najamni radnici.⁶⁹

U razmatranju političkog i ideološkog kriterijuma socijalno-klasne određenosti radničke klase i nove sitne buržoazije u prvi plan Pulancasove analize dolazi pi-

⁶⁶ „Svaki produktivni radnik je najamni radnik, ali zato nije svaki najamni radnik proizvodni radnik”. (K. Marx, VI neizdata glava *Kapitala*, *Pregled*, novembar-decembar 1968, str. 569). Jedan od Pulancasovih kritičara Erik Olin Rajt nema pravo kada, nasuprot Pulancasu, ističe da „razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada postaje manje-više neupotrebljiva kao kriterij za klasnu determinaciju” (E. O. Wright, „Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies” *New Left Review*, br. 98.) Istu grešku u polemici sa Pulancasom čini Francesca Freedman u članku „The Internal Structure of the American Proletariat: A Marxist Analysis, *Socialist Revolution*, San Francisco, br. 26, str. 50 i 68.

⁶⁷ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 23, *Prosveta*, str. 245.

⁶⁸ N. Poulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 237.

⁶⁹ Ibid. str. 240—241.

tanje naučno-tehničke inteligencije. Da odmah istaknemo Pulancasov osnovni stav: inženjeri i tehničari „ne pripadaju radničkoj klasi, iako je tačno da usled tehnoloških primena nauke u procesu proizvodnje u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma... sve više teže da u okvirima ekonomskih odnosa postanu deo kapitalističkog proizvodnog rada (ukupan proizvodni radnik)”.⁷⁰

Prema Pulancasu proces proletarizacije zahvata tri sloja unutar nove sitne buržoazije: prvo, „veliku većinu osnovnih radnika u trgovinskom sektoru”, drugo, „niže slojeve zaposlene u javnim i prihvatnim birokratizovanim sektorima” i treće, tehničare i pogonske inženjere, neposredno uključene u proizvodni rad.⁷¹ Ali u pogledu ovog trećeg sloja, Pulancas odmah naglašava: „klasna pripadnost toga dela uvek je sitnoburžoaska”.⁷²

Da bi se shvatilo Pulancasovo političko i ideološko strukturalno određenje radničke klase, odnosno naučno-tehničke inteligencije, mora se imati u vidu da on polazi od stava da *kapitalističko preduzeće* nije samo ekonomska proizvodna jedinica nego i „oblik povezivanja odnosa proizvodnje, političkih i ideoloških odnosa unutar proizvodne jedinice kao središta prisvajanja proizvoda i eksploatacije”.⁷³

U analizi političke strukturalne determinacije radničke klase i naučno-tehničke inteligencije, Pulancas polazi od Marksovih stavova o radu upravljanja i vrhovnog nadzora u kapitalističkoj fabrici. On citira Marksove misli o dvostrukom karakteru „rada vrhovnog nadzora i rukovođenja”, na tehničko-proizvodnom i socijalno-klasnom da bi zaključio da kapitalizam karakteriše dominacija društvene podele rada nad tehničkom i to u toj meri da se taj rad u kapitalizmu ne može uopšte ispoljiti kao čisto tehnički rad.⁷⁴ Rad vrhovnog nadzora i upravljanja osnova je posebne organizacije rada u kapitalističkoj fabrici koju Marks naziva fabričkim despotizmom.

⁷⁰ Ibid. str. 268, vidi i str. 269, 278.

⁷¹ Ibid. str. 354, 361, 366.

⁷² Ibid. str. 366.

⁷³ Ibid. str. 256.

⁷⁴ Ibid. str. 331, 254.

Time Pulancas dolazi do svoje glavne teze: „*Taj kapitalistički rad upravljanja i vrhovnog nadzora predstavlja, u samom procesu proizvodnje, direktnu reprodukciju političkih odnosa između kapitalističke i radničke klase u okviru proizvodnog procesa*”.⁷⁵

Ideološka strukturalna određenost radničke klase, odnosno naučno-tehničke inteligencije utemeljena je u društvenoj podeli rada na intelektualni i fizički rad.

Glavna Pulancasova teza o ovom pitanju je sledeća: „*podela na fizički i intelektualni rad ne samo što se ne svodi na tehničku podelu rada, već u svakom načinu proizvodnje kome je svojstvena podela na klase, predstavlja sažet izraz povezanosti političkih i ideoloških odnosa u njihovoj artikulaciji sa odnosima proizvodnje*”, i upravo „*podela na fizički i intelektualni rad jeste samo pokazatelj političkih i ideoloških uslova toga procesa (procesa kapitalističkog načina proizvodnje M.N) njemu samom*”.⁷⁶

Upravo pitanje podele na intelektualni i fizički rad je za Pulancasa centralno pitanje kada je reč o naučno-tehničkoj inteligenciji, odnosno novoj sitnoj buržoaziji, jer on ističe da podela na *intelektualni i fizički rad udara pečat* celoj novoj sitnoj buržoaziji koja se u toj podeli nalazi u „*blizini*”, ili u samom „*lageru*” intelektualnog rada, bilo neposredno, bilo posredno.

Mislimo da je unosenje podele intelektualni — fizički rad u analizu klasa i klasnih borbi jedna od vrednijih strana Pulancasove analize. Iako su Marks i Engels pridavali veliki značaj podeli fizički-intelektualni rad i klasnom karakteru te podele,⁷⁷ iako ju je i Lenjin smatrao jednim od kriterijuma socijalno klasne pripadnosti,⁷⁸ mnogi savremeni marksistički autori ovo

⁷⁵ Ibid. str. 254.

⁷⁶ Ibid. str. 260 i 261.

⁷⁷ Engels, na primer, piše „A sad pogledajmo detinjastu predstavu g. Dühringa prema kojoj društvo može uzeti u posed celokupna sredstva za proizvodnju, a da ne revolucionise iz temelja stari način proizvodnje, i pre svega, da ne ukine staru podelu rada” K. Marx. F. Engels, *Dela* tom 31. str. 226.

⁷⁸ U poznatoj definiciji klase (u članku „Velika inicijativa”) Lenjin ističe da se klase „međusobno razlikuju... po ulozi u društvenoj organizaciji rada”, a to se pre svega odnosi na osnovnu podelu rada.

pitanje postavljaju neprimereno Marksu i samoj istorijskoj zbilji, ili ga sasvim zaobilaze.

Pulancas s pravom ističe da se „*podela na manuelni i intelektualni rad ne poklapa sa podelom na proizvodni i neproizvodni rad u kapitalističkom načinu proizvodnje*“.⁷⁹ Citirajući poznato mesto iz Marksovog rukopisa VI neizdate glave *Kapitala* o „Gesamtarbeiteru“, (kolektivnom radniku), Pulancas piše da su te Marksove citate neposredno iskoristili zagovornici „nove naučne i tehničke inteligencije da bi radničku klasu protegli na nove skupine inženjera i tehničara“⁸⁰ (Pulancas posebno pominje R. Rihtu, R. Garodija, S. Malea i „teoretičare KP Francuske“) i da bi izveli tezu o tome da naučno-tehnička revolucija u kapitalizmu dovodi do prevazilaženja razlike između fizičkog i intelektualnog rada.⁸¹

Nasuprot ovakvim tezama, Pulancas ističe da „*podružljavanje... procesa rada u kapitalizmu*“ koje „*dovodi do pojave kolektivnog proizvodnog rada*“, „*istovremeno*“ produbljuje podelu na intelektualni i fizički rad“.⁸²

Mislimo da su u Pulancasovoj analizi položaja i funkcije naučno-tehničke inteligencije značajna ona mesta u kojima on pokazuje kako je ovaj socijalni sloj kao nosilac „duhovnih snaga procesa materijalne proizvodnje“ istovremeno i nosilac vladajuće ideologije. Rad inženjera i tehničara „na tehnološkoj primeni nauke nosi pečat vladajuće ideologije koju oni materijalizuju u *samom svom „naučnom“ radu*. Oni su otuda nosioci reprodukcije ideoloških odnosa u samom okviru procesa materijalne proizvodnje“.⁸³

Međutim, oko ovog pitanja se poslednje dve decenije vode među marksistima intenzivne polemike. Centralno pitanje oko kojeg se vodi spor je pitanje naučno-tehničke inteligencije. Oko pitanja da li su inženjeri i tehničari deo radničke klase ili nisu, mišljenja su se polarizovala. Na jednoj strani je, svakako, najpre Serž Male (Serge Mallet) koji je, kao što je poznato, u svo-

⁷⁹ N. Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, str. 257.

⁸⁰ *Ibid.* str. 257—258.

⁸¹ *Ibid.* str. 258.

⁸² *Ibid.* str. 258.

⁸³ *Ibid.* str. 90.

joj knjizi *Nova radnička klasa* (1963) obrazlagao tezu da inženjeri, tehničari i visokokvalifikovani radnici (propulzivnih industrijskih grana, posebno iz projektantskih biroa, pogona za kontrolu, za održavanje i sl.) čine novu radničku klasu koja je u savremenom kapitalizmu avangarda antikapitalističkih borbi (nasram tradicionalne radničke klase koja postaje konzervativna). Ova teza zajedno sa reformističkom strategijom sindikalne borbe, za koju je Male pledirao, postale su predmet jedne od najintenzivnijih diskusija u zapadnoevropskim marksističkim krugovima šezdesetih godina i u toj diskusiji većina je odbacila Maleova shvatanja.

Krajem šezdesetih godina se među onim učesnicima, odnosno ideolozima zapadnonemačkog i italijanskog studentskog pokreta koji su nakon raspada antiautoritarne faze tog pokreta nastojali da ga povežu sa klasnom borbom radništva, ponovo javljaju teze o naučno-tehničkoj inteligenciji kao svojevrsnom avangardnom delu radničke klase, i to povezano sa tezom o studentima kao kolektivnom teoretičaru proletarijata. Tipičan predstavnik ovog pravca je rano preminuli Hans Jürgen Karl (Hans Jürgen Krahl).⁸⁴ Karakteristične su i teze italijanskog marksiste Marčela Lelija (Marcello Lelli) koji takođe iznosi tezu o stvaranju nove radničke klase intelektualnih i fizičkih radnika, pri čemu njihovu jedinstvenu socijalno-klasnu osnovu čini apstraktan rad koji postaje bitno obeležje i intelektualnog proizvodnog rada.⁸⁵ Slične teze o „novoj klasi najamnih radnika“ iznosi i zapadno-nemački sociolog marksističke orijentacije Mihael Mauke (Michael Mauke).⁸⁶

⁸⁴ U članku *Teze uz opšti odnos naučne inteligencije i klasne svesti proletarijata* Kral ističe da je „bez organizacione proizvodne naučne inteligencije nemoguće stvaranje klasne svesti kod industrijskog proletarijata“... H. J. Krahl, *Konstitution und Klassenkampf*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt, 1971, str. 332.

⁸⁵ Apstraktan rad za Lelija može biti jedinstvena socijalno-klasna osnova intelektualnih i fizičkih radnika zato što on „nije samo misaona generalizacija već stvarni osnov povezivanja kapitalističkih društvenih odnosa“ Leli u stvari napušta osnovnu marksističku postavku o najamnom proizvodnom radu kao bitnom obeležju radničke klase, insistirajući da Marksa treba reinterpretirati sa stanovišta teorije otuđenja (Marcello Lelli, *Tecnici e lotta di classe*, De Donato, Bari, 1973).

⁸⁶ Michael Mauke. *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt (M. 1970).

S druge strane ove polarizacije nalaze se autori kao što su Emanuel Bridije (Bridier) koji je, polemizujući sa Malovim tezama, jednom svom članku dao izazovan naslov *Nova radnička klasa ili nova buržoazija*,⁸⁷ Victor Fay s tezom da naučno-tehnička inteligencija čini novu najamnu srednju klasu,⁸⁸ Pjer Filip Rej (Pierre-Philippe Rey)⁸⁹ i između ostalih sam Nikos Pulancas. Autori u istočnoevropskim socijalističkim zemljama kao i veći broj ortodoksnijih teoretičara unutar komunističkog pokreta na Zapadu (držeci se odgovarajućih Lenjinovih stavova) naučno-tehničku inteligenciju svrstavaju u situ buržoaziju.⁹⁰

Mi polazimo od stanovišta koje još 1932. godine, analizirajući nove srednje klase (inženjeri, činovnici, nameštenici i sl.) istakao Karl Grinberg (Carl Grünberg), osnivač Instituta za socijalna istraživanja u Frankfurtu (koga će naslediti M. Horkhajmer (Marx Horkheimer): „uopšte nije moguća neka *jedinstvena* odredba srednjeg staleža, osobito njegovog ograničenja od proletarijata prema ekonomskom obeležju”,⁹¹ odnosno od stanovišta da „nije moguće *jedinstveno* klasno svrstavanje naučno-tehničke inteligencije”.⁹² Zato ćemo, nasuprot Pulancasu, nastojati da pokažemo (naravno, u osnovnim crtama) kako *naučno-tehnička inteligencija može biti sastavni deo i radničke klase i sitne buržoazije*.⁹³

Ukoliko su najamni i proizvodni radnici a nisu funkcioneri (oficiri, kako Marks kaže) kapitala, inže-

⁸⁷ Vidi časopis *Kulturni radnik*, 1966/6.

⁸⁸ Vidi časopis *MUS*, 3/1975, članak V. Fay, „Najamne srednje klase”.

⁸⁹ Vidi uvodno poglavlje knjige Pierre-Philippe Rey, *Capitalisme negrier* Ed. F. Maspero, 1976.

⁹⁰ Vidi V. S. Semonov, „Srednji slojevi i socijalna struktura kapitalističkog društva”, *Marksizam u svetu*, 3/1975.

⁹¹ Vidi *Marksizam u svetu*, 11/1974, str. 70.

⁹² Frank Deppe, „Stara i nova radnička klasa”, *Marksizam u svetu* 11/1974, str. 127.

⁹³ Valja istina, uočiti da je i Pulancas svestan da pripadnici nove sitne buržoazije „ispoljavaju *karakterističnu nestabilnost* u pogledu zadržavanja... tih (socijalno-klasnih, prim. M. N.) pozicija”, naime da oni često prelaze u radničku klasu i u buržoaziju. Ali, on tu, pre svega, misli na decu nove sitne buržoazije koja obrazovanjem i pozivom prelaze u radničku klasu ili buržoaziju.

njeri i tehničari ovim svojim *društveno-ekonomskim položajem pripadaju radničkoj klasi*. Pa ipak, činjenica da su *nosioci intelektualnog rada* (i to ne samo s obzirom na konkretan sadržaj intelektualnog rada, nego pre svega s obzirom na njegova socijalno-klasna, zapravo politička i ideološka obeležja) daje im neka bitna socijalna obeležja i privilegije koji ih odvajaju od radničke klase. Ta obeležja, odnosno privilegije tiču se sva tri aspekta egzistencije radne snage: razmene radne snage, „potrošnje” radne snage (sfera proizvodnje) i reprodukcije radne snage (obrazovanje, rekreacija i sl.). *Naučno-tehnička inteligencija je tako izložena suprotnim uticajima koji proizilaze iz njenog protivrečnog društvenog bića*: s jedne strane, njen najamni položaj proizvodnog radnika predstavlja faktor njenog uključivanja u radničku klasu; s druge strane, njen položaj u osnovnoj društvenoj podeli rada, položaj intelektualnog radnika — *razdvaja je od radničke klase*. Ukoliko ostaje pod jednakim uticajem obe strane svog protivrečnog društvenog položaja, ona se konstituše kao jedan srednji, prelazni socijalni sloj.

Ali, ona ne mora to ostati. Teza da se klase formiraju tek kroz klasnu borbu odnosi se i na naučno-tehničku inteligenciju. *Učestvujući u klasnoj borbi na strani radničke klase, zajedno sa masom industrijskih radnika, boreći se za neposredne i istorijske interese cele radničke klase* (a ne za svoje parcijalne interese) oni inženjeri i tehničari, koji su najamni i proizvodni radnici, *postaju sastavni deo radničke klase*. Iskustva klasnih borbi u Italiji 1968, 1969. i kasnijih godina su ovo potvrdila.

Buržoazija je svesna te mogućnosti. Zato ona svojim klasnim uticajem kao vladajuća klasa, u prvom redu, samom vlašću deluje na jačanje i razvijanje onih obeležja društvenog položaja inženjera i tehničara koji ih razdvajaju od radničke klase. Tu nije reč samo o politici najamnina. Veoma značajnu ulogu ima i sistem i sadržaj obrazovanja.⁹⁴

⁹⁴ Vidi Andre Gorz, „Tehnika, tehničari i klasna borba”, *Marksizam u svetu*, 3/1974, str. 50—52, 56—58 i Susanne Keller, Richard Vahrenkamp, „Iluzije kasnog kapitalizma”, *Marksizam u svetu*, 1/75; N. Beckenbach, S. Herkommer, U. Kadritzke, „O klasnom položaju tehnički i naučno-kvalifikovanih najamnih radnika”, *Marksizam u svetu*, 11/1974, str. 80—81, 82.

Pulancas je zamislio jednu „čistu“ radničku klasu, sasvim homogenu i jedinstvenu već na osnovu njenog društvenog položaja. Karakteristično je s tim u vezi da Pulancas u svojim analizama ne posvećuje potrebnu pažnju frakcijama radničke klase. U pogledu svog sastava radnička klasa nije homogena, nju čine radnici različitih funkcija u proizvodnom procesu, odnosno u procesu oplođivanja kapitala, različitih načina sticanja najamnine, različitih visina najamnina, različitog stepena obrazovanja i kvalifikacija i sl. Na osnovu ovih razlika se unutar radničke klase formiraju frakcije.

O tome su govorili još klasici marksizma. Marks je, štaviše, u prvom tomu *Kapitala* pokazao da unutar-nja raslojavanja proletarijata proizilaze iz samog razvoja kapitalizma.⁹⁵

Veliko proširenje sfere najamnog i proizvodnog rada, razvijanje niza novih aktivnosti radi realizacije viška vrednosti (aktivnosti koje predstavljaju proizvodni rad), uključivanje proleterskih, poluproleterskih i seljačkih masa nerazvijenih zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike u svetsku reprodukciju kapitala (kroz proces internacionalizacije kapitala) i sl. doveli su još do veće i značajnije slojevitosti radničke klase u savremenom kapitalizmu. Neki autori smatraju da danas treba govoriti o više *proleterskih klasa*.

Imajući u vidu sve što smo rekli o naučno-tehničkoj inteligenciji, možemo zaključiti da su inženjeri i tehničari koji kao najamnini proizvodni radnici i učesnici u klasnoj borbi na strani radničke klase postaju njen sastavni deo, čine jednu od *frakcija te klase*. Međutim, ukoliko *inženjeri i tehničari ne učestvuju u klasnoj borbi na strani radničke klase, nego nastoje da ostvare samostalnu socijalno-klasnu poziciju, oni postaju jedna od srednjih, prelaznih klasa savremenog kapitalističkog društva*.

I konačno treća mogućnost: *naučno-tehnička inteligencija, odnosno jedan njen deo, može biti u sastavu vladajuće, buržoaske klase*. Da bi se to shvatilo, neophodno je shvatiti sastav buržoazije kao klase.

Buržoaziju ne čine samo vlasnici kapitala, kako se često misli. O unutrašnjoj razuđenosti buržoaske klase, odnosno o frakcijama buržoaske klase čiji pri-

⁹⁵ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 21.

padnici nisu vlasnici kapitala, Marks veoma reljefno i detaljno govori u delima *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte i Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850. Savremeni razvoj kapitalizma produkuje sve više personiifikacije kapitala i time još više raslojava vladajuću, kapitalističku klasu*.

Pored vlasnika kapitala (industrijskog, finansijskog i kapitala uloženog u poljoprivredu) unutar buržoazije značajne su još tri frakcije koje su izraz podele rada unutar vladajuće klase.

Prvu frakciju čine nosioci upravljanja i vrhovnog nadzora u industriji, funkcija koju je nekada, sve do početka XIX veka, vršio sam kapitalista kao vlasnik kapitala.⁹⁶ Ovdje se potvrđuje nužnost političkih i ideoloških kriterijuma u definisanju klasa: rad vrhovnog nadzora i upravljanja kao „rad eksploataisanja“ je najamnini a delom i proizvodni rad, ali to njegove nosioce ne čini pripadnicima radničke klase upravo s obzirom na to da oni obezbeđuju vladajuću funkciju kapitala u proizvodnji kada vlasnik kapitala nije više prisutan u procesu proizvodnje. Pored toga, potvrđuje se i značaj kriterijuma klasne borbe: tehnostuktura i menadžeri su u klasnoj borbi kapitala i rada uvek na strani kapitala.

Drugju frakciju buržoazije čini njena birokratija. Razdvojenost ekonomske i političke sfere („građanskog društva“ i „političke države“) kapitalističkog društva ogleda se i unutar same vladajuće klase kao podele na kapitaliste i one koji ostvaruju njihovu vlast u fabrici, s jedne, i na profesionalne upravljače (koji su često i vlasnici kapitala) nosioce opšte društvenih poslova, birokratiju buržoazije, s druge strane.⁹⁷

Treća frakcija buržoaske klase su njeni ideolozi.

U rukopisu *Nemačka ideologija* Marks i Engels pišu: „Klasa kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju raspolaze u isto vreme i sredstvima za duhovnu proizvodnju“, odnosno „individue koji sačinjavaju vladajuću klasu... vladaju i kao stvo-

⁹⁶ Vidi K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 297—298; K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 23, str. 321, 322, 326, 327.

⁹⁷ Vidi K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 3, str. 133, 143, vidi K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 11, str. 105, 113, 114; 160, 161, Vidi i V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom I str. 298, tom VI, str. 204.

renja koja misle, kao proizvođači misli",⁹⁸ da bi nakon toga izvukli zaključak: „Podele rada... ispoljava se sada u *vladajućoj klasi kao podela duhovnog i materijalnog rada*, tako da u okviru one klase jedan *njen deo* istupa u ulozi mislilaca te klase (te su njeni aktivni ideolozi, sposobni da stvaraju koncepcije, za koje je glavni način da se prehrane, stvaranje iluzija te klase o samoj sebi), dok se drugi prema tim mislima i merilima odnose više pasivno...”⁹⁹

Iz svega ovoga proizlaze tri značajna zaključka za analizu koju vršimo. *Prvo*, iako deo vladajuće klase, inteligencija kao njen ideološki predstavnik ima svoja značajna specifična obeležja, relativnu samostalnost unutar klase, na osnovu čega ona ima i širu iluziju da je samostalan i nezavistan društveni sloj. Ta iluzija, najčešće odgovara vladajućoj klasi, jer se tako lakše njene ideje predstavljaju kao opštedruštvene ideje. *Drugo*, dok pojedinačni kapitalista u društvu zastupa svoj pojedinačni privatni interes, njegov političar i njegov ideolog zastupaju interese cele kapitalističke klase, pa su oni u tom pogledu, iako nisu vlasnici kapitala (nego čak u *svojevrsnom najamnom odnosu*) „pravoverniji” pripadnici vladajuće klase nego sami kapitalisti. Otuda oni za proletarijat mogu predstavljati i ozbiljnijeg neprijatelja nego što je sam fabrikant i njegov menadžer s kojim je radnik neposredno u klasnom sukobu. *Treće*, suprotnost i raskid između buržoazije i buržoaskih političara i ideologa u zaoštrenim socijalnim, političkim i ideološkim konfrontacijama sa radničkom klasom se prevazilaze, pa buržoaska klasa u celini nastupa jedinstveno prema radničkoj klasi — kako to ističe Marks. Otuda razvijena klasna borba mora da obuhvati i ekonomsku i političku i ideološku sferu — tek kad zahvati ove dve poslednje sfere, klasna borba se u potpunosti razvila, formirala klase i stvorena je pretpostavka za prerastanje klasne borbe u revolucionarnu akciju radničke klase.

No, ipak valja istaći još jedan aspekt problema. U *Manifestu* Marks i Engels ističu: „U vrijeme kada se klasna borba približava rješenju, proces raspadanja u okviru vladajuće klase, u okviru cijelog starog dru-

štva, uzima tako žestok, tako oštar karakter da se jedan mali dio vladajuće klase odriče nje i priključuje revolucionarnoj klasi... I zato, kao što je nekad jedan dio plemstva prešao na stranu buržoazije, tako sada jedan dio buržoazije prelazi na stranu proletarijata, a naročito jedan dio buržuja — ideologa koji su se uzdigli do teorijskog razumevanja cjelokupnog kretanja”.¹⁰⁰

Ovaj proces je naročito intenzivan u savremenoj istorijskoj situaciji kada je socijalizam postao svetski proces a kapitalizam se neprestano sudara sa svojom istorijskom ograničenošću i istorijskom alternativom koja se razvija. Sada, daleko veći broj ideologa napušta buržoaziju i sa raznim pobudama, interesima, ideološkim koncepcijama se okreće radničkoj klasi. To „okretanje” je proces i on ideologe, tj. inteligenciju, privremeno formira kao relativno samostalnu grupu, utoliko više ukoliko sama radnička klasa nije u revolucionarnoj akciji, pa inteligencija može da živi u iluzijama da joj je moguće da bude samostalna u odnosu na buržoaziju i u odnosu na radničku klasu.

Miloš NIKOLIĆ

⁹⁸ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom VI, str. 43.

⁹⁹ *Ibid.* str. 43. (Podvukao M.N.)

¹⁰⁰ K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 7, str. 387—388.

**KLASE
U SAVREMENOM
KAPITALIZMU**

PREDGOVOR

Iznoseći ovaj tekst pred čitaoce, dugujem im nekoliko prethodnih objašnjenja.

1. Reč je o *nizu ogleđâ* koji se uglavnom tiču društvenih klasa (a uz put i državnih aparata) u sadašnjoj fazi monopolističko-imperijalističkog kapitalizma. Ti ogleđi se u suštini odnose na imperijalističke metropole, naročito na Evropu.

a) Prema tome, ogleđi *ne izlažu* neku sistematsku teoriju o tim društvenim formacijama u njihovoj sadašnjoj fazi. Objektivni razlozi postavili su određene granice: ni istraživač ili aktivista, pa ni „grupa“ istraživača ili aktivista ne bi trebalo da se prihvataju zadatak izgrađivanja takve teorije, jer ona može biti jedino proizvod onih organizacija radničke klase, koje vode klasnu borbu.

b) Ako ogleđi uglavnom proučavaju imperijalističke metropole, a naročito evropske formacije, onda je to zbog toga što one predstavljaju specifičan teren i to nastojim da utemeljim još od prvog ogleđâ.

2. *Parcijalni* karakter ogleđâ vidi se iz posebnih predmeta o kojima se u njima raspravlja:

a) ogleđi nastoje da obuhvate sledeće: opšta obeležja ove faze i njihovo delovanje na odgovarajuće društvene formacije (prvi ogleđ); detaljnije analize buržoazije (drugi ogleđ), sitne buržoazije, tradicionalne i nove sitne buržoazije, tzv. „novih srednjih slojeva“ (treći ogleđ). Ukratko, te analize se, pre svega, tiču *neprijatelja* i potencijalnih *saveznika* radničke klase.

Prema tome, ogledi ne raspravljaju *neposredno* o radničkoj klasi — temeljnoj klasi u eksploataciji kojoj buržoazija podvrgava narodne mase, klasi kojoj pripada rukovodeća uloga u revolucionarnom procesu — naročito stoga što je marksistička teorija dosta zanemarivala klase o kojima se ovde posebno raspravlja. A meni se čini da je za revolucionarnu strategiju od bitnog značaja — danas više no ikada ranije — da se *dobro upozna neprijatelj* i da se stvore *pravi savezi* (u cilju izolovanja neprijatelja).

Podvlačim da ogledi ne raspravljaju *neposredno* o radničkoj klasi. Međutim, ona je u njima stalno *prisutna* i to u dva vida: 1) analize koje se tiču buržoazije, njenih unutrašnjih protivrečnosti i njenih sadašnjih odnosa prema državi — stalno upućuju na glavnu protivrečnost, tj. na odnos između buržoazije i radničke klase; 2) analize sitne buržoazije, upravo nove sitne buržoazije, tiču se obeležja koja upoređena sa obeležjima svojstvenim radničkoj klasi, istovremeno približavaju i udaljavaju sitnu buržoaziju od radničke klase.

b) Oslanjajući se na konkretne oblike sadašnje klasne borbe, ogledi ipak ne daju njihov celovit sadržaj, niti ih sistematski izlažu. Umesto toga, više sam nastojao da se bavim objektivnim determinantama tih borbi, determinantama koje su često zapostavljene.

3. Iz takvog karaktera oglada potiču ostale osobnosti teksta:

Iako međusobno povezani, ovi ogledi čine posebne celine. Otuda dolazi do nekih neizbežnih ponavljanja. Izvesni pojmovi i teorijske analize, prisutni u nekom od ogedâ, ponekad se navode, a ponekad preuzimaju ili produbljuju u drugim ogedima: to je upravo slučaj sa prvim i drugim ogedom (na primer, pojmovi i analize koji se tiču periodizacije kapitalizma i promene načinâ proizvodnje, čime su obeleženi njihovi stadiji i faze, a o čemu se već govori u prvom ogedu — preuzeti su i potkrepljeni u drugom ogedu).

Pre uvrštavanja u ovu knjigu, objavljeni su samo deo uvoda (*Društvene klase i njihova proširena reprodukcija*) i prvi oged (*Internacionalizacija kapitalističkih odnosa i država-nacija*). Pomenuti deo uvoda mi je prvobitno poručila Konfederacija francuskih demo-

kratskih radnika (CFDT)¹, a objavio ga (šapirografisano) njen Biro za istraživanja i ekonomske studije (BRAEC); taj tekst je kasnije preštampan u časopisu *L'Homme et la Société* (broj 24—25, april-septembar, 1972); prvi oged se pojavio u časopisu *Les Temps modernes* (februar, 1973). Međutim, ta dva teksta su znatno *izmenjena* na osnovu primedbi i kritikâ koje su mi tada bile upućene, kao i s obzirom na celinu ove knjige.

4. Ogledi istovremeno sadrže teorijske i konkretne analize. Opredelio sam se za postupak koji mi se čini jedino opravdanim, tj. za tesno povezivanje jednih i drugih analiza. Prethodno ne iznosim nikakve teorijske pretpostavke u kojima bi konkretne analize bile samo puka ilustracija, već sam te pretpostavke (skladno i ritmički) uključio u konkretne analize.

5. Analize koje se odnose na sadašnje faze imperijalizma i koje takođe razmatraju opštije probleme, jednako se tiču potčinjenih i zavisnih zemalja. Ali pošto imperijalističke, a posebno evropske formacije, čine glavni predmet teksta, to se empirijski materijal uglavnom odnosi na te formacije. U tom pogledu Francuska dobija povlašćen tretman, mada se ukazuje na razlike koje postoje između nje i ostalih društvenih formacija o kojima je reč. To nije zbog toga što bi Francuska manje-više u svakom pogledu predstavljala tipičan uzorak: razlog, sasvim jednostavno, leži u tome što se radi o mom ličnom iskustvu. Međutim, isto tako je jasno da analiziram — uz određene posebnosti — celinu tih formacija, a u izvesnom vidu i ceo imperijalistički lanac.

¹ Ova hrišćanska sindikalna centrala nastala je 1965. godine, kada je za vreme priprema za kongres Konfederacije francuskih hrišćanskih radnika (CFTC) došlo do previranja u redovima članstva. Na jednoj strani je ostala manjina sa daljom orijentacijom na hrišćansku ideologiju, koja je zadržala ranije ime — CFTC, a na drugoj većina sa širom progresivnijom orijentacijom, koja je uzela nov naziv — Francuska demokratska konfederacija rada (CFDT). Tako je došlo do pomezanja ove sindikalne centrale ulevo; sklopljen je i sporazum o saradnji sa komunističkom Generalnom konfederacijom rada (CGT), najvećom i najjačom sindikalnom centralom. Time je znatno ojačano jedinstvo francuskog sindikalnog pokreta. (Prim. prev.)

6. Ako se s jedne strane imaju u vidu aktuelnost i složenost problema o kojima raspravljam, a s druge razlozi koji nameću nesistematičnost i parcijalnost ovog dela, smatram da analize koje ovde izlažem treba u krajnjoj liniji shvatiti kao *pretpostavke podložne diskusiji i ispravkama*. Te analize nemaju ničeg „konačnog”, pored ostalog i zbog toga što se ne radi o konačnom tekstu, već o analizama koje su otvorene prema kritici.

Time se isto tako objašnjava kritičnost, a ponekad i „polemičnost” mojih analiza. Umesto da prećutim razlike i da se neizbežno opredelim za stavljanje bitnih problema pod stakleno zvono, više sam voleo da insistiram na razlikama zato što *jedino kritika unapređuje marksističku teoriju*. Smatram da kritike koje upućujem pojedinim autorima i koje se odnose na njihove određene stavove, nikako ne dovode u pitanje vrednost njihovih analiza o drugim stvarima, analizâ koje su mi mnogo pomogle.

Najzad, da ne bih opteretio ovaj tekst, a imajući u vidu da je marksistička literatura o tim pitanjima veoma opširna, moje reference sam namerno sveo na najnužnije.

7. Brojna shvatanja i teorijske analize, koji se ovde iznose dosta jednostavno i koji su neposredno povezani sa aktuelnim problemima, upućuju na moja dva prethodna dela: *Pouvoir politique et Classes sociales* (Maspero, 1968) i *Fascisme et Dictature* (Maspero, 1970). U ovim delima su utemeljena i objašnjena ta shvatanja i teorijske analize. Nisam smatrao potrebnim da ponavljam sve iskaze, već sam se zadovoljio time da čitaoca upućujem na njih. Međutim, neke analize i formulacije, sadržane posebno u prvom delu, *ispravljene su i prilagođene* u sadašnjem tekstu: u konkretnim analizama čitalac će naći sve nužne teorijske razrade.

UVOD DRUŠTVENE KLASI I NJIHOVA PROŠIRENA REPRODUKCIJA

Cilj ovih uvodnih napomena nije u tome da se izloži sistematizovana marksistička teorija o društvenim klasama, koja *prethodi* konkretnim analizama izvršenim u ogledima što slede: saglasno liniji izlaganja, koje se pridržavamo u ovom tekstu, teorijske analize će biti tesno povezane sa konkretnim analizama koje se izlažu u skladu sa njima. Cilj ovih napomena je da postave određene putokaze i sasvim opšte tačke raspoznavanja, što će olakšati čitanje ogleada u kojima će ti putokazi i tačke biti preuzimani i produbljavani.¹

¹ Ovdje razvijam i pojašnjavam analize iz mog dela *Pouvoir politique et Classes sociales*. Naime, u njih unosim ispravke koje su započete u mom delu *Fascisme et Dictature*. Međutim, istovremeno zadržavam njihove teorijske okvire i bitne stavove. U stvari, iako su neki naši tekstovi bili shvatani i široko prihvatani kao tekstovi koji su proizašli iz identične „problematike“, među pojedinim tekstovima *su od samog početka* postojale bitne razlike. Tako su u domenu istorijskog materijalizma već postojale bitne razlike između *Pouvoir politique* i Balibarovog ekonomističkog i strukturalističkog teksta *Les concepts fondamentaux du matérialisme historique* u delu *Lire le Capital*, 1966. (prevedeno kod nas pod naslovom *Kako čitati Kapital*, izd. Centar za kulturnu delatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975). Iste razlike su postojale između Balibara i Bettelheima (ovo govorim samo u svoje ime). Razlike su sada još jasnije, budući da je Balibar izvršio sopstvenu kritiku, doduše samo u odnosu na neke stavove (*Sur la dialectique historique*, u časopisu *la Pensée*, avgust 1973). Ko pročita taj njegov napis, lako će shvatiti da se veliki broj stavova na koje se odnosi ta Balibarova samokritika (pitanje klasne borbe, shvatanje načina proizvodnje, njegovog odnosa prema društvenoj formaciji, poimanje datih okolnosti, pitanje instanci itd.) tiče upravo onih pitanja oko kojih su već postojale razlike u našim tekstovima. To znači da, bar kada sam ja u pitanju, ostajem pri bitnim analizama iz mojih prethodnih radova, ali unosim u njih izvesne ispravke.

a) Društvena klasa, deo klase ili sloj klase mogu imati klasnu poziciju koja ne odgovara njihovim *interesima* koji su i sami omeđeni svojim *klasnim* određenjem kao horizontom svoje borbe. Tipičan primer pruža radnička *aristokratija* koja u određenim okolnostima zauzima upravo pozicije *buržoaske klase*. To, međutim, ne znači da ona postaje deo buržoazije: usled svog strukturalnog klasnog određenja ona ostaje deo radničke klase i, prema rečima samog Lenjina, čini „sloj” radničke klase. Drugim rečima, njeno klasno određenje ne svodi se na njenu klasnu poziciju.

Ali uzmimo obrnut slučaj: klase, delovi ili slojevi drugih klasa — upravo sitna buržoazija — mogu u konkretnim okolnostima zauzimati proleterske pozicije, odnosno pozicije bliske pozicijama radničke klase. To, međutim, ne znači da usled toga te klase, delovi ili slojevi klasa postaju deo radničke klase. Ovde ćemo navesti samo jedan prost primer: pogonski tehničari zauzimaju ponekad pozicije proleterske klase, a ponekad — recimo za vreme štrajkova — stavljaju se na stranu radničke klase. To, međutim, ne znači da oni usled toga čine deo radničke klase; ovo zbog toga što se njihovo strukturalno klasno određenje ne može *svesti* na njihovu klasnu poziciju. Šta više: upravo zbog svog klasnog određenja, ta skupina je čas na strani radničke klase, a čas na strani buržoazije (buržoaske klasne pozicije): kao što tehničari nisu deo radničke klase kad staju na njenu stranu, tako isto nisu ni deo buržoaske klase kada zauzimaju buržoaske klasne pozicije. Svoditi strukturalno klasno određenje na klasnu poziciju, znači napustiti *objektivno* određenje *mesta* društvenih klasa i zameniti ga „racionalnom” ideologijom „društvenih pokreta”.

b) Jasno se vidi da se već ideološki i politički odnosi, tj. *mesta* političke i ideološke dominacije-subordinacije *tiču strukturalnog klasnog određenja*: dakle, nije reč o objektivnom mestu koje bi se, u odnosima proizvodnje, ticalo samo ekonomskog položaja, pri čemu bi se politički i ideološki elementi ispoljavali jedino u klasnim pozicijama. Ne radi se — shodno jednoj dobro znanoj dvosmislici — o ekonomskoj „bazi” koja bi s *jedne strane* sama određivala mesta klasne borbe, a s *druge strane* bi se proširivala na domen politike i ideologije: ta dvosmislica danas često

poprima vid razlikovanja između „*klasnog (ekonomskog) položaja*” i političko-ideoloških klasnih pozicija. Strukturalno klasno određenje odnosi se na ekonomsku, političku i ideološku borbu, a svaka od tih borbi se ispoljava kroz klasne pozicije u određenim okolnostima.

Ovo takođe znači da ovde prisutne analize nemaju veze ni sa hegelijanskom šemom, sa šemom o klasi *po sebi* (ekonomski položaj klase, objektivno određenje klase jedino putem procesa proizvodnje), niti sa šemom o *klasi za sebe* (klasa koja ima sopstvenu „klasnu svest” i autonomnu političku organizaciju = klasna borba) kako ju je Lukač nazvao u skladu sa marksističkom tradicijom. To sa svoje strane znači:

a) da se objektivno klasno mesto u procesu proizvodnje mora (kada je u pitanju određena klasa) *nužno* izraziti kroz *delovanja* na celinu njenog strukturalnog određenja, tj. i kroz specifično mesto te klase u političkim i ideološkim odnosima društvene podele rada. Kazati, na primer, da u ekonomskim odnosima postoji radnička klasa, *nužno* podrazumeva da ta klasa zauzima specifično mesto u ideološkim i političkim odnosima, *čak i ako* ona — u određenim zemljama i u određenim istorijskim razdobljima mora imati sopstvenu „klasnu svest” ili autonomnu političku organizaciju. Time se želi reći da se u takvim slučajevima — čak i ako je ona jako zaražena buržoaskom ideologijom — samo ekonomsko postojanje te klase izražava kroz *specifičnu materijalnu političko-ideološku praksu* koja se probija kroz njen buržoaski „jezik”: to je upravo ono što je Lenjin, doduše sasvim opisno, označavao kao *klasni nagon*. Da bi se to razumelo, potrebno je potpuno raskinuti sa shvatanjem ideologije kao „sistema ideja” ili povezanog „govora”, tj. treba ideologiju shvatiti kao celinu materijalne prakse. Ovim želimo ukazati na greške čitavog niza ideologija o „integraciji” radničke klase, tj. hoćemo reći sledeće: *da bi u svim oblastima društvene stvarnosti došlo do klasne borbe*, uopšte nije potrebno imati sopstvenu „klasnu svest” i autonomnu političku organizaciju klasa koje se bore:

b) ono što se podrazumeva pod sopstvenom „klasnom svešću” i autonomnom političkom organizacijom (u slučaju radničke klase to su postojanje revolucionarne proleterske ideologije i autonomne partije klas-

ne borbe) primenjuje se na *klasne pozicije* i na *određene okolnosti*, stvarajući tako uslove za intervenciju klasâ kao *društvenih sila*.

5. *Glavni aspekt* analize društvenih klasa svakako su njihova *mesta* u klasnoj borbi, a ne oni koji čine te klase. Društvene klase nisu empirijske grupe individua — *društvene grupe* — „sastavljene” od zbira tih individua: odnosi između tih agensa nisu, dakle, inter-individualni. *Klasna pripadnost* raznih agensa zavisi od klasnih mesta koja oni *zauzimaju*: ona se, uostalom, razlikuju od *klasnog porekla* — *socijalnog porekla* — tih agensa. Značaj tih pitanja će se jasno sagledati prilikom razmatranja problema *reprodukcije* društvenih klasa i njihovih agensa. Za sada ukazujemo:

a) da pitanje koje treba stalno postavljati o odnosu društvenih klasa i njihovih agensa nije pitanje klase kojoj pripada upravo *ovaj* ili *onaj* individuum (značajne su *društvene skupine*), niti pitanje statističkih i krutih empirijskih granica „društvenih grupa” (značajne su klase u klasnoj borbi);

b) da prvo pitanje koje u tom smislu treba postaviti, nije pitanje „socijalnih nejednakosti” grupa ili individua: *socijalne nejednakosti* nisu ništa drugo do rezultat delovanja društvenih klasa na agense, tj. delovanja objektivnih mesta koje oni zauzimaju; te nejednakosti mogu nestati jedino ukidanjem podela društva na klase. Sve u svemu, kada je reč o klasnom društvu nije u pitanju *nejednakost* „šansi” „individua”, pri čemu se uvek smatra da šanse postoje i da one zavise (ili bezmalo zavise) samo od individua, tj. da najsposobniji i najbolji uvek mogu da se vinu iznad svoje „društvene sredine”.

6. Mesto u ekonomskim odnosima igra glavnu ulogu u određenju društvenih klasa. Šta se u marksističkoj teoriji podrazumeva pod pojmom „ekonomski”? *Proces proizvodnje* određuje ekonomsku oblast (ili prostor), a *odnosi proizvodnje* određuju mesto agensâ, njihovo raspoređivanje u društvene klase.

Razume se, ono što nazivamo ekonomskim ne obuhvata jedino proizvodnju, već ukupan ciklus proizvodnje-potrošnje-raspodele društvenog proizvoda, „trenutke” koji se, u svom jedinstvu, javljaju kao „trenuci” procesa proizvodnje. U kapitalističkom načinu proiz-

vodnje reč je o ciklusu ukupne reprodukcije društvenog kapitala: proizvodni kapital — robni kapital — novčani kapital. Ali u tom jedinstvu odlučujuću ulogu ima proizvodnja. Razlikovanje društvenih klasa na tom nivou ne počiva na veličini *dohotka*, niti je to razlika između „bogatih” i „siromašnih”, kako je smatrala cela premarksistička tradicija i kako još danas misli niz sociologa. Stvarna razlika u veličini dohodaka samo je posledica *odnosâ proizvodnje*.

Šta je to proces proizvodnje i šta su odnosi proizvodnje koji čine taj proces?

U procesu proizvodnje najpre nailazimo na *proces rada* koji, opšte uzev, označava odnos čoveka prema prirodi. Ali taj proces rada se uvek ispoljava kroz istorijski određen društveni oblik. On nastaje samo u svom jedinstvu sa *odnosima proizvodnje*.

U društvu podeljenom na klase, odnosi proizvodnje nastaju kroz dvostruku vezu koja obuhvata odnose ljudi prema prirodi u materijalnoj proizvodnji. Dvostruka veza se ogleda u odnosima *agensa proizvodnje* prema *predmetu* i *sredstvima* rada (proizvodne snage), kao i u međusobnim odnosima ljudi, u klasnim odnosima.

Te dve veze se, dakle, odnose na:

a) *vezu* između ne-radnika (vlasnika) i predmeta i sredstava rada;

b) *vezu* između neposrednog proizvođača (ili neposrednog radnika) i predmeta i sredstava rada.

Te veze imaju *dva aspekta*:

a) *ekonomsko vlasništvo*: pod time se podrazumeva stvarna ekonomska kontrola nad sredstvima za proizvodnju, tj. vlast da se sredstva za proizvodnju koriste na određen način i da se usled toga raspolaze dobijenim proizvodima;

b) *državina* (posedovanje): pod ovim se podrazumeva pravo upotrebe sredstava za proizvodnju, tj. upravljanja procesom rada.

6.1. U svakom društvu podeljenom na klase, prva veza (vlasnik/sredstva za proizvodnju) uvek se poklapa sa *prvim aspektom*: vlasnici imaju stvarnu kontrolu nad sredstvima za proizvodnju i tako eksploatišu neposredne radnike, izvlačeći im na razne načine *višak rada*.

Ali to vlasništvo označava stvarno ekonomsko vlasništvo, stvarnu kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, te se razlikuje od *pravog vlasništva*, osveštanog pravom, vlasništva koje predstavlja nadgradnju. Razume se, pravo pruža opštu sudsku zaštitu ekonomskom vlasništvu, ali može se desiti da se oblici pravog vlasništva ne podudaraju sa stvarnim ekonomskim vlasništvom. U tom slučaju ovo potonje je presudno za određivanje mesta društvenih klasa, tj. *vladajuće-eksploatorske klase*.

6.2. Druga veza, tj. veza između neposrednih proizvođača — radnika — i sredstava i predmeta rada, jeste ona veza koja, u okviru odnosa proizvodnje, određuje eksploatisanu klasu.

Zavisno od raznih *načina proizvodnje*, taj odnos može imati različite oblike.

U „pretkapitalističkim“ načinima proizvodnje, neposredni proizvođač nije bio potpuno „odvojen“ od sredstava i predmeta rada. Uzmimo, na primer, *feudalni* način proizvodnje: iako je feudalac imao pravno i ekonomsko vlasništvo nad zemljom, kmet je *posedovao* svoj komad zemlje, bio je zaštićen običajnim pravom, te ga feudalac nije mogao lako i jednostavno izvesti: da bi se to učinilo, u Engleskoj je, na primer, bio potreban čitav jedan krvav proces *enclosures*³ na prelasku iz feudalizma u kapitalizam. Marks je taj proces nazvao prvobitnom akumulacijom kapitala. U tim načinima proizvodnje vladajući oblik eksploatacije ogledao se u *neposrednom izvlačenju viška rada* kroz, recimo, kuluk ili porez u naturi. Time želimo reći da je postojala razlika između ekonomskog vlasništva i državnine; naime, vlasništvo i državnina nisu nastajali iz istog odnosa vlasnici/sredstva za proizvodnju.

U kapitalističkom načinu proizvodnje, nasuprot tome, neposredni proizvođači — radnička klasa — pot-

³ *Enclosures* (ograđivanje). U poglavlju o prvobitnoj akumulaciji (*Kapital*, I) Marks govori o tome da je poseban oblik pljačke narodne zemlje predstavljalo ograđivanje opštinske zemlje. Početkom XVIII veka engleski zemljoposjednici su na taj način „sami sebi poklanjali narodnu zemlju u privatnu svojinu, dekretima narodne eksproprijacije“. Ta pljačka je svoj parlamentarni oblik dobila u *Bills for Enclosures of Commons* (Zakoni o ograđivanju opštinske zemlje). — Prim. prev.

puno su *izvlačeni* od svojih sredstava rada, jer kapital poseduje i ta sredstva. Upravo taj završni oblik odvajanja radnika od njihovih sredstava za proizvodnju dovodi do pojave onoga što Marks naziva „pukim radnikom“. Radnik poseduje samo svoju radnu snagu koju prodaje (*radna snaga*). Ta presudna promena položaja neposrednih proizvođača u odnosima proizvodnje dovodi do toga da sam rad postaje *roba*, tj. da nastupa generalizacija robnog oblika, a ne obrnuto: rad kao roba nije rezultat prethodne generalizacije dobro poznatih „robnih odnosa“. Ovde se, dakle, višak rada na izvlači neposredno, već radom otelovljenim u robi, tj. stvaranjem i prisvajanjem *viška vrednosti*.

7. Dakle, lepo se vidi:

7.1. s jedne strane, da odnose proizvodnje valja uzimati u vezi sa odnosima koji ih čine i u njihovom jedinstvu sa procesom rada: time se zaokružuje *vladajući odnos eksploatacije* koji karakteriše određen način proizvodnje i koji na osnovu tog vladajućeg odnosa određuje eksploatisanu klasu. Ne bi se trebalo držati jedino odnosa vlasništva, te na osnovu tog vladajućeg odnosa u izvesnom smislu *negativno* određivati kao pripadnike eksploatisane klase one koji nemaju ekonomsko vlasništvo, tj. one koji *nisu vlasnici*. Polazeći od tog odnosa, eksploatisana klasa (*osnovna* eksploatisana klasa: radnička klasa u kapitalističkom načinu proizvodnje) obavlja *proizvodan rad* u tom načinu proizvodnje: otuda, u kapitalističkom načinu proizvodnje oni koji nisu vlasnici, nisu istovremeno radnici.

7.2. S druge strane, da se *proces proizvodnje* ne određuje „tehnološkim“ merilima, već odnosima agensa prema sredstvima rada i njihovim međusobnim odnosima, dakle, *jedinstvom* procesa rada, „proizvodnih snaga“ i odnosa proizvodnje. Proces rada i proizvodne snage, uključivši „tehnologiju“, ne postoje *po sebi*, već uvek u konstitutivnoj vezi sa odnosima proizvodnje. Otuda se u društvu podeljenom na klase ne može govoriti o neutralnom „proizvodnom“ radu, o „proizvodnom radu“ po sebi. U svakom načinu proizvodnje podeljenom na klase, proizvodan je samo onaj rad koji

odgovara odnosima proizvodnje tog načina, tj. koji dovodi do specifičnog i vladajućeg oblika *eksploatacije*. Proizvodnja u takvim društvima istovremeno označava podelu na klase, eksploataciju i klasnu borbu.

8. Iz ovoga proizilazi da, na ekonomskom planu, *najamnina* ne određuje radničku klasu: najamnina je jedan oblik *raspodele* društvenog proizvoda, koji obuhvata tržišne odnose i „ugovorne” oblike kupovine i prodaje radne snage. Ako su svi radnici u najamnom odnosu, to ne znači da su radnici svi oni koji se nalaze u tom odnosu — ovo zbog toga što svi koji su u najamnom odnosu nisu obavezno proizvodni radnici. Ako društvene klase, na ekonomskom planu, ne određuje podela u okviru lestvice „dohotka” — bogati/siromašni — one su još manje određene položajem njihovih pripadnika u *hijerarhiji najamnina*. Razume se, taj položaj može biti značajan *pokazatelj* klasnog određivanja, ali on je, u stvari, samo *posledica*. To je, uostalom, slučaj i sa onim što obično nazivamo socijalnim nejednakostima: „podela dobiti”, raspodela dohotka, poreski sistem itd. Kao i ostale socijalne nejednakosti, hijerarhija u najamninama nije neka *lestvica* ili pravolinijsko kontinuirano, homogeno stepenište sa odmorima ili kaskadama, stepenište na kome bi *individue* ili *grupe* bile situirane, i to „više grupe” iznad „nižih”: hijerarhija u najamninama je rezultat *klasnih barijera*.

8.1. Kada smo to kazali, valja podvući da klasne barijere i njihova proširena reprodukcija dovode do *specifičnih socijalnih nejednakosti usredsređenih* na pojedine skupine agensa; te skupine agensa raspoređene su u *razne klase*: to je slučaj sa *mladima* i *starima*, a da ne govorimo o *ženama*, o slučaju koji je druge prirode i mnogo složeniji. Ovo zbog toga što se kod žena ne radi jednostavno o tome da na njih deluju unapred određeni efekti podele društva na klase, već je reč upravo o *posebnoj povezanosti* — u okviru *društvene podele rada* — između *podele na klase* i *podele na polove*.

9. Dakle, proces proizvodnje jeste *jedinstvo* procesa rada i odnosa proizvodnje. Međutim, proces rada, uključivši tehnologiju i tehnički proces, ne igra dominantnu ulogu u tom jedinstvu: *odnosi proizvodnje uvek*

dominiraju nad procesom rada i nad proizvodnim snagama, utiskujući u njih svoj pečat i oblik. Upravo ta dominacija odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama daje njihovoj povezanosti oblik *procesa proizvodnje* i reprodukcije.

9.1. Konstitutivna uloga političkih i ideoloških odnosa u strukturalnom određenju društvenih klasa proizilazi upravo iz te dominantne uloge odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama i nad procesom rada. Odnosi proizvodnje i odnosi koji ih čine (ekonomsko vlasništvo/državina) ispoljavaju se kroz *vlast* koja iz njih *proističe*, kroz *klasnu vlast*: konstitutivno vezanu za političke i ideološke odnose koji je osveštavaju i ozakonjuju. Ti odnosi nisu jednostavno nadzidani na odnose proizvodnje „koji su već tu”, nego su sami *prisutni* u konstituisanju odnosa proizvodnje (oni dobijaju specifičan oblik u svakom načinu proizvodnje). Proces proizvodnje i eksploatacije je u isto vreme proces reprodukcije odnosa političke i ideološke dominacije/subordinacije.

9.2. To najzad znači da u položaju koji društvene klase zauzimaju u okviru odnosa proizvodnje, *društvena podela rada*, onakva kakva se iskazuje kroz specifičnu prisutnost političkih i ideoloških odnosa u procesu proizvodnje, dominira nad *tehničkom podelom rada*: posledicu toga videćemo vrlo jasno upravo u pitanju „upravljanja i nadzora” nad procesom rada, ali takođe i u pitanju određenja klase pogonskih inženjera i tehničara. Ukažimo jednostavno na to da se odlučujuća uloga podele na „manuelni i intelektualni rad” u određenju društvenih klasa može shvatiti jedino ako se vodi računa o tim temeljnim marksističkim stavovima.

10. Sada je trenutak da se podsetimo na temeljnu razliku između *načina proizvodnje* i *društvene formacije*. Učiniću samo nekoliko opštih napomena, jer ta razlika ima teorijski značaj na koji ću se stalno vraćati u narednim oledima.

10.1. Kada govorimo o načinu *proizvodnje*, što je apstraktno-formalan *predmet*, još se nalazimo na opštem i apstraktnom nivou, mada *sam* pojam načina

proizvodnje *već* obuhvata, kao takav, odnose proizvodnje, političke i ideološke odnose: na primer, robovlasnički, feudalni, kapitalistički itd. načini proizvodnje. Međutim, ti načini proizvodnje postoje i reprodukuju se jedino u istorijski određenim *društvenim formacijama* — u Francuskoj, Nemačkoj, Engleskoj itd. — u ovom ili onom trenutku istorijskog toka. Te društvene formacije su uvek originalne, jer su stvarno-konkretni i posebni predmeti.

Doduše, društvena formacija sadržava više načina — ali i više oblika — proizvodnje, *specifično međusobno povezanih*. Na primer, evropska kapitalistička društva sa početka XIX veka bila su sastavljena od elemenata feudalnog načina proizvodnje, od oblika proste robne proizvodnje i manufakture — prelaznog oblika iz feudalizma u kapitalizam — od kapitalističkog načina proizvodnje u njegovim konkurentskim i monopolističkim oblicima. Međutim, te društvene formacije su bile kapitalističke, tj. u njima je *dominirao* kapitalistički način proizvodnje. U stvari, u svakoj društvenoj formaciji uočavamo dominaciju jednog načina proizvodnje, dominaciju koja izaziva složena dejstva *disolucije-konzervacije* na ostale načine i oblike proizvodnje; ta dominacija daje tim društvenim formacijama njihova obeležja (feudalne, kapitalističke itd.). To važi za sve slučajeve, osim kada su u pitanju prelazna razdoblja u strogom smislu reči, razdoblja obeležena svojevrsnom „ravnotežom“ raznih načina i oblika proizvodnje.

Vratimo se društvenim klasama. Ako se držimo samo načina proizvodnje, u svakom od njih nalazimo *dve klase*, prisutne već u ukupnosti njihovog ekonomskog, političkog i ideološkog određenja: to su eksploatatorska klasa, politički i ideološki vladajuća, i eksploatisana klasa, koja je politički i ideološki potčinjena: gospodari i robovi (robovlasnički način proizvodnje); vlastela i kmetovi (feudalni način proizvodnje), buržoazija i radnici (kapitalistički način proizvodnje).

Ali u konkretnom društvu — društvenoj formaciji — *ima više od dve klase*, zavisno od toga da li u njemu postoji više načina i oblika proizvodnje. U stvari, nema društvene formacije u kojoj postoje samo dve klase. Međutim, tačno je da *dve temeljne klase* svake društvene formacije — kroz ili preko *glavne*

protivrečnosti — čine klase vladajućeg načina proizvodnje u toj formaciji: u kapitalističkim društvenim formacijama, to su buržoazija i radnička klasa.

10.2. Društvene formacije nisu, međutim, prosta konkretizacija ili univerzalizacija načina i oblika proizvodnje u njihovom „čistom“ vidu: one nisu proizvod njihovog univerzalnog „taloženja“. Društvene formacije u kojima se vodi klasna borba *jesu stvarna mesta postojanja i reprodukcije načina i oblika proizvodnje*. Način proizvodnje se ne reprodukuje niti postoji kao takav, te ne može biti ni istorijski periodiziran kao takav. Klasna borba je *motor istorije* u društvenim formacijama: *istorijski proces nalazi mesto svog postojanja u tim formacijama*.

Iz svega toga proizilaze važne konsekvence kada je u pitanju analiza društvenih klasa: klase date društvene formacije, u svojoj konkretnoj borbi, ne bi se mogle „izvoditi“, iz apstraktne analize postojećih načina i oblika proizvodnje; ovo zbog toga što one ne postoje *kao takve* u društvenoj formaciji. Klase su, u samom svom postojanju, s jedne strane izložene uticaju konkretne borbe koja se vodi u krilu društvene formacije: upravo u tome se ogleda fenomen *polarizacije* ostalih klasa i delova klase oko dve temeljne klase, oko buržoazije i radničke klase u kapitalističkim društvima; to ima presudne i veoma složene posledice na ostale klase, ali i na dve temeljne klase. S druge strane, klase date društvene formacije postoje *samo* u *odnosima* te formacije prema drugim društvenim formacijama, *dakle u klasnim odnosima te formacije prema klasnim odnosima drugih formacija*. Time smo postavili problem imperijalizma i *imperijalističkog lanca*: imperijalizam kao proširena reprodukcija kapitalizma postoji u *društvenim formacijama*, a ne u kapitalističkom načinu proizvodnje kao takvom.

11. Marksistička teorija društvenih klasa povlači takođe razliku između *delova* i *slojeva* klase. Imajući u vidu razne klase, ona polazi od razlika u ekonomici i od veoma posebne uloge koju tu imaju politički i ideološki odnosi. Ta teorija takođe razlikuje *društvene kategorije*, koje su *uglavnom* određene svojim mestom u političkim i ideološkim odnosima: to je slučaj sa *državnom birokratijom* koju određuje njen odnos pre-

ma državnom aparatu, kao i sa *intelektualcima* koje definiše njihova uloga u razradi i stvaranju ideologije. Ovo razlikovanje (koje se može vršiti ako se stalno vodi računa o političkim i ideološkim odnosima) ima veliki značaj, jer ti delovi, slojevi i kategorije mogu često — zavisno od konkretnih okolnosti — igrati ulogu relativno autonomnih *društvenih snaga*.

Razume se, ovde nikako nije reč o „društvenim grupama” koje su *izvan, pored ili iznad klasa*. Ako govorimo o delovima, onda su u pitanju *delovi klase*: trgovačka buržoazija je, recimo, *deo* buržoazije; radnička aristokratija je, isto tako, *sloj* radničke klase. I društvene kategorije imaju *klasnu pripadnost*: njihovi agenti, opšte uzev, potiču iz raznih društvenih klasa.

Upravo u tome i jeste jedna od suštinskih razlika između marksističke teorije i raznih ideologija o *društvenoj stratifikaciji*, ideologija koje dominiraju u savremenoj sociologiji: društvene klase bi, prema tim ideologijama (svi savremeni sociolozi priznaju postojanje klasa) predstavljale *jednu* od parcijalnih i regionalnih klasifikacija *opštije stratifikacije* (ta klasifikacija bi se, naime, ticala jedino ekonomskog nivoa). Ovakva stratifikacija bi, u političkim i ideološkim odnosima, dovela do stvaranja *paralelnih i spoljnih društvenih grupa* (u odnosu na klase), do grupa koje bi se postavljale iznad klasa. Maks Veber (Max Weber) je već naznačio takav put, te sada možemo samo ukazati na razne struje političkih „elita”.

12. Povezanost strukturnog klasnog određenja i klasnih pozicija u okviru društvene formacije upućuje nas na posebne pojmove. Ovde je u pitanju ono što ću nazvati *strateškim konceptima* koji obuhvataju upravo fenomene *polarizacije i saveza klasa*. U klasnoj vladavini, tu je, između ostalog, pitanje koncepta „*bloka na vlasti*”, koji označava specifičan savez vladajućih klasa i delova vladajućih klasa; kada se govori o potčinjenim klasama, tu je u pitanju „*narod*”, koji označava specifičan savez narodnih masa. Ti pojmovi nemaju isti status kao pojmovi o kojima je do sada bilo reči: klasa, deo ili sloj klase, mogu ili ne mogu — zavisno od društvenih formacija, njihovih stadija i faza, odnosno uslova u kojima postoje — da budu deo bloka

na vlasti, odnosno mogu biti ili ne biti deo naroda. Ali to isto tako znači da te klase, delovi i slojevi klasa, kao učesnici saveza, u tim slučajevima nikako ne gube klasno određenje kada se *utapaju* u neodređenu skupinu saveza-fuzijâ. Uzmimo samo primer naroda: klase i delovi klase koji čine narod zadržavaju svoje klasno određenje. Kada nacionalna buržoazija čini deo naroda, ona ipak ostaje buržoazija (protivrečnost u krilu naroda). Te klase i delovi klase ne utapaju se u narod, kako bi se moglo zaključiti iz idealističke upotrebe izraza „narodne mase” ili čak izraza — „klasa onih koje se nalaze u najamnom odnosu”.

II

13. Sada možemo postaviti pitanje *aparata*, odnosno grana i aparata *države*, kao i pitanje njihovog odnosa prema društvenim klasama. Ovde ću naznačiti samo neke uloge koje, u postojanju i reprodukciji društvenih klasa, igraju aparati države.

13.1. Glavna uloga državnog aparata je održavanje jedinstva i kohezije društvene formacije (i to putem koncentrisanja i osvežavanja klasne vladavine), kao i reprodukcije društvenih odnosa, tj. klasnih odnosa. U državnim aparatima se u vidu materijalne prakse *materijalizuju i otevljuju* politički i ideološki odnosi. Ti aparati, s jedne strane, obuhvataju prinudni državni aparat u strogom smislu reči, kao i njegove grane: armiju, policiju, zatvore, sudstvo i administraciju; s druge strane, u njih ulaze ideološki aparati države: školski aparat, verski aparat (crkve), aparat informacija (radio, televizija, štampa), aparat kulture (kinematografija, pozorišta, izdavačka delatnost), sindikalni aparat klasne saradnje sa buržoaskim i sitnoburžoaskim partijama itd. Najzad, taj aparat u izvesnom smislu obuhvata i *porodicu*, posebno kada se ima na umu kapitalistički način proizvodnje. Ali pored državnog aparata postoji i *ekonomski aparat* u još strožem smislu reči — to su „preduzeća” ili „fabrike” koji, kao centri prisvajanja prirode, materijalizuju i otevljuju ekonomske odnose u njihovoj povezanosti sa političko-ideološkim odnosima.

13.2. Analizu društvenih klasa možemo vršiti jedino u njihovom odnosu prema tim aparatima, tj. držav-

nim aparatima. Ovo zbog toga što jedino klasno određenje ukazuje na političke i ideološke odnose koji, opet, postoje jedino *materijalizovani u tim aparatima*. Društvene klase i njihova reprodukcija postoje jedino kroz odnos društvene klase/državni i ekonomski aparati: ti aparati se ne „nadziđuju” jednostavno na klasnu borbu kao nekakvi dodaci, već u njoj zadržavaju konstitutivnu ulogu. Otuda će konkretno istraživanje tih aparata biti prisutno kad god budemo pristupali analizi političko-ideoloških odnosa, počev od podele na manuelni i intelektualni rad, pa do birokratizacije određenih procesa rada i do despotizma u fabrici.

13.3. Iz svega ovoga proizilazi da *klasna borba igra prvorazrednu i osnovnu ulogu* u složenom odnosu klasna borba/državni aparati. Ta napomena je od presudnog značaja ako se imaju u vidu sadašnje manjkavosti brojnih analiza ovih pitanja. Aparati su uvek materijalizacija i sažimanje klasnih odnosa; oni ih na neki način „predodređuju”, razume se, imajući u vidu da to nije odnos *hronološke* uzročnosti (kokoška i jaje). U stvari, prema jednoj konstanti buržoaske ideologije „društvenih nauka” (tu ideologiju bismo mogli nazvati „institucionalističko-funkcionalističkom strujom”), *aparati institucije* određuju društvene grupe (klase), a klasni odnosi *proizilaze* iz položaja koje agensi zauzimaju u institucionalnim odnosima. Ta struja na specifičan način svedoči o spoju *idealizam-empirizam* na koji se nadovezuje spoj *humanizam-ekonomizam*, što je svojstveno buržoasnoj ideologiji. To je upravo bio slučaj već kod M. Vebera: odnosi „vlasti” stvaraju klasne odnose; odnosi „vlasti” postoje i stvaraju se u odnosima unutar institucija-asocijacija „autoritarnog” tipa (Herrschaftsverbände). Ova ideološka linija (ako se malo više začepka, uvek ćemo otkriti prisustvo Hegela) ima *značajne reperkusije*, koje se protežu i na najkonkretnija pitanja; ta linija je prisutna u akademskoj sociologiji u vidu sada vladajuće „teorije organizacija”; linija o kojoj je reč, ne odnosi se samo na državne aparate, već i na sam ekonomski aparat (pitanje „preduzeća”).

13.4. Tako se mogu odrediti odnos i razlika između *državne vlasti i državnih aparata*. Državni aparati nemaju *prave „vlasti”*, već materijalizuju i koncentrišu klasne odnose, odnose koje upravo obuhvata pojam

„vlasti”. Država nije „entitet” koji je po svojoj biti strogo instrumentalan, već je i sama *odnos*, tačnije rečeno — kondenzacija klasnog odnosa. To znači da:

a) razne funkcije (ekonomske, političke, ideološke) državnih aparata u reprodukciji društvenih odnosa nisu „neutralne” funkcije i funkcije po sebi, koje postoje najpre kao *takve* da bi ih vladajuće klase *zatim* jednostavno „skrenule” ili „skrenule sa pravog puta”; te funkcije zavise od državne vlasti utisnute u *samu strukturu* tih aparata, tj. od klasa i delova klase, koji zauzimaju teren političke dominacije;

b) i sama ta politička dominacija je solidarna sa postojanjem i funkcionisanjem državnih aparata.

13.5. Iz toga proizilazi da se radikalni preobražaj društvenih odnosa ne može ograničiti na promenu državne vlasti, već mora „revolucionisati” sam državni aparat. Radnička klasa se u procesu socijalističke revolucije ne može zadovoljiti zauzimanjem mesta buržoazije na nivou državne vlasti, već mora i radikalno preobraziti („slomiti”) buržoaski državni aparat i zameniti ga proleterskim aparatom.

13.6. Ali i ovde *državna vlast*, neposredno povezana sa klasnom borbom, određuje ulogu i funkcionisanje *državnog aparata*.

a) Sa stanovišta revolucionisanja državnog aparata, to se pokazuje kroz činjenicu da radnička klasa i narodne mase mogu „slomiti” državne aparate jedino osvajanjem državne vlasti;

b) to se takođe pokazuje kroz ukupnost konkretnog funkcionisanja državnih aparatâ u *svakoj* društvenoj formaciji. Ako državne aparate *ne svedemo* na državnu vlast, ipak ostaje činjenica da, u krajnjoj analizi, upravo konfiguracija terena klasne dominacije, tj. konfiguracija *državne vlasti* (blok na vlasti, vladajuća hegemonika klasa ili deo klase, ali i klasni savezi i klasne podrške) *određuje* kako ulogu ovog ili onog državnog aparata ili grane aparata u reprodukciji društvenih odnosa, tako i povezanost ekonomskih, političkih i ideoloških funkcija u svakom državnom aparatu ili njegovoj grani, kao i konkretno uređenje raznih državnih aparata i njihovih grana. Drugim rečima, uloga ovog ili onog državnog aparata ili njegove grane (škola, armija, partije itd), u koheziji društvene formacije, i predstavljanju klasnih interesa i reprodukciji društve-

nih odnosa — *ne zavise od njihove unutrašnje prirode*, već od državne vlasti.

13.7. Još opštije uzev, svaka analiza društvene formacije mora istovremeno neposredno voditi računa o odnosima klasne borbe, o odnosima vlasti i o državnim aparatima koji materijalizuju, koncentrišu i održavaju te odnose. Ali kada je u pitanju odnos klasna borba/aparati, onda klasnoj borbi pripada osnovna uloga. Oblici i „institucionalne” modifikacije ne dovode do „društvenih pokreta” (kako bi to želela sadašnja ideologija „blokiranog društva”): u stvari, klasna borba određuje oblike i modifikacije državnih aparata.

14. Ove poslednje primedbe postaju još jasnije ako stvari posmatramo sa stanovišta *proširene reprodukcije* društvenih klasa. U stvari, društvene klase postoje jedino u klasnoj borbi, u istorijskoj i dinamičkoj dimenziji. Konstituisanje, odnosno razgraničavanje klasa, delova klasa, slojeva, kategorija — moguće je jedino ako se uzme u obzir istorijska perspektiva klasne borbe: a to u prvi plan postavlja pitanje njihove reprodukcije.

14.1. U društvenim formacijama postoji samo onaj način proizvodnje, koji se u njoj reprodukuje. Reprodukcijska je, u krajnjoj liniji, proširena reprodukcija društvenih odnosa tih formacija: klasna borba je motor istorije. I Marks je, uostalom, rekao da kapitalizam, u krajnjoj liniji, *ne proizvodi* ništa drugo do buržoaziju i proletarijat: kapitalizam proizvodi svoju sopstvenu reprodukciju.

14.2. Dakle, *proces* reprodukcije se *ne događa* kako bi se moglo zaključiti iz površnog čitanja drugog toma *Kapitala*, jedino u „ekonomskoj oblasti”, niti se sastoji iz samoregulišućeg automatizma akumulacije društvenog kapitala. Shvaćena upravo kao proširena reprodukcija društvenih klasa, reprodukcija označava, u jednom te istom kretanju, reprodukciju političkih i ideoloških odnosa klasnog određenja.

14.3. Otuda državni aparati, *upravo ideološki aparati države*, igraju odlučujuću ulogu u reprodukciji društvenih klasa: marksističke analize su u poslednje vreme usmerene na ulogu ideoloških aparata. Nemam nameru da ovde izlažem celinu ovog pitanja na koje ću se vraćati u narednim ogleđima. Ako kao *poseban*

primer uzimam ulogu *školskog aparata*, činim to u prvom redu stoga što pokušavam objasniti neke prethodne probleme. Te napomene će omogućiti da ilustrujem pojedine stavove koje sam prethodno izneo, kao i da iznesem dodatne markacije koje se tiču uloge aparata u reprodukciji društvenih odnosa.

III

15. Državni aparati, u okviru kojih škola predstavlja ideološki aparat, ne dovode do podele na klase, već doprinose toj podeli i *time* njenoj proširenoj reprodukciji. Treba li istaći *sve* implikacije ovog stava? Ne samo što odnosi proizvodnje određuju aparate, već se ti aparati ne nalaze ni u prvim redovima klasne borbe: *klasna borba — na svim nivoima — upravlja aparatima*.

U stvari, najveći značaj valja pridavati upravo ulozi ideološkog aparata u reprodukciji društvenih odnosa, uključivši u njih i odnose proizvodnje. Ovo zbog toga što ta reprodukcija dominira celom reprodukcijom, upravo reprodukcijom radne snage i sredstva rada. Neosporna je činjenica da *odnosi proizvodnje*, u njihovoj konstitutivnoj vezi sa odnosima političke i ideološke dominacije/subordinacije, dominiraju nad *procesom rada* u okviru procesa proizvodnje.

15.1. Takva proširena reprodukcija društvenih klasa (društvenih odnosa) obuhvata *dva aspekta* koji postoje u svom *jedinstvu*:

— Proširenu reprodukciju *položajâ* koje zauzimaju njihovi agensi. Videli smo da ti položaji obeležavaju *strukturnalno klasno određenje*, tj. način postojanja određenja putem strukture — odnosi proizvodnje, politička i ideološka dominacija/subordinacija — u klasnoj praksi.

— Reprodukciju-distribuciju *samih agenasa* na položaje koje oni zauzimaju.

15.2. Ovaj drugi aspekt reprodukcije postavlja pitanje: ko, kako i u kom trenutku zauzima ovo ili ono mesto, jeste ili postaje buržuj, proleter, sitan buržuj, siromašan seljak itd. Taj aspekt je *podređen prvom aspektu*, tj. reprodukciji samih mesta koja zauzimaju društvene klase. On je, na primer, podređen činjenici da kapitalizam, u svojoj proširenoj reprodukciji, re-

produkuje buržoaziju, proletarijat, a u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma i sitnu buržoaziju u novom vidu itd. Šta više, kapitalizam ispoljava tendenciju eliminisanja nekih klasa ili delova klasa; on to čini u okviru onih društvenih formacija u kojima dolazi do njegove proširene reprodukcije. Eliminiraju se, recimo, seljaci-sitni posednici, tradicionalna sitna buržoazija itd. Drugim rečima, ako je istina da sami *agensi* moraju biti *reprodukovani* — „kvalifikovani-podjarmljeni“ — da bi zauzeli određena mesta, isto toliko je istina da ta distribucija agensa ne samo što ne zavisi od njihovih težnji i izbora, već je, štaviše, regulisana samom reprodukcijom tih mesta. To, uostalom, potkrepljuje činjenica da glavni aspekt klasnog određenja predstavlja upravo mesto koje zauzimaju klase, a ne agensi koji ta mesta zauzimaju.

Kada su u pitanju ova dva aspekta reprodukcije zapaža se razlika u ulogama državnih aparata, uključivši i školu kao ideološki aparat.

15.3. Razume se, pošto strukturalno klasno određenje nije ograničeno samo na mesta u procesu proizvodnje — na ekonomski položaj klasa po sebi — već se proširuje na sve stepene društvene podele rada, državni aparati deluju kao *otelovljenje i materijalizacija* ideoloških i političkih odnosa u klasnom određenju. Ti aparati, upravo ideološki aparat države, deluju *stoga* — svojom ulogom u reprodukciji političkih i ideoloških odnosa — u reprodukciji *mesta* kojima se definišu društvene klase.

Ako ne želimo da nas zahvati idealistička i „institucionalistička“ vizija društvenih odnosa, vizija koja društvene klase i klasnu borbu prikazuje kao proizvod tih aparata, valja shvatiti da taj aspekt reprodukcije prevazilazi okvire aparata, da im potpuno izmiče, određujući na taj način i njihove granice. U stvari, može se govoriti o *prvobitnoj reprodukciji*, — o *temeljnoj reprodukciji* — *društvenih klasa u klasnoj borbi i kroz nju*. U klasnoj borbi dolazi do proširene reprodukcije baze, koja uključuje odnose proizvodnje; ova reprodukcija stoji iznad delovanja i uloge aparata, Namerno ćemo uzeti šematski primer: pružajući obrazovanje proleterima i novim sitnim buržujima, škola ne određuje postojanje i reprodukciju radničke klase i nove sitne buržoazije (širenje, smanjivanje, određene ob-

like kategorizacije itd.). U stvari, proces je obrnut — škola je rezultat procesa proizvodnje u njegovoj povezanosti sa političkim i ideološkim odnosima, kao i rezultat ekonomske, političke i ideološke klasne borbe. Time se objašnjava činjenica da ne može doći do reprodukcije posredstvom aparata bez borbi, protivrečnosti i stalnih trvenjâ. Najzad, na taj se način može shvatiti i druga strana tog pitanja: kao što proširena reprodukcija društvenih odnosa zavisi od klasne borbe, tako od te borbe zavisi i njihovo revolucionisanje.

15.4. Dakle, ta temeljna reprodukcija društvenih klasa ne odnosi se samo na mesta koje one zauzimaju u odnosima proizvodnje. Nije reč o „ekonomskoj samoreprodukciji“ klasâ, nasuprot ideološkoj i političkoj reprodukciji koja se izvodi jedino posredstvom državnih aparata. U pitanju je upravo *prvobitna reprodukcija* koja se na svim stupnjevima društvene podele rada javlja u klasnoj borbi i kroz klasnu borbu. Kao i strukturalno klasno određenje, reprodukcija društvenih klasa jednako se tiče političkih i ideoloških odnosa društvene podele rada, koji, u njihovim relacijama prema odnosima proizvodnje, dobijaju odsudnu ulogu. Ovo zbog toga što se i sama društvena podela rada ne tiče jedino političkih i ideoloških odnosa, već isto tako i odnosa proizvodnje u okviru kojih društvena podela dominira nad „tehničkom podelom“ rada: to je posledica činjenice da u okviru procesa proizvodnje postoji dominacija odnosa proizvodnje nad procesom rada.

Reći da prvobitna reprodukcija društvenih klasa zavisi od klasne borbe, znači isto što i reći da njeni konkretni oblici zavise od *istorije društvene formacije*. Ovakva ili onakva reprodukcija buržoazije i radničke klase, klasâ seljaštva, stare i nove sitne buržoazije, zavise od klasne borbe u toj društvenoj formaciji: uzimimo primer Francuske gde, u kapitalizmu, postoji *specifičan* oblik i ritam reprodukcije tradicionalne sitne buržoazije i sitnopošedničkog seljaštva, što je u vezi sa specifičnim oblicima njihovog davnašnjeg saveza sa buržoazijom. Uloga državnih aparata u toj reprodukciji može se sagledati samo u vezi sa klasnom borbom: posebna uloga škole u *Francuskoj* može se sagledati iz njenog odnosa prema savezu buržoazija— sitna bur-

zoazija, prema savezu koji već odavno karakteriše *francusku društvenu formaciju*.

16. Time isto tako želimo reći da se proširena reprodukcija mestâ društvenih klasa ne svodi samo na ideološke aparate države, mada, u ideološko-političkom domenu, „ukazuje” na njih.

16.1. Napomenimo već sada slučaj podele na manuelni i intelektualni rad. Ta podela, primerena određenju mestâ u društvenoj podeli rada, nikako se ne ograničava samo na ekonomsku oblast u kojoj — ovo uzgred napominjemo — ona ne igra odgovarajuću, organski svojstvenu ulogu u klasnoj podeli: proizvodni radnik, onaj koji proizvodi višak vrednosti, nikako se ne svodi samo na fizičkog radnika. Podela na manuelni i intelektualni rad može se shvatiti jedino ako se proširi na *političke i na ideološke odnose*: a) na odnose kakvi postoje u društvenoj podeli rada unutar samog procesa proizvodnje, što već ukazuje na sam *ekonomski aparat*, na „preduzeće”: vlast i rukovođenje radom, povezani sa intelektualnim radom i tajnom znanja; i b) na odnose kakvi postoje u ukupnoj društvenoj podeli rada: na *političke i ideološke odnose* koji utiču na određena mestâ društvenih klasa. Ali jasno je da tu podelu ne stvaraju škola ili drugi ideološki aparati, kao što je jasno da oni nisu ni glavni i prvobitni činioци reprodukcije te podele, mada utiču na nju pojavljujući se, u svom kapitalističkom obliku, kao rezultat te podele i njene reprodukcije u klasnoj borbi i kroz klasnu borbu. Drugim rečima, ako škola *unutar sebe* reprodukuje podelu na manuelni i intelektualni rad, onda je to zato što je ta škola, usled svoje kapitalističke prirode, već globalno situirana u odnosu na podelu rada — manuelni/intelektualni rad — koja prevazilazi školu i određuje joj ulogu: njeno odvajanje od proizvodnje, što je povezano sa odvajanjem i izvlačenjem neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju; škola biva reprodukovana kao aparat u funkciji pomenute podele rada.

16.2. Ali to znači još i ovo: kada se govori o ideološkim aparatima, valja shvatiti da ti aparati, *isto onako kao što ne stvaraju* ideologiju, ne predstavljaju ni glavne niti prvobitne činioce reprodukcije odnosâ ideološke dominacije/subordinacije. Ideološki aparati samo razrađuju i usađuju (materijalizuju) vladajuću

ideologiju: nasuprot shvatanju M. Vebera, crkva ne stvara niti ovekovečuje religiju, već religija stvara i ovekovečuje crkvu. Kada su u pitanju kapitalistički ideološki odnosi, Marksove analize koje se tiču fetiškog karaktera robe, što je povezano sa procesom oplođavanja kapitala, sadrže sjajne primere/reprodukcije vladajuće ideologije koja se širi izvan aparata: Marks je upravo to uočavao kada je često govorio o „vezi” koja podrazumeva i razlikovanje između „institucija” i „oblika društvene svesti”. Ukratko, uloga ideologije politike u proširenoj reprodukciji mestâ društvenih klasa podudara se ovde sa borbom društvenih klasa, sa borbom koja upravlja aparatima. Upravo tu se — kada je u pitanju radnička klasa — situira *klasni instinkt* o kome je prethodno bilo reči: kao što ideološki državni aparati *ne stvaraju* vladajuću ideologiju, tako ni revolucionarni aparati — partija — *ne stvaraju* proletersku ideologiju: oni je *razrađuju i sistematizuju*, dovodeći do *revolucionarne teorije*.

16.3. Reprodukcija mestâ u odnosima ideološke i političke dominacije upućuje *ne samo* na ideološke državne aparate, već i na *sam ekonomski aparat*. „Preduzeće” kao proizvodna jedinica u svom kapitalističkom obliku, takođe predstavlja određen aparat, i to tako što ono, *kroz društvenu podelu rada u svom okviru* — kroz despotsku organizaciju rada — samo reprodukuje *političke i ideološke odnose* koji se tiču mestâ društvenih klasâ. Drugim rečima, reprodukcija ideoloških odnosa koji imaju izuzetno značajnu ulogu, nije stvar samo ideoloških aparata. Dakle, nije tačno da se sve ono što se odigrava u „proizvodnji” tiče samo „ekonomike”, odnosno nije tačno da ideološki aparati drže monopol reprodukcije odnosâ ideološke dominacije.

16.4. Najzad, ta reprodukcija mestâ društvenih klasa upućuje ne samo na ideološke aparate države i na ekonomski aparat, već i na grane represivnog državnog aparata, uzete u strogom smislu reči. Time se ne misli pre svega na njihovu ulogu neposredne *ponude*, shvaćene doslovno kao *organizovane fizičke sile*. Ta prinuda koja je, razume se, apsolutno neophodna u odnosima klasne eksploatacije i dominacije, u kapitalizmu se, uopšte uzev, ne ispoljava *neposredno kao takva* u odnosima proizvodnje; ta prinuda deluje kao oblik održavanja „uslova” eksploatacije (armija nije nepo-

sredno prisutna u fabrikama). Upravo u tome i jeste razlika između kapitalističkog načina proizvodnje i „pretkapitalističkih“ načina proizvodnje: u ovim potonjim, — kao što je to lepo objasnio Marks — pošto neposredni proizvođač nije bio sasvim odvojen od sredstava za proizvodnju (držao ih je u svom posedu), bila je potrebna *neposredna* intervencija „vanekonomske“ sile da bi on proizvodio višak rada u korist vlasnika (na primer, feudalca). Ako grane prinudnog aparata kapitalističke države intervenišu u reprodukciji mestâ društvenih klasa, onda je to zbog toga što se one, iako je prinuda njihova glavna uloga (po tom se razlikuju od ideoloških aparata), ne ograničavaju samo na nju: te grane imaju i ideološku ulogu, mada je ona drugorazredna, isto onako kao što i ideološki aparati imaju prinudnu ulogu, doduše drugorazrednu. Tako *armija, sudstvo i zatvori* (buržoaska „pravda“) itd., zahvaljujući svojoj ulozi u materijalizaciji i reprodukciji ideoloških odnosa (buržoaske ideologije), igraju istaknutu ulogu u reprodukciji mestâ društvenih klasa.

17. Pređimo sada na drugi aspekt reprodukcije, na reprodukciju *agensâ*. Ta reprodukcija (kao momente istog procesa) obuhvata *kvalifikovanje-podjarmljivanje* *agensâ*, koje im omogućuje da zauzmu određena *mesta*, kao i njihovo *raspoređivanje* na ta *mesta*.

Bezvrednost buržoaske problematike *socijalne pokretljivosti* (o čemu će opširno biti govora u narednim ogleđima) možemo shvatiti samo ako povezanost ta dva aspekta reprodukcije sagledamo u svetlosti dominacije reprodukcije mestâ društvenih klasa. Naime, ta problematika socijalne pokretljivosti „grupa“ i „individua“ pretpostavlja:

a) da glavno pitanje, tj. glavni uzrok „društvene stratifikacije“ predstavlja „cirkulacija-pokretljivost“ individua između tih stratâ. Međutim, očigledno je da se, čak i u uslovima *apsurdne* pretpostavke da će još koliko sutra, odnosno iz jedne u drugu generaciju, svi buržuji zauzeti mesta radnika (i obrnuto) — ništa bitno neće promeniti u kapitalizmu, jer će uvek postojati *mestâ* buržoazije i proletarijata, što predstavlja glavni aspekt reprodukcije kapitalističkih *odnosa*;

b) da je „socijalna nepokretljivost“ na koju se žalimo, jednostavno posledica poznatih *socijalnih nejednakosti* „individua“ i „sredinâ“, koje se, kao i svaka druga nejednakost, mogu smanjiti u „kapitalističkom društvu jednakosti šansi“.

17.1. Ideološki aparati države, posebno *školski aparat* igraju odlučujuću, izuzetnu ulogu u reprodukciji *agensâ*, u njihovom kvalifikovanju-podjarmljivanju i u njihovoj distribuciji.

Ovde je potrebno učiniti neke napomene:

17.2. Reprodukcija *agensâ*, upravo poznato „kvalifikovanje-podjarmljivanje“ *agensâ* same proizvodnje, ne tiče se obične „tehničke podele“ rada — tehničkog obrazovanja — već predstavlja stvarno kvalifikovanje-podjarmljivanje koje se proširuje na političke i ideološke odnose: ta proširena reprodukcija *agensâ* dobija ovde vid reprodukcije društvenih odnosa, što ostavlja svoj pečat na reprodukciju radne snage.

Ali ako to znači da u tom pogledu škola ima posebnu ulogu, ne treba izgubiti iz vida da se to kvalifikovanje-podjarmljivanje *kao takvo* odigrava i u okviru samog *ekonomskog aparata* — a ne samo kao tehničko obrazovanje „u procesu rada“ — tj. da preduzeće ne predstavlja samo prostu proizvodnu jedinicu. Znači da i preduzeće, prilikom rasporeda *agensâ* u svom okviru, igra ulogu svojevrsnog aparata. Ta uloga ekonomskog aparata je čak dominantna kada su u pitanju *radnici-imigranti*, ali se ne tiče samo njih. Zaboraviti na tu ulogu ekonomskog aparata i predstavljati stvari kao da škola vrši potpuni raspored *agensâ* — *pre* ekonomskog aparata — značilo bi pasti u istu vrstu nezadnog i istovetnog objašnjenja koje smatra da se potpuni raspored tih *agensâ* vrši u porodici — *pre* škole. Kao što po svom poreklu ili nasleđu kapitalističke klase nisu kaste, tako isto one nisu ni školske kaste. Najzad, kao što to nazadnjačko objašnjenje ne važi za odnos porodica-škola, jer porodica nastavlja da deluje za vreme školovanja, ono isto tako ne važi ni za odnos škola-ekonomski aparat, pošto škola nastavlja da deluje i za vreme ekonomske aktivnosti *agensâ*: to se stidljivo naziva *permanentnim obrazovanjem*. Imajući u vidu ono što je upravo rečeno o prinudnom aparatu države, ukazujem najzad na ulogu koju igraju neke njegove grane u reprodukciji *agensâ*: to je upravo

slučaj sa *armijom* čija je uloga, posebno u *raspoređivanju* agensâ, veoma dugo bila značajna u Francuskoj.

17.3. Ali valja ići još dalje da bi se otklonili nesporazumi koje izaziva „funkcionalističko-institucionalistička” tradicija. Naime, ona je uvek govorila o ulozi „institucija” u obrazovanju-raspoređivanju „individua”, upotrebljavajući pri tome izraz „proces podružljavanja”. S jedne strane valja shvatiti da je taj aspekt reprodukcije nerazdvojno vezan za obrazovanje i da mu je podređen: ovo zbog toga što u meri u kojoj postoji proširena reprodukcija mestâ, postoji i ovakvo ili onakvo raspoređivanje agensâ na ta mesta. Međutim, ne treba, s druge strane, zaboraviti da odlučujuća uloga (kada je u pitanju raspoređivanje agensâ u okviru ukupne društvene formacije) pripada tržištu rada, kao izrazu proširene reprodukcije odnosâ proizvodnje: ovo čak i kada nije reč o zaista jedinstvenom tržištu rada, tj. ako tržište rada nastupa sa svojom tražnjom na terenu koji je već parcelisan, pored ostalog, i zbog samog delovanja ideoloških aparata države (upražnjeno mesto jednog priučenog radnika⁴ neće zauzeti nezaposleni student). Ovo zbog toga što takođe pod vidom raspoređivanja postoji i jedna konstitutivna veza između distributivnih aparata i radnih odnosa; ta veza, između ostalog, *ograničava* delovanje ideoloških aparata u parcelizaciji tržišta rada. Naime, škola ne do-

⁴ Kategorizacija radnika u Francuskoj, razume se, nije ista kao kod nas. Stoga smo prilikom prevođenja vodili računa o potrebi da našem čitaocu pružimo što pogodnije i vernije izraze, ali nismo uklanjali neizbežne specifičnosti po kojima se razlikuju društveno-politički i ekonomski sistemi naših zemalja. Kao što je poznato, kod nas se razvrstavanje radnika vrši uglavnom na sledeće kategorije: nekvalifikovani, polukvalifikovani i visokokvalifikovani. U Francuskoj, pak, kolektivni ugovori utvrđuju sledeće kategorije: prost nekvalifikovan radnik (*manoeuvre-batail*), nekvalifikovan radnik (*manoeuvre spécialisé*), priučen radnik (*ouvrier spécialisé — OS₁, OS₂, OS₃*), kvalifikovan radnik (*ouvrier qualifié*; *ouvrier professionele — P₁, P₂, P₃*) i visokokvalifikovan radnik (*ouvrier hautement qualifié*; *ouvrier hautement professionele*). U tekstu koji sledi, koristili smo navedene izraze, pri čemu smo *ouvrier spécialisé* (OS) prevodili sa *priučen radnik*, jer se u tu kategoriju svrstavaju lica koja obavljaju rad za koji su se kvalifikovala kroz praktičnu obuku ili na osnovu usko stručnog-zanatskog znanja, ali ne poseduju odgovarajuće svedočanstvo o završenom stručnom osposobljavanju. Kao što će se videti, ta kategorija radnika postaje sve brojnija u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma. (Prim. prev.)

vodi do toga da *uglavnom seljaci* zauzimaju dodatna mesta radnika. Ulogu škole u tom pogledu određuje masovno bežanje *sa sela*, tj. ukidanje radnih mesta u selima, što je prateća pojava proširene reprodukcije radničke klase.

17.4. Najzad, upravo zbog toga što je ovaj vid reprodukcije podređen obrazovanju i zato što je reč o *proširenoj* reprodukciji, *treba dobro sagledati neposredne posledice delovanja samih mestâ na agense, što nije ništa drugo do otkrivanje primata klasne borbe nad aparatima*. Tačnije rečeno, ne radi se o agensima koji su urođeno (pored ili vanškolski) „slobodni” i „pokretni”, koji „kruže” između tih mestâ shodno uputstvima ideoloških aparata i shodno onome što im je utvnila ideologija, tj. shodno stečenom obrazovanju. Tačno je da klase kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističke društvene formacije nisu kaste, da agensi nisu vezani svojim poreklom za određena mesta, odnosno da je veoma važna uloga škola i drugih aparata u raspoređivanju agensâ na ta mesta. Ali isto toliko je tačno da se te posledice raspoređivanja ogledaju u činjenici da posredstvom ideoloških aparata buržujci ostaju — a njihova deca postaju — masovno buržujci, dok proleterci ostaju — a njihova deca postaju — masovno proleterci. To pokazuje da škola nije ni glavni, niti isključivi činilac tog vida raspoređivanja, već da je ono rezultat delovanjâ mestâ što ih zauzimaju agensi, delovanjâ koja su šira od škole, *pa i same porodice*. U ovom slučaju, dakle, nije u pitanju — kao što nas neke sadašnje rasprave nastoje ubediti — alternativa porodica-škola u uzročnom nizu: ne radi se ni o „paru” porodica-škola, koji bi bio osnovni začetnik delovanja raspoređivanja. Reč je upravo o *nizu vezâ* između aparata, o nizu koji svoje korene vuče iz klasne borbe. Drugim rečima, radi se o prethodnom raspoređivanju agensâ povezanom sa prethodnom reprodukcijom mestâ društvenih klasâ. Upravo ta reprodukcija dodeljuje ovom ili onom aparatu, ovom ili onom nizu aparata, odgovarajuću ulogu u raspoređivanju agensâ, a sve to u skladu sa etapama i fazama društvene formacije.

**INTERNACIONALIZACIJA
KAPITALISTIČKIH ODNOSA
I DRŽAVA-NACIJA**

Nova faza imperijalizma i uspon klasne borbe u imperijalističkim metropolama doveli su do pojave niza ključnih pitanja za revolucionarnu strategiju: kakvi su novi odnosi između imperijalističkih metropola (SAD, Evropa, Japan) i kakva su njihova dejstva na državne aparate? Može li se sada govoriti o *nacionalnoj državi* u imperijalističkim metropolama? Kakve su veze tih država sa „internacionalizacijom kapitala” ili sa „multinacionalnim firmama”? Da li novi nadetatiistički institucionalni oblici teže da zamene nacionalne države ili, šta više — koje promene tih država omogućuju da one ispunjavaju nove funkcije što ih zah-teva proširena reprodukcija kapitala na internacionalnom planu?

Kao što je poznato, ta su se pitanja naročito za-oštrila s problemom Evropske ekonomske zajednice (Zajedničko tržište) i „političkom budućnošću” Evrope. Ona imaju presudan značaj, jer je očigledno da se današnja država, koja je čvorište revolucionarne strati-tegije, može proučavati samo u odnosu na sadašnju fazu imperijalizma i njegovih uticaja u okviru samih metropolâ. Poznato je, međutim, isto tako da su ta pitanja manje privukla pažnju marksističkih istraži-vanja nego ona pitanja koja se, s jedne strane, tiču odnosa između metropola i zavisnih društvenih forma-cija, a s druge strane — ovih potonjih: politički sta-vovi i ideologija „trećeg sveta” su samo jedan, i to ne najbeznačajniji uzrok te pojave. Zato, na primer, dok se počinju jasno sagledavati posledice sadašnje impe-rijalističke dominacije u okviru potčinjenih i zavisnih

društvenih formacija, te posledice su znatno manje proučene u okviru samih imperijalističkih metropolâ.

Šematizujući, moguće je, u stavovima koji se tiču tog poslednjeg pitanja, ipak razabrati dve glavne tendencije:

1. Prva, za koju su na razne načine vezani autori poput Svizija Megdofa, Martina Nikolausa i Pjer Žalea, predstavlja ono što bi se moglo nazvati sadašnjom verzijom leveice kauckijanskog „superimperijalizma”.¹ Ti autori, koji su inače mnogo doprineli da se osvetli sadašnja dominantna uloga Sjedinjenih Država u skupu kapitalističkih zemalja, potcenjuju međuimperijalističke protivrečnosti zasnovane na nejednakom razvitku, a kao jedinu demarkacionu liniju u okviru imperijalističkog lanca zadržavaju onu koja razdvaja metropole od potčinjenih formacija. Analize koje se tiču međusobnih odnosa imperijalističkih metropola polaze od načela pacifikacije i integracije pod neospornom dominacijom i eksploatacijom američkog kapitala. Sama ta dominacija koncipirana je na *istom analognom metodu* kao i odnos između imperijalističkih metropola i potčinjenih i zavisnih zemalja: ona bi se na taj način približavala tipu „neokolonizacije”, čija bi krajnja ali primerna ilustracija bili odnosi između Sjedinjenih Država i Kanade. U toj optici prisustvovali bismo brzom smanjivanju, ako ne gotovo i nestanku vlasti nacionalnih država imperijalističkih metropola bilo pod dominacijom američke superdržave, bilo pod dominacijom krupnog američkog ili „međunarodnog” kapitala, oslobođenog državnih ograničenja.²

2. Na drugom kraju, nasuprot tome, nalaze se dve teze čije se analize često razilaze, ali koje, bar što se tog pitanja tiče, polaze od zajedničke osnove. Stoga se one mogu ovde navesti zajedno, *bez ikakve namere da ih spojimo*.

¹ Sweezy i Baran, *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969. i brojni članci Svizija u *Monthly Review*; Magdoff, *L'Age de l'impérialisme*, 1970; M. Nicolaus, „U.S.A., The Universal Contradiction” u *New Left Review*, br. 59, 1970; P. Jalée, *Le Pillage du Tiers-Monde et L'Imperialisme en 1970*.

² R. Murray, „Internationalisation of Capital and the Nation-State” u *New Left Review*, br. 67, 1971.

S jedne strane stoje autori kao što su Mandel, Kidron, B. Voren, B. Routorn i Ž. Valie u Francuskoj.³ Ne plašimo se da ćemo izneveriti njihovu misao ako kažemo da, po njima, sadašnju fazu imperijalizma ni pošto ne obeležava promena strukture međusobnih odnosa imperijalističkih metropolâ. I tu se kao jedina linija strukturalnog cepanja imperijalističkog lanca dopušta ona koja postoji između metropola i potčinjenih formacijâ, pri čemu se to cepanje shvata na istovetan način celim tokom istorije imperijalizma. Međuimperijalističke protivrečnosti u okvirima samih metropolâ imaju sada isti smisao kao i u prošlosti: te protivrečnosti bi bile situirane u kontekst „autonomnih” i „nezavisnih” država i buržoazija u borbi za hegemoniju. Tu bi se, dakle, radilo o „nacionalnim buržoazijama” i „nacionalnim državama” sa čisto spoljnim odnosima, a tendencija ka internacionalizaciji bi u *krajnjoj liniji* delovala samo na tržišne odnose. Dominacija Sjedinjenih Država nad imperijalističkim metropolama shvata se u suštini na isti način kao i dominacija Velike Britanije u prošlosti. Sada čak prisustvujemo ponovnom radikalnom osporavanju te hegemonije usled pojave ekvivalentnih „kontraimperijalizama” Evrope, Zajedničkog tržišta i Japana. Naročito se proširena Evropska ekonomska zajednica smatra nekom „kooperacijom” i „internationalizacijom” evropskih kapitala u smislu jedne evropske nacionalne države za eliminisanje američkog kapitala: ta je teza, uostalom, u priličnoj protivrečnosti sa tezom o „autonomnim nacionalnim državama”.

S druge strane imamo analize zapadnih komunističkih partija, u konkretnom slučaju Komunističke partije Francuske.⁴ Sadašnji odnosi između metropola ne smatraju se zasnovanim na promenama imperijalističkog lanca, već na pretvaranju kapitalističkog na-

³ E. Mandel kada je reč o bitnim pitanjima u *La Réponse socialiste au défi américain*, 1970; M. Kidron, *Western Capitalism since the War*, 1968; B. Warren, „How international is capital?” u *New Left Review*, br. 68, 1971; B. Rowthorn, „Imperialism in the Seventies: Unity or Rivalry”, *ibid.*, br. 69, 1971; J. Valier, „Impérialisme et révolution permanente” u *Critiques de l'économie politique*, br. 4–5, 1971.

⁴ Rasprava *Le Capitalisme monopoliste d'Etat*; Ph. Herzog, *Politique économique et planification*, 1971 i njegov članak *Nouveaux développements de l'internationalisation du capital* u časopisu *Economie et*

čina proizvodnje u nacionalne „držvo-monopolističke kapitalizme“, suprotstavljene jedne drugima i dodatne; takođe se smatra da će proces internacionalizacije u krajnjoj liniji pogoditi jedino dobro poznate „proizvodne snage“. Odnosi su na taj način u suštini shvaćeni kao uzajamni spoljni pritisci nacionalnih buržoazija i država, inače autonomnih i nezavisnih. Evropska ekonomska zajednica i „Ujedinjena Evropa“ se stvarno smatraju manifestacijom povećane dominacije američkog kapitala: ali ta je dominacija shvaćena na neki način kao oblik „kalemljenja“ stranih kosmopolitskih tela na evropske nacionalne državno-monopolističke kapitalizme, a uloga nacionalnih država u korist američkog ili kosmopolitskog kapitala kao oblik funkcija „pridodatih“ „nacionalnim“ funkcijama tih država.

Imaću prilike da se detaljnije vratim na stavove tih tendencija i na njihove političke implikacije. Odmah ću reći da one ne uspeavaju shvatiti današnje modifikacije imperijalističkog lanca i njihova dejstva na odnose između metropola, a posebno na nacionalne države. Ovde ću se ograničiti na slučaj evropskih metropola, kako zbog njegovog političkog značaja za nas ovde i sada, tako i zbog neospornih i značajnih osobenosti koje nalazimo u slučaju Japana: osobenosti koje, međutim, kao tendencija ne predstavljaju nipošto izuzetak od pravila.

Da bismo uspešno izvršili analizu sadašnje faze imperijalizma, moraćemo, pri sadašnjem stanju istraživanja, zahvatiti probleme u njihovom korenu.

Politique, broj 198, 1971; J. — P. Delilez, *Les Monopoles*, 1970. i njegov članak *Internationalisation de la production* u časopisu *Economie et Politique*, broj 212, 1972. Valja imati u vidu da povodom ZET-a postoje određene razlike u gledištima zapadnih komunističkih partija.

I. SADAŠNJA FAZA IMPERIJALIZMA I DOMINACIJA SJEDINJENIH DRŽAVA

1. Periodizacija

Kapitalistički način proizvodnje (KNP) karakteriše u njegovoj proširenoj reprodukciji *dvostruka* tendencija: njegova reprodukcija u okviru društvene formacije u kojoj „hvata koren“ i zavodi svoju prevlast, i njegova ekspanzija izvan te formacije. Oba aspekta te tendencije deluju *istovremeno*. Usled razloga koje ćemo kasnije videti, KNP može da postoji samo ako proširuje svoje odnose proizvodnje i na taj način razmiče svoje međe. Ako ta dvostruka tendencija karakteriše KNP od njegovog početka, ona dobija poseban značaj u imperijalističkom stadiju. Taj stadij, koji naglašava tendenciju smanjenja profitne stope, obeležen je u spoljnoj ekspanziji KNP prevlašću *izvoza kapitala* nad prostim izvozom robâ. Poznato je da je to obeležje *odlučujuće* i da čini sam osnov *lenjinističkog* shvatanja imperijalizma: ali, u stvari, to nikako ne znači da se tendencija ka izvozu robâ i proširivanju svetskog *tržišta* „smanjuje“ u imperijalističkom stadiju. *Naprotiv!* To znači da izvoz kapitala predstavlja bitnu i odlučujuću tendenciju imperijalizma. Najzad, imperijalistički stadij, koji odgovara monopolističkom kapitalizmu, obeležen je pomeranjem prevlasti, kako u društvenoj formaciji, tako i u imperijalističkom lancu, iz privrede u politiku (država).

Sam imperijalistički lanac obeležen je *neravnomernim razvikom*: on se odražava u svakom beočugu kroz specifičnost svake društvene formacije. Ta specifičnost zavisi od oblikâ koje dobija prevlast KNP u

internacionalnim razmerama nad drugim načinima i oblicima proizvodnje u okviru svake društvene formacije. Reprodukcijska KNP u njegovoj dvostrukoj tendenciji potvrđuje stvarno da KNP može postojati samo podvrgavajući druge načine i oblike proizvodnje i prisvajajući njihove elemente (radnu snagu, sredstva za rad). Povezivanje KNP i onih načina i oblika proizvodnje na koje on nailazi u društvenim formacijama, proizvodi neravnomeran razvitak.

Prevlast KNP ima složeno dejstvo disolucije-konzervacije (jer je tu u pitanju klasna borba) na druge načine i oblike proizvodnje nad kojima on dominira.⁵ Diferencijalni oblici koje ta dejstva imaju na internacionalnom planu, označavaju faze imperijalističkog stadija: stoga one odgovaraju preciznim oblicima akumulacije kapitala, odnosno preciznim oblicima svetskih odnosa proizvodnje i međunarodne imperijalističke podela rada.

Imperijalistički lanac je od samog početka imperijalizma obeležen jednim temeljnim rascepom: to je rascep između imperijalističkih metropola, s jedne strane, i potčinjenih i zavisnih društvenih formacija, s druge. Taj rascep, zasnovan na samoj strukturi imperijalističkog lanca, radikalno se razlikuje od odnosa, u samim počecima kapitalizma, kolonijalnog tipa i, docnije, od odnosa kapitalističko-trgovačkog tipa, najviše usled konstituisanja svetskog tržišta izvoza robâ. Doduše, u imperijalističkom stadiju ti odnosi nastavlja da koegzistiraju, primajući njegova obeležja i nalazeći se pod njegovom prevlašću. U ovom slučaju više nije reč o društvenim formacijama sa relativno spoljnim odnosima. Proces dominacije i imperijalističke zavisnosti javlja se sada kao reprodukcija, u okviru samih potčinjenih društvenih formacija i pod specifičnim oblicima za svaku od njih, odnosâ dominacije, koji je vezuje za imperijalističke metropole.

Možemo, dakle, pokušati da preciziramo to stanje, što nas prvenstveno interesuje u ovom izlaganju. Društvena formacija je potčinjena i zavisna kad povezanost njene sopstvene ekonomske, političke i ideološke struk-

⁵ Poulantzas, *Fascisme et Dictature*, 1970; Bettelheim, *Remarques théoriques à A. Emmanuel u knjizi A. Emmanuel, L'Echange inégal* (to delo je pod naslovom *Nejednaka razmjena* objavio izdavački centar, „Komunist“, Beograd, 1974.).

ture izražava konstitutivne i asimetričke odnose s jednom ili više društvenih formacija koje, u odnosu na prvu, zauzimaju položaj vlasti.⁶ Organizacija klasnih odnosa i državnih aparata u potčinjenoj i zavisnoj formaciji reprodukuje u svom okviru strukturu odnosa dominacije i tako na specifičan način izražava oblike dominacije koji karakterišu klasu (ili klase) na vlasti u dominantnoj društvenoj formaciji (ili formacijama). Ta dominacija odgovara oblicima eksploatacije, u istih mah posrednim (po mestu potčinjene formacije u imperijalističkom lancu) i neposrednim (putem neposrednih investicija), narodnih masa potčinjenih formacija od strane klase na vlasti dominantnih formacija. Ta je eksploatacija povezana s onom koju dominantne formacije podnose od strane sopstvenih klasa na vlasti. Svaka faza imperijalizma obeležena je različitim oblicima te dominacije i zavisnosti.

Ako povedemo računa o tim elementima, možemo prići periodizaciji imperijalističkog stadija na faze. Odmah podvlačim da nije u pitanju periodizacija u smislu nekog obaveznog „redosleda“ prema nekoj „hronološki linearnoj šemi etapizma“. Te faze, koje ću pokušati da obuhvatim u osnovnim crtama proširene reprodukcije kapitalizma, istorijska su posledica klasne borbe.

Podsećam, s druge strane, na dodatni problem što nam ga nameće periodizacija imperijalizma koji je i sam jedan posebni stadij kapitalizma. Razume se da je imperijalizam situiran u proširenu reprodukciju KNP (kapitalističkog načina proizvodnje): ali periodizacija imperijalizma ne bi trebalo da se razvodni u opštoj periodizaciji KNP kao takvog, u periodizaciji koja ublažava one rascepe što ih je proizveo imperijalizam kao stadij u reprodukciji KNP (videćemo da je to slučaj sa sadašnjim shvatanjima o KNP „od njegovih imperijalističkih početaka“ ili sa razlikama koje se povlače između „drevnog imperijalizma“ i „neoimperijalizma“). Periodizacija samog imperijalizma na faze opravdana je u onoj meri u kojoj KNP, u odnosu na „prekapitalističke“ načine proizvodnje, ispoljava tu osobinu da ga, — upravo u odnosu na druge načine i oblike koji- ma u svojoj proširenoj reprodukciji, dominira u druš-

⁶ M. Castells, *La Question urbaine*, 1972., str. 62 i dalje.

tvenim formacijama — karakterišu *dva stadija* koje razlikuje drukčija artikulacija njegove strukture. Ali to znači da periodizacija imperijalizma mora da bude obuhvaćena u odnosima imperijalizma (monopolističkog kapitalizma) istovremeno sa pretkapitalističkim načinima u oblicima proizvodnje i sa „preimperijalističkim” stadijem kapitalizma koji ću radi jednostavnosti nazvati „konkurentskim kapitalizmom”: karakteristike ovog stadija koezistiraju, u stvari, sa karakteristikama imperijalističkog stadija, i to pod njegovom dominacijom; to važi kako za svaku društvenu formaciju (odnosi monopolistički kapitalizam/konkurentski kapitalizam), tako i za imperijalistički lanac (odnosi dominacije i eksploatacije kolonijalno-trgovačko kapitalističke/imperijalističke eksploatacije).

Najzad, same razne faze imperijalizma obeležene su *etapama* i *prekretnicama*: to je posebno značajno za analize sadašnje faze imperijalizma.

Tako se mogu razlikovati sledeće faze imperijalizma:

Faza prelaza iz konkurentskog kapitalističkog stadija u imperijalistički stadij, koja traje od kraja XIX veka do perioda između dva rata. Ta faza u metropolama imperijalizma obuhvata razdoblje *stabilne ravnoteže* između konkurentskog i monopolističkog kapitalizma. U ekspanziji KNP prema „vani” i zasnivanju imperijalističkog lanca, ta faza se poklapa sa relativnom ravnotežom između oblika kapitalističko-trgovačke-izvozne dominacije nad robama potčinjenih formacija i dominacije putem izvoza kapitala. Za vreme tog perioda imperijalističke metropole i odnosi između metropole i potčinjenih formacija obeleženi su nestabilnom ravnotežom između ekonomske i političke prevlasti države.

Faza konsolidovanja imperijalističkog stadija: ta se faza utvrđuje između dva rata, naročito posle krize tridesetih godina, stabilizacije ili zavođenja fašističkih režima i ruzveltovskog *New Deal*a. U okviru metropole, monopolistički kapitalizam utvrđuje svoju prevlast nad konkurentskim kapitalizmom, podrazumevajući i prevlasti politike — države — u tim formacijama. Ali u onim protivrečnim dejstvima disolucije-konzervacije koju monopolistički kapital nameće bilo pretkapitalis-

tičkim oblicima (obliku proste robne proizvodnje, tradicionalnoj sitnoj buržoaziji itd.), bilo konkurentskom kapitalizmu (nemonopolistički kapital), dejstva konzervacije još imaju prevagu nad dejstvima disolucije. U imperijalističkom lancu, izvoz kapitala ima prevagu nad uvozom roba, a politika ima prvenstveni značaj u odnosima između metropole i potčinjenih i zavisnih formacija.

Treba, međutim, napomenuti da tokom tih faza, i to u nejednakoj meri, KNP, koji karakteriše imperijalistički lanac, dominira nad zavisnim formacijama uglavnom putem njihovog uključivanja u taj lanac. Imperijalistička društvena podela rada između metropole i potčinjenih formacija uglavnom se svodi na podelu između gradova (industrije) i sela (poljoprivreda). Upravo to i omogućuje dominaciju KNP nad formacijama unutar kojih često mogu da prevladaju drugi načini proizvodnje, različiti od KNP: pod tom dominacijom (na primer, feudalnom dominacijom krupnih „feudalnih” zemljoposjednika) dolazi u zavisnoj formaciji do reprodukcije odnosa dominacije, koji je vezuje za metropole.

Što se tiče međusobnih odnosa metropole, za vreme tih faza javljaju se međuimperijalističke protivrečnosti koje često dovode do povremene prevlasti jedne metropole nad drugima: Velike Britanije, Nemačke, SAD. Ali ta prevlast je *u suštini* zasnovana na onom tipu dominacije i eksploatacije, koji ta metropole nameće svojoj sopstvenoj „imperiji” potčinjenih formacija i na ritmu razvitka kapitalizma u njenim sopstvenim granicama. Jedina polarizovana demarkaciona linija u vezi sa strukturom imperijalističkog lanca jeste linija koja deli metropole i potčinjene formacije.

Sadašnja faza imperijalizma, koja se postepeno utvrdila po završetku drugog svetskog rata, obeležena je takođe raznim etapama klasnih borbi. U okvirima imperijalističkih metropole za vreme te faze, razume se, u nejednakoj meri, a usled efekata disolucije koji premašuju efekte konzervacije, sprovodi se dominacija monopolističkog kapitalizma nad pretkapitalističkim oblicima i nad konkurentskim kapitalizmom; to, međutim, ne znači da KNP u svom monopolističkom obliku, teži da postane „isključiv” u metropolama.

Oblici o kojima je reč postoje i dalje, ali odsad u vidu „elemenata“ (tradicionalna sitna buržoazija, sitno seljaštvo, srednji kapital), restrukturisanih i direktno potčinjenih („supsumiranih“, kako to kaže Marks) reprodukciji monopolističkog kapitalizma.

Ta faza odgovara preobražajima odnosa između metropola i potčinjenih formacija. KNP odsad dominira nad tim formacijama ne samo prosto „spolja“ i putem reprodukcije odnosa zavisnosti, nego utvrđuje svoju neposrednu dominaciju unutar njih samih: način proizvodnje metropolâ reprodukuje se u specifičnom obliku unutar samih potčinjenih i zavisnih formacija. To ne sprečava da, u nejednakoj meri, nasuprot onome što se događa u metropolama, efekti konzervacije mogu preovladati nad efektima disolucije u dvostrukoj tendenciji koju nameće unutrašnja dominacija KNP nad drugim načinima i oblicima proizvodnje tih formacija. Tu fazu karakteriše još i to da se indukovana reprodukcija KNP u okviru tih formacija na odlučan način proširuje na oblast njihovih državnih aparata i njihovih ideoloških oblika. Najzad, ta unutrašnja i indukovana reprodukcija, u meri u kojoj upućuje na izmene imeprijalističkog lanca, ima posledice koje idu u obrnutom pravcu — od zavisnih formacija ka metropolama, što se ispoljava u slučaju radne snage kroz sadašnju ulogu radnika-imigranata.

Aktuelni oblici te zavisnosti, tj. razvitak nerazvijenosti, periferijska industrijalizacija i blokade privrede, unutrašnji raspad društvenih odnosa itd., poslednjih godina su široko proučavani.⁷ Manju pažnju su privukli preobražaji imperijalističkog lanca u međusobnim odnosima metropolâ. U stvari, oblici akumulacije kapitala i međunarodne podele rada, na kojima je zasnovana ta proširena reprodukcija kapitalizma u odnosima između metropolâ i zavisnih formacija, uvode tu, u toj fazi, jednu bitnu promenu: upravo u trenutku kada se demarkaciona linija i linija rasepa između metropola i potčinjenih formacija naglašava i produbljuje, prisustvujemo — u okviru lagera metropolâ —

⁷ Između ostalog S. Amin, *L' Accumulation à l'échelle mondiale*, 1970. i razna dela koja su napisali E. Faletto, Th. dos Santos, A. Quijano, E. Torres Rivas, F. Weffort, R. Mauro Marini i drugi. Posebno videti F. H. Cardoso, *Notes sur l'état actuel des études de la dépendance*, šapirografisano, avgust 1972.

utvrđivanju jedne nove demarkacione linije između SAD, s jedne strane, i drugih metropola imprijalizma, posebno Evrope, s druge strane. Struktura dominacije i zavisnosti od imperijalističkog lanca organizuje odnose samih metropolâ imeprijalizma. Ta hegemonija SAD, u stvari, nije analogna hegemoniji jedne metropole nad drugima u prethodnim fazama, niti se od nje razlikuje samo s prostog „kvantitativnog“ gledišta: ona se ostvaruje ustanovljavanjem odnosa proizvodnje koji karakteriše američki monopolistički kapital i njegovu dominaciju unutar samih drugih metropola, i kroz reprodukciju u njihovoj sredini tog novog odnosa zavisnosti. Indukovana reprodukcija američkog monopolističkog kapitala unutar drugih metropola i njena dejstva na njihove načine i oblike proizvodnje (prekapitalistički, konkurentsko-kapitalistički) karakteriše sadašnju fazu: ona podrazumeva i proširenu reprodukciju, unutar tih metropola, političkih i ideoloških uslova tog razvoja američkog kapitalizma.

Ali tu je još reč o asimetričnom odvajanju demarkacionih linija. Ta nova zavisnost se ne poistovećuje s onom koja obeležava odnose između metropolâ i potčinjenih formacija, te se nikako ne sme razmatrati analogno, u onoj meri u kojoj te metropole i dalje predstavljaju sopstvene centre akumulacije kapitala i same dominacije nad potčinjenim formacijama. Upravo potcenjivanje tog poslednjeg elementa i karakteriše shvaćanja o superimperijalizmu: u stvari, američki imperijalizam i imperijalizam tih metropola stupaju u bitku kada su u pitanju dominiranje nad tim formacijama: njihovo eksploatiranje. Dovoljno je ovde pomenuti samo činjenicu da se jedna od sadašnjih najznačajnijih protivrečnosti između SAD i EEZ odnosi na „preferencijalne sporazume“ zaključene između EEZ i raznih zemalja „trećeg sveta“: to pokazuje značaj koji dominacija nad potčinjenim formacijama ima za međuperijalističke odnose.

Sadašnja faza imperijalizma obeležena je, zavisno od tih karakteristika i raznih zaokreta, porastom borbi narodnih masa, kako u perifernim formacijama, tako i u imperijalističkim metropolama, posebno u Evropi. U određenim uslovima te faze, akumulacija tih borbi poprima karakter krize celokupnog imperijalizma. Dođuše, treba se kloniti opasnosti da se krizi daje eko-

nomski i suviše neodređen smisao, odnosno da se ona vezuje za celinu određene faze: to je već bio slučaj sa analizama koje je *Komunistička internacionala* vršila između dva rata; govoreći o „privrednom slomu” koji karakteriše te krize, *Internacionala* je i sam imperijalizam smatrala stadijem „opšte krize kapitalizma”. Međutim, to shvatanje zapažamo i danas, doduše u drugim oblicima, u analizama zapadnih KP i u njihovoj opštoj karakterizaciji „državnog monopolističkog kapitalizma” kao „krize imperijalizma”. U tom smislu bismo isto tako mogli reći da je kapitalizam oduvek bio u „krizi”. *Potcenjujući određene momente klasne borbe na koje se jedino može primeniti izraz „kriza”,* te analize impliciraju zaključak da će imperijalizam ili kapitalizam uništiti sebe usled sopstvenih „ekonomskih protivrečnosti”. Međutim, kao što klasna borba daje određenim momentima kapitalizma i imperijalizma obeležje krize, tako isto i *putevi koje sledi ta kriza* (uključivši i njenu eventualnu resorpciju) zavise od te borbe.

Ova periodizacija, dakle, postavlja u prvi plan niz epistemoloških pretpostavki. Periodizacija na stadije i na faze situira se u društvene formacije, tj. u *oblike postojanja* određenog načina proizvodnje, tj. u ovom slučaju kapitalističkog načina proizvodnje. Periodizacija ne proističe iz navodnih „tendencija” svojstvenih načinu proizvodnje *kao takvom* (što je apstraktan predmet). U stvari, samo društvene formacije mogu biti periodizirane jer u njima deluje *klasna borba*: način proizvodnje postoji jedino u tačno određenim uslovima — ekonomskim, političkim, ideološkim — koji određuju njegovo ustrojstvo i njegovu reprodukciju. *Drugim rečima, reprodukcija (periodizacija) određene načina proizvodnje ne događa se u „procesu” tog načina proizvodnje kao takvog*: stadiji i faze tiču se istovremeno i diferencijalnih modifikacija koje čine da taj način proizvodnje postoji u društvenim formacijama. Ovim se upravo implicira periodizacija koja je vezana za artikulisane odnose tog načina sa ostalim načinima i oblicima proizvodnje; artikulisanost je bitna za njegovo postojanje i njegovu reprodukciju.

Sa svoje strane to podrazumeva da društvene formacije nisu proste „konkretizacije” nekog načina proizvodnje koji je, bukvalno uzev, prethodno postojao u

nekoj apstrakciji: *način proizvodnje* se ne razlikuje od *društvenih formacija* po tome što *postoji* — da se poslužimo topografskom analogijom — *na drugom mestu*. Dakle, društvene formacije nisu oblik *univerzalizacije* načina proizvodnje koji postoje kao takvi i koji se „nadziđuju” jedni na druge. *U stvari, društvene formacije su mesta u kojima se odvija proces reprodukcije, one su čvorišta neravnomernog razvitka u odnosima načina i oblika proizvodnje, a u okviru klasne borbe*. Znači da se u imperijalizmu mesto reprodukcije KNP nalazi u *imperijalističkom lancu* i njegovim *karikama*. Otuda stadiji i faze periodizacije označavaju izmene procesa reprodukcije, ali jedino pod uslovom ako kažemo da se te izmene ne mere prema nekom ranije postojećem idealnom *modelu* (način proizvodnje nije model, već koncept) o izmenama načina proizvodnje kakav je postojao u određenim uslovima.

Mislim da su ova objašnjenja značajna, posebno ako imamo u vidu sadašnje diskusije o tom predmetu, kao i konfuzije koje se tom prilikom ispoljavaju.

S jedne strane, pojedini pisci⁸ *situiraju* reprodukciju KNP u navodni „proces” tog načina proizvodnje kao takav — u apstrakciji. Oni u društvenim formacijama vide jedino konkretizaciju i univerzalizaciju „trenutaka” tog procesa iz koga je izvučena svaka klasna borba. U okviru njihovih analiza sadašnje faze imperijalizma, ti njihovi stavovi imaju oblik koncepta o „*svetskom načinu kapitalističke proizvodnje*”, čije bi društvene formacije predstavljale samo trenutke koji su univerzalni. To neposredno vodi ideologiji „*svetskih procesa*”, tj. ideologiji apstraktnog procesa čiji bi neravnomeran razvitak predstavljao samo „nečistoću” koja je rezultat njegove konkretizacije u društvenim formacijama. Međutim, neravnomeran razvitak ne predstavlja neki „*talog*” ili „*nečistoću*” do kojih dolazi usled konkretne „*smeše*” načina proizvodnje, reprodukovanih u apstrakciji: u stvari, taj razvitak je *kon-*

⁸ Naročito C. Palloix, *Les firmes multinationales et le procès d'internationalisation*, 1973, str. 100 i dalje. Kritičke primedbe koje upućujem tom autoru nimalo ne umanjuju značaj njegovih tekstova koji su neophodni za razumevanje savremenog imperijalizma. Ta piščeva tendencija ima određeno značenje, jer se njegove analize oslanjaju na duboko strukturalistički i ekonomistički tekst Balibarovog dela *Kako čitati Kapital*. (*Lire le Capital*).

stitutivni oblik reprodukcije KNP u imperijalističkom stadiju, i to u njegovom odnosu prema drugim načinima proizvodnje u društvenim formacijama. Internacionalizacija kapitalističkih odnosa može biti sagleđana samo tamo gde se ona i odigrava, tj. u postojanju reprodukcije KNP u društvenim formacijama (imperijalistički lanac). Upravo u tom smislu ta internacionalizacija nije prosto „integriranje” raznih društvenih formacija, tj. nije proizvod nekog prethodnog svetskog KNP i nekog procesa po sebi koji je konkretizovan u formacijama — „trenucima” (čime se prikriva prava priroda imperijalističkog lanca). Internacionalizacija se upravo ogleda u indukovanju reprodukciji KNP metropolâ u okviru zavisnih i potčinjenih formacija, tj. u novim istorijskim uslovima njene reprodukcije.

Nasuprot tome, kod pisaca poput F. Hercoga⁹ nailazimo sada na staro empiricističko shvatanje koje poistovećuje način proizvodnje sa društvenim formacijama; po rečima samog Hercoga, KNP nije ništa drugo do „sinteza raznih kapitalističkih ekonomskih i društvenih formacija”, tj. u krajnjoj liniji pojam izvučen pomoću komparativne akumulacije „obeležja” tih formacija. Taj empiricistički stav je u potpunosti saglasnosti sa shvatanjem po kome je imperijalizam sastavljen od društvenih formacija koje su jednostavno naslagane jedna na drugu, te čine svojevrsan zbir. Ali imperijalistički lanac nije prost zbir svojih karika, isto onako kao što nije ni apstraktan model-proces KNP, čije bi karike bile samo konkretizacija. Imperijalistički lanac nije ništa drugo do reprodukcija KNP u društvenim formacijama, reprodukcija koja se vrši pod određenim ekonomskim, političkim i ideološkim uslovima, a karike tog lanca — društvene formacije — predstavljaju okvire u kojima se taj proces događa.

⁹ *Politique économique, op. cit.*, str. 27 i dalje, kao i njegov prilog na kolokvijumu koji je pod nazivom „Način proizvodnje i ekonomska i društvena formacija” organizovao Centar za marksističke studije i istraživanja (CERM); tekst je objavljen u specijalnom broju časopisa *la Pensée*, oktobar 1971.

2. Znaci dominacije američkog kapitala

1. Prva upadljiva činjenica ogleda se u tome što je posle drugog svetskog rata došlo do redovitog porasta učešća američkog kapitala u ukupnom obimu investiranja kapitala u inostranstvu. Godine 1960. investicije SAD u inostranstvu dostigle su već 60% svetskog ukupnog iznosa, dok u 1930. nisu prelazile 35%. Iako u manje spektakularnom ritmu, ta se tendencija potvrdila, a jaz koji razdvaja SAD od ostalih metropolâ još više se produbio u razdoblju 1960—1968, u razdoblju za koje posedujemo uporedne statističke elemente.¹⁰ Izražena u apsolutnim brojkama, stvarna vrednost neposrednih investicija pod kontrolom američkih firmi, iznosila je u celom svetu 30 milijardi dolara. Vrednost tih američkih investicija u 1972. godini procenjena je na više od 80 milijardi dolara, što je vrlo skromna procena.

Međutim, mnogo su značajnija neka nova obeležja tih investicija:

2. Sada to više nisu periferne formacije, nego evropske imperijalističke metropole koje u sve većoj meri postaju privilegovana mesta neposrednih američkih investicija, učtvostručenih u Evropi, u periodu 1957—1967. U Kanadi za to vreme investicije nisu ni udvostručene, a u Latinskoj Americi su jedva nešto porasle. Proporcionalni udeo Evrope u tim investicijama iznosio je 1955. godine 15,6%, a zatim beleži neprekidan porast: 20,5% u 1960, 28% u 1965, oko 31% u 1970. Posebno je upadljiv slučaj EEZ: počev od 1963. godine američki kapital u EEZ je veći od onog koji je investiran u Veliku Britaniju, gde je uvek bio znan; a 1970. godine samo neposredne investicije u EEZ dostigle su iznos investicija realizovanih u ostaloj Evropi (uključivši i Veliku Britaniju).¹¹ To, uostalom, odgovara opštoj tendenciji kapitalâ metropolâ da budu investirani unutar svoje zone.

¹⁰ J. Dunning, „Capital movements in the Twentieth Century” u časopisu *International Investments*, 1972, kolektivno delo; G. Y. Bertin: *L'investissement international*, 1972, str. 26 i dalje; „Les Investissements directs des Etats-Unis dans le monde”, *la Documentation française*, str. 7 i dalje.

¹¹ Goux i Landeau, *Le Pétrole américain*, 1971, str. 24 i dalje.

3. Uporedo se pojavljuju znatne razlike i u pogledu oblika investiranja tih kapitala. Raste predomnacija *direktnih investicija* nad *portfolio investicijama*. Mada je ta razlika u stvari relativna, ona je indikativna, jer neposredno odgovara promenama u odnosima proizvodnje. Pod direktnim investicijama podrazumevaju se u isti mah investicije u obliku postojanog kapitala i one koje za sobom povlače ili, u kraćem ili dužem roku, teže ka *preuzimanju kontrole* nad firmama i preduzećima; mada procenti variraju zavisi od statistika i raznih institucija, uglavnom se direktnom investicijom smatra ona koja prelazi 25% akcija jednog društva. Portfolio investicije odnose se na proste kupovine obveznica ili na kratkoročne berzanske i finansijske operacije. U ovom trenutku direktne investicije sačinjavaju oko 75% izvoza privatnih kapitala glavnih industrijskih zemalja, prema samo 10% koliko su iznosile pre 1914. godine.¹²

Međutim, dok se ukupno *pritanje* globalnih investicija Evrope u SAD otprilike izjednačuje s priticanjem iz SAD u Evropu (što je omiljeni argument Mandela, Routorna itd.), oko 70% američkih investicija u Evropi su direktne investicije, prema samo jednoj trećini evropskih investicija u SAD.¹³ A to ukazuje i na činjenicu da je američki kapital u Evropi u stvari umanjen svojom akumuliranom vrednošću i reinvestiranjem profitâ na licu mesta. Nasuprot onome što se događa sa perifernim formacijama, znatan deo (oko 40%) tih profita se tu reinvestira na licu mesta ili u okvirima iste zone.

4. Sve veći deo inostranih investicija razvijenih zemalja otpada na *prerađivačku industriju* (manufakturni proizvodi), i to na račun ekstraktivne industrije (sirovine), „uslužnih” sektora, trgovine itd. Ovo naročito važi za američki kapital. Međutim, ako se uzme u obzir prerađivačka industrija, proporcionalno povećanje američkog kapitala u Evropi, u odnosu na globalni izvoz američkog kapitala u tom sektoru, još je upadljivije: dok je 1950. godine Evropa u tom sektoru do-

¹² Dunning, *The Multinational Enterprise*, kolektivni rad, 1971.

¹³ B. Balassa u delu *La Politique industrielle de l'Europe intégrée*, uredio M. Byé, 1968.

bijala samo 24,3% američkog kapitala, dotle je 1966. godine taj procenat iznosi 40,3%. Uporedo s tim, dok ogromni deo direktnih američkih investicija u Evropi otpada na prerađivačku industriju, *dakle na direktno produktivan kapital*, dotle se manji deo (otprilike trećina) direktnih evropskih investicija u SAD odnosi na direktno produktivan kapital, dakle najveći deo ide u sektor „uslužnih delatnosti”, osiguranja. itd.¹⁴

5. Američke investicije u Evropi povezane su sa koncentracijom i centralizacijom kapitala. One dolaze iz najkoncentrisanijih grana i sektora u SAD.¹⁵ One su u Evropi usmerene u izrazito koncentrisane sektore i grane, doprinoseći, uostalom, ubrzanju ritma koncentracije: evropske filijale američkih društava većinom se nalaze u veoma koncentrisanim granama, gde filijala najčešće zauzima dominantnu poziciju.¹⁶ Najzad, sektori i grane u koje se investira su oni koji poznaju najbržu ekspanziju i raspolazu najnaprednijom tehnologijom, to jest, najvećom produktivnošću rada i dominantnim obeležjima intenzivne eksploatacije rada posredstvom povećanja organskog sastava kapitala: 85% američkih investicija u oblasti prerađivačke industrije odnosi se na metalurgiju i na mašinsku industriju, na hemiju i sintetičke proizvode, na elektroindustriju i na elektronsku industriju itd. Ritam ekspanzije i rasta tih kapitala kreće se između 9 i 12% godišnje, tj. oko dva puta više od porasta evropskog bruto nacionalnog proizvoda (BNP), a više no dvostruko od porasta američkog BNP. Rast američkih kapitala u Evropi dobrim delom je posledica stope rasta i ritma povećanja evropskih BNP, što izgleda veoma impresionira neke sadašnje „futuresologe”. Najzad, ako se ispituju pravci razvoja tih investicija, postaje jasno da oni u većini slučajeva uskraćuju korišćenje licenci i patenata evropskim firmama, prelazeći na neposrednu eksploataciju tih tehnoloških prednosti.

¹⁴ *Documentation française*, op. cit., Balassa, op. cit.

¹⁵ St-Hymer, „The Efficiency Contradictions of Multinational Corporations” u delu *The Multinational Corporation and The Nation-State*, kolektivno delo, 1972; C. — A. Michalet, *L'Entreprise plurinationale*, 1969.

¹⁶ J. Dunning, *American Investments in British Manufacturing Industry*.

6. Izvoz kapitala i hegemonija američkog kapitala odnose se i na *centralizaciju novčanog kapitala*, na krupne banke i čisto finansijske *holdinge*. Broj filijala američkih banaka u Evropi popeo se sa 15 u 1950. na 19 u 1960. godini, a zatim je skočio sa 19 na 59 u 1967. godini. Kada je reč o bankarskim „pridruženim društvima” pod američkom prevlašću, njihov broj širom sveta je porastao sa 15 u 1960. na 52 u 1967. godini.¹⁷ Iz te opšte situacije proističe, uostalom, uloga koju je u monetarnoj oblasti dugo igrao dolar, a koju sada preuzima tržište euro-dolara. Valja napomenuti da ta tendencija dobija značajne razmere sa stupanjem Velike Britanije u EEZ; ovo zbog toga što je London omiljeno mesto filijala američkih banaka u Evropi: 50% euro-dolara nalazilo se 1970. godine u Londonu, većinom u rukama američkih bankarskih ustanova.¹⁸

Međutim, tendencija ka „stapanju” industrijskog i bankarskog kapitala u finansijski kapital u stadiju monopolističkog kapitalizma ne ukida razliku, u ciklusu proširene reprodukcije kapitala, između *koncentracije proizvodnog kapitala i centralizacije novčanog kapitala*. Akumulaciju kapitala i profitnu stopu u celini određuje *ciklus proizvodnog kapitala, onog kapitala koji proizvodi višak vrednosti*. Nasuprot tome postoji dosta rašireno shvatanje koje poistovećuje „finansijski” kapital sa bankarskim, te zaključuje da u imperijalističko-kapitalističkom monopolističkom stadiju dolazi do prevlasti banaka. U stvari, finansijski kapital nije deo kapitala poput njegovih ostalih delova; on obeležava *proces* njihovog „stapanja” i način delovanja tih ujedinjenih delova.

U narednim oglecima ću se opširno zadržati na tim pitanjima.¹⁹ Za sada ukazujem na činjenicu da iako internacionalizacija kapitala može biti shvaćena *samo na nivou reprodukcije ukupnog društvenog kapitala* (proizvodni kapital, novčani kapital, kao, uostalom, i robni kapital), kapital je kao *društveni odnos* utemeljen na ciklusu *proizvodnog kapitala*. To je upravo iz-

¹⁷ Magdoff, *op. cit.*, str. 73 i dalje. Broj filijala američkih banaka širom sveta porastao je sa 303 u 1965. na 1.009 u 1972. godini.

¹⁸ Chr. Goux i J.-F. Landeau, *Le Pêril américain*, str. 106 i dalje.

¹⁹ Ovdje napominjem da su neke konceptualne analize ovog oglada koji daje opšti referencijalni okvir detaljnije razrađene u narednom ogledu.

raz *temelnog* marksističkog stava po kome *proizvodnja i odnosi proizvodnje* (u KNP to su odnosi proizvodnje i izvlačenje viška vrednosti) određuju ostvarivanje viška vrednosti i odnose prometa, čuvene „tržišne odnose”. Zna se da je Lenjin u svojoj polemici sa Rozom Luksemburg ukazao na jedan aspekt tog pitanja: *lenjinistička teorija imperijalizma, tj. uloge izvoza kapitala, temelji se na odlučujućoj ulozi ciklusa proizvodnog kapitala*. Time se i objašnjava činjenica što ona ima povlašćeno mesto u našim analizama modifikacijâ sadašnje faze imperijalizma.

Bilo je korisno da već sada ukažemo na taj problem, posebno ako se imaju u vidu neka sadašnja tumačenja imperijalizma (na primer, tumačenja G. Franka, A. Emanuela, S. Paloa, Ž. Dokoā i P.F. Reja) koja se sva, u krajnjoj liniji, temelje — mada u različitoj meri — na *predmarksističkom* shvatanju o primatu ciklusa i oblasti prometa nad odnosima proizvodnje.²⁰ Dovođeci radikalno u pitanje *lenjinizam*, ta tumačenja, s jedne strane, onemogućuju strogu periodizaciju KNP na određene stadije, (što se kod G. Franka izražava kroz shvatanje da je „kapitalizam od samog početka imperijalistički”, a kod Paloa-Dokoā-Reja u razlikovanju između „drevnog imperijalizma” i „neoimperijalizma”); s druge strane, ova tumačenja onemogućuju periodizaciju samog imperijalizma na određene faze.

Ovi preobražaji se, najzad, u izvesnoj meri odražavaju na organizaciju svetske spoljne trgovine u pogledu *izvoza robâ*: takva je tendencija ka ekspanziji tržišta, inherentna kapitalizmu, koja — mada u imperijalističkom stadiju potčinjena izvozu kapitala — ipak ne popušta. U svetskoj trgovini raste udeo trgovine između „razvijenih zemalja” u odnosu na udeo trgovine između tih zemalja i perifernih zemalja. Udeo internih razmena centra popeo se od 46% svetske trgovine u 1950. na 62% u 1965. godini i raste mnogo brže od trgovine između centra i periferije (+17,5% u 1969). Toj evoluciji, uostalom, odgovara sve veći udeo u svetskoj trgovini *proizvoda prerađivačke industrije*, koji u

²⁰ A. Gunder Frank, *Le Développement du sous-développement*, 1968. i *Capitalisme et Sous-Développement en Amérique latine*, 1969; A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, 1970; Chr. Palloix, *op. cit.*; G. Dhoquois, *Pour l'Histoire*, 1972; P. Ph. Rey, *Les Alliances de classe*, 1973.

1969. godini predstavljaju oko 66% svetske trgovine, prema manje od 50% pre 1963.²¹

Znači da je tačno da u imperijalističkim zemljama prisustvujemo srazmernom porastu izvoza roba od strane drugih imperijalističkih zemalja, naročito Evrope u odnosu na izvoz iz SAD. To je *glavni argument* Mandelove struje koja tvrdi da će ubrzo nestati supremacija američkog kapitala. Reći ću u zaključku nešto u vezi sa značenjem tog fenomena, ali odmah podvlačim:

a) presudna uloga u imperijalizmu pripada izvozu kapitala;

b) Mandelove analize, s jedne strane, ne vode računa o robama koje su u Evropi proizvele firme pod američkom kontrolom, o robama koje na taj način „zamenjuju“ američki izvoz, a s druge strane, ubrajaju u „evropski“ izvoz ono što izvoze firme pod američkom kontrolom iz evropskih zemalja. Ovo dobija utoliko veći značaj ukoliko se uzme u obzir činjenica da američke investicije u Evropi velikim delom otpadaju na sektore koji su i sami usmereni ka izvozu, podrazumevajući tu i oblik reimporta pod evropskom markom u same SAD. Tako Daning smatra da trećina povećanja evropskog izvoza u proizvodima sa savremenom tehnologijom između 1955. i 1964. godine potiče iz preduzeća koja kontrolišu američki kapital i da će 1980. godine otprilike četvrtina celokupnog britanskog izvoza poticati iz tih preduzeća. Uostalom, brošura koju je francuski DATAR* izdao 1970. godine poziva se na implantaciju američkog kapitala u Francuskoj: u njoj se kaže da bi investicioni projekti posebno dobro došli ako, pored ostalog, „omoguće da izvozimo i tako nam pomognu da uravnotežimo trgovinski bilans Francuske“.

Vratimo se pitanju izvoza američkog kapitala: prethodno iznete činjenice dobijaju svoj značaj samo kao indikatori preobražaja koji sada, u prometu društvenog kapitala, utiču na međunarodnu koncentraciju kapitala — na odnose proizvodnje — i na imperijalističku društvenu podelu rada na svetskom planu —

²¹ S. Amin, *op. cit.*, str. 85 i dalje, kao i Magdoff.

* DATAR (Delegation à l'aménagement du territoire) — Komisija za unapređenje zemljišta (Prim, prev.).

na proces rada. Tek pod tim uglom te činjenice mogu biti pravilno ocenjene.

Njihov značaj se nikako ne može svesti na poznato pitanje „procenta“ iznosa direktnih američkih investicija u evropskim zemljama prema ukupnom iznosu investicija — ubrajajući tu i autohtone — u tim zemljama (to je omiljena argumentacija Mandelove struje, a i raznih buržoaskih stručnjaka za to pitanje). Ako je taj procenat stvarno indicija činjenice da evropske zemlje nisu proste „kolonije“ SAD, on nije indikativan za nov proces zavisnosti, ako ga posmatramo izdvojeno. Ali posmatrajmo ga za trenutak upravo tako: prema zvaničnim statistikama taj procenat izgleda slab, pošto se kreće oko evropskog proseka od 6,5% (uporedni podaci iz 1964. su u međuvremenu znatno porasli). Imamo, međutim, mnogo razloga da verujemo kako se ti podaci utvrđuju sa namerom da budu znatno ograničeni.

Pre svega — a to zavisi od pojedine zemlje — najčešće se vodi računa samo o američkim investicijama koje potiču bilo iz dotoka novih kapitala iz SAD, bilo iz reinvestiranja putem samofinansiranja američkih filijala u Evropi, zanemarujući pri tome utok američkog kapitala na *evropsko tržište kapitala* — emisija euro-obveznica — i na tržište euro-dolara, a taj utok sada pokriva *dve trećine* iznosa stvarnih američkih investicija u Evropi. Zatim, iako se, opšte uzev, direktnim investicijama smatraju one koje premašuju 25% aktive jednog preduzeća, na sadašnjem stepenu koncentracije kapitala i podruštvljavanja procesa rada, često je dovoljno znatno manje učešće da bi se obezbedila kontrola od strane američkog kapitala. Sem toga, ti podaci se odnose na direktne investicije u celokupnoj privredi, dok je procent, ako se uzme u obzir samo *industrijski sektor* — proizvođački kapital — znatno viši. *Najzad, i što je najvažnije:* te brojke ne vode računa o američkom investiranju koje u Evropi vrše pravno „evropske“ firme, ali stvarno pod američkom kontrolom i u američkom vlasništvu. To je naročito slučaj sa Švajcarskom i njenim investicijama u zemljama EEZ. Značaj ovog pitanja može se oceniti ako se uzme u obzir činjenica da je od 1961. do 1967. godine, udeo američkih investicija u direktnim stranim investicijama u Francuskoj bio 30%, ali onih iz Švaj-

carske — 29%: F. Braun, direktor Komisije EEZ sabira oba procenta da bi došao do brojke od 59% direktnih investicija iz SAD.²² Zna se, uostalom, da taj fenomen dobija znatne dimenzije ulaskom Velike Britanije u EEZ.

Ako sada pratimo konkretnu putanju tih američkih investicija u proširenoj EEZ, videćemo da se 1970. godine Velika Britanija nalazila na čelu liste (apsolutni obim investicija). Uostalom, dobro su nam poznata obeležja privrede te formacije koja spaja crte prvorazredne ekonomske sile, ali je istovremeno vrlo zavisna od američkog kapitala. To potvrđuju čak i oni koji se nadaju da će ulazak Velike Britanije u EEZ osloboditi tu zemlju njene zavisnosti od američkog kapitala. Veliku Britaniju u stopu slede Belgija i Holandija; Francuska i Italija se nalaze na poslednjem mestu, ali brzo nadoknađuju svoje zaostajanje u tom pogledu. Međutim, američke investicije ispoljavaju tendenciju *najbržeg i najmasovnijeg* povećanja upravo u SR Nemačkoj. Izgleda da Nemačka u tom pogledu zamenjuje Veliku Britaniju. Ne idem tako daleko da zajedno sa K. Guom kažem kako će Nemačka 1980. godine postati „Kanada Evrope”, ali smatram da na to treba ukazati u trenutku kada se tesna sadašnja povezanost „nemačkih stavova” i „američkih stavova” najčešće pripisuje ili značaju nemačkog izvoza u SAD ili prisustvu američkih snaga u Nemačkoj. Međutim, čini se da sve govori u prilog teze prema kojoj je ta prisutnost sve više običan *paravan* iza koga se krije ekonomska penetracija. To je još važnije zapaziti u trenutku kada upravo dolazi do *afirmacije ekonomske dominacije Nemačke u okviru EEZ*, u trenutku kada se Nemačka predstavlja kao pobornik „evropske integracije”.

Ali, ponovimo još jednom, to pitanje nije samo pitanje procenta. Treba, dakle, doći na sadašnje preobražaje međunarodne koncentracije kapitala i imperijalističke društvene podela rada. Dejstvo novih svetskih odnosa proizvodnje na proces rada obeležava sada promene u imperijalističkom lancu i u odnosima između SAD i Evrope.

²² F. Braun, u delu *la Politique industrielle . . .*, op. cit.

3. Međunarodno podružtvljavanje procesa rada i internacionalizacija kapitala

1. Novi oblici imperijalističke međunarodne podela rada (podružtvljavanje proizvodnih snaga) odgovaraju smeru koji sadašnja koncepcija kapitala (odnosi proizvodnje) nameće procesu rada i proizvodnim snagama u svetskim razmerama. Koncentracija kapitala u međunarodnim razmerama i stvaranje finansijskih imperija datiraju, u stvari, od početka imperijalističke ere. Oba ova procesa — što je uostalom bio slučaj i s procesom koncentracije unutar jedne društvene formacije — podrazumevaju razlikovanje između formalno-pravnog vlasništva i stvarnog ekonomskog vlasništva (akcionarsko društvo), koje je obuhvaćeno ideološkom slikom od „odvajanja privatnog vlasništva od kontrole”. To razlikovanje važi i danas: *značajne promene* odnose se na sadašnju vezu između *ekonomskog vlasništva i državine*, odnosno *na oblike samih odnosa proizvodnje*.

Oblik koncentracije koji je preovladavao tokom postupnog nestajanja „kapitaliste-poduzetnika” bio je ili oblik međunarodnih kartera i finansijskih *holdinga*, ili oblik kapitala koji u nekoj stranoj zemlji raspolaze određenom *proizvodnom jedinicom* (centrom prisvajanja prirode) ili sa više „odvojenih” proizvodnih jedinica u raznim zemljama. Prema tome, vladajući oblik implicirao je relativno razlikovanje i decentralizaciju između državine (vladanje i upravljanje određenim procesom rada) i *ekonomskog vlasništva* (pravo korišćenja sredstava za proizvodnju i alokacija sredstava i profitâ za ovu ili onu upotrebu); ovo vlasništvo je pod svojom jedinstvenom kontrolom koncentrisalo više odvojenih proizvodnih jedinica (i poseda). Ono što, nasuprot tome, karakteriše sadašnju fazu imperijalizma jeste stvaranje, pod jedinstvenim ekonomskim vlasništvom, *zaista složenih*²³ *proizvodnih jedinica sa usko povezanim i integrisanim procesima rada — integrisanom proizvodnjom — čija se razna preduzeća nalaze u više zemalja*: to je integrisana proizvodnja koja nimalo ne srpečava raznolikost gotovih proizvoda

²³ O tome Bettelheim, *Calcul économique et Formes de propriété* 1971.

i koja se ne ograničava samo na jednu privrednu granu. Sama razmena tih raznih preduzeća ne vrši se na bazi tržišnih cena, već predstavlja „internu” razmenu (cene transfera) tih jedinica. Drugim rečima, tu možemo u jednom novom vidu konstatovati smanjivanje razlike između ekonomskog vlasništva i državine. Ali to ne sprečava nova udaljavanja između *pluraliteta vlasti* koju sadrže ti odnosi i njihovog izvršavanja od strane raznih nosilaca i predstavnika.

Smanjivanje te razlike valja posmatrati u okviru celokupnog procesa privredne grane, pojedine industrije, međugrane, ali i u osnovi — sirovine — kao i na samom vrhu — komercijalizacija — proizvodnje. To smanjivanje s jedne strane ima kao opštu posledicu *proširenje tradicionalnih granica „preduzeća”* (ponekad ih i razbija) na međunarodnom planu; s druge strane, *posebnu posledicu* predstavlja stvaranje *multinacionalnih* industrijskih preduzeća (nedavna studija GATT-a podvlači da 30% međunarodne trgovine ima vid razmene koja se obavlja u okviru tih firmi). To je ipak jedan od efekata, jer te firme samo delimično pokrivaju *proces* unifikacije kompleksnih proizvodnih jedinica po granama i industrijama. Ali te firme pružaju odličan primer sadašnje integracije procesa rada. Ovim promenama naročito pogoduje prevlast direktnih investicija nad portfolio-investicijama.

Integracija procesa rada u okviru firme koja ima međunarodni karakter, može da ima više oblika. To može biti vertikalna integracija, pri čemu je svaka filijala u pojedinoj zemlji zadužena za jedan stadij proizvodnje ili za jednu seriju sklopova ili delova proizvoda ili grupe proizvodâ: klasični primer u tom pogledu pruža I.B.M. Isto tako može biti u pitanju horizontalna integracija u kojoj se svako preduzeće ili filijala specijalizuju, od početka do kraja, u proizvodnji artikala koje zatim međusobno razmenjuju — takav je slučaj sa Fordom. Ta integrisana proizvodnja je, uostalom, često delimično realizovana kroz više grana u sadašnjim oblicima *konglomerata*. U svakom slučaju, ti oblici podružljavanja procesa rada, čak i kada još ne predstavljaju dominantan oblik međunarodne koncentracije kapitala, ipak obeležavaju njenu

najizraženiju tendenciju²⁴: oni su, u stvari, deo mnogo šireg procesa međunarodnog podružljavanja rada.

2. To podružljavanje rada u međunarodnim razmerama nije prvenstveno rezultat delovanja „tehničkih” faktora — „tehnološke revolucije” — već nastaje u znaku značajnih preobražaja svetskih odnosa proizvodnje. Prema tome, ono može biti shvaćeno (u punom opsegu imperijalističke društvene podele rada) jedino kroz sadašnje oblike *internacionalizacije kapitala*. Međutim, tu treba biti veoma oprezan zbog raznih ideologija koje su povezane sa tumačenjima multinacionalnih firmi. Koja posebna obeležja ima ta internacionalizacija u sadašnjoj fazi, ta internacionalizacija koja kao jedan od svojih efekata beleži stvaranje pomenutih firmi?

a) Razvitak bazâ eksploatacije posebnog kapitala ili spoja više kapitala u više nacija, tj. *proširenje terena* na kome se kapital konstituiše kao društveni odnos;

b) izrazita tendencija ka *spajanju kapitala koji potiču iz više raznih zemalja* pod vidom jedinstvenog ekonomskog vlasništva. Pitanje „porekla” ne upućuje nas na problem *nacionalnosti* kapitala (kapital nije stvar), već na mesto gde se *prepliću prvobitni i/ili dominantni društveni odnosi koji čine taj kapital*. U stvari, veoma su retki kapitali koji u nekoj određenoj zemlji nemaju *dominantnu bazu* u društvenim odnosima.

Međutim, uz ovo bi odmah trebalo dodati da se ta internacionalizacija vrši tamo gde takvo pravno i ekonomsko učešće kapitala iz više zemalja stoji pod *apsolutnom dominacijom kapitala koji potiče iz jedne određene zemlje*: upravo taj kapital u svojim rukama koncentriše jedinstveno ekonomsko vlasništvo. To dokazuje činjenica da sasvim izuzetnu pravnu formu predstavljaju tzv. *joint ventures* (zajednički poduhvati, tj. povezana preduzeća) za koje se tvrdi da oličavaju „ravnopravnu fuziju” vlasništva kapitala raznih zemalja (*Royal Dutch-Shell, Dunlop-Pirelli, Agfa-Gevaert*).

²⁴ To je zaključak istraživanja izvršenog na univerzitetu u Harvardu. Sadržinu tog istraživanja izložio je R. Vernon u radu „International investments and international trade in the product-cycle, „*The economics of technological change*, kolektivno delo u redakciji Rosenberg-a, 1971.

To je povezano sa samom prirodom kapitalističkih odnosa proizvodnje, onakvih kakvi se ispoljavaju u sadašnjem procesu koncentracije u kome (ponavljamo) kapital nije „stvar“, već odnos proizvodnje omeđen relacijama između ekonomskog vlasništva i države, odnos koji određuje razna prava što iz toga proizilaze. Razni kapitali koji se reprodukuju u okviru i van okvira određene društvene formacije zauzimaju tu poziciju na bazi *odnosa snaga*, a ne u prijateljskoj atmosferi: protivrečnosti i konkurencija stalno postoje između sastavnih delova koncentrisanog kapitala. Ovo utoliko više što sadašnja tesna povezanost između ekonomskog vlasništva i države (što je svojevrstni pandan sadašnjem procesu međunarodne koncentracije) deluje u pravcu stvaranja jedinstvene kontrole i centralne rukovodeće instance koje bi u svojim rukama držao određeni kapital;

c) Ta internacionalizacija kapitala *vrši se pod apsolutnom dominacijom američkog kapitala*. Kada je u pitanju proizvođački industrijski kapital, onda je u 1968. godini 55% aktivâ multinacionalnih firmi van njihovih zemalja pripadalo američkom kapitalu, 20% britanskom, dok je ostatak bio podeljen između evropskih kapitala i japanskog kapitala. Uostalom, utvrđeno je da od 50 krupnih multinacionalnih firmi, oko 40 otpada na američke.

Nasuprot Mandelovoj argumetaciji, ovaj proces je praćen jakom tendencijom ka *ekstrapoliranom spajanju evropskih kapitala sa američkim kapitalom*; to spajanje se radije prihvata no *međusobno* spajanje tih kapitala. EEZ je tu tendenciju samo pojačala. U razdoblju 1962—1968. došlo je u okviru EEZ do 109 pripajanja i spajanja, od čega je polovina pogodila inostrane kapitale koji su pripadali „trećim“ zemljama; zabeleženo je 1.180 slučajeva preuzimanja učešća, od čega je 800 otpalo na inostrane kapitale; stvoreno je 625 filijala čiji su osnivači preduzeća Zajedničkog tržišta, ali zato je registrovano 1.124 filijala čiji su osnivači bili preduzeće Zajedničkog tržišta i preduzeće „trećih zemalja“. Međutim, ti inostrani kapitali i kapitali „trećih zemalja“ su u najvećem broju slučajeva neposredno ili prikriveno — američki.²⁵ *Kad je reč o*

²⁵ „L'Europe des communautés“ (1972) u la *Documentation française*.

proizvodnom kapitalu, stvari su još jasnije: među „proizvodnim“ filijalama, formiranim u okviru EEZ (razdoblje 1967—1968), 202 otpada na one koje su osnovali kapitali zemalja EEZ, a 216 na one koje je stvorio američki kapital. Dovoljno je pomenuti zapanjujuću činjenicu da se britanske investicije u Francuskoj, masovno povećane sa ulaskom Velike Britanije u EEZ, uglavnom vrše u *distributivnu mrežu i u nekretnine*. Najzad, da bismo naveli još jedan primer koji govori o obimu pomenutog procesa, ukažimo da je u Francuskoj (u prvom polugodištu 1967) samo *priliv investicija* zabeležio sledeću strukturu učešća inostranih kapitala: 167 miliona franaka „poreklom“ iz Zajednice, a 442 miliona iz „trećih zemalja“, od čega 216 miliona otpada na *neposredan i deklarisan*²⁶ američki kapital: ali već smo videli šta se krije iza investicija koje su formalno iz „trećih zemalja“, pa čak i iz zemalja Zajednice.

Najzad i iznad svega: *čak i kada je u pitanju međusobno spajanje evropskih kapitala*, retko je reč o fuzionisanju, a još ređe o integrisanoj proizvodnji, već najčešće o raznim „sporazumima“ (primer: *Fiat-Citroen*), o ograničenom udruživanju i o berzanskim operacijama, dok je upravo obrnuto kada su u pitanju koncentracije pod pokroviteljstvom američkog kapitala.²⁷ U ovom poslednjem slučaju najčešće uočavamo da američki kapital preuzima prerogative ekonomskog vlasništva i države, tj. da se *odnos snaga između američkog i evropskih kapitala pomera u korist onog prvog*. Razume se, to se ne može objašnjavati (kao što smatra veliki broj analitičara) „pravnim obavezama“ koje američko zakonodavstvo „nameće“ svom kapitalu (naime, ako kapital jednostavno učestvuje u inostranom preduzeću, izlaže se opasnosti da padne pod udar zakona protiv trustova; to se, međutim, ne odnosi na filijale koje se nalaze u jedinstvenom pravnom vlasništvu tog kapitala).

²⁶ Y. Morvan, *La Concentration de l'industrie en France*, 1972, str. 397.

²⁷ Dunning, *The Multinational Enterprise*, op. cit., str. 19, 297 i dalje.

4. Imperijalistička društvena podela rada i akumulacija kapitala

To su promene koje obeležavaju nove oblike imperijalističke društvene podele rada i međusobne odnose imperijalističkih metropolâ: one odgovaraju novim oblicima *akumulacije kapitala* u svetskim razmerama. U stvari, dodajući demarkacionoj liniji metropole/potčinjene formacije još jednu liniju koja prolazi kroz same metropole imperijalizma i premeštajući baze eksploatacije ka zoni metropolâ — te promene nisu ništa drugo do strategija kapitala suočenog sa *sadašnjim uslovima* tendencijskog pada profitne stope. Dok je ranije izvoz kapitalâ uglavnom bio vezan za kontrolu nad sirovinama i za proširenje tržišta, *on sada, u suštini, odgovara potrebi oplođavanja imperijalističkog monopolističkog kapitala, pri čemu se izvlači korist iz svakog relativnog preimućstva u neposrednoj eksploataciji rada* (doduše, ne znači da ne postoji potreba proširenja tržišta, kada se na primer, radi o investicijama američkog kapitala u Evropi). Promene o kojima je ovde bilo govora, uključivši dominaciju američkog kapitala nad drugim metropolamâ, *u suštini teže jednom cilju: porastu stope eksploatacije kako bi se osujetila tendencija pada profitne stope.*²⁸ Upravo u tome leži osnovni razlog „interiorizacije” reprodukcije dominantnog kapitala u samom okviru „spoljnih” baza eksploatacije i novih oblika povezanosti ekonomskog vlasništva i državine, koji odgovaraju sadašnjim oblicima dominacije monopolističkog kapitalizma nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje u svetskim razmerama, tj. sadašnjim oblicima eksploatacije.

U stvari, taj porast stope eksploatacije je rezultanta *kako nivoa najamnina, tako i proizvodnosti rada* — uključivši i stepen tehnološkog razvitka, kvalifikaciju rada, vezanu za stepen razvitka proizvodnih snaga

²⁸ To ne treba shvatiti kao kratkoročnu taktiku koja se tiče jedino profitne stope, već kao *dugoročnu strategiju* vladajućeg dela međunarodnog kapitala koji teži da osigura društveno ovladavanje svetskim proizvodnim procesom. U vezi sa tim videti izvanredan članak Chr. Leucate, „Les contradictions inter-impérialistes aujourd'hui” u *Critiques d'économie politique*, oktobar-decembar 1973. Takođe videti A. Granou, „La nouvelle crise du capitalisme” u *les Temps Modernes*, decembar 1973.

itd. *Dugoročno gledano*, nivo najamnina i proizvodnost rada su povezani. Drugim rečima, stopa eksploatacije i višak vrednosti nisu jednostavno merljivi na nivou najamnina, već i na nivou *intenzivne eksploatacije rada* (novi tehnički postupci, diverzifikacija proizvodâ, intenzifikacija rada i ritma rada). Zavisno od stepena razvitka proizvodnih snaga, viša najamnina — nominalna i realna — može biti povezana sa slabijim učešćem proizvedene vrednosti, i prema tome — sa povećanom eksploatacijom (u poređenju sa nižom najamninom koja se isplaćuje u uslovima slabije proizvodnosti rada).

Poznato je, međutim, da je proizvodnost rada u metropolama znatno viša, odnosno da su najamnine u potčinjenim zonama niže od najamnina u imperijalističkim zemljama. Ali to još ne objašnjava zašto dolazi do pomeranja bazâ eksploatacije kapitala ka metropolamâ; objašnjenje valja tražiti jedino u tome što se, u sadašnjoj fazi imperijalizma i na sadašnjem stupnju svetske akumulacije, *težište eksploatacije pomena ka intenzivnoj eksploataciji rada*. A samo to pomeranje je funkcija glavnog obeležja monopolističke koncentracije — *porasta organskog sastava kapitala*, tj. povećanja postojanog kapitala u odnosu na promenljiv kapital (troškovi najamnine) i smanjivanja živog rada u odnosu na „minuli rad” (sadržan u sredstvima rada).

Taj porast organskog sastava kapitala obrnuto je srazmeran profitnoj stopi, te usled toga dolazi do sadašnje tendencije ka tehnološkim inovacijama. Međutim, rad je uvek osnov viška vrednosti: to i objašnjava sadašnju tendenciju ka povećanju stope eksploatacije *prvenstveno* putem intenzivne eksploatacije rada, neposredno vezane za proizvodnost rada (relativan višak vrednosti).

Novi oblici svetskih odnosa proizvodnje i međunarodnog podružtvljavanja procesa rada doprinose toj intenzivnoj eksploataciji rada na svetskom planu, te se koncentrišu u novim oblicima *imperijalističke društvene podele rada*. Ta podela u sistemu eksploatacije ne ide jedino tradicionalnom demarkacionom linijom „gradovi-industrijske grane-metropole/selo-poljoprivreda-potčinjene formacije”. Pored nje postoji i podela u

samom okviru *industrijskog sektora proizvodnog kapitala*, pri čemu valja imati u vidu i proces „industrializacije” poljoprivrede na međunarodnom planu: upravo tu dolaze do izražaja pomeranje izvoza kapitala u pravcu neposrednih investicija i grana prerađivačke industrije, kao i značaj koji u spoljnoj trgovini poprimaju proizvodi prerade.

Razume se da ta nova imperijalistička društvena podela rada utiče i na odnose između metropola i potčinjenih formacija. Ona odgovara „razvitku nerazvijenosti” i stvara nove vrste dislokacija i deformacija u zavisnim formacijama: opšta orijentacija tih formacija na investicije kapitala u laku industriju, gde postoji niža tehnologija, održavanje niske kvalifikacione strukture radne snage, tj. eksploatacija rada uglavnom putem niskih najamninâ ali i postojanje izolovanih „sektora” sa visokom koncentracijom kapitala i proizvodnošću rada. *Ali ta podela rada se prvenstveno tiče nove demarkacije između SAD, s jedne strane, i ostalih imperijalističkih metropolâ, s druge strane.* Podela rada znatno utiče na disparitete najamnina tih formacija (dispariteti najamnina između SAD i Evrope igraju posebnu ulogu), na nivo kvalifikacije i na disparitete procesa kvalifikovanja-dekvalifikovanja rada u okviru tih formacija. Njeno delovanje se ogleda i u disparitetima lepeze najamninskih hijerarhijâ u tim formacijama (ta lepeza je ranije bila „otvorenija”) i u diferencijacijama nivoa najamnina i okviru radničke klase (te diferencijacije su inače važnije u Evropi no u SAD), što je *analogna* pojava koja ovog puta dolazi do izražaja u odnosima između metropolâ i potčinjenih formacija. Pomenuta podela utiče takođe na tehnološke disparitete, na disparitete između oblika nezaposlenosti (evropska nezaposlenost je dobrim delom posledica velikog „restruktuiranja” evropskih privreda), na ulogu rada imigranata itd.

Nova podela rada i pomeranje dominante u pravcu intenzivne eksploatacije rada ispoljavaju se kroz razne oblike eksploatacije, a u skladu sa dve demarkacione linije. Vladajuće klase metropola uglavnom posredno eksploatišu narodne mase potčinjenih formacijâ (zahvaljujući mestu tih formacija u imperijalističkom lancu i njegovoj polarizaciji), pri čemu neposredna eksploatacija ima drugostepeni značaj (inostrani

kapital neposredno investiran u te formacije). Međutim, američki kapital, uglavnom neposredno, eksploatiše narodne mase u Evropi, a tek u drugom planu čini to posredno.

5. Oblici evropske zavisnosti

Nije mi cilj da ovde analiziram razne aspekte te podele rada u samim imperijalističkim metropolama, već da ilustrujem zavisnost koju one impliciraju. Vođeci računa upravo o novoj podeli rada, jasno se vidi da se dominacija američkog kapitala ne može meriti procentom sredstava za proizvodnju, koji on formalno kontroliše u svakoj evropskoj naciji, a još manje samo ulogom multinacionalnih firmi koje su pod američkom kontrolom. Te firme su tek jedna od posledica sadašnjeg procesa i *sasvim delimično* odražavaju tu dominaciju. Možemo navesti nekoliko poučnih primera:

Pre svega, američke neposredne investicije u Evropi dobijaju sasvim drugačiji smisao kad posmatramo kako je međunarodna koncentracija raspoređena po industrijskim granama, ako uzmemo u obzir činjenicu da su te investicije uglavnom usmerene na one grane u kojima žele da ostvare masovnu kontrolu.²⁹ Međutim, značaj koji američke firme u Evropi imaju u tim granama nije pouzdan pokazatelj njihove kontrole, kao što se mi nova podela rada ne može svoditi na podelu rada koja je uvedena „unutar” multinacionalnih firmi i njihovih preduzeća u raznim zemljama. U stvari, posredi su uglavnom one grane u kojima su najdalje odmakli proces podružtvljavanja rada i međunarodna koncentracija kapitala. Tu često dolazi (očigledan primer pružaju mašinska i elektroindustrija) do „*standardizacije baznih proizvoda*” na svetskom planu; no ta standardizacija ne znači da u finalnim proizvodima ne dolazi do njihovog variranja i diverzifikacije. Tu standardizaciju, koja ni iz daleka nije diktirana prostim „tehničkim” nužnostima, najčešće nameće ona američka industrija koja je dominantna u tim granama. „Evropska” firma koja bi htela da bude konkurentno sposobna u toj oblasti, morala bi da

²⁹ O tome videti C. Palloix, *Firmes multinationales... op. cit.* — prvo poglavlje i brojna istraživanja IREP.

„restruktuiru” svoju proizvodnju i svoje procese rada u skladu sa tom standardizacijom i na osnovu internacionalizacije te grane. Ali to je vrlo često upravo početak njenog uključivanja u proces zavisnosti koja dovodi do mnogobrojnih oblika potčinjenosti od američkog kapitala, čak i u slučaju kada američka firma ne pristupa pravnom apsorbovanju „evropske” firme. Zavisnost se proširuje i na taj način što se, u onim granama i sektorima u kojima američki kapital daje svoj pečat procesu rada, položaj evropskog kapitala slabi kroz kupovinu patenata i licenci koje je američki kapital pažljivo odabrao.

To dobija još veći značaj ako shvatimo da se sadašnje podružtvljavanje procesa rada i koncentracija kapitala ne mogu jednostavno izmeriti unutar jedne grane, već se protežu na razne industrijske grane, budući da američki kapital uspeva da uspostavi svoju dominaciju nad raznim granama pomoću svoje dominacije samo u jednoj grani. Očigledan je slučaj u oblasti elektronske industrije. E. Janko je nedavno dokazao da sadašnji stepen upotrebe računara u evropskoj industriji — a to je oblast u kojoj je dobro poznata prevlast američkog kapitala — ni izdaleka ne odgovara tehničkim neophodnostima; njihova upotreba se često pokazuje kao suvišna, pa čak i kao nerentabilna.³⁰ Ta upotreba je u skladu sa rukovodećom ulogom američkog kapitala u izvesnim procesima rada, te samo naglašava tu dominaciju koja se ne ograničava jedino na područje računara, već se pomoću njih (korišćenje američkog *software* itd.) proširuje na neke sektore gde se ti računari masovno koriste.

Dakle, imperijalistička međunarodna podela rada deluje u prvom redu na *društvenu podelu i organizaciju* svih procesa rada.³¹ Otuda vidimo da se sadašnja podela u korist američkog kapitala ne ograničava na podelu „u okviru” američkih multinacionalnih firmi. U stvari, sasvim opravdano možemo smatrati da, *po nekim svojim aspektima*, novi oblici društvene podele,

³⁰ E. Janko i D. Furjot, *Informatique et Capitalisme*, 1972.

³¹ A. Gorz, „Technique, techniciens et lutte des classes”, *Les Temps Modernes*, avgust-septembar, 1971 (ovaj članak je objavljen u jugoslovenskom časopisu „*Marksizam u svetu*”, broj 3, mart 1974); „Le despotisme d'usine et ses lendemains”, *les Temps Modernes*, septembar-oktobar 1972.

koji se sada proširuju na sektore i grane „evropske” industrije, *odgovaraju objektivnom procesu* koji pomaže američkom kapitalu da jače ovlada celinom procesa rada. To se posebno odnosi na nove oblike reprodukcije podele rada na intelektualni i manuelni, na oblike kvalifikovanja-dekvalifikovanja rada i na mesto inženjera i tehničara u procesu određene primene „tehnologije”, na nove oblike „vlasti” i na razdvajanje odlučivanja od izvršavanja u vrhunskim evropskim preduzećima (dobro poznat problem njihove „*modernizacije*”).

Najzad, dovoljno je ukazati na činjenicu da se u okviru koncentracije kapitala, internacionalizacija kružnog toka proizvodnog kapitala vrši kroz proces — i njegove oblike — koji američki proizvodni kapital (*Westinghouse, General Electric* itd.) nameće koncentraciji evropskog proizvodnog kapitala. To se zapaža u nekim granama i sektorima, na primer u proizvodnji elektroaparata. Takvo „unutrašnje” restrukturiranje evropskog kapitala *odgovara* proširenoj reprodukciji američkog kapitala, što u dogledno vreme mora dovesti do uključivanja evropskog u američki kapital. Uostalom, time se dokazuje iluzornost razmišljanja prema kojima bi povećana „unutrašnja” koncentracija neke evropske zemlje, ili čak i evropskih kapitala, bila najbolje sredstvo za suprotstavljanje američkom prodoru: to požurivanje često dovodi do bržeg padanja u naručje američkog kapitala.

Primer francuske je verovatno najupadljiviji: u narednom ogledu videćemo da je u Francuskoj došlo do karakterističnog zaostajanja koncentracije kapitala i industrijske „modernizacije”. To je jedno vreme nazvalo svoj izraz u degolističkoj politici „nacionalizma”, u politici koja je odgovarala interesima buržoazije pritisnute zaostajanjem u procesu internacionalizacije: poznato je da su neki delovi francuske buržoazije pružali otpor čak i stvaranju Zajedničkog tržišta. Međutim, poslednjih godina je došlo do ubrzane koncentracije, što je u *savršenom skladu* sa prodiranjem inostranog, posebno američkog kapitala.³² Ta usklađenost

³² Y. Morvan, *La Concentration de l'industrie en France*, 1972, str. 271. i dalje.

se ogleda *bilo* u tome što se koncentracija vrši na neposredan podsticaj tog kapitala, *bilo* u tome što ona dovodi određene grane i sektore u zavisnost od američkog kapitala.

Ali to nije sve! O tome jasno svedoči sadašnji Šesti privredni plan: a) taj plan se pokazuje ne samo kao plan *ubrzane* koncentracije francuske privrede, već i kao plan „industrijskog restruktuiranja” i „modernizacije proizvodnje”; b) plan odgovara politici „evropskog otvaranja” (ulazak Velike Britanije u EEZ) i politici pomaganja međunarodne finansijske ekspanzije francuskog krupnog kapitala: deo tog krupnog kapitala već je prerastao u multinacionalne firme pošto je od 1969. godine došlo do njegove ubrzane internacionalizacije.

Međutim, istovremeno valja ukazati na promenu politike prema američkim investicijama u Francuskoj. Te promene se mogu uočiti ako se izvrši upoređivanje Petog i Šestog plana. U Petom planu piše: „Sadašnje stanje u kome se iz godine u godinu povećavaju inostrane investicije u Francuskoj, ne može se smatrati zadovoljavajućim. Neophodno je da se tokom narednih godina izmeni taj tok tako što će se ograničiti neposredno investiranje, a sve u cilju da se obezbede osnovni dugoročni interesi francuske privrede.” Nasuprot tome, Šesti plan, donet pet godina kasnije, proklamuje: „Što se tiče neposrednih inostranih investicija, Komitet predviđa zadržavanje odnosno razvijanje veoma otvorenog stava organa vlasti u pogledu inostranih investicija u Francuskoj. U tim uslovima, neposredne investicije SAD mogle bi se udvostručiti 1975. godine ako se kao osnova uzme stanje u razdoblju 1964—1967.”.

Takvih primera ima više: recimo, *energetska zavisnost* Evrope od američkih petrolejskih kompanija. Međutim, očigledno je da se ti procesi mogu sagledati u svom punom značenju jedino ako imamo u vidu međunarodnu centralizaciju novčanog kapitala i ulogu krupnih američkih banaka. Možemo, dakle, zaključiti sledeće: pored toga što dolazi do pomeranja ekonomskog vlasništva u pravcu američkog kapitala — „manjinska kontrola” koja se često vrši pod plaštom održa-

vanja „autonomnog” evropskog pravnog vlasništva, sada neretko prisustvujemo i sledećim pojavama:

a) pod plaštom održavanja „autonomnog” evropskog vlasništva, američki kapital postepeno preuzima određeno ili određena ovlašćenja koja proističu iz ekonomskog vlasništva: to je slučaj sa višestrukim i složenim „sporazumima o uzimanju pod zakup” — čime se ponekad prikrivaju stvarne *eksprijacije* koje još nisu vidljive, a čije će se delovanje postepeno osetiti;

b) čak i u slučaju „autonomnog” evropskog ekonomskog vlasništva, američki kapital postepeno preuzima određeno ili određena ovlašćenja koja proističu iz prava državnine — rukovođenja i upravljanja procesima rada. Ako se ima u vidu sadašnja tendencija smanjivanja razlike između ekonomskog vlasništva i državnine, to će u perspektivi dovesti do prelaska ekonomskog vlasništva u ruke američkog kapitala.

Dakle taj proces se može shvatiti jedino ako se vodi računa o tome da na međunarodnom planu dolazi do uklanjanja, odnosno razbijanja tradicionalnih granica između firmi i preduzeća.

Ali ove koordinate koje se odnose na proširenu reprodukciju dominantnog imperijalizma u okviru ostalih imperijalističkih metropola, ne tiču se samo odnosâ proizvodnje: one impliciraju širenje *ideoloških uslova* te reprodukcije unutar tih metropola. Da bi se to shvatilo, moramo biti svesni da se ideologija ne odnosi na „ideje” — na povezane ideološke celine — već se konkretno otepljuje u praksi, postupcima, načinima, ritualima — koji se svi i te kako tiču ekonomske oblasti.³³

Ova napomena je dvojako značajna jer se odnosi na razlike koje postoje između ideološke zavisnosti potčinjenih formacija od metropola i ideološke zavisnosti metropolâ od SAD. Kada je reč o potčinjenim formacijama, onda usled njihove prevashodne zavisnosti od metropolâ i ideološke predodređenosti njihovih buržoazija, širenje ideoloških oblika metropolâ izaziva u tim formacijama temeljno razlaganje svih

³³ L. Althusser, „Idéologie et appareils idéologiques d'État” u časopisu *la Pensée*, jun 1970.

ideoloških sektora, što stvara pogrešnu predstavu o "dualističkom društvu".

Kada je u pitanju odnos metropolâ prema SAD, to proširenje se uglavnom odnosi na praksu, rituale i postupke vezane za proizvodnju. Dovoljno je samo pomenuti poznate probleme „*know how* (znati kako treba raditi ili postupati — postoji li bolji izraz?), probleme *menidžmenta*, tehnikâ „organizacije”, rituale koji se vrte oko informatike — spisak bi bio dugačak! Sva ta praksa, u stvari, ne odgovara nikakvoj tehnološkoj racionalnosti. Kad je reč o njenom već pomenutom delovanju na društvenu podelu rada, često su u pitanju ideološki oblici kojima se prikriva složena zavisnost metropolâ od dominantnog imperijalizma.

II. NACIONALNA DRŽAVA

Posle ovih napomena možemo preći na pitanja nacionalne države u imperijalističkim metropolama i videti šta je pogrešno u raznim gledištima na koja smo ukazali u početku ovog članka.

1. Država i pitanje nacionalne buržoazije

Ovde još jednom moramo upozoriti na mitove koji se žilavo održavaju, čak i u marksističkim analizama: uobičajene formulacije problema, poput formulacija: „Šta može — ili ne može — država suočena s krupnim multinacionalnim kompanijama?” „Koji je stepen odumiranja njenih moći nasuprot mogućnostima međunarodnih džinova?” (formulacija draga Servan-Šrajberu) itd. Sve su te formulacije *iz osnova pogrešne pošto je sušta istina da institucije ili aparati ne „poseduju” sopstvenu „vlast”, već jedino izražavaju i kristalizuju vlast klase*. Pitanje se, dakle, tiče nečeg drugog: ono prvenstveno postaje pitanje odnosâ između evropskih buržoazija i američkog kapitala. O kojim buržoazijama je stvarno reč? Poznato je da se na taj način postavlja pitanje *nacionalne buržoazije*.

Razlika između nacionalne i *kompradorske buržoazije* (ovu ćemo buržoaziju definisati kroz koji čas) ne postoji samo na ekonomskom planu: granice nacionalne buržoazije možemo povući jedino ako vodimo računa o političkim i ideološkim kriterijumima njenog strukturalnog klasnog određenja. Nacionalnu buržo-

aziju ne možemo prosto shvatiti kao „autohton” kapital potpuno različit od „stranog” imperijalističkog kapitala, niti je možemo tumačiti jedino pozivanjem na ekonomske protivrečnosti koje razdvajaju te dve vrste kapitala. Od samog svog nastanka imperijalistički stadij ispoljava tendenciju ka međunarodnom međusobnom prožimanju kapitala. Razlika između nacionalne i kompradorske buržoazije još se manje podudara sa razlikom koja postoji između industrijskog i trgovačkog kapitala (a tako se često smatra). Štaviše, ako se pozivamo na kriterij tržišta, nacionalnu buržoaziju ne možemo jednostavno shvatiti kao autohtonu buržoaziju koja deluje na „unutrašnjem” nacionalnom tržištu: naime, postoje delovi industrijske i te trgovačke buržoazije, kojima je potpuno ovladao strani kapital, kao što postoje (a to se ispoljava u nekim zemljama Latinske Amerike) zemljoposedničke buržoazije, izvoznice proizvoda monokulture (kafe, na primer), koje, međutim, imaju sva obeležja nacionalnih buržoazija. Najzad — a to je još značajnije — razlika između kompradorske i nacionalne buržoazije ne poklapa se sa razlikom između monopolističkog (krupnog) kapitala i nemonopolističkog (srednjeg) kapitala: ima krupnih monopola koji deluju kao nacionalne buržoazije, a ima i sektora srednjeg kapitala, potpuno podvrgnutih stranom kapitalu.

Ove napomene ne znače da ekonomske protivrečnosti između starog i autohtonog kapitala ne igraju presudnu ulogu u određivanju granica nacionalne buržoazije, ali znače da to nije dovoljno. U stvari, pod *nacionalnom buržoazijom* se podrazumeva autohtoni deo buržoazije, koji, na osnovu određene vrste i stupnja protivrečnosti između njega i stranog imperijalističkog kapitala, zauzima u ideološkoj i političkoj strukturi relativno autonomno mesto, te tako predstavlja posebnu jedinku. To mesto se tiče strukturalnog klasnog određenja, ali se ne svodi na klasnu poziciju te buržoazije, već deluje na nju: u određenim uslovima anti-imperijalističke borbe i borbe za nacionalno oslobođenje, nacionalna buržoazija je sklona da zauzima klasne pozicije koje je svrstavaju u *narod*, te je prema tome spremna i na izvesnu vrstu saveza sa narodnim masama.

Nasuprot tome, pod *kompradorskom buržoazijom* se tradicionalno podrazumeva deo buržoazije, koji nema svoju osnovu akumulacije kapitala, koji u neku ruku deluje kao prost „posrednik” stranog imperijalističkog kapitala — zato se u tu buržoaziju ponekad uključuje i „birokratska buržoazija” — i koji je, najzad, trostruko potčinjen stranom kapitalu (ekonomski, politički i ideološki).

Dakle, jasno je da pomoću ta dva pojma ne možemo analizirati buržoazije imperijalističkih metropola suočene sa američkim kapitalom u sadašnjoj fazi imperijalizma. Ako se držimo jedino te distinkcije, to će nas neminovno dovesti do njenog ekonomističkog svođenja, do pogrešnih zaključaka:

a) ili se dokazuje da između delova autohtone buržoazije i stranog imperijalističkog kapitala postoje suprotnosti interesâ, naročito zbog toga što ta autohtona buržoazija raspolaze industrijskim uporištem i sopstvenim bazama kapitala, kako u okviru formacije, tako i van nje. Zbog svega toga se, bez daljnega, zaključuje da su tu posredi *stvarne nacionalne buržoazije* (to je slučaj, kao što ćemo videti, sa strujom Mandel KP Francuske):

b) ili se, nasuprot tome, dokazuje da su te buržoazije takve da više ne mogu zauzimati klasne pozicije koje ih dovode do toga da čine deo naroda. Ali tada se odmah zaključuje da je tu reč samo o kompradorskim buržoazijama, odnosno da su te buržoazije samo prosti „posrednici” između nacionalne privrede i stranog kapitala (to je slučaj sa strujom „superimperijalizma”).

Trebalo bi, dakle, uvesti jedan *novi pojam* koji bi omogućio analizu konkretne situacije, u najmanju ruku analizu odnosâ između imperijalističkih metropola i američkog kapitala — a to je pojam *unutrašnje buržoazije*. Ta buržoazija koegzistira sa čisto kompradorskim delovima buržoazije i više ne poseduje strukturalna obeležja nacionalne buržoazije (razume se, to ne važi u istoj meri za sve imperijalističke formacije). Usled reprodukcije američkog kapitala u samim tim formacijama, ta buržoazija ne samo što je ugrađena, posredstvom mnogih veza zavisnosti, u proces međunarodne podele rada i međunarodne koncentracije kapitala pod dominacijom američkog kapitala — to

može da ide *sve do* transfera jednog dela viška vrednosti u korist tog kapitala — već je, šta više, usled indukovane reprodukcije političkih i ideoloških uslova te zavisnosti, izložena delovanju raspadanja svoje političko-ideološke autonomije u odnosu na američki kapital.

S druge strane, međutim, ne radi se o nekoj prosto kompradorskoj buržoaziji: ona poseduje ekonomsko uporište i sopstvenu bazu akumulacije, *kako* unutar svoje društvene formacije, tako i van nje (dominacija američkog kapitala ne ugrožava privrede drugih metropola na isti način kao privrede perifernih formacija). I na samom političko-ideološkom nivou ona i dalje poseduje svoja specifična obeležja koja su istovremeno rezultat njenog sadašnjeg položaja i njene prošlosti kao „autocentričnog” imperijalističkog kapitala. Po tome se ona i razlikuje od buržoazija perifernih formacija. Ali u perifernim formacijama se uporedo sa „perifernom industrijalizacijom” mogu pojaviti i začeci unutrašnje buržoazije: te buržoazije nisu više nacionalne buržoazije iz prethodnih faza imperijalizma ali se nikako ne mogu svesti na ono što G. Frank naziva *lumpenburžoazijama*. Dakle, između unutrašnje buržoazije i američkog kapitala postoje *značajne protivrečnosti*: mada joj više ne omogućuju da bude stvarno autonomna ili nezavisna od tog kapitala, te protivrečnosti ipak deluju na odnose između državnih aparata tih formacija i američke države.

Pitanje *nacionalnih država* može se postaviti jedino ako se uzmu u obzir sadašnji oblici saveza — uključivši i protivrečnosti — između američkog kapitala i imperijalističkih buržoazija koje se nalaze pod njegovom hegemonijom. Sadašnja internacionalizacija kapitala ne ukida niti isključuje postojanje nacionalnih država; ona nije neka miroljubiva integracija raznih kapitala „pod pokroviteljstvom” država (svaki proces internacionalizacije odvija se u znaku prevlasti određene zemlje), a još manje znači da američka superdržava ukida te države, tj. da američki kapital jednostavno guta ostale imperijalističke buržoazije. Ali, s druge strane, ta internacionalizacija duboko pogađa politiku i institucionalne oblike tih država kroz njihovo uključivanje u sistem međuveža koje se nikako ne og-

raničavaju samo na igru „spoljašnjih” i „uzajamnih” pritisaka međusobno suprotstavljenih država. *Države same vode računa o interesima razvitka dominantnog imperijalističkog kapitala unutar „nacionalne” formacije, tj. o njegovom složenom uvlačenju u unutrašnju buržoaziju kojom on dominira.* Taj sistem međuveža ne teži konstituisanju stvarnih nadnacionalnih i naddržavnih institucionalnih oblika ili instanci, što bi bio slučaj kada bi se radilo o internacionalizaciji u sklopu suprotstavljenih država na spoljnjem planu (to bi valjalo prevazići), već se u prvom redu zasniva na indukovanoj reprodukciji onog oblika imperijalističke vlasti, koji dominira u svakoj nacionalnoj formaciji *i njenoj sopstvenoj državi.*

Preuzimanje brige za interese dominantnog kapitala od strane tih država vrši se, pre svega, neposredno: pružanje podrške američkom kapitalu često je istovetno podršci koja se pruža autohtonom kapitalu (javne subvencije, poreske olakšice itd.); međutim, američkom kapitalu se daje i podrška potrebna za njegovu kasniju lančanu ekspanziju izvan te formacije koja mu služi kao *polazna tačka*. Ta podrška može ići dotle da američkom kapitalu pomaže u zaobilazanju same američke države (na primer, izbegavanje odredaba zakona protiv trustova). Međunarodna reprodukcija kapitala pod dominacijom američkog kapitala oslanja se na te prenosnike — na nacionalne države od kojih svaka pokušava da za sebe veže jedan „trenutak” tog procesa.

Podrška dominantnom kapitalu vrši se i na posredan način: industrijska politika svake države prema svom autohtonom kapitalu teži njegovoj koncentraciji i međunarodnoj ekspanziji.

Razume se, u čitavom nizu pitanja postoje *značajne protivrečnosti* između unutrašnjih buržoazija imperijalističkih metropola i američkog kapitala; svaka država preuzima te protivrečnosti kada — što je najčešći slučaj — podržava svoju unutrašnju buržoaziju (to je, uostalom, *jedan* od aspekata EEZ).³⁴ Ali i tu treba poći dalje *i naglasiti da ti antagonizmi sada ne*

³⁴ Nacionalizovan sektor predstavlja danas jedan od vidova podrške koju nacionalna država pruža svojoj unutrašnjoj buržoaziji. Ali bilo bi pogrešno verovati da taj sektor funkcioniše kao pravi *nacionalni kapital*. U stvari, on je samo korisnik procesa internacionalizacije.

predstavljaju glavnu protivrečnost u krilu imperijalističkih vladajućih klasâ. Dominantan oblik „međimperijalističkih protivrečnosti” nije više oblik protivrečnosti između „međunarodnog” i „nacionalnog” kapitala ili između imperijalističkih buržoazijâ, uzetih kao suprotstavljenih celinâ.

U stvari, zavisnost autohtonog kapitala od američkog kapitala *prožima različite delove* autohtonog kapitala: otuda upravo njegova *unutrašnja dezartikulacija*, pri čemu protivrečnosti između američkog kapitala i unutrašnjih buržoazija često poprimaju složen oblik reprodukcije (u okviru unutrašnjih buržoazija) protivrečnosti svojstvenih američkom kapitalu. Drugim rečima, protivrečnosti autohtonog kapitala su, usled složenog posredovanja, *ekstrapolirane* prema američkom kapitalu, budući da unutrašnju buržoaziju sačinjavaju heterogeni i nestalni elementi. Razlikovanje između unutrašnje i kompradorske buržoazije ne obuhvata — danas još manje no što je to nekada bio slučaj sa nacionalnom buržoazijom — ni razlikovanje između krupnog monopolističkog kapitala i nemonopolističkog kapitala, ni između proizvodnog (industrijskog) i bankovnog kapitala, niti, najzad, razlikovanje između buržoazije svedene na „unutrašnje tržište” (delovi te buržoazije mogu biti potpuno potčinjeni američkom kapitalu i biti njegova udarna pesnica na tom tržištu) i buržoazije koja ima međunarodnu ekspanzionističku strategiju (delovi te buržoazije, tj. „multinacionalne firme” pod francuskom prevlašću — Reno, Mišlen itd. — pa čak i pod holandskom ili britanskom prevlašću, mogu u odnosu na američki kapital zadržati karakterističnu autonomiju ili značajne suprotnosti): *to razlikovanje razlučuje buržoazije po liniji koja zavisi od određenih okolnosti* (dokaz za peripetije degolističke politike). *Pojam unutrašnje buržoazije upućuje na proces internacionalizacije, a ne na buržoaziju „zatvorenu” u „nacionalni” prostor.*

U svojoj ulozi organizacije za hegemoniju, nacionalna država interveniše, dakle, na unutrašnjem polju koje je već prožeto „međimperijalističkim protivrečnostima” i na kome su već *internationalizovane* protivrečnosti između vladajućih delova u okviru te društvene formacije. Intervencije države u korist određenih krupnih autohtonih monopola (a protiv drugih), u

korist krupnih monopola ili sektora autohtonog srednjeg kapitala (a protiv drugih), najzad u korist nekih delova evropskog kapitala (a protiv drugih delova), najčešće su samo vidovi posredne intervencije u korist onih delova ili sektora američkog kapitala (a protiv drugih delova tog istog kapitala) od kojih zavise razni delovi i sektori autohtonog i evropskog kapitala. Prema tome, zavisno od sticaja okolnosti, glavna protivrečnost u imperijalističkim buržoazijama nalazi se u okviru protivrečnosti koje postoje između dominantnog imperijalističkog kapitala i internacionalizacije koju on nameće, pa čak i u samom krilu unutrašnje buržoazije i njenih unutrašnjih borbi, ali retko nastupa između unutrašnje buržoazije *kao takve* i američkog kapitala.

Upravo ta nepovezanost i heterogenost unutrašnje buržoazije objašnjava slab otpor (uz razne nagle prekrete) evropskih država u odnosu na američki kapital. Nova stvarna sredstva pritiska američkih multinacionalnih firmi na evropske države — poreske olakšice, novčane špekulacije, zaobilazne carinskih barijera — predstavljaju samo sporedan element u toj stvari, nasuprot stanovištu vladajuće ideološke struje koja ovako postavlja problem: „nacionalna država protiv multinacionalnih firmi”.

Tek ako pođemo od tih analiza možemo postaviti problem sadašnjeg klasnog sastava *bloka na vlasti*, svojevrsnog saveza klasâ i delova vladajućih klasa u imperijalističkim metropolama. Taj blok na vlasti, s jedne strane, ne može se nikako shvatiti na čisto nacionalnom planu: imperijalističke države ne vode računa jednostavno o interesima svojih unutrašnjih buržoazija, već i o interesima dominantnog imperijalističkog kapitala i ostalih imperijalističkih kapitala, međusobno povezanih u procesu internacionalizacije. Međutim, s druge strane, ti „strani” kapitali nisu *kao takvi* — kao relativno autonomne društvene snage — neposredno uključeni u svaki blok na vlasti: recimo, američka buržoazija i njeni delovi, nemačka buržoazija i njeni delovi nisu *neposredno* predstavljeni kao takvi u bloku koji se nalazi na vlasti u Francuskoj (i *vice versa*), čak i kada raznim kanalima deluju u okviru aparata francuske države. Njihovo „prisustvo” u bloku koji je u Francuskoj na vlasti osiguravaju određeni

delovi francuske buržoazije i stanje internacionalizacije koje utiče na te delove — ukratko, njihovo prisustvo osiguravaju njihova interiorizacija i zastupljenost u samoj francuskoj buržoaziji, kao i indukovana reprodukcija dominantnog imperijalističkog kapitala u tim imperijalističkim metropolama. *Time se i objašnjava okolnost da u blokovima na vlasti dolazi do niza razmimoilaženja u hegemoniji*: hegemonistički delovi blokova na vlasti u tim imperijalističkim metropolama nisu obavezno oni delovi koji imaju najviše veza sa američkim kapitalom, što, razume se, nikako ne znači da američki kapital nije prisutan u tim blokovima na vlasti.

Eto, to nas deli kako od shvatanja o „superimperializmu“, tako i od shvatanja koja zastupaju Mandelova struja i zapadne komunističke partije. Što se tiče shvatanja Mandelove struje i shvatanja zapadnih komunističkih partija, možemo reći da i jedni i drugi prihvataju stav o postojanju nacionalne buržoazije u evropskim zemljama, ali se razlike ispoljavaju u načinu na koji se omeđuje ta buržoazija: svakome, zar ne, svoja nacionalna buržoazija!

— Za Mandela je ta nacionalna buržoazija proizvod krupnih „evropskih“ *monopola*, dok se nešto sasvim suprotno zbiva sa srednjim evropskim kapitalom: „Danas, u stvari, još nije prevaziđen stadij krupnog „nacionalnog“ kapitala... Želja da se izdrži američka konkurencija, koja se potvrđuje ne samo u „autonomnom državnom kapitalizmu“, već se izražava i u osnovnoj težnji najkrupnijih evropskih kompanija, deluje u istom pravcu kao i konsolidacija EEZ i jačanje nadnacionalnih organa u okviru EEZ... Manje solidna preduzeća, naročito u granama čija je ekspanzija najslabija, kao i porodična preduzeća koja nisu uspela da prevaziđu srednji obim, često će se opredeliti za lakše rešenje, tj. pristaće da ih kupe ili apsorbuju krupne američke firme. Nasuprot tome, bogatija, dinamičnija evropska preduzeća sve češće će birati put evropske saradnje i evropskog međusobnog prožimanja kapitala”³⁵

Time je sve rečeno: zato nije ni čudno što se Mandel, posle tih tvrdnji opovrgnutih činjenicama, potpuno pridružuje sadašnjoj buržoaskoj propagandi o „uje-

³⁵ Mandel, *op. cit.*, str. 66. i 69.

dinjenoj Evropi”. To mu nimalo ne smeta da dve stranice kasnije tvrdi kako postoji nešto što on naziva „paradoksom”: „Usled nedostatka koordinacije — *sic!* — evropskih kapitalista dolazi do paradoksalne situacije: najveće prednosti iz EEZ izvlače američke kompanije”. Ali istini za volju valja reći da Mandel nije sam. Uostalom, zar nedavno nismo čuli dva francuska „futurologa”³⁶ kako — doduše sa rezervom — podržavaju tezu o neminovnom i skorom kraju američke hegemonije u sudaru sa „evropskom silom”; ti autori, u želji da objasne isti „paradoks”, pribegavaju sledećim činjenicama: „jezičke prepreke (između evropskih buržoazija) su stvarne. Ali najznačajnije su institucionalne prepreke: još nije stvoren pravni status za evropska preduzeća...” (*sic!*)

U stvari, ako na evropski plan primenimo prethodne analize, sasvim će se lepo videti da tu nipošto nije reč o „paradoksu” koji je posledica tehničkih nesposobnosti, pravnih nedostataka ili nepodudarnosti naravi. Ako evropske buržoazije ne „sarađuju” i ako ne vrše „koordinaciju” u odnosu na američki kapital, onda je to zbog toga što na njihov tendencijski deluje nova struktura zavisnosti od američkog kapitala. Međusobni odnosi tih buržoazija su decentrirani, tj. oni se odvijaju kroz uvlačenje američkog kapitala u same te buržoazije. Svaka evropska nacionalna država brine se o interesima ostalih evropskih buržoazija, vodeći pri tome računa da one konkurišu njenoj unutrašnjoj buržoaziji, ali time prihvata i stanje njihove zavisnosti od američkog kapitala.

— Nasuprot tome, analize evropskih komunističkih partija, a posebno analize KP Francuske i njenih istraživača, stalno govore (i to se smatra značajnim) o međusobnom prožimanju krupnih monopola i o dominaciji američkog kapitala. Kao što kaže F. Hercog: „Ove primedbe ukazuju da se dobro čuvamo od toga da novu etapu ne označimo kao borbu „nacionalnog” protiv trans- ili multinacionalnog kapitala... Krupni nacionalni monopoli imaju sada zajedničke interese sa stranim kapitalima, te „otpor” u vidu „konkurencije” gubi svoje „nacionalno” obeležje. Sukobljavaju

³⁶ A. Faire i J.-P. Sebord, *Le Nouveau Déséquilibre mondial*, 1973, str. 156.

se grupe čiji su interesi delimično povezani ili grupe koje su na putu da postanu kosmopolitske.³⁷ Ali, u stvari, problem nije tu: komunistička partija zaista ima svoju nacionalnu buržoaziju, a to je *nemonopolistički* ili *srednji kapital*. Ovdje ne možemo ući u podrobnosti, ali to jasno proizilazi iz analiza KP Francuske, koje smatraju da je danas dominantan *jedino onaj deo* krupnih monopola, koji je globalno „kosmopolitski“, dok je iz toga *isključen* srednji kapital koji je i sam uključen u „sitan“ nacionalni kapital (tj. u situ nu buržoaziju); sa tim srednjim kapitalom se traži savez — sa „iskrenim demokratima i rodoljubima“ — radi zasnivanja „napredne demokratije“ koja bi se suprotstavila američkom kapitalu.³⁸ To, pored ostalog, znači da se ne vodi računa o efektima što ih podruštvljavaju procesa rada i koncentracija vrše na sadašnju zavisnost srednjeg od krupnog kapitala.

2. Država i nacija

Ako se sadašnja država imperijalističkih metropola menja, zadržavajući ipak svoju prirodu nacionalne države, to je takođe posledica činjenice *da država nije prosto oruđe ili instrument* kojim se po svojoj volji služe vladajuće klase, odnosno činjenice da svaka etapa internacionalizacije kapitala automatski izaziva „nacionalizaciju“ država. Održavajući jedinstvo i koheziju društvene formacije podeljene na klase, država koncentriše i sažima klasne protivrečnosti *cele društvene formacije*; ona osveštava i ozakonjuje interese vladajućih klasa i delova društva u odnosu na *ostale klase te formacije*, ali pri tome prihvata svetske klasne protivrečnosti. Otuda se problem koji nas zanima, ne svodi ni na prostu, mehaničku protivrečnost između baze (internationalizacija proizvodnje) i omota nadgradnje (nacionalna država), koji joj više ne bi „odgovarao“. Preobražaji nadgradnje zavise od oblika *klasne borbe* u imperijalističkom lancu koji karakteriše neravnomerni razvitak njegovih karika.

³⁷ Citiran članak, str. 148.

³⁸ Stav koji proizilazi iz ukupnih analiza već citirane rasprave *Le Capitalisme monopoliste...* (videti naredni ogled).

Upravo smo videli da internacionalizacija kapitala ne dovodi do stvarnog „transnacionalnog stapanja“ kapitala. Ali to je samo jedan aspekt problema. Šta se dešava sa radničkim klasama evropskih zemalja? U stvari, dok se borbe narodnih masa više no ikada odvijaju na svetskoj *osnovi* koja određuje konkretne okolnosti, dok zasnivanje svetskih odnosa proizvodnje i podruštvljavanje rada *objektivno* jačaju međunarodnu solidarnost trudenika, dotle u njihovoj borbi, koja je po svojoj suštini internacionalistička, preovlađuje nacionalni *oblik*. To je jednim delom posledica neravnomernog razvitka i konkretnih specifičnosti svake društvene formacije, dakle posledica osobenosti same prirode kapitalizma (sasvim suprotno tvrde razne ideologije koje govore o „svetskom procesu“). Međutim, posebnosti koje se sada uobličavaju, zavise i od organizacijâ — od partijâ, sindikatâ — koje imaju preovladavajući uticaj u evropskim radničkim klasama.

Najzad, valja isto tako veoma mnogo voditi računa, s jedne strane, o sitnoj buržoaziji — o sitnoj buržoaziji koja se sada reprodukuje u novim oblicima — i o seljaštvu; države nastoje steći neophodnu podršku tih klasa, budući da njihova klasna pozicija dovodi do pojave posebnog nacionalizma. S druge strane, treba voditi računa o *društvenim kategorijama* državnih aparata (administrativna birokratija, osoblje političkih partija itd.) za koje nacionalna država ostaje izvor privilegijâ.

Tako uočavamo problem trajnosti nacije po dejstvu koje ona ima na „nacionalne oblike“ klasnih borbi. Osim toga, pitanje *odnosa* između države i nacije, što ga postavlja nacionalna država, nije uopšte rešeno. U stvari, ako je nacija konstitutivno vezana za postojanje kapitalizma, uključivši njegov imperijalistički stadij, marksizam-lenjinizam nije nikad poistovećivao *državu sa nacijom*, već je u tom pogledu jedino podržavao tezu o tome da pod kapitalizmom dolazi do pojave „nacionalne države“ i „nacionalne društvene formacije“. Otuda se problem postavlja iz drugog ugla: ako sadašnja internacionalizacija proizvodnje i svetski odnosi proizvodnje očigledno ne ukidaju nacionalni entitet, zar oni ne menjaju *prostor društvene formacije*, tj. *konfiguraciju mestâ* na kojima nastaje proces

reprodukcije — i to do te mere da dolazi do raspada nacionalne društvene formacije, te tako i do raskida veza između države i nacije (nacionalna država)? Drugim rečima, da li su nacionalne društvene formacije još uvek mestâ gde se događa proširena reprodukcija KNP, da li su one i dalje *čvorišta* neravnomernog razvitka? To pitanje neposredno upućuje na probleme političkih i ideoloških uslova reprodukcije u domenu klasne borbe.

U stvari, veze između države i nacije se ne prekidaju, a nacionalne društvene formacije su i dalje bitna mesta reprodukcije i neravnomernog razvitka, i to upravo zato što ni nacija, niti odnos između države i nacije ne mogu biti svedeni na proste ekonomske veze. Nacija, u svoj *složenosti svog određenja* — ekonomska, teritorijalna, jezička, simboličko-ideološka jedinka, vezana za „tradiciju” — zadržava svoj *sopstveni entitet* u pogledu „nacionalnih oblika” klasne borbe, a *time* se održava i odnos između države i nacije. Sadašnji preobražaji, bar kada su u pitanju imperijalističke metropole, utiču samo na neke elemente tog određenja (i to nejednako): ti preobražaji se kristališu u vidu preobražaja države koja, u svojoj osnovi, ostaje nacionalna država. No, preobražaji su ipak značajni, te dovode u pitanje pravno shvatanje nacionalnog suvereniteta: uloga koju vrši svaka država u gušenju klasne borbe na međunarodnom planu (NATO itd.); eksteritorijalnost funkcijâ i intervencijâ svake države, budući da se one proširuju na spoljnje formacije u kojima ona razvija svoj autohtoni kapital; izmene samih pravnih sistema svake države sa ciljem da se zajemči internacionalizacija njenih intervencija; političko-ideološki preobražaj onih aparata države, koji posebno počivaju na strukturi nacionalne države — pre svega armija itd.³⁹

Posle svega što je rečeno, možemo zaključiti da se, u okviru imperijalističkih metropola koje nas zanimaju, ispoljavaju određene *deformacije* odnosa između države i nacije, ali ne u onom smislu koji se obično podrazumeva kada se govori o nadnacionalizaciji države. Ne prisustvujemo pojavi neke države iznad nacija, već više cepanju nacionalnog jedinstva,

³⁹ Alain Joxe, „La crise générale de la stratégie” u *Frontières*, broj 9, septembar 1973, str. 71. i dalje.

što se proširuje na postojeće nacionalne države: to je veoma značajan savremeni fenomen regionalizma tamo gde se on izražava kroz ponovna buđenja nacionalnosti (Bretanja, Baski, Okitanija⁴⁰ itd.), što dokazuje da internacionalizacija kapitala više dovodi do cepanja nacije, onakve kakva se istorijski konstituisala, no do neke nadnacionalnosti države. Taj je fenomen karakterističan, međutim, i u jednom drugom smislu: on ne samo što ne obeležava neku navodnu nadnacionalnu saradnju evropskih kapitala, usmerenu protiv američkog kapitala, već odgovara novoj strukturi zavisnosti, kao i proširenoj reprodukciji međunarodnog kapitala, koja se pod dominacijom američkog kapitala javlja unutar samih evropskih zemalja; ovo, opet, izaziva tendenciju ka unutrašnjem raščlanjavanju evropskih društvenih formacija i njihovih privreda (sve izraženiji „polovi razvitka”), što može ići do stvarnih pojava unutrašnje kolonizacije pod raznim etiketama (tzv. uređenje teritorije).⁴¹ Upravo na tom raščlanjavanju otpočinje dezintegracija kapitalističkog nacionalnog jedinstva.

3. Internacionalizacija i ekonomska uloga države

Očigledno je, prema tome, da se sadašnja internacionalizacija kapitala i pojava „multinacionalnih divova” u njihovim odnosima prema državi, ne mogu iskazati kao dva entiteta od kojih jedan „poseduje vlast”, a drugi je redistribuiran: smatrati da jačanje „ekonomske moći” i njena sve veća koncentracija smanjuju „vlast” države, znači neshvatanje činjenice da država ne samo što ne poseduje neku sopstvenu vlast, već i činjenice da ona odlučujuće deluje u toj koncentraciji. Taj sadašnji proces nimalo ne okrnjuje *dominantnu ulogu države* u monopolističko-kapitalističkom stadiju.

Prevlast države nastaje usled znatnog povećanja njenih ekonomskih funkcija koje su apsolutno neop-

⁴⁰ Okitanija — srednjovekovni naziv za provansalsku oblast u kojoj se govori jezik ok (Langedok) — (Prim. prev.)

⁴¹ M. Rocard i drugi, *Le Marché commun contre l'Europe*, 1972. i rasprava povodom te knjige u časopisu *Critique socialiste*, oktobar-novembar 1973.

hodne za proširenu reprodukciju krupnog kapitala. Ali to je odgovor samo na deo problema, a posebno se time ne objašnjava zašto su nacionalne države i dalje glavni *nosioci* tih ekonomskih intervencija. Zar se ne bi moglo reći da te ekonomske intervencije, mada ostaju bitne, *menjaju nosioca*, tj. da je nacionalna država sada lišena znatnog dela tih intervencija u korist nadržavnih institucija ili začetka nadnacionalne države?

Nesumnjivo je da se u sadašnjem trenutku pokazuju kao nužni neki oblici „koordinacije“ ekonomskih politika raznih država (razne međunarodne institucije, EEZ). Međutim, ti institucionalni oblici nisu, u stvari, aparati koji zamenjuju nacionalne države ili se postavljaju iznad njih. I to iz jednog razloga koji valja dodati onima što smo ih već pomenuli: ekonomske intervencije države nisu — nasuprot verovanju što ga je stvorila čvrsto uvrežena tradicija — tehničke i neutralne funkcije, nametnute potrebama „proizvodnje“ i same shvaćene neutralno. Te ekonomske funkcije države su zapravo izrazi njene ukupne političke uloge u klasnoj eksploataciji i dominaciji: one se konstitutivno povezuju sa represivnom i ideološkom ulogom države na planu klasne borbe određene društvene formacije. A to nas upravo vraća našim prethodnim zapazanjima. Nemoguće je od države odvojiti razne intervencije i njihove aspekte, kao što nije moguće stvarno prenošenje „ekonomskih funkcija“ na nadnacionalne ili nadržavne aparate, pri čemu bi nacionalna država zadržavala samo represivnu i ideološku ulogu: ponekad doduše može biti u pitanju jedino *delegiranje* vršenja tih funkcija.

U stvari, ako uporno ostajemo na tom pravcu, gubimo iz vida stvarne tendencije: *unutrašnje preobražaje same nacionalne države sa ciljem da se preuzme briga za internacionalizaciju javnih funkcija u odnosu na kapital*. Tako se stiže do odbrane svoje „sopstvene“ nacionalne države od „kosmopolitskih institucija“. Ti internacionalni institucionalni oblici se, u stvari, još manje „nadovezuju“ (omiljen izraz KP Francuske)⁴² na nacionalne države; oni su zapravo izraz njihovih unutrašnjih preobražaja. A preobražaji se ne odnose samo na ekonomske intervencije nacionalne države,

⁴² Delilez, citiran članak, str. 69.

već isto tako na represivne i ideološke aspekte kroz koje se intervencije vrše.

Uostalom, shvatanje neutralnih i tehničkih „ekonomskih funkcija“ sadašnje države jeste shvatanje zapadnih komunističkih partija, posebno KP Francuske („država kao organski činilac proizvodnje“, „država kao deo baze“),⁴³ u teoretizaciji „državnomonopolističkog kapitalizma“. Smatra se da su te funkcije, same po sebi neutralne, sada „usmerene“ isključivo u korist krupnih monopola i da bi se mogle upotrebiti u korist narodnih masa zahvaljujući prostoj promeni državne vlasti, bez razbijanja državne mašinerije. Te analize trebalo je da KP Francuske dovedu do usvajanja koncepcije o nadnacionalnoj državi u okviru internacionalizacije proizvodnje: ako se to nije desilo (bar ne za sada), razlog valja tražiti u tome što se te analize stuiraju u koncepciju imperijalističkog lanca kao suptrotnog i dodatnog nacionalnim DMK*. Tako se insistira na činjenici da se „međunarodni kapital“ uvlači u svaku društvenu formaciju „usvajajući njen DMK“ i prilagođavajući se njegovim posebnostima. Međutim, dešava se u stvari, da se struktura, svojstvena svakoj društvenoj formaciji, reorganizuje u odnosu na internacionalizaciju kapitala. Prema tumačenju KPF, funkcije same nacionalne države u pogledu internacionalizacije nemaju za cilj da preobrazu i duboko izmene državu, već naprosto treba da se *nadovežu* na njene „nacionalne“ funkcije: iz toga proizilazi da bi te funkcije, kroz odbranu nacionalne države, oslonjene na „nacionalnu buržoaziju“ — „srednji kapital“ protiv „kosmopolitskog“ kapitala — mogle biti upotrebljene za efektivnu „međunarodnu kooperaciju“, nametnutu potrebama „proizvodnje“, no *bez razbijanja državnog aparata*.

Da se vratimo našem problemu: kapital koji prelazi svoje nacionalne granice, stvarno se obraća nacionalnim državama, *ne samo svojoj sopstvenoj, onoj iz koje potiče*, već i drugim državama, što stvara složenu distribuciju uloge država u međunarodnoj reprodukciji kapitala pod dominacijom američkog kapitala. Ovo

⁴³ Naročito Herzog, tj. njegova navedena knjiga *Politique économique*, str. 35, 65, 139 i dalje. Videti naredni ogled.

* DMK — državnomonopolistički kapitalizam. — (Prim. prev.)

može dovesti do decentralizacije i izmenâ u vršenju tih funkcija među njihovim nosiocima koji su, u suštini, i dalje — nacionalne države. Dešava se da u određenim uslovima, ova ili ona nacionalna država-metropola obavlja ovu ili onu intervenciju međunarodnog značenja, intervenciju koja se tiče reprodukcije i održavanja sistema u celini.

4. Država u međunarodnoj reprodukciji društvenih klasa

Razne funkcije države, o kojima je dosad bilo govora, usmerene su sve do jedne u pravcu proširene reprodukcije KNP: presudan „trenutak” reprodukcije odnosi se na proširenu reprodukciju društvenih klasa, društvenih odnosa. Ali u svemu tome država ima svojstvenu i posebnu ulogu jer, s jedne strane, interveniše u reprodukciji mesta društvenih klasa, a s druge strane u „kvalifikovanju-podjarmljivanju” agensâ kako bi oni mogli zauzimati ta mesta (time se vrši raspoređivanje agensâ na ta mesta).

Međutim, mada danas nacionalna država uvek ima tu ulogu, mada ta uloga još zavisi od posebnosti društvene formacije i njenih klasnih borbi, ipak je isto toliko tačno i to da je ta uloga sada sve više pod znamenjem imperijalističke društvene podele rada i kapitalističke reprodukcije društvenih klasa na svetskom planu. Uloga evropskih nacionalnih država u tom pogledu — školski aparat, permanentno obrazovanje itd. — sastoji se, pored ostalog, u reprodukovanju novih oblika podele rada, nastalih između SAD i Evrope. Na primer, oblici proširene reprodukcije radničke klase, njena kvalifikaciona struktura i sastav (nekvalifikovani radnici, priučeni radnici itd.), oblici i ritam reprodukcije nove sitne buržoazije (tehničari, inženjeri itd.), napuštanje sela ili imigrantski rad u Evropi, kao i uloga evropskih nacionalnih država u tom pogledu — sve to neposredno zavisi od podele rada između SAD i Evrope. A ta podela se, između ostalog, ogleda u tehnološkom raskoraku, u razlikama nivoâ i hijerarhiâ najamnina i — najzad, u oblicima podružljavanja rada u integrisanoj proizvodnji, u aspektu dekvifikovanja rada, koji sada prati njegov aspekt visoke kvalifika-

cije (dekvifikovanje rada pokazuje tendenciju da se lokalizuje van SAD: Evropa se ograničava na relativno niže oblike tehnologije).

Ovi primeri samo ukazuju na problem. Ali oni nas dovode do opštije teze jer obelodanjuju ograničenost jednog sada veoma rasprostranjenog shvatanja (to je upravo slučaj sa Svizijem i Baranom) po kome izlazi da SAD pružaju *model* ili *unapred oblikovanu sliku* budućnosti kojoj bi Evropa neminovno i zajednički težila. Ovakvo shvatanje ima samo vrednost analogije, jer prenebregava postojanje novih pukotina do kojih dolazi u domenu zavisnosti i koje se interpoliraju. Da uzmemo samo poznat primer „naduvavanja tercijarnog sektora” u SAD, (oko toga je proliveno more mastila): jasno je da su ritam i oblici tog razvitka (oni se, u stvari, bitno razlikuju od onih koji važe za Evropu) rezultat činjenice da SAD sada zauzimaju položaj svetskog administrativnog centra; dakle, nisu posledica prostog „zaostajanja” Evrope na putu — na američkom putu — kojim će ona neizostavno nadoknaditi zaostajanje. Time želimo reći da se istraživanja društvenih klasa i državnih aparata u imperijalističkim zemljama ne bi smelo ograničiti na analizu SAD, pri čemu bi se ta formacija tretirala na egzemplaran način koji je Marks svojevremeno koristio u odnosu na Veliku Britaniju: ostale imperijalističke metropole, a naročito Evropa, predstavljaju specifično polje i specifičan predmet istraživanja.

I na kraju pomenimo sasvim kratko još jedno pitanje s obzirom na njegovu rasprostranjenost i značaj. Naime, reč je o tome da promene uloge evropskih nacionalnih država, čiji je cilj da se obezbedi međunarodna reprodukcija kapitala pod dominacijom američkog kapitala, kao i politički i ideološki uslovi te reprodukcije — *izazivaju presudne institucionalne preobražaje tih državnih aparata*. Nema sumnje da posebni oblici „jake države” (autoritarnopolicijske države), koji se, kao što vidimo, manje-više uvode svuda po Evropi, te množenje uslova za eventualne procese fašizacije, ukazuju na postojanje klasne borbe u tim formacijama i na mesta tih klasâ u novoj strukturi zavisnosti.

III. ZAKLJUČAK: SADAŠNJA ETAPA I NJENE PERSPEKTIVE

Neophodno je staviti nekoliko konačnih primedbi.⁴⁴

1. Prva primedba se tiče *etapa sadašnje faze imperijalizma*, tačnije rečeno — njene sadašnje etape. Treba se najpre vratiti na istorijsko uspostavljanje američke hegemonije, kao i na oblike koje je ona dobila. Počev od kraja drugog svetskog rata, ona nosi konkretna obeležja tog razdoblja. Iz toga se izvlači zaključak da je američka hegemonija, *ustanovljena u razdoblju razaranja evropskih privreda*, ispoljila izvesne posebne crte koje postepeno nestaju (na primer, uloga dolara). Evropske privrede su od tada postepeno bile „rekonstruisane” i stekle su takvu moć kakvu ranije nisu imale. *Ako se imaju u vidu izuzetni oblici koje je američka hegemonija poprimila u prethodnoj etapi, očigledno je da se ona sada nalazi u „povlačenju”.*

S druge strane, presudan značaj dobijaju politički činiooci, i to upravo zbog toga što u imperijalizmu politika ima posebnu ulogu. Sadašnjem „odstupanju” određenih oblika američke hegemonije mnogo su doprineli gorak poraz SAD u Vijetnamu i uspon borbi za nacionalno oslobođenje u potčinjenim formacijama.

2. Ali pogledajmo izbliza to sadašnje povlačenje, pri čemu ćemo u dalje insistirati na temeljima hegemonije u Evropi.

“Ovaj ogled, uključivši i zaključak koji sledi, objavljen je u časopisu *les Temps Modernes*, februara 1973, tj. u vreme „krize dolara”, a pre „petrolejske krize”. Ali događaji koji su se u međuvremenu odigrali, u potpunosti su potvrdili te analize.

U stvari, povlačenje postoji jedino *u odnosu na sasvim izuzetnu etapu* relativnog raspadanja evropskih privreda, sa svim posledicama koje je to raspadanje donelo. Ali te etape valja razmatrati u sklopu periodizacije sadašnje faze i njenih glavnih obeležja. Drugim rečima: povlačenje se uvek mora posmatrati u kontekstu određene faze američke hegemonije. Ono se nikako ne sme tumačiti kao indikator *jednoobrazne tendencije* koja bi, shvaćena na „izuzetan način” — kao što se to radi u raznim sadašnjim „futurološkim” oglecima — značila da od ovog trenutka nastupa stvarni kraj američke hegemonije ili da je taj kraj *neizbežan* u skoroj budućnosti.

U stvari, treba izabrati *presudne* kriterije u tom pogledu: a to bi u prvom redu bio izvoz kapitala, pre svega proizvodnog kapitala. Američka hegemonija, opšte uzev, nalazi se u povlačenju (ako se imaju u vidu njeni izuzetni oblici), ali ona je, u stvari, ojačana: da budemo jasni — ta hegemonija je išla u korak sa rekonstrukcijom evropskih privreda. Ovo je, razume se, već prvi činilac *reaktiviranja imperijalističkih protivrečnosti* za koje se činilo da su se u prošlosti nešto „smirile”. Ali reaktiviranje, *samo po sebi*, nikako ne znači da je američkoj hegemoniji došao kraj. Jedino koncept superimperijalizma *poistovećuje* hegemoniju sa nepostojanjem interimperijalističkih protivrečnosti i sa „pacifikacijom” imperijalističkih metropola pod tom hegemonijom; on prestaje da govori o kraju hegemonije čim se reaktiviraju protivrečnosti.⁴⁵ Naprotiv, sve govori da sada to reaktiviranje imperijalističkih protivrečnosti obeležava *zaokret* u američkoj hegemoniji (u odnosu na hegemoniju iz prethodne etape), pri čemu Evropa ponovo zauzima mesto drugorazrednog imperijalizma, koje joj pripada u sadašnjoj fazi.

Ova obeležja, najzad, valja smestiti u svetski kontekst, no ja ću ukazati samo na jedan element od posebnog značaja: izuzetno obimni ekonomski sporazumi nedavno zaključeni između SAD i SSSR predstavljaju *indikator* tog jačanja američke hegemonije u odnosu

⁴⁴ Svizi pruža najbolji primer: čim je izvršena prva devalvacija dolara, on je potpuno promenio svoja shvatanja; naime, tvrdio je da dolazi do iznenadnog kraja američke hegemonije. Međutim, sada se zna kakva je uloga ratne mašine američkog imperijalizma u sukcesivnim devalvacijama dolara.

na Evropu koja je dugo vremena držala monopol ekonomske razmene sa Istokom.

Neću se duže zadržavati na pobijanju sadašnjih raznih „futuroloških“ analiza koje se odnose na „snagu“ ili „slabost“ američke i evropskih „privreda“, analizâ koje pitanje međuimperijalističkih protivrečnosti postavljaju kroz „takmičenje“ i „konkurenciju nacionalnih privreda“. Te analize, opšte uzev, zadržavaju jedino „ekonomske kriterije“ koji, sami po sebi, ne znače nešto naročito (stope rasta, ritam porasta bruto društvenog proizvoda itd.), a zatim ih ekstrapoliraju potpuno proizvoljno, sasvim zanemarujući pri tome klasnu borbu. Tako dolazim do pitanja sadašnje krize imperijalizma: sada se u krizi ne nalazi američka hegemonija, izložena porastu „ekonomske moći“ ostalih metropolâ, porastu koji te metropole automatski pretvara u „ekvivalentne protivimperijalizme“ — „Evropa-Treća sila“ — *već je u krizi ukupan imperijalizam pod uticajem svetskih klasnih borbi koje zahvataju i samu oblast metropolâ.* U sadašnjoj fazi internacionalizacije kapitalističkih odnosa, kriza ne dovodi ni automatski, niti neizbežno u pitanje samu hegemoniju američkog imperijalizma nad drugim metropolama, već zahvata *ukupnost* imperijalističkih zemalja, te se tako ispoljava istovremeno na samom njihovom vrhu i u zaoštavanju međuimperijalističkih protivrečnosti. Drugim rečima, nije u krizi hegemonija američkog imperijalizma, nego ukupan imperijalizam pod tom hegemonijom.

Iz toga proizilazi da ta kriza ne može biti rešena dovođenjem u pitanje hegemonije američkog kapitala (evropske buržoazije to savršeno dobro znaju). Suočene sa usponom borbe narodnih masa u samoj Evropi, one shvataju da je *za njih* pitanje u tome kako da jednostavno „prilagode“ tu hegemoniju koju inače priznaju, vodeći pri tome računa, između ostalog, o ponovnom oživljavanju i zaoštavanju međuimperijalističkih protivrečnosti. Razume se, s tim je povezano *pitanje podele kolača.* Peripetije kroz koje prolazi EEZ to savršeno dokazuju. Već smo dve godine (upravo sa izbijanjem krize dolara) svedoci procesa koji nije ništa drugo — u tome se slažu svi posmatrači — do niz sukcesivnih ustupaka EEZ pred američkim „zahtevima“: nije potrebno podrobnije izlagati taj problem

(monetarna politika, stavovi u vezi sa „petrolejskom krizom“ itd.). Opšte uzev, ti ustupci se tumače kao „ofanziva američkog kapitala, čiji je cilj ponovno uspostavljanje njegove nesigurne hegemonije“: razni posmatrači se gube u nagađanjima i predviđanjima o „sledećim rundama“, pedantno nabrajajući poene koje su osvojili „protivnici“. U stvari, to je uzaludan posao, jer se od drveća ne vidi šuma: kada je u pitanju američki kapital, nije reč o ponovnom uspostavljanju njegove hegemonije koju on nikada nije ni izgubio. Upravo na toj hegemoniji počiva sav današnji razvitak koji se može objasniti samo ako počemo od te hegemonije: činjenica da EEZ ide korak napred, a dva koraka nazad, govori samo o tome da ta hegemonija doživljava određeno prilagođavanje *u sklopu sadašnjeg intenziviranja međuimperijalističkih protivrečnosti.* Idem još dalje i tvrdim da sadašnja zbivanja ne samo što ne predstavljaju pokušaj američkog kapitala da „ponovo uspostavi“ svoju hegemoniju, već, naprotiv, obeležavaju njegovu ofanzivu čiji je cilj da dovede u pitanje samo mesto drugorazrednog imperijalizma, mesto koje je Evropa uspela da zauzme pod njegovom hegemonijom.

To nas vodi drugom zaključku: pitanja kojom će se kretati ta kriza — a ima kriza koje su veoma žilave — *zaviseće od borbe narodnih masa.* U sadašnjoj fazi imperijalizma i u sadašnjim okolnostima, glavna uloga pripada borbi narodnih masa Evrope protiv *svojih unutrašnjih buržoazija i protiv svojih država.*

**BURŽOAZIJE:
NJIHOVE PROTIVREČNOSTI
I NJIHOVI ODNOSI PREMA DRŽAVI**

I. SADAŠNJE STANJE PROBLEMA

Prethodni ogled je pokazao da buržoazije imperijalističkih metropola, a posebno evropske buržoazije mogu biti analizirane jedino u sklopu internacionalizacije kapitalističkih odnosa, do čega dolazi u sadašnjoj fazi imperijalizma. No kada su u pitanju *unutrašnje buržoazije* tih metropola, one, iako su ekstrapolirane u odnosu na američki kapital, ipak predstavljaju svojevrsan teren ispoljavanja unutrašnjih protivrečnosti koje izbijaju u njihovim odnosima prema državi. Sada ćemo se pozabaviti upravo tim aspektom, što će nam omogućiti da pojasnimo i produbimo niz pitanja koja su u prethodnom poglavlju bila uprošćeno postavljena. Ta pitanja će ovde biti istražena u svetlosti *sadašnje faze monopolističkog kapitalizma*, koja nije ništa drugo do sadašnja faza imperijalizma u okviru svake društvene formacije i njenog polja specifičnih protivrečnosti.

Ta dva vida pitanja (tj. pitanje odnosa između unutrašnjih buržoazija i američkog kapitala, s jedne strane, i pitanje protivrečnosti svojstvenih unutrašnjim buržoazijama, s druge strane) povezana su sa stvarnošću određene društvene formacije *jedino ako su u međusobnoj sprezi i konkretno artikulisana*. No, opravdano je i relativno odvojeno izlaganje ta dva vida: osnovna obeležja sadašnje faze imperijalizma nisu prosta transpozicija — na planu internacionalizacije kapitalističkih odnosa — obeležja svojstvenih sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma u svakoj imperijalističkoj metropoli, niti su oni prosti izraz te internacionalizacije.

I

U stadiju „konkurentskog kapitalizma“ ciklus proširene reprodukcije društvenog kapitala obuhvata diferenciranje *određenih delova* kapitala, što dovodi do pojave različitih „trenutaka“ reprodukcije: to su proizvodan ili industrijski kapital u strogom smislu reči, bankovni i trgovački kapital. Otuda se kapitalistička klasa deli na industrijsku, bankarsku i trgovačku buržoaziju. To stanje odgovara određenim oblicima kapitalističke proizvodnje na tom stadiju.

U ovom trenutku važno je ukazati na protivrečnosti i na borbe između tih raznih delova buržoazije; a one postoje i odigravaju se u kapitalističkim formacijama u kojima preovlađuje konkurentski stadij. Ovo utoliko više što na terenu političke dominacije u tom stadiju takođe zapažamo prisustvo *krupnih zemljoposjednika*. Taj stadij jeste stadij uspostavljanja prevlasti kapitalističkog načina proizvodnje (KNP) nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje u kapitalističkim društvenim formacijama; to se ispoljava kroz činjenicu da su efekti *konzervacije* i dalje jači od efekata *disolucije* koju KNP nameće tim načinima i oblicima. Ti krupni zemljoposjednici se, opšte uzev, javljaju u dva vida: a) bilo kao posebna *klasa buržoazije*, koja izrasta iz *feudalnog načina proizvodnje što istovremeno postoji u tim formacijama* (klasičan primer predstavljaju istočna Pruska i južna Italija); b) bilo kao *poseban deo buržoazije* (engleski slučaj)¹ budući da su posledice disolucije veoma jako izražene usled procesa uvođenja kapitalizma u poljoprivredu.

To pre svega izaziva posledice na planu *klasne ekonomske dominacije*. Činjenica je da, polazeći od prevlasti KNP nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje u datoj kapitalističkoj društvenoj formaciji, kružni tok proizvodnoindustrijskog kapitala — onog kapitala koji stvara višak vrednosti i u okviru koga nastaju odnosi proizvodnje — *određuje* putanju ukup-

¹ Nas nekolicina je ukazivala (*Cahiers marxistes-léninistes*, 1967; *Pouvoir politique et Classes sociales*, 1968, str. 183, 250) da krupni zemljoposjednici ne čine *autonomnu i posebnu* klasu „koja proizilazi iz kapitalističkog načina proizvodnje (o toj klasi Marks govori u poslednjem poglavlju *Kapitala*)

ne reprodukcije kapitala u toj formaciji: to je upravo smisao Marksovih šema reprodukcije u *Kapitalu*. Ali to ne znači da zavisno od etapâ, ovaj ili onaj deo buržoazije ne bi mogao zauzimati odlučujuće mesto u ekonomskoj dominaciji (često se to mesto drži *naizmenično*). Ovde mislimo na samu industrijsku buržoaziju, na trgovačku ili bankarsku buržoaziju. Od te dominacije će i zavisiti konkretan put, brzina i ritam razvitka kapitalizma u toj formaciji.

Što se tiče područja *političke dominacije*, njega takođe ne zauzimaju samo jedna klasa ili deo klase, već više vladajućih klasa i delova tih klasâ. Te klase i njihovi delovi stvaraju na tom području poseban savez, *blok na vlasti*, koji se, opšte uzev, nalazi pod rukovodstvom jedne od vladajućih klasa ili njihovih delova, tj. *hegemonске* klase ili dela klase. Ta klasa ili deo klase se, uostalom, ne mora poistovetiti sa onom klasom ili delom klase koji ima odlučujuće mesto u ekonomskoj dominaciji; *ona se i sama menja zavisno od etapâ*: to mogu biti industrijska, trgovačka ili bankarska buržoazija. Sve zavisi od zaokreta i konkretnih etapa klasne borbe.

Ovde bi trebalo staviti prvu napomenu koja se tiče određenih sadašnjih tumačenja periodizacije KNP u njegovoj proširenoj reprodukciji:² ta periodizacija se vrši na temelju odlučujuće uloge koju u ciklusu reprodukcije društvenog kapitala imaju najpre trgovački kapital, zatim industrijski kapital i najzad — finansijsko-bankovni kapital. To neminovno vodi shvatanju o „fazama“ obeleženim nužnim i sukcesivnim dominacijama i hegemonijama, najpre trgovačke buržoazije, zatim industrijske i najzad bankarske buržoazije (u slučaju ove poslednje se opet čini stara greška, tj. monopolistički kapitalizam se poistovećuje sa dominacijom i hegemonijom „banaka“). Pored toga što to tumačenje konačno zamaćuje shvatanje o imperijalizmu kao specifičnom *stadiju* kapitalizma,³ ono

² Pored ostalih, Crh. Palloix, *L'Economie mondiale capitaliste; Firmes multinationales et procès d'internationalisation*, op. cit. Takođe videti G. Dhoquois, P.-P. Rey itd.

³ Najkarakterističniji primer pruža G. Frank, tj. njegovo shvatanje o ulozi širenja „robnih odnosa“ na početku kapitalizma.

dozvoljava i mogućnost da se ukupnost ciklusa proširene reprodukcije društvenog kapitala određuje pomoću *prometa robnog kapitala*, tj. da se to određivanje u datom „razdoblju” proširene reprodukcije vrši pomoću kružnog toka trgovačkog kapitala: a to iz osnova dovodi u pitanje Marksove analize o odlučujućoj ulozi *proizvodnje*. U stvari, ovo tumačenje se vezuje za jedno opštije obeležje tih shvatanja — za shvatanje o povlašćenju (odnosno glavnoj) ulozi koja se, nasuprot Marksu, pripisuje *prometu*. Upravo ih to dovodi do toga da u uslovima monopoliističkog kapitalizma daju povlašćeno mesto kružnom toku *novčanog kapitala*.

Problem je od presudnog značaja i stoga se valja na njemu zadržati. U stvari, tačno je da se proces oplodavanja kapitala ne javlja (kako to Marks pokazuje u drugom tomu *Kapitala*) u procesu „neposredne” *proizvodnje*, što bi dovelo do „produktivizma”, a njega Marks kritikuje upravo u svojim primedbama koje se tiču fiziokrata. Taj se proces može pratiti jedino u reprodukciji ukupnog *društvenog kapitala* koji, posredstvom tržišta, dovodi do toga da se razni delovi kapitala javljaju kao „trenuci” tog procesa reprodukcije. Kapital kao društveni odnos ne može biti shvaćen u procesa *proizvodnje odvojeno* od procesa *prometa*: pretvaranje proizvodnog u novčani kapital i pretvaranje novčanog u proizvodni kapital posredstvom robnog kapitala.

No isto tako je jasno da za Marksa ukupna reprodukcija društvenog kapitala počiva na odlučujućoj ulozi „proizvodnje” koja predstavlja povezanost odnosâ proizvodnje sa procesom rada i kao takva određuje mesto društvenih klasa i klasnu borbu. Društvene klase, onakve kakve se na prvi pogled javljaju u prometu i realizaciji (nekoliko Marksovih rečenica o društvenim klasama u *Kapitalu*; klase povezane sa rentom, profitom, najamninom), temelje se, u svom strukturalnom određenju, na odnosimâ proizvodnje. Drugim rečima, kapitalistička eksploatacija zasnovana na proizvodnji viška vrednosti, koja se ostvaruje posredstvom robe i pretvaranjem same radne snage u robu, počiva na odnosimâ proizvodnje svojstvenim kapitalizmu: i upravo se u tim odnosima mogu razaznati i odgo-

netnuti mesta klasâ, njihova reprodukcija i klasna borba.

Odlučujuća uloga proizvodnog kapitala u procesu reprodukcije ukupnog društvenog kapitala — što će se sasvim lepo videti u narednom ogledu — vrši presudan uticaj na klasno određenje. U stvari, jedino se pomoću te uloge mogu shvatiti Marksove analize *radničke klase* koju ne određuje *najamni odnos* (kupovina i prodaja radne snage, tj. „*najamna klasa*”), već *proizvodan rad* tj. *onaj rad koji, u uslovima kapitalizma, neposredno proizvodi višak vrednosti*. Otuda po Marksu radničku klasu čine samo oni najamni radnici koje stvara *proizvodan kapital*, budući da samo on proizvodi višak vrednosti. Najamni radnici koje stvaraju prometna oblast i oblast realizovanja viška vrednosti, tj. koje stvaraju trgovački i bankovni kapital, nisu deo radničke klase, jer ti kapitali i rad koji oni angažuju ne proizvode višak vrednosti.

Nasuprot tome, autori koji zastupaju tezu o glavnoj ulozi prometa u reprodukciji društvenog kapitala (S. Paloa, P. F. Rey itd., nadovezujući se time na A. Emanuela i A. Gunder-Franka) neminovno dolaze do zaključka da se klasni odnosi kao takvi javljaju jedino u prometu kapitala, u *tržišnim* odnosima (kupovina i prodaja radne snage).⁴ Očigledno je da taj zaključak pored ostalog, vodi koncepciji o „*najamnoj klasi*”, tj. o uključivanju u radničku klasu svih neproizvodnih najamnih radnika.

Vratimo se našem problemu. Odlučujuća uloga proizvodnog kapitala je za Marksa posledica činjenice da jedino on proizvodi višak vrednosti. Poznato je da je taj stav rezultat veoma složenog Marksovog postupka pomoću kojeg on izlazi iz površinske sfere tržišnih odnosa i sve premarksističke političke ekonomije ute-

⁴ Chr. Palloix, *Firmes multinationales . . .*, op. cit., str. 112 i dalje nadovezuje se na ono što piše P.-Ph. Rey: „Tajna kapitalističkog odnosa proizvodnje jeste u tome što je on inkorporiran kao običan moment jedne potceline prometnog procesa”, *Sur l'articulation des modes de production*, u *Problèmes de planification*, br. 13—14, str. 95. Takav stav kod ovog potonjeg autora dovodi do toga da on vrši periodizaciju kapitalizma isključivo na osnovu oblika *najamnog odnosa*. Poznato je da takva konfuzija ima posledice šireg značaja: videti, na primer, razne sadašnje kritike potrošačkog društva, kritike koje se usredsređuju na robni oblik (u Francuskoj su to analize koje vrši Baudrillard).

meljene na „prometnoj oblasti“. O tome Marks u *Kapitalu* kaže: „Prvo teoretsko raspravljavanje modernog načina proizvodnje — merkantilni sistem — nužno je polazilo od površinskih pojava prometnog procesa kako su osamostaljene u kretanju trgovinskog kapitala, i zato je uhvatilo samo privid. Delom zato što je trgovinski kapital uopšte prvi slobodni način egzistencije kapitala. Delom zbog pretežnog uticaja koji on vrši u prvom periodu prevrata feudalne proizvodnje, u periodu nastajanja moderne proizvodnje. Prava nauka o modernoj ekonomiji počinje tek tamo gde teoretsko razmatranje prelazi sa prometnog procesa na proces proizvodnje.“⁵ I još: „Industrijski kapital je jedini način egzistencije kapitala, gde funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda nego ujedno i njegovo stvaranje. On je stoga uslov za kapitalistički karakter proizvodnje; njegova egzistencija uključuje egzistenciju klasne suprotnosti između kapitalista i najamnih radnika... (podvukao N. P.). Novčani kapital i robni kapital, ukoliko svojim funkcijama istupaju pored industrijskog kapitala kao nosioci sopstvenih poslovnih grana, društvenom podelom rada su samo još osamostaljeni i jednostrano izgrađeni načini egzistencije različitih funkcijskih oblika koje industrijski kapital čas uzima, a čas napušta u okviru prometne oblasti.“⁶

Nije teško navesti još citata, ali stvari su ionako savršeno jasne. Pa ipak, uočimo da Marks pripisuje posebnu ulogu kružnom toku trgovinskog kapitala (robnog kapitala) u fazi prelaza iz feudalizma u kapitalizam, što Marks, uostalom, naziva razdobljem manufakture. Ali upravo u toj fazi ne dolazi do proširene reprodukcije kapitala; ta reprodukcija nastupa u neku ruku *sutradan po izvršenom prelazu*, te je istodobna i ko-suštastvena sa uspostavljanjem prevlasti KNP nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje, odnosno sa prelaskom od formalne ka stvarnoj *supsumpciji* (potčinjenosti) snagâ i sredstava rada kapitalu, kao i sa ovladavanjem od strane kapitala političkim i ideološkim uslovima njegove reprodukcije. Ta proširena re-

⁵ K. Marx, *Kapital* III, Prosveta-Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1974, str. 281.

⁶ K. Marx, *Kapital* II, Prosveta-Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1974, str. 54—55.

produkcija koja otvara *prvi stadij kapitalizma* — stadij konkurentskog kapitalizma koji se razlikuje od prelazne manufakturne faze — obeležava, samo po sebi, razliku između kružnog toka ukupnog kapitala i kružnog toka proizvodnog kapitala.

Međutim, odlučujuća uloga proizvodnog kapitala u proširenoj reprodukciji i oplodavanju ukupnog društvenog kapitala ne isključuje mogućnost da upravo u konkurentskoj fazi društvenih formacija, kada je KNP zaveo svoju prevlast, trgovačka buržoazija zadrži svoju prevagu u ekonomskoj dominaciji i političkoj hegemoniji. Tokom istog stadija, tu ulogu mogu isto tako igrati industrijski kapital u strogom smislu reči ili bankovni kapital. Marks je to pokazao u svojim političkim delima, upravo u onima koja se tiču same Francuske (*Klasne borbe u Francuskoj, Osamnaesti brimer, Građanski rat u Francuskoj itd.*)

Otuda veoma lako možemo sagledati razliku između tih analiza i ovih sadašnjih na koje sam upravo ukazao. Nije nimalo slučajno što sadašnje analize iz temelja dovode u pitanje lenjinizam, tj. što dovode u pitanje lenjinističko shvatanje imperijalizma; one teže da „pobiju“ Lenjina i Rozu Luksemburg, tvrdeći da predstavljaju „vraćanje“ Marksu. Razume se, potpuno sam svestan da time uprošćavam probleme koji su izuzetno složeni: nedovoljno jasne i dvosmislene stavove Lenjina prema Hilferdingu, njegove stavove prema analizama Roze Luksemburg ali isto tako i probleme kod samog Marksa. To su problemi koji, u više aspekata, i dalje ostaju otvoreni, ali na kojima nije celishodno insistirati u okviru ovog teksta. Ove ograde nisu samo verbalne i formalne; stoga ću se držati onoga što smatram *bitnim*. Lenjinove analize počivaju na *odlučujućoj ulozi proizvodnog kapitala*. Po tome se one razlikuju kako od analiza Roze Luksemburg, koja daje povlašćeno mesto prometu i robnom kapitalu, tako i od analiza Hilferdinga (uprkos njihovoj nejasnosti), koji daje povlašćeno mesto bankovnom kapitalu, poistovećujući ga sa finansijskim kapitalom. Tretirajući to pitanje, Lenjin je unapredio marksističku teoriju, i to ne samo teoriju o imperijalizmu, već celu marksističku teoriju, potpuno je oslobađajući određenog shvatanja „tržišta“ i „tržišnih odnosa“, koje i kod Marksa nije ponekad sasvim jasno.

Ali valja reći još nešto: pridajući presudan značaj odnosima proizvodnje i društvenoj podeli rada, Lenjinove analize impliciraju mogućnost postavljanja temeljnog problema: *reprodukcija kapitala ne svodi se samo na kružni tok ukupnog društvenog kapitala (čuveni „ekonomski prostor“) već isto tako obuhvata reprodukciju političkih i ideoloških uslova pod kojima se odvija ta reprodukcija.* Kritika tehnicističkog shvatanja proizvodnih snaga nikako ne znači pokušaj da se uspostavi primat prometa, niti vraćanje na premarksističke koncepcije: to znači pokušaj da se uspostavi primat odnosâ proizvodnje, koji neposredno upućuju na političke i ideološke uslove njihove reprodukcije. Drugim rečima, reprodukcija kapitala kao društvenog odnosa nije prosto situirana u „trenutke“ kružnog toka: proizvodni kapital — robni kapital — novčani kapital, *već u reprodukciju društvenih klasâ i klasnih borbi, i to u svoj složenosti njihovog određenja.*

II

Sada ćemo što jednostavnije postaviti prvo značajno pitanje koje se tiče kapitalističke države, i to već u stadiju konkurentskog kapitalizma. Suočena sa činjenicom da su područje političke dominacije zauzele mnoge klase i delovi klasa, odnosno da je to područje prožeto unutrašnjim protivrečnostima, kapitalistička država, mada poglavito zastupa interese hegemonске klase ili njenog hegemonskog dela — budući i sama *promenjiva — relativno je autonomna* u odnosu na tu klasu i njen deo, tj. u odnosu na ostale klase i delove klasa od kojih je sastavljen blok na vlasti. To dolazi otuda što ta država, s jedne strane, osigurava *opšti politički interes celog bloka na vlasti*, organizujući „nesigurnu ravnotežu kompromisâ“ (Gramši) onih koji sačinjavaju taj blok, a sve to pod rukovodstvom hegemonске klase ili njenog dela; s druge strane, to je posledica činjenice da država organizuje tu hegemoniju nad ukupnom društvenom formacijom, dakle i nad potčinjenim klasama, a sve to u zavisnosti od specifičnih oblika njihovih borbi u uslovima kapitalizma. Relativna autonomija, utisnuta u samu bazu

kapitalističke države (*relativno „odvajanje“ politike od privrede, što je inače svojstveno kapitalizmu*), nema nikakve veze sa urođenom prirodom „državnih ili političkih instanci“ kao takvih. Ona je rezultat odvojenosti i izvlaštenja neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju, što je karakteristika kapitalizma. Takav vid autonomije predstavlja, u stvari, neophodan uslov za objavljivanje uloge kapitalističke države u *klasnoj reprezentaciji* i u političkoj organizaciji hegemonije.

Država osigurava koheziju društvene formacije, obezbeđuje da borbe koje se vode u okviru određene formacije budu u granicama tog načina proizvodnje i, najзад, reprodukuje date društvene odnose. Postoji posebna veza između takve države i interesâ hegemonске klase ili njenog dela. Ta se veza ne iskazuje kroz *poistovećavanje* ili *svođenje* države na taj deo klase. Država nije neki stvarni instrumentalni entitet, ona nije nekakva stvar, već kondenzacija određenog odnosa snaga. Pomenuta veza se iskazuje kroz organizaciju i reprezentaciju: pored neposrednih, kratkoročnih i trenutnih ekonomskih interesa, hegemonска klasa ili njen deo moraju preuzeti odgovornost za politički interes ukupne klase i delova klase od kojih je sastavljen blok na vlasti, dakle moraju preuzeti odgovornost za ovaj dugoročni politički interes; hegemonска klasa se mora „ujediniti“, te pod svojim rukovodstvom „ujediniti“ blok na vlasti. Poslužićemo se dubokom Gramšijevom intuicijom: kapitalistička država, u ukupnosti svojih aparata (a ne samo buržoaskih političkih partija) preuzima ulogu analognu onoj koju ima „partija“ prema bloku na vlasti, tj. ulogu koja je analogna ulozi partije radničke klase u odnosu na narodni savez, na „narod“.

Odnosi vlasti u okviru bloka na vlasti kristaliziraju se kroz konkretnu povezanost između granâ prirodnog aparata države i ideoloških aparata države. To se ogleda u posebnim odnosima koji postoje između tih aparata i raznih vladajućih klasa i delova klase. Od njihove povezanosti zavise, pored ostalog, oblici kapitalističke države: posmatrani iz tog ugla, ti oblici zavise, dakle, od sasvim jasno određenih odnosa u krilu vladajućih klasa i njihovih delova, a ti odnosi su i sami

rezultat osnovne protivrečnosti: buržoazija/radnička klasa.

No, temeljno pitanje je na taj način već postavljeno. Da li konkurentski kapitalizam predstavlja *jedini* teren na kome se vrše verifikovanjâ tih obeležja bloka na vlasti i onih analizâ klasika marksizma koje se tiču te materije? Odgovor je negativan, mada u monopolističko-kapitalističkom stadiju, tačnije u njegovoj sadašnjoj fazi, nastupaju znatne promene. To ću upravo nastojati da dokažem razmatrajući što je moguće neposrednije sadašnje promene.

U stadiju *monopolističkog kapitalizma*, dakle u stadiju imperijalizma, dolazi do značajnih promena koje se tiču opšte uloge države; te promene se tiču onoga što se naziva „ekonomskim funkcijama” države, tj. njene uloge u reprodukciji samih odnosa proizvodnje.

Da bismo bolje shvatili te promene, potrebno je da najpre razjasnimo neka prethodna pitanja:

1. Simplicističko shvatanje uloge države polazi od stava da razlikovanje između prinudnog i ideoloških aparata države počiva na tome da država vrši samo prinudnu „ulogu” (političko nasilje) ili ideološku „ulogu” (utuvljivanje vladajuće ideologije), tj. da tu „ulogu” vrši pretežno posredstvom prinudnog i ideoloških aparata. Međutim, jasno je da država uvek zadržava neposrednu ekonomsku ulogu u reprodukciji odnosâ proizvodnje: ta neposredna ekonomska uloga se ne sastoji u tome što bi ekonomika bila izložena *uticajima* prinude i ideološkog utuvljivanja. Međutim, ekonomska uloga ne predstavlja neku tehničku ili neutralnu funkciju države: tom ulogom upravlja klasna politička dominacija. Tako shvaćena, ona se uvek ispoljava u *opštem vidu* političke prinude ili ideološkog utuvljivanja, koji se vrše posredstvom aparata prinude ili ideoloških aparata. Otuda se upravo u tom smislu može govoriti o postojanju razlike između tih aparata. Ako govorimo o prinudnim i ideološkim aparatima države, to nikako ne znači da država vrši *samo* prinudnu ili ideološku ulogu: otuda se ovim aparatima ne može pridodati neki „*ekonomski aparat*” države, aparat koji bi se razlikovao od ostalih aparata (kao što je to sada *plan*). A to bi se moralo desiti ako bi se negde strpala

ekonomska funkcija države, tj. kada bi se smatralo da aparat prinude ima samo prinudnu ulogu, a ideološki aparati jedino ulogu ideološkog utuvljivanja. To bi upravo vodilo shvatanju da *na jednoj strani* postoje prinudno-ideološke političke funkcije države, a *na drugoj strani* — njene tehničke i neutralne ekonomske funkcije. To shvatanje je isto tako pogrešno kao i shvatanje da država ima samo prinudnu ili ideološku ulogu.

2. Liberalna kapitalistička država koja odgovara stadiju konkurentskog kapitalizma, uvek je zadržavala ekonomsku ulogu: predstava o liberalnoj državi, o državi-žandarmu ili noćobdiji kapitalizma, gde privreda „*ide sama od sebe*”, uvek je bila običan mit. Taj mit je kriv za mnoge greške; on je dovodio do ekonomskog tumačenja Marksovih tekstova o reprodukciji (drugi tom *Kapitala*). Prema tom tumačenju izlazi da se reprodukcija kapitalizma ograničava na „*ekonomsku oblast*”, da funkcioniše „*savim sama*” i to putem samoregulisanja. Liberalna država je uvek zadržavala važne ekonomske funkcije, razume se ne uvek u istoj meri, što zavisi od raznih kapitalističkih društvenih formacija (od poreske politike do fabričkog zakonodavstva, od carinske zaštite do izgradnje ekonomske infrastrukture — železnice — itd). U Nemačkoj i Francuskoj ta uloga je bila značajnija no u Velikoj Britaniji. I sam Marks je u *Kapitalu* ukazao na *snažne intervencije* liberalne države u ekonomici.

Dakle, ako se povodom te države može govoriti o *specifičnoj neintervenciji* u ekonomiku, onda je to stoga da bi se obeležila razlika u odnosu na ulogu države u stadiju monopolističkog kapitalizma, da bi se povukla razlika u odnosu na „*intervencionističku državu*” koju je Lenjin već imao u vidu kada je analizirao imperijalizam. Kao što ćemo videti, razlika u odnosu na državu konkurentskog kapitalizma nije prosto kvantitativna. U monopolističko-kapitalističkom stadiju, država odlučujuće deluje u privredi i to tako što se njena uloga ne ograničava na reprodukciju onoga što je Engels nazivao „*opštim uslovima*” proizvodnje viška vrednosti, *već se proširuje na sam ciklus proširene reprodukcije kapitala kao društvenog odnosa*.

Ali još nešto: čim priznamo da se reprodukcija kapitalističkog odnosa ne ograničava na ekonomsku oblast, moramo dovesti u pitanje i sam pojam „uslovâ” proizvodnje. U uslovima kapitalizma taj pojam krije u sebi pretpostavku o postojanju principijelne zatvorenosti i objektivnosti koje odvajaju političko-ideološke odnose (*uslovi*: država) od ekonomske oblasti (odnosi proizvodnje).⁷ U stvari, taj pojam valja situirati u kontekst Marksovih analiza koje kao specifičnost kapitalističkog načina proizvodnje (KNP), u poređenju sa „pretkapitalističkim” načinima proizvodnje (osobito sa feudalnim načinom proizvodnje), ističu karakterističnu „odvojenost” politike od ekonomike (nasuprot tome, politika i ekonomika se u pretkapitalističkim načinima proizvodnje prikazuju kao „tesno oslonjene” jedna na drugu). Međutim, ta odvojenost nikako ne znači da u kapitalizmu (uključivši i njegov konkurentski stadij) postoji konstitucionalna „eksteritorijalnost” politike i ideologije (*uslovâ* u odnosu na ekonomiku (odnosi proizvodnje). Ta odvojenost je nužan i specifičan oblik — u reprodukciji kapitalizma na svim njegovim stadijima — *prisutnosti* politike i ideologije u odnosimâ proizvodnje.

Taj odnos „odvojenosti” se i sam menja, *ali se ne ukida* u monopolističkom stadiju, u stadiju koji implicira pomeranje granica koje odvajaju politiku i ideologiju od ekonomske oblasti. Proširena reprodukcija kapitalizma menja i *sama mesta* odvijanja tog procesa. Drugim rečima, te promene utiču na samu konfiguraciju i konstituciju oblasti o kojima je reč, tj. na ekonomsku oblast i na oblast „uslovâ”. Čitav niz oblasti i funkcija koje su u konkurentskom stadiju vukle koren iz „uslovâ” proizvodnje (što ne znači da su one zaista bile *spoljne*), sada neposredno proizilaze iz oplođavanja kapitala i njegove proširene reprodukcije. Današnje intervencije države, recimo intervencije koje se, van procesa rada, vrše u oblasti raznih „uslova života”, nisu ništa drugo do neposredne ekonomske intervencije države u reprodukciji odnosâ proizvodnje. Ako danas prisustvujemo karakterističnom proširivanju oblasti

⁷ U stvari, Engels upotrebljava izraz „opšti spoljni uslovi” proizvodnje (*die allgemeine äussere Bedingungen*). O tome takođe videti J. Hirsch u knjizi *Hirsch et al.: Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, 1973.

državne politike i intervencijâ, onda je to upravo u onoj meri u kojoj se te oblasti poklapaju sa proširivanjem oblasti oplođavanja kapitala.⁸

To upravo dovodi do izmene uloge države, do izmene koja, sa stanovišta strukture KNP, obeležava njegovu periodizaciju na *stadije*, kao i do prekida veza između konkurentskog i monopolističkog kapitalizma. Taj problem sam naznačio ukazavši da je monopolistički kapitalizam obeležen pomeranjem prevlasti — u okviru KNP — sa ekonomike na politiku, na državu. Nasuprot tome, u konkurentskom stadiju ekonomika ne samo što ima odlučujuću ulogu, već zadržava i dominantnu ulogu.⁹

Jasno je, međutim, da ovo pomeranje prevlasti treba posmatrati povezano sa strukturom koja je svojstvena KNP. Naime, to pomeranje se ispoljava u samoj reprodukciji KNP, te obeležava njegove različite stadije. To pomeranje nije *analogni* razlici koja u ostalim načinima proizvodnje postoji između determinacije i prevlasti. U feudalnom načinu proizvodnje ekonomika je determinirajuća, ali prevlast drži religiozna oblast ideologije. Pomenuto pomeranje ne ukida odvojenost politike od ekonomike, što je karakteristično za KNP. Suprotno mišljenje zastupljeno je u analizama nekih branitelja državno-monopolističkog kapitalizma („sadašnja država je deo baze”). Implikacije tog mišljenja videćemo kroz koji trenutak.¹⁰

Imajući u vidu specifičnu strukturu KNP i odnosâ proizvodnje koji ga karakterišu, dominantna uloga je povezana sa proširenom reprodukcijom društvenog kapitala i sa oplođavanjem njegove vrednosti: odlučujuća intervencija države u tom ciklusu daje joj ulogu dominantan karakter. Drugim rečima, upravo delovanje ekonomskih odnosa KNP — proširena reprodukcija kapitala — i njima svojstvene protivrečnosti, dovode do

⁸ Videti tekst na strani 254—255 ove knjige.

⁹ *Pouvoir politique et Classes sociales*, str. 51. i dalje. Takođe videti Bettelheim, *Préface au Capitalisme monopoliste* (Sweezy, Baran), kao i „Remarques théorétiques” u knjizi A. Emmanuel, *l'Echange inégal*, *op. cit.*, str. 340.

¹⁰ Otuda se može zadržati izraz „intervencije države u ekonomici”, ali samo pod uslovom da se te intervencije ne shvataju kao *principijelni objektivitet* države i ekonomike.

toga da se u stadiju monopolističkog kapitalizma vrši pomeranje prevlasti u pravcu države. To znači da su to pomeranje i „ekonomska uloga“ države u monopolističkom kapitalizmu u vezi sa:

a) izmenama kapitalističkih odnosa proizvodnje, koji obeležavaju monopolistički kapitalizam i njegove faze;

b) sa vrstom i oblicima intenzivne dominacije koju KNP, u stadiju monopolističkog kapitalizma i prema njegovim fazama, mora vršiti nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje — uključivši i konkurentski kapitalizam — istovremeno u svakoj društvenoj formaciji i na međunarodnom planu, a sve to da bi se prevazišle njegove protivrečnosti i da bi se obezbedila njegova reprodukcija.

Dominantna uloga države u stadiju monopolističkog kapitalizma može se utemeljiti i rasvetliti jedino ako se prouče ove koordinate.

III

Svi ti preobražaji uloge države povezani su, dakle, sa promenama koje, u krilu same buržoazije, nastaju tokom monopolističkog kapitalističkog stadija. Nasuprot veoma proširenom shvatanju, ti preobražaji se ne mogu proučavati ako se država stavi u „neposrednu“ vezu sa „ekonomskim sistemom“, već jedino tumačenjem promena u klasnim odnosima. U tom smislu se može postaviti niz pitanja: koji se novi oblici protivrečnosti i razlaganja ispoljavaju u krilu buržoazije i u kojoj meri oni dovode u pitanje određene delove buržoazije u stadiju konkurentskog kapitalizma? Da li se u monopolističkom stadiju, tačnije rečeno u njegovoj sadašnjoj fazi, može govoriti o obliku na vlasti, sastavljenom od više delova buržoazije, od delova koji u svojim rukama drže političku dominaciju? Da li se, sledstveno tome, može govoriti o relativnoj autonomiji sadašnje države u odnosu na hegemonski deo buržoazije, o tome da država, u novim oblicima, osigurava opšti politički interes tog saveza na vlasti?

Politički interes tih pitanja je ogroman. To ćemo shvatiti ako ukratko razmotrimo sadašnje teze zapad-

nih komunističkih partija (naročito KP Francuske) o *državno-monopolističkom kapitalizmu*¹¹ (to, razume se, implicira njihovu šematizaciju): ove teze služe kao osnov sadašnjoj strategiji „antimonopolističkih saveza“ i „razvijene demokratizacije“. Kada je reč o stavu prema unutrašnjoj buržoaziji i njenom odnosu prema državi, analize dovode do istih pogrešaka na koje smo ukazali kada smo u prethodnom ogledu raspravljali o internacionalizaciji kapitalističkih odnosa. Međutim, pogreške su ovde jasnije, i to u ovom trenutku posebno ističemo. U pomenutim analizama uočavamo tri osnovne linije:

a) Sadašnji preobražaji, tj. „stapanje“ kapitala i masovna dominacija krupnog monopolističkog kapitala *dovešće do toga da se neće moći više govoriti o bloku na vlasti.* Političku dominaciju bi vršio samo krupni monopolistički kapital, isključujući ostale delove buržoazije, koji bi se usled toga našli na strani potčinjenih klasa. Te analize, u stvari, govore skoro isključivo o hegemonističkom delu buržoazije, o krupnom monopolističkom kapitalu, pri čemu praktično čitke prelaze preko ostalih delova vladajuće buržoazije. A kada se ne povlači razlika između hegemonskog dela buržoazije i potčinjenih delova, sledi zaključak da političku dominaciju vrši jedino krupni kapital, tj. da su iz nje isključeni ostali delovi buržoazije, naročito nemonopolistički kapital.

Razume se, stvari nisu, opšte uzev, predstavljene tako grubo; ali one nisu stoga ništa jasnije, što se može konstatovati u nedavno objavljenoj „*Marksističkoj raspravi o političkoj ekonomiji*“.¹² Kad god je reč o političkoj dominaciji, spominju se jedino krupni monopoli. I obratno: kad god se radi o kapitalu koji nije „krupni kapital“, govori se pre svega o „sitnom kapitalu“ sa kojim se traži savez. Međutim, potrebno je da

¹¹ Ovdje uzimam u obzir jedino analize KP Francuske. Međutim, te analize, uz neznatne varijante, nalazimo u tekstovima koji su objavljeni u SR Nemačkoj (*Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin, 1967), u Italiji (KP Italije) itd.

¹² Na ta shvatanja sam ukazao u mom članku „*Les Classes sociales*“, objavljenom u časopisu *l'Homme et la Société*, br. 24—25, 1972. Pored te rasprave videti J. Lojkine, „*Pouvoir politique et lutte des classes*“ u časopisu *la Pensée*, br. 166, decembar 1972. itd.

raščistimo značenjâ tih izrazâ. Ako pod „sitnim kapitalom” podrazumevamo zanatsku, manufakturnu i trgovačku sitnu buržoaziju, opravdano je težiti savezu sa njom, jer ta sitna buržoazija i ne pripada pravom „kapitalu”: otuda je izraz „sitni kapital”, kao takav, potpuno pogrešan. Ali upotreba izraza „sitni kapital” ima ovde sasvim drugu funkciju: ako se govori jedino o „krupnim monopolima” i o „sitnom kapitalu”, pri čemu se nemonopolistički kapital uključuje u „srednji kapital”, onda to znači da bi sve što ne pripada „krupnim monopolima”, jedinom vladajućem delu buržoazije, automatski činilo deo „sitnog kapitala” i prema tome bilo sklono da se nađe u savezu sa radničkom klasom. Na taj način se srednji kapital uključuje u „sitni kapital” tj. u sitnu buržoaziju. U pomenutoj *Raspravi* retko se govori o srednjem kapitalu, a kada se to i čini, onda je to zbog toga da bi se on „vrstio u sitni kapital, da bi zajedno sa njime bio u navodnoj protivrečnosti prema „krupnom kapitalu”.¹³

Na taj način postaju sasvim jasne implikacije tih analiza kada je u pitanju strategija „antimonopolističkog saveza”, saveza koji obuhvata sve delove buržoazije, izuzev „krupnih monopola” za koje se jedino smatra da vrše političku dominaciju. Takođe se vidi kako KP Francuske povezuje ove analize sa analizama koje se tiču „nacionalne buržoazije nemonopolističkog kapitala” (o čemu smo ranije govorili).

b) Ove analize su u skladu sa analizama države državno-monopolističkog kapitalizma. Naglasak je stavljen (što je sasvim opravdano) na odlučujuću ulogu koju sada vrši država. Ali tu je sporan sam pojam „procesa proizvodnje” u okviru kojeg država interveniše. Smatra se da, s jedne strane, proces proizvodnje čine dve odvojene instance — proizvodne snage i odnosi proizvodnje, dok on, s druge strane, počiva na *primatu* proizvodnih snaga¹⁴: to neminovno dovodi do shvatanja

¹³ Rasprava *Le Capitalisme monopoliste d'Etat*, I, str. 223. i dalje. Takođe Ph. Herzog, *Politique économique et Planification*, op. cit., str. 66. i dalje.

¹⁴ „U recipročnoj akciji između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, proizvodne snage igraju u krajnjoj liniji odlučujuću ulogu...” *Rasprava*, op. cit., I, str. 183. Analize iz te *Rasprave* govore o jedinstvu odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga. Ali tu se radi o običnoj verbalnoj

o tome da postoji neutralan i autonoman „nivo” razvitka proizvodnih snaga. Intervencija države se u dobroj meri shvata kao neka *tehnička i neutralna* funkcija, neophodna za „razvitak proizvodnih snaga”. Država se usled toga zamišlja kao nešto što je „deo baze”, kao „organski činilac procesa društvene proizvodnje” (o tome videti analize privrednog plana u već navedenoj *Raspravi*). Razume se, uvek je u pitanju odnos koji postoji između države i interesâ „krupnih monopola”, ali taj odnos se jednostavno shvata kao *skretanje* neutralnih ekonomskih funkcija države u korist krupnih monopola. Intervencije države bi sada na neki način sadržavale dva elementa: jedan bi bio pozitivan, tj. u skladu sa dobro poznatim „podruštvljavanjem proizvodnih snaga” — svako „podruštvljavanje” (koje?) *kao takvo*, može biti samo pozitivno; drugi element je negativan i ispoljava se kroz privatno prisvajanje sredstava za proizvodnju. Ova dva elementa su ovde razdvojena, jer odgovaraju nivoima za koje se smatra da su različiti.¹⁵

formuli: u stvari, to jedinstvo se može temeljiti jedino na *procesu* proizvodnje, na procesu koji je upravo simbol dominacije odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama. Drugim rečima, ako dajemo primat proizvodnim snagama, onda istovremeno i neminovno nestaje jedinstva odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga.

¹⁵ Ph. Herzog, op. cit., str. 35. i dalje, str. 45. i dalje. Ti stavovi upućuju na druge teorijske pogreške. Dovoljno je setiti se: a) da *ekonomski prostor* po sebi nikako ne možemo posmatrati kao nešto što ima urođene nepromenljive granice koje postoje u raznim načinima proizvodnje (te granice se i same menjaju u zavisnosti od načina proizvodnje i od stadija kapitalističkog načina proizvodnje); b) da za razliku od ekonomističke iluzije o ekonomskom „samoreprodukcivanju”, kapitalistička država *uvek* vrši intervencije u ekonomici; c) da poseban i presudan oblik tih intervencija u sadašnjem stadiju i fazi ne ometa reprodukciju relativnog „odvajanja” države od ekonomike (pod uslovom da jasno istaknemo kako ne postoji realni objektivitet države i ekonomike). Nasuprot tome, teze o državnomonopolističkom kapitalizmu impliciraju: a) da kapitalizam može „normalno” funkcionisati jedino uz „intervencije” države (samoregulisane ekonomike): odlučujuće intervencije države u monopolističkom stadiju služe kao pokazatelj nužne „strukturalne” krize kapitalizma; b) da te intervencije uklanjaju relativnu odvojenost kapitalističke države od ekonomike (država — „organski činilac proizvodnje” i „deo baze”). Međutim, ti stavovi su *protivrečni*. Utemeljeni na pogrešnim pretpostavkama, oni *s jedne strane*, impliciraju da su sadašnje intervencije države pokazatelj nužne „strukturalne krize” kapitalizma, ali, *s druge strane*, da država uspeva da ovlada

Ne bi trebalo prikrivati izuzetno teške političke posledice ovakvog stava, povezanog sa „ekonomističko-tehnicističkim” shvatanjem procesa proizvodnje i „proizvodnih snaga”. Taj stav naime, podrazumeva da će prelazak u socijalizam zahtevati *očuvanje* dobrih strana sadašnje države i njenih neutralnih ekonomskih intervencija u pogledu „razvitka procesa društvene proizvodnje”; pri tome bi državu trebalo osloboditi njenih loših strana i prostom promenom državne vlasti isključiti mogućnost da njene intervencije koriste monopolima. Na taj način se odbacuje lenjinistička teza o *razbijanju* aparata kapitalističke države. Ova teza se spremno pripisuje „levičarskim devijacijama”. A poznato je da to nisu školska pitanja. To je, uostalom, još jednom nedavno potvrdilo iskustvo Čilea.

c) Najzad, i manje paradoksalno no što se čini na prvi pogled, država se uporedo shvata kao prosto oruđe ili instrument kojim, po svojoj volji, manipulišu samo krupni monopoli koji se smatraju „integrisanima” i kojima se pripisuje „jedinstvo volje”. To je teza konferencije 81. partije; KP Francuske je tu tezu pogrešno prihvatila i izrazila je kroz krajnje nagetnutu formulaciju o „*stapanju države i monopolâ u jedinstven mehanizam*”.¹⁶ Kao što se sada ne bi moglo govoriti o bloku na vlasti, već o jednom jedinom vladajućem delu buržoazije, o krupnim monopolima koji se i sami shvataju kao metafizički entitet, apstraktno ujedinjen „stapanjem” delova kapitala, tako se ne priznaje nikakva relativna autonomija državnog aparata kao političkog ujedinitelja monopolističkog dela buržoazije i celine bloka na vlasti. Tu se jasno vidi dvostruki aspekt političkog delovanja instrumentalističkog

kapitalističkom reprodukcijom i da je organizuje-planira: u stvari, ako smatramo da te intervencije uklanjaju relativnu odvojenost države od ekonomike, ne možemo sagledati *granice* tih intervencija. Otuda, kao što ćemo videti, formulacije autora koji pišu o državnomonopolističkom kapitalizmu postaju bliske formulacijama onih autora koji govore o „organizovanom kapitalizmu” (o pojedinim aspektima tih pitanja videti i M. Wirth, „Zur Kritik der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus”, u *Probleme des Klassenkampfes*, br. 3, 1973.)

¹⁶ Članak koji je Fr. Lazard objavio u časopisu *Economie et Politique*, specijalni brojevi 143—144. i 145—146, 1966. Taj članak predstavlja autorovo izlaganje na kolokvijumu održanom u mestu Choisy-le-Roi (tema kolokvijuma je bila „Državnomonopolistički kapitalizam”).

shvatanja države, nužno povezanog sa idealističko/ekonomističkim shvatanjem: *određeno oruđe ili instrument ima tehničku i neutralnu upotrebnu vrednost, ali njegov pritežalac može istovremeno manipulirati njime po svojoj volji.*

Ta teza ne samo što vodi spornim analizama sadašnjeg državnog aparata, već podrazumeva da bi, kada jednom sa vlasti bude oterana šačica „uzurpatora”, koju predstavljaju krupni monopoli, država kao takva, samo *drugачije korišćena*, mogla služiti interesima socijalizma.

IV

Takva tumačenja nam pomažu da shvatimo kako u stadiju monopolističkog kapitalizma, tj. u njegovoj sadašnjoj fazi, presudan značaj dobija analiza klasnih odnosa buržoazijâ. Koji su sadašnji oblici protivrečnosti i razlaganja tih buržoazija? Od odgovora na to pitanje neposredno zavisi analiza sadašnje relativne autonomije kapitalističkih država.

To pitanje neposredno upućuje na problem stvaranja *finansijskog kapitala* koji je, u stadiju monopolističkog kapitalizma, uglavnom proizvod procesa „stapanja” industrijskog i bankovnog kapitala. Takav „spoj” potčinjava sebi trgovački kapital i dovodi do rađanja monopolâ. Ovo pitanje, u stvari, ima više aspekata:

1) Da li to „stapanje” industrijskog i bankovnog kapitala predstavlja stvarno ujedinjenje tih delova ili u novom obliku reprodukuje njihove protivrečnosti, stvarajući nove? Šta se tačno podrazumeva pod pojmovima finansijskog i monopolističkog kapitala?

2) Šta se podrazumeva pod monopolističkim i nemonopolističkim kapitalom; po čemu se razlikuju ti kapitali koji se često, više opisno, označavaju kao krupan i sitan kapital? Kakvi su odnosi između tih kapitala?

To su pitanja koja ću analizirati na sledećim stranicama. Nastojacu da ih postavim kako valja i da naznačim niz teorijskih pitanja od kojih zavisi odgovor

na njih. Ali najpre činim napomenu o kojoj valja voditi računa u sledećim analizama: *Oblici protivrečnosti u krilu vladajućih klasa i njihovih delova, uvek zavise od oblika glavne protivrečnosti, tj. od one koja deli celinu buržoazije od radničke klase.*

To se, pre svega tiče samih konstitutivnih oblika procesa koncentracije i centralizacije kapitala. Bitna obeležja tog procesa i njegovi stvarni uzroci (kao što je tendencijski pad profitne stope) nisu ništa drugo do neposredni izraz borbe radničke klase i narodnih masa, tj. klasne borbe. Tendencijski pad profitne stope predstavlja simbol otpora (borbe) radničke klase protiv eksploatacije. Istorijski gledano, narodne borbe na nacionalnom i na svetskom planu „izazivaju” i ubrzavaju proces koncentracije, tj. „odgovor” na taj pad. Drugim rečima, ukupnost preobražaja buržoazijâ, preobražaja odnosa proizvodnje i eksploatacije rada predstavlja, u krajnjoj liniji, samo odgovore buržoazije na borbu radničke klase i narodnih masa. Proširena reprodukcija kapitala nije ništa drugo do klasna borba, a protivrečnosti u krilu vladajućih klasa i njihovih delova su samo oblici delovanja glavne protivrečnosti u bloku na vlasti.

To se isto tako tiče oblika istorijskog procesa u krilu svake konkretne društvene formacije. Tempo i ritam tog procesa, oblici sekundarnih protivrečnosti, konkretan sastav bloka na vlasti i hegemonija ovog ili onog njegovog dela — sve to, u krajnjoj liniji, zavisi od oblika glavne protivrečnosti u tim formacijama.¹⁷

¹⁷ Muđutim, tu se uvek radi o dijalektičkom procesu. Ta razlaganja u okviru buržoazije (posledice glavne protivrečnosti) mogu sa svoje strane izazvati razlaganja u okviru radničke klase: u tom pogledu valja posmatrati veoma značajne diferencijacije u radničkoj klasi Francuske (kako u onoj koja je zaposlena u preduzećima monopolističkog — koncentrisanog — kapitala, tako i u preduzećima nemonopolističkog kapitala). O tome videti M. Castells i Fr. Godard, *Grandes Entreprises, appareils d'Etat et processus d'urbanisation*, 1974.

II. SADAŠNJE PROTIVREČNOSTI BURŽOAZIJE

1. Monopolistički kapital

Najpre ću razmatrati ono pitanje koje neposredno postavlja problem odnosa i protivrečnosti u samom krilu finansijskog ili monopolističkog kapitala.

I

Odmah ću izaći sa tezama koje tek valja dokazati: ono što označujemo kao „stapanje” industrijskog i bankovnog kapitala ne treba shvatiti kao tesno integrisanu celinu koju više ne potresaju protivrečnosti i razlaganja; naprotiv, u krilu monopolističkog kapitala dolazi do protivrečnosti i do razlaganja. S jedne strane, finansijski kapital nije isti onakav deo kapitala kao što su to industrijski i bankovni kapital: on je oblik njihovih odnosa u okviru samog procesa njihovog sjeđinjavanja, u njihovoj reprodukciji. To, s druge strane, znači da finansijski kapital nije bankovni kapital, kako to proizilazi iz određene terminološke zbrke: stapanje industrijskog i bankovnog kapitala u finansijski kapital ne znači, samo po sebi, da banke apsorbuju industriju i da dolazi do dominacije bankarskog sektora.¹⁸

¹⁸ Kao što je poznato, J. Bouvier je među prvima ukazao na te probleme u izvanrednim studijama o istoriji kapitalizma u Francuskoj; videti njegov članak „Rapports entre systèmes bancaires et entreprises industrielles dans la croissance européenne au XIX siècle” u *Studi Storici*, oktobar-decembar 1970, a posebno *Un siècle de banque française*, 1973, str. 116. i dalje.

Podvucimo u ovom trenutku da proces koji označavamo kao „stapanje” u specifičnom obliku uključuje i reprodukuje razliku između proizvodnog i novčanog kapitala, razliku koju je Marks u *Kapitalu* nazvao oblikom proširene reprodukcije inherentne društvenom kapitalu u kapitalizmu. To je aspekt na kome Lenjin insistira u *Imperijalizmu kao najvišem stadiju kapitalizma*.¹⁹ On govori o „stapanju”, pri čemu posebno naglašava odlučujuću ulogu proizvodnog kapitala (u tome je dosledan Marks). Lenjin čak kaže: „Kapitalizmu je uopće svojstveno odvajanje vlasništva na kapital od primjene kapitala u proizvodnji, odvajanje novčanog kapitala od industrijskog ili produktivnog, odvajanje rentijera, koji živi samo od prihoda od novčanog kapitala, od poduzetnika i svih osoba koje neposredno učestvuju u raspolaganju kapitalom. Imperijalizam ili vladavina finansijskog kapitala jeste onaj najviši stupanj kapitalizma u kojem to odvajanje dostiže ogromne razmere.”

U stvari, izraz „stapanje” označava *razdvojen proces* koji ima dva jedinstvena, ali relativno različita aspekta:

a) S jedne strane, proces *koncentracije proizvodno-industrijskog kapitala*, a s druge strane proces *centralizacije novčanog kapitala*, bankovnog kapitala:

b) Oblike međusobnog prožimanja i odnosa između ta dva aspekta.

„Stapanja” u okviru proizvodnog kapitala (koncentracija) i u okviru novčanog kapitala (centralizacija) već u stvaranju monopolističkog kapitala predstavljaju „stapajuće” procese i to u tom smislu što centralizacija već deluje u procesu koncentracije, a koncentracija u procesu centralizacije. No ovdje se radi o *kontradiktornom ciklusu* reprodukcije ukupnog društvenog kapitala; u tom ciklusu uočavamo razliku između proizvodnog i novčanog kapitala. Otuda sa svom strogošću možemo govoriti o ciklusu reprodukcije u kome dominira koncentracija proizvodnog kapitala, kao i o ciklusu reprodukcije u kome dominira centraliza-

¹⁹ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 53, 54.

cija novčanog kapitala. To je značajna napomena, jer ćemo tu razliku otkriti i u protivrečnostima između *monopolističkog kapitala, gde dominira industrijski kapital, i monopolističkog kapitala, gde dominira bankovni kapital*. Da bih stvari pojednostavio, prvu vrstu kapitala ću nazvati industrijskim monopolom, drugu — bankarskim monopolom. Najzad, presudnu ulogu u tom procesu stapanja igra koncentracija industrijsko-proizvodnog kapitala: to znači da reprodukciju ukupnog kapitala određuje kružni tok proizvodnog kapitala. Međutim, to nikako ne znači da se taj proces stapanja ne bi mogao odvijati pod znakom ekonomskog okrilja i političke hegemonije *bilo* bankovnog, *bilo* samog industrijskog kapitala (kao što je to slučaj sa konkurentskim kapitalizmom).

II

Koncentracija industrijskog kapitala tiče se proizvodnog kapitala u pravom smislu te reči, tj. onog kapitala koji jedini stvara vrednost: on predstavlja realnu osnovu kapitalističke akumulacije i izvlačenja viška vrednosti.²⁰ Taj monopolistički kapital uglavnom proizilazi iz koncentracije industrijskog kapitala, upravo iz stapanja, pod jedinstvenim ekonomskim vlasništvom, više proizvodnih jedinica i proizvodnih kapitala iz jedne ili više grana društvene proizvodnje. Tačno je da je kapital koji čini te monopole već postao složen kapital posredstvom akcionarskih društava. Naime, u njemu već postoji centralizacija pregrupisanog novčanog kapitala koji deluje kao jedinstveni proizvodni kapital. Ali kada se radi o reprodukciji proizvodnog kapitala, glavni aspekt pripada *koncentraciji kapitala; ona je, naime, početak koji novi oblici odnosa proizvodnje utiskuju u proces rada i u društvenu podelu rada*.

²⁰ O nekim aspektima pitanja koja prethodno razmatram videti (imajući u vidu kritike koje im upućujem na drugim mestima) Ph. Herzog, *Politique économique et Planification, op. cit.*, J.-P. Delillez, *Les Monopoles*; P. Salama i J. Valier, *Une introduction à l'économie politique, 1973*; Chr. Palloix, *L'Économie mondiale capitaliste, 1971*; i *Firmes multinationales et procès d'internationalisation, op. cit.*

Na taj način se neposredno postavlja čuveno pitanje „kriterija“ te koncentracije, odnosno „stupnja“ te koncentracije. To pitanje nas prvenstveno zanima jer se ono jednim delom podudara sa pitanjem određivanja granica koje odvajaju *monopolistički* od *nemonopolističkog kapitala*, kao i sa pitanjem njihovih protivrečnosti. To pitanje se ne može rešiti prostim zbrajanjem tehničkih i izolovanih kriterija: ono može biti razrešeno jedino na planu odnosâ proizvodnje u njihovoj povezanosti sa procesom rada. Ti razni „kriteriji“ javljaju se, u stvari, kao *indikatori* i *posledice* sadašnjih preobražaja odnosâ proizvodnje.

Ovo zbog toga što ti preobražaji neposredno odgovaraju tendencijskom padu prosečne profitne stope koji karakteriše monopolistički kapitalizam, kao i njegovoj glavnoj kontratendenciji — porastu stope eksploatacije. Za monopolistički kapital je, u stvari, karakterističan visok organski sastav kapitala. Kada je u pitanju monopolistički kapital, onda je u njegovom organskom sastavu mnogo viši odnos između postojanog kapitala (stalni kapital: oprema i postojani kapital koji se obrće) i promenljivog kapitala (troškovi najamnine), što ukazuje na relativno smanjenje živog rada u odnosu na minuli ili mrtvi rad. Ali porast organskog sastava kapitala stoji u obrnutoj srazmeri sa profitnom stopom. Stoga je monopolistički kapital prinuđen da, s jedne strane, povećava stopu eksploatacije ne putem nivoa najamnina, već *intenzivnom eksploatacijom rada*, uključivši povećanje *produktivnosti rada*, a sa druge strane — da oploduje kapital koristeći sve prednosti nejednakosti profitne stope među granama i sektorima društvene proizvodnje. Tome u suštini odgovaraju preobražaji u odnosima proizvodnje i novi oblici društvene podele rada.

Vratimo se na pitanje pokazatelja koncentracije kapitala i monopolističkog kapitala. Počecemo sa najvidljivijim pokazateljem, tj. sa „džinovskim preduzećem“ ili „krupnom industrijskom firmom“. Ta koncentracija može imati više oblika. Vertikalna koncentracija podrazumeva spajanje, pod jedinstvenom kontrolom, raznih faza materijalne proizvodnje i takvo proširivanje proizvodne jedinice, koje obuhvata razne procese rada, pa čak i odvojene proizvodne jedinice.

To proširivanje najčešće obuhvata ceo tok kapitala, što podrazumeva potčinjavanje trgovinskog kapitala industrijskom: industrijski monopoli koji teže monopolističkoj kontroli tržišta poseduju sopstvenu trgovačku mrežu. Najzad, to proširivanje tiče se oblasti koje su do sada bile pretežno rezervisane za proizvodnju, tj. oblasti koje su nerazdvojno povezane sa određenom ekonomskom kontrolom — a to su prirodni resursi, sirovine i istraživanja. Međutim, industrijska koncentracija, takođe, dobija vid horizontalne koncentracije (proširivanje jedne proizvodne jedinice na razne procese rada u istoj proizvodnoj fazi).

Ova obeležja već upućuju na povezanost odnosâ proizvodnje — ekonomsko vlasništvo i državina — i procesâ rada, kao i na uticaj koji oni imaju u pogledu obima proizvodnih jedinica. Kvantificirani empirijski kriteriji ne mogu neposredno određivati taj obim, te igraju ulogu relativnih pokazatelja. To je upravo slučaj sa određivanjem obima preduzeća prema broju zaposlenih radnika (što je omiljen kriterij statističke kategorizacije na „krupna“, „srednja“ i „sitna“ preduzeća). U stvari, taj kriterij ne vodi računa o proizvodnosti rada u raznim granama proizvodnje, što je korelat povećanja organskog sastava kapitala: preduzeće u petrohemijskoj industriji koje ima isti broj radnika kao neko preduzeće iz tekstilne industrije, može biti u zavisnosti od monopolističkog kapitala, dok će ovo drugo zavisiti od nemonopolističkog kapitala. Ovo utoliko pre što monopolistički kapital teži da snižava živi rad u odnosu na minuli rad.

Načelno uzev, ne može se polaziti ni od određivanja stepena koncentracije prema *granama* društvene proizvodnje, tj. od toga da se utvrđuje proporcionalno učešće pojedinih firmi u ukupnoj proizvodnji određenih privrednih grana. Monopolistički kapital najčešće obuhvata *više grana*. Ovo zbog toga što se, s jedne strane, vrši podružvljavanje procesa rada, a s druge strane zato što je monopolistički kapital prinuđen da koristi prednosti nejednakih profitnih stopa u raznim granama proizvodnje. To je slučaj, na primer, sa Pešineom (*Pechiney*) koji istovremeno proizvodi aluminijum i hemijske proizvode. Ako se ograničimo samo na utvrđivanje stepena koncentracije po granama, ne-

minovno ćemo potceniti stepen koncentracije i izbri-
sati granice između monopolističkog i nemonopolistič-
kog kapitala. Isto važi i za određivanje stepena kon-
centracije na osnovu učešća pojedinih firmi u raznim
proizvodima: krupnu industrijsku firmu upravo ka-
rakteriše stalna diverzifikacija finalnih proizvoda sa
kojima ona izlazi na tržište. Može se ići još dalje:
ako kao kriterij uzimamo procentualno učešće jedne
ili više firmi u ukupnoj proizvodnji *nacionalne pri-
vrede*, dobijamo takođe tek približan pokazatelj, jer
se time ne samo potpuno previđa diferencijacija po
granama, već se ne vodi računa ni o procesu internacio-
nalizacije kapitala. Kriterij koji se temelji na pro-
centu *aktive* kojom raspoložu pojedine firme, po pra-
vilu brka pravo sa ekonomskim vlasništvom.

Pa šta se onda može uzeti kao relevantan kri-
terij položaja monopolističkog kapitala na *tržištu*?
Marksistička teorija monopolističkog kapitalizma ne
polazi od odnosa kapitala na tržištu: tržište i prometni
proces kapitala predstavljaju samo posledice prošire-
ne reprodukcije kapitala, koja počiva na kružnom toku
proizvodnje. Postojanje monopola koji imaju domi-
nantnu ulogu na tržištu ne ukida konkurenciju, već
je reprodukuje u drugačijim razmerama. Primedbe
koje se sa stanovišta tržišta stavljaju teoriji monopo-
lističkog kapitalizma polaze od stavova koji se raz-
likuju od stavova marksističke teorije i nameću joj
analize koje su joj tuđe. Naime, tvrdi se da nije reč
o monopolima već o „oligopolima“, da ne dolazi do
ukidanja konkurencije, već da postoji „nesavršena kon-
kurencija“. Otuda je jasno da položaj neke firme na
tržištu predstavlja samo prost pokazatelj koncentra-
cije kapitala, pokazatelj kojim treba veoma oprezno
rukovati.

Najzad: u korišćenju profita se pokazuje sposob-
nost monopolističkog kapitala da ostvaruje višak pro-
fita, pored ostalog i zbog njegovog dominantnog polo-
žaja na tržištu; osim toga, monopolistički kapital je
prisiljen da vrši selektivno investiranje u najrentabil-
nije grane ili oblasti. Monopolistički kapital poseduje
izvanredne sposobnosti akumulacija i proširene repro-
dukcije putem *samofinansiranja*. U stvari, stope samo-
finansiranja zavise od stepena koncentracije. Ali i na

ovom planu se pokazuje da su granice između mono-
polističkog i nemonopolističkog kapitala sasvim re-
lativne. Ovo zbog toga što se novčani ili bankovni
kapital upliće u koncentraciju proizvodnog kapitala.

III

Pre no što pristupimo analizi odnosa proizvodnje,
valja se zaustaviti na ulozi koja, u reprodukciji druš-
tvenog kapitala, pripada *centralizaciji novčanog kapi-
tala*. Tu centralizaciju takođe možemo shvatiti samo
u njenoj vezi sa koncentracijom proizvodnog kapitala,
koja je i dalje presudan moment procesa reproduk-
cije. Mogućnosti samofinansiranja, tj. akumulacije i
rentabilnosti rezultata neposredno ostvarenih u proiz-
vodnji, ograničene su usled toga što postoji nejedna-
kost u pritanju profita i u proširivanju proizvodnog
kapitala:²¹ pritanje profita se može pokazati nedo-
voljnim za upuštanje u nove poslove; u drugim slu-
čajevima, pritanje profita dozvoljava stvaranje „re-
zervi“, koje takođe treba da donose profit, jer služe
proširivanju preduzeća. Bilo kako bilo, razmena između
proizvodnih jedinica i dalje postoji, ali ona ispoljava
neposrednosti uslovljene kretanjem investicija. Do toga
dolazi i kada usled koncentracije nastaju složene pro-
izvodne jedinice, čime se menja i sam smisao *razmene*
između proizvodnih jedinica koje ulaze u njihov sa-
stav: naime, više se ne vrši „spoljna“ razmena između
jedinica koje se nalaze pod različitom kontrolom, već
razmena postaje „interna“, tj. odvija se u okviru slo-
žene jedinice. Najzad, nejednakosti između grana i
oblasti proizvodnje, izloženih delovanju tendencije iz-
jednačavanja profitnih stopa, zahtevaju brže transfere
kapitala iz jedne u drugu granu, odnosno iz jedne u
druhu oblast proizvodnje. Svrha svega toga je maksi-
malno povećanje profita.

Upravo se tu ispoljava uloga *kredita*, tj. novčanog
ili bankovnog kapitala kao posrednika u finansiranju:
centralizacija novčanog kapitala dovodi do stvaranja
bankovnog monopolističkog kapitala — do „krupnih

²¹ Na primer, stopa samofinansiranja industrijskih investicija u
Francuskoj kreće se između 65. i 70%; u SAD ta stopa je posle
izvanrednog porasta spala 1965. godine na 75%.

banaka" — i neposredno je povezana sa koncentracijom proizvodnog kapitala. Ali, u konkretnom istorijskom procesu i zavisno od oblika osnovne protivrečnosti, ta centralizacija može po svom ritmu prethoditi, pratiti ili slediti koncentraciju, već prema tome u kom se vidu u raznim zemljama stvara monopolistički kapital (industrijski kapital, bankovni kapital). Tako se, dakle, na osnovu konkretnih formacija i njihovih etapa mogu utvrditi različita *tempa* i *stupnjevi* industrijske i bankovne koncentracije, tj. *bežanje* ili *zaostajanje* jedne u odnosu na drugu: u Francuskoj je, recimo, bankovna koncentracija u svakoj etapi prethodila industrijskoj koncentraciji. Najzad, na stvaranje bankovnog monopolističkog kapitala deluju, pored ostalog, apeli na javnu štednju i profiti koje je neposredno ostvario proizvodni kapital.

Dakle, već se vidi da se finansijski kapital (on je u reprodukciji društvenog kapitala samo jedan od načina funkcionisanja ujedinjavanja ili „stapanja“ industrijskog i novčanog kapitala) pre svega ostvaruje kroz delovanje centralizacije novčanog kapitala u stvaranju industrijskih monopola i kroz delovanje koncentracije proizvodnog kapitala u stvaranju bankovnih monopola. Međutim, taj proces stapanja se tu ne zaustavlja: on se proteže na sve veću međuzavisnost industrijskog i bankovnog monopolističkog kapitala, a to dovodi do pojave onoga što obično nazivamo „krupnim finansijskim imperijama“. Te tvorevine predstavljaju viši stupanj krupnih industrijskih firmi i krupnih banaka. Etapa stapanja koju, pod jedinstvenim ekonomskim vlasništvom i kontrolom, obeležava ujedinjavanje krupnih industrijskih firmi i krupnih banaka, može se ispoljiti u vidu *dominacije* ili industrijskog kapitala koji stvara ili kontroliše svoje industrijske firme. I ovde ovaj trenutak stapanja može, zavisno od zemlje u pitanju, prethoditi, pratiti ili slediti ritam koncentracije i centralizacije. Drugim rečima finansijski kapital određuje proces stapanja, koji *istovremeno* obuhvata odnose između elemenata koji se kombinuju, ali i same te elemente. Međutim, taj proces nikako ne podrazumeva da dolazi do prostog i jednostavnog nestajanja tih elemenata kroz njihovu „*integraciju*“ u neki metafizički „entitet“ — u finansijski kapital. Ove

napomene su veoma važne da bi se shvatile *protivrečnosti* koje prožimaju monopolistički kapital u svakom trenutku njegove reprodukcije; ukratko rečeno, da bi se otkrile pukotine u tom procesu stapanja.

Ali jedino proučavanje delovanja *odnosâ proizvodnje* na procesu rada može nam pomoći da potpunije shvatimo a) proces stvaranja industrijskog monopolističkog kapitala (koncentracija) i stvaranja bankovnog monopolističkog kapitala; b) načine i oblike njihove međuzavisnosti; c) odnose između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, *ukratko veze i sadašnje protivrečnosti u okviru buržoazije*.

To proučavanje odnosâ proizvodnje i njihovih sadašnjih preobražaja i jeste glavni aspekt problema. *Ovo zbog toga što odnosi proizvodnje imaju primat nad proizvodnim snagama*. Upravo delovanje tih preobraženih odnosa na proces rada dovodi do sadašnjih oblika *kapitalističkog podružtvljavanja proizvodnih snaga*.²² Tu ću se sada i zaustaviti, insistirajući najpre na delovanju sadašnjih preobražaja odnosâ proizvodnje u okviru samog monopolističkog kapitala.

2. Faze monopolističkog kapitalizma i promene odnosa proizvodnje

I

Proširena reprodukcija kapitalizma dovodi do preobražaja načina proizvodnje. Ti preobražaji imaju svoje stadije i faze. Međutim, postoji *nepromenljivo jezgro* odnosâ proizvodnje, karakterističnih za taj način. Otuda su svi ti preobražaji samo „preobraženi oblici“ *načina proizvodnje koji i dalje ostaje kapitalistički*. Karakteristika kapitalističkih odnosa proizvodnje je u tome što *kapital istovremeno ima ekonomsko vlasništvo* (pravo raspolaganja sredstvima za proizvodnju i alo-

²² To čuveno podružtvljavanje proizvodnih snaga, prava magična formula koju sadrže brojne sadašnje marksističke analize, nije u stvari tendencija imanentna procesu rada kao takvom: ona je izraz procesa koji joj određuju odnosi proizvodnje. Stoga možemo reći da ne postoji „neutralno“ podružtvljavanje procesâ rada: u kapitalizmu može biti reči jedino o *kapitalističkom podružtvljavanju procesâ rada*.

ciranja resursa i profita u ove ili one svrhe) i *državina** (upravljanje i relativno gospodarenje određenim procesom rada): neposredni proizvođači (proletarijat) su „izvlašćeni” od svega, osim od svoje radne snage koja i sama postaje roba, što omogućuje specifično izvlačenje viška rada u obliku viška vrednosti.

1. To postavlja prvi problem: konkurentski i monopolistički stadiji, situirani u „proširenu” reprodukciju kapitalizma, razlikuju se od onoga što Marks naziva periodom manufakture ili oblikom proste robne proizvodnje: ovo zbog toga što u periodu manufakture (kapital formalno potčinjava — supsumira — rad) neposredni proizvođači još nisu *izvlašćeni* od svojih sredstava za proizvodnju, mada su ona već u vlasništvu kapitala.

Dakle, *odnos* između ta dva stadija kapitalizma — odnos između konkurentskog i monopolističkog stadija — apsolutno se razlikuje od odnosa između tih stadija i perioda manufakture: a to je suprotno analizama istraživača KP Francuske; naime, ovi istraživači uglavnom polaze od „podruštvljavanja” proizvodnih snaga i strogo vrše periodizaciju kapitalizma na tri „stadija” — na manufakturni period, na konkurentski kapitalizam i na monopolistički kapitalizam.²³ U stvari, uprkos svim pričama o „naučnoj i tehničkoj revoluciji”, između konkurentskog i monopolističkog kapitalizma ne postoje takve promene procesa rada, koje bi se dale *uporediti* sa promenama po kojima se manufakture razlikuje od proširene reprodukcije kapitalizma. Podruštvljavanje procesa rada odvija se pod dominacijom određenih odnosa proizvodnje koje čine *nepromenljivo jezgro* oba ova stadija kapitalizma. U stvari, manufakturni period, strogo uzev, predstavlja *prelaz* iz feudalizma u kapitalizam, dok se dva pomenuta stadija kapitalizma vezuju za proširenu reprodukciju kapitalizma.

2. Još manje se može reći da stadiji kapitalizma (a ponekad i same faze svakog od tih stadija), koje, u

* *Državina* (lat. *possessio*) — držanje neke stvari u faktičkoj vlasti, faktička vlast lica nad nečim. (Prim. prev.).

²³ J.-P. Dalilez. *Les Monopoles... op. cit.*, str. 117. i dalje; Ph. Herzog, *Politique économique... op. cit.*, str. 49. i dalje; P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat... 1973*, str. 21. i dalje.

okviru date društvene formacije ili na međunarodnom planu, utvrđujemo na osnovu procesa dominacije kapitalističkih odnosa ili jednog od njihovih oblika nad ostalim odnosima proizvodnje ili oblicima kapitalističkih odnosa — *ispoljavaju različite oblike dominantnih kapitalističkih odnosa proizvodnje*. Šta pod time podrazumevamo?

Promene o kojima je ovde reč tiču se oblikâ privsavanja viška vrednosti. Međutim, one ne menjaju eksproprijaciju i izvlašćivanje neposrednih proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju, tj. ne menjaju mesto radnika u odnosima proizvodnje. Ti različiti oblici („preobraženi oblici”) tiču se oblikâ tačno određene povezanosti odnosâ ekonomskog vlasništva i državine u okviru *samog kapitala*: ti oblici veoma značajno deluju na podruštvljavanje procesa rada i daju mu određen pečat, ali ne menjaju strukturu tog podruštvljavanja.

3. *Suštinski uzev* ovi preobražaji su u skladu sa povećanjem stope eksploatacije (intenzivna eksploatacija rada, relativan višak vrednosti), te se tako suprotstavljaju tendencijskom padu *prosečne* profitne stope. Kažemo *suštinski* zato što ta eksploatacija neposredno upućuje na *glavnu protivrečnost* (buržoazija-radnička klasa). Stoga se i usredsređujem na to pitanje. Ali očigledno je da nas preobražaji odnosâ proizvodnje upućuju, u stvari, na veoma složenu mrežu činilaca. Biće dovoljno navesti samo jedan primer koji sada ima poseban značaj: svrha tih preobražaja je u tome da se monopolističkom kapitalu omogući suzbijanje tendencijskog pada profitne stope i to *ne samo* što se u odnosu $\frac{c}{v}$ *povećava* stopa eksploatacije, već se *smanjuje* i *vrednost* jednog dela postojanog kapitala (*c*). Kada su u pitanju odnosi između kapitalâ, to se upravo može učiniti preobražajem odnosâ proizvodnje, što ćemo tek utvrditi. Svrha tih preobražaja je i u tome da se kapitalu i njegovim raznim sastavnim delovima omogući ostvarivanje *prosečne* profitne stope u novim uslovima sistema, tj. u uslovima monopolističkog kapitalizma. Ali ta složena mreža činilacâ i preobražaja koji joj odgovaraju, u *krajnjoj liniji* ukazuju na protivrečnost kapital/rad, tj. na *eksploataciju*.

Preobražaji povezanosti ekonomskog vlasništva i državine u okviru samog kapitala:

a) izražavaju se kroz konkretne odnose između različitih *prava* koje u sebi nose vlasništvo i državina

b) dovode do toga da razni delovi kapitala, zavisno od stadija i faza kapitalizma, poseduju različite *stepene* ekonomskog vlasništva i državine;

Oni se neposredno odražavaju:

a) na preobražaje pravnog vlasništva;

b) na promene okvira proizvodnih jedinica („preduzeća”);

c) na razlike između agensa koji u vidu kapitala ili agensa neposredno zavisnih od njega vrše sva ona prava koja proističu iz kapital-odnosa.

II

Sadašnje preobražaje možemo bolje shvatiti ako imamo u vidu tipičan oblik tih odnosa u stadiju „konkurentskog kapitalizma”. Taj stadij se karakteriše *podudarnjem* domenâ ekonomskog vlasništva i državine: individualni kapitalist je imao u svojim rukama to vlasništvo, ali je istovremeno gospodario, odnosno upravljao procesom rada koji se odvijao u određenoj proizvodnoj jedinici. Ta podudarnost odgovara određenom stepenu kapitalističkog podružtvljavanja međusobno *odvojenih* procesa rada. Otuda i klasična predstava proizvodne jedinice kao „individualnog preduzeća”. Ta podudarnost se proširuje i na „individualno” pravno vlasništvo koje ima privatni kapitalist. Pa i samo vršenje prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva i državine bilo je u rukama individualnog poduzetnika i njegovih neposrednih agensa.

Za razliku od toga, *relativno razdvajanje ekonomskog od pravnog vlasništva*, do čega su dovela *akcionarska društva*, predstavlja jednu od najočiglednijih promena u celom stadiju monopolističkog kapitalizma.

Akcionarsko društvo — oblik pravnog vlasništva, koji odgovara koncentraciji i centralizaciji kapitala — predstavlja jedan od najznačajnijih načina ostvarivanja tog procesa. S jedne strane, u okviru koncentracije proizvodnog kapitala — stapanje i apsorbovanje

industrijskih firmi — i centralizacije novčanog kapitala; s druge strane, u sve većoj međuzavisnosti ta dva kretanja, tj. u međuzavisnosti industrijskih i bankarskih monopola. Iako često stvaraju svoje komplekse zavisnih banaka i društava za finansijske plasmane (holdinzi), industrijski monopoli koriste kapitalne bankarskih grupa: putem *participacije*, karakteristične za akcionarska društva, oni, u stvari, raspolazu paketima akcija. I obrnuto, bankarski monopoli, upravo pomoću tog istog sistema participacije, često neposredno koriste kapital industrijskih monopola. Ukratko, kao oblik pravnog vlasništva, akcionarsko društvo implicira svoje „privatno” podružtvljavanje u okviru kapitalističke klase.

Razume se, reč je o relativnom razdvajanju ekonomskog od pravnog vlasništva: akcija ili učešće jednog akcionara ne nose sobom odgovarajući ili srazmerni deo ekonomskog vlasništva i stvarne kontrole. To vlasništvo, u celini uzev, drži nekolicina krupnih akcionara (to nisu obavezno oni koji imaju najviše akcija); oni na razne, dobro prostudirane načine, koncentrišu u svojim rukama prava koja proističu iz tog vlasništva.

Ali, to se tiče samo jednog aspekta relativnog razdvajanja ekonomskog od pravnog vlasništva. No i to pokazuje ništavnost celog niza starih mitova o „socijalnom kapitalizmu” (sada je savremeniji mit o „participaciji” putem „akcionarstva”). Dalekosežnije posledice mogu se shvatiti jedino ako se ima u vidu promena *samog ekonomskog vlasništva* u stadiju monopolističkog kapitalizma. No ja ću to u ovom trenutku samo pomenuti: nestajanje ličnosti individualnog poduzetnika, tj. koncentracija povezana sa podružtvljavanjem procesa rada, u skladu je sa *razdvajanjem raznih prava koja sadrži ekonomsko vlasništvo*. Na mesto integralnih i posebnih ekonomskih vlasništva *dolaze razni stupnjevi ekonomskog vlasništva* i prava koja odgovaraju tim stupnjevima, a sve to u zavisnosti od raznih trenutaka koncentracije i raznih delova kapitala. Ova tendencija se ostvaruje kroz razdvajanje pravnog od ekonomskog vlasništva.

Razdvajanje pomenuta dva vlasništva, povezano sa razdvajanjem prava od stepena ekonomskog vlasništva

tva, ima sledeće posledice koje nas ovde neposredno interesuju:

a) procesi koncentracije i centralizacije, kao i njihova međuzavisnost, ostvaruju se u oblicima koji često imaju privid pravnog vlasništva;

b) to pravno vlasništvo, između ostalog, na sasvim poseban način prikriva *stvarne protivrečnosti* kojima je, iza jedinstvene fasade, prožet monopolistički kapital.

Ukratko, imajući u vidu ta razdvajanja, u stanju smo da istražujemo *protivrečnosti* koje u stadiju monopolističkog kapitalizma postoje u okviru buržoazije.

Ovo se pre svega odnosi na sam proces stapanja do čega dolazi u kružnim tokovima proizvodnog i novčanog kapitala. Taj se proces, na raznim stupnjevima, može ostvarivati u vidu pravne autonomije preduzeća koja su u pitanju: preuzimanje pravne kontrole nad nekom firmom od strane druge, tzv. prava „apsorpcija“, nije ništa drugo do jedan od oblika ili mogućih finalizacija tog procesa. Tu postoji čitava gama modaliteta koji idu u pravcu koncentracije ekonomskog vlasništva, pri čemu te firme zadržavaju svoju pravnu autonomiju: jedan od tih modaliteta sastoji se u manjinskoj participaciji, tj. u tome što jedna firma poseduje manji deo akcija druge firme, ali takav deo koji je dovoljan za sticanje potpune ili delimične stvarne ekonomske kontrole nad tom drugom firmom (manjinska kontrola). Ponekad čak nije nužna ni takva participacija: krupno industrijsko preduzeće je u stanju da putem brojnih ugovora o najmu stvarno potčini neku proizvodnu jedinicu. Ono će to učiniti bilo prisvajanjem nekih prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva (u tom slučaju potčinjeno preduzeće *ustupa drugom preduzeću određen stepen* svog ekonomskog vlasništva), bilo prisvajajući ukupna prava vlasništva (u tom slučaju se radi o *stvarnoj eksproprijaciji*). A sve se to vrši pod plaštom pravnih vlasništva koja su ne samo autonomna, već su potpuno odvojena i posebna.

Posledice se takođe ispoljavaju u međuzavisnosti i protivrečnostima između koncentracije proizvodnog kapitala i centralizacije novčanog kapitala. Bankarska grupa koja želi da prisvoji celo ili delimično ekonomsko vlasništvo neke industrijske firme (odnosno sva ili

neka prava koja proističu iz tog vlasništva) ne mora posedovati većinu društvenog kapitala te firme — pravno vlasništvo — pa ni participirati u tom vlasništvu. Često je dovoljno da bankarska grupa primeni selektivnu politiku finansiranja i da diferencira uslove kreditiranja. Na taj način, a koristeći određene uslove pritanja profita, takva grupa stiče stvarnu kontrolu nad korišćenjem sredstava za proizvodnju i nad alokacijom resursa tog preduzeća. To se odnosi na krupne monopolističke firme (s obzirom na njihove granice samofinansiranja i nužnost *brzog obrta* kapitala), kao i na nemonopolistički industrijski kapital. Najzad, nije potrebno ukazivati na razne vidove „sporazuma“ ili „saveza“ u okviru industrijskih i bankarskih monopolâ, ili između tih skupinâ; tu se pod plaštom autonomnog pravnog vlasništva kriju često nove etape monopolističkih procesa.

Posledice tih razdvajanja pravnog od ekonomskog vlasništva i razdvajanja prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva, ispoljavaju se i u obrnutom smislu: jedinstveno ekonomsko vlasništvo — krupna industrijska firma, krupna banka, krupan finansijski holding — često fasadom „apsorbovanih“ elemenata pokriva relativno posebna ekonomska vlasništva ili — što je češći slučaj — razne stupnjeve ekonomskog vlasništva onih kapitalâ koji čine to vlasništvo. Industrijski ili bankarski monopol, odnosno finansijska grupa *prožeti su snažnim protivrečnostima* između kapitalâ od kojih su ti organizmi sastavljeni, pri čemu se ti kapitali pojavljuju kao pravno „integrirani“.

Ali to razdvajanje prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva odvija se paralelno sa tendencijom ka koncentraciji i centralizaciji kapitala pod jedinstvenim vlasništvom. Ono ne znači neku egalitarnu ili proporcionalnu *podelu* prava i ekonomskog vlasništva na koncentrisane kapitale. To razdvajanje prikriva protivrečnosti koje postoje između kapitalâ, kao i borbu što se vodi između pojedinih delova kapitala. Otuda njega moramo shvatiti kao način za gubljenje određenih prava i za degradiranje ekonomskog vlasništva određenih kapitala u *korist* drugih kapitala koji koncentrišu svoja prava u stepene vlasništva. Taj protivrečan *proces razdvajanja-koncentracije* obuhvata, u stvari, čitavu gamu relativnih eksproprijacija do kojih dolazi

u proširenoj reprodukciji monopolističkog kapitala. Cilj tog procesa jeste stapanje kapitala pod jedinstvenim vlasništvom, pri čemu istovremeno dolazi i do otpora tom procesu. Proces stapanja kapitala nema ničeg zajedničkog sa udruživanjem ili zadružnom organizacijom.

III

Još nešto: *iza fasade relativne trajnosti oblika pravnog vlasništva tokom celog procesa monopolističkog kapitalizma (akcionarska društva), dolazi do promena samih monopolističkih odnosa proizvodnje*. Te promene su, u stvari, novi oblici kapitalističkih odnosa proizvodnje, koji odgovaraju monopolističkom kapitalizmu: one se posebno tiču veze koja u procesu rada postoji između procesa *razdvajanja-koncentracije ekonomskog vlasništva i državine*. Središnje mesto tih promena jeste sam kružni tok proizvodnog kapitala; njih možemo zapaziti u značajnim izmenama do kojih dolazi u društvenoj podeli rada, kao i u obimu preduzeća.

Ovde ću slediti logiku razvrstavanja monopolističkog kapitalizma na faze, što sam u prethodnom ogledu analizirao kao periodizaciju imperijalizma²⁴: a) faza *prelaska* iz konkurentskog u monopolistički kapitalizam; b) faza *konsolidacije* monopolističkog kapitalizma; c) *sadašnja faza*. Držaću se promena koje se, zavisno od tih faza, odigravaju u „unutrašnjim” odnosima proizvodnje metropolâ. To će mi omogućiti da preciziram prethodne analize.

Državina, tesno povezana sa procesom rada, znači mogućnost korišćenja sredstava rada u središtu privravanja prirode, te nas upućuje na stupnjeve ovladavanja procesom (ili serijom procesâ) određenog rada i uslova njegove reprodukcije. Državina obuhvata niz posebnih prava koja se razlikuju od prava vlasništva, i koja se tiču unutrašnjeg rukovođenja i organizacije procesa rada u društvenoj podeli rada.

Proizvodnu jedinicu — „preduzeće” — tj. oblik povezanosti odnosa proizvodnje sa procesom rada, pre svega valja posmatrati u odnosu na *državinu*. Kohezija koju određena proizvodna jedinica ima u poređenju

²⁴ Videti tekst na strani 48. ove knjige i dalje.

sa drugima, ogleda se u tesnoj međuzavisnosti procesâ rada koji se u njoj odvijaju. A ta međuzavisnost određuje i stvarnu sposobnost korišćenja sredstava za proizvodnju. Međuzavisnost procesâ rada koji ne poseduje sopstvenu autonomiju, nema nikakve veze sa „fizičkom” bliskošću raznih *ustanova*: u raznim, geografski razdvojenim ustanovama mogu se obavljati praktično neraskidivi procesi rada. Svaki proces rada može biti centralizovan u određenoj ustanovi. Ali za hvaljujući međuzavisnosti tih procesa, on može da utiče na određene preobražaje. Otuda proizvodi koji cirkulišu između tih procesa ne predstavljaju „spoljnu” razmenu, niti se u pravom smislu reči „prodaju” i „kupuju”, već predstavljaju *interne razmene* (cena transfera) u okviru proizvodne jedinice. Tu postoji *neprekidan dotok* tih proizvoda. Kada je reč o državini, proizvodna jedinica zahteva postojanje centralne rukovodeće instance koja je u kapitalističkom načinu proizvodnje „odvojena” od radnika i koja upravlja društvenom podelom rada.

U kapitalističkom načinu proizvodnje državina predstavlja atribut kapitala koji isto tako ima i ekonomsko vlasništvo. Kapitalistička proizvodna jedinica — „preduzeće” — pretpostavlja i postojanje ekonomskog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju koja se koriste u toj jedinici. Proces proizvodnje implicira međuzavisnost procesâ rada koji se obavljaju nad sredstvima rada. Budući da ta sredstva pripadaju raznim vlasnicima, to se stvaraju odnosi *između posebnih* proizvodnih jedinica. Drugim rečima, kapitalistička proizvodna jedinica predstavlja konkretan vid odnosa između ekonomskog vlasništva i državine (i jedno i drugo pripadaju kapitalu).

Ova analiza proizvodne jedinice u potpunosti raskida sa svim „institucionalističkim” shvatanjima preduzeća i iz nje već možemo izvući dva značajna zaključka: a) ako imamo u vidu da je sve veće podruštvljavanje rada u skladu sa procesom koncentracije kapitala u okviru monopolističkog kapitalizma, jasno je da se pomeraju i same *granice* proizvodnih jedinica; b) to pomeranje granica, povezano sa pomenutim podruštvljavanjem, nosi pečat koji koncentracija kapitala utiskuje tom podruštvljavanju, pa, prema tome, i društvenoj podeli rada. To nije posledica tehničke nužno-

sti procesa radà kao takvog. Proces rada postoji samo u društvenim uslovima pod kojima se odvija.

Međutim, određena povezanost ekonomskog vlasništva i državine javlja se u raznim vidovima, što zavisi od fazâ monopolističkog kapitalizma.²⁵

U fazama prelaska i konsolidacije, monopolistički kapitalizam hvata korena i uvodi svoju vladavinu u društvenim formacijama metropola, posebno dominaciju nad oblicima konkurentskog kapitalizma (nemonopolistički kapital). Te faze odgovaraju određenim oblicima širenja nemonopolističkog kapitala i sitne proizvodnje koja nastaje na osnovi proste robne proizvodnje (trgovačka i zanatska sitna buržoazija). U protivrečnim posledicama *disolucije-konzervacije* koje vladavina monopolističkog kapitalizma nameće tim oblicima, prevagu imaju posledice konzervacije: *monopolistički kapitalizam još ne uspeva da potpuno potčini te oblike* (da ih „supsumira“, kako to kaže Marks). Ovo deluje na samu proširenu reprodukciju monopolističkog kapitalizma: u povećanju stope eksploatacije, čime se nastoji sprečiti opadanje prosečne profitne stope, još ne zapažamo jasno pomeranje *ka dominantnoj* intezivnoj eksploataciji rada. Monopolistički kapital još ne upravlja celinom organizacije procesa rada i društvene podela rada.

Jedino zapažamo da se koncentracija ekonomskog vlasništva relativno brže ostvaruje no područstvljavanje procesa rada. Reč je o opštoj istorijskoj *tendenciji* u procesu dominacije jednog načina proizvodnje nad drugima, a to se ovde, u *specifičnom obliku*, otkriva, kroz odnos između *dva stadija kapitalizma*. U stvari, koncentracija ekonomskog vlasništva govori o društvenim uslovima proizvodnje i reprodukcije. Ta će koncentracija, uz nužna odstupanja, utiskivati svoj pečat područstvljavanju rada i davati mu određenu dinamiku.

Da li ti oblici širenja monopolističkog kapitalizma, koji se istorijski ostvaruju kroz pomenuto relativno brže odvijanje koncentracije ekonomskog vlasništva, sami impliciraju *odvajanje ekonomskog vlasništva od državine*? Umesto konkurentskog kapitalizma, tj. postojanja u određenoj proizvodnoj jedinici ekonomskog vlasništva i državine u rukama individualnog kapitaliste, dominantno mesto dobija *jedinstveno i koncen-*

²⁵ Videti kartu na strani 148—149 ove knjige.

trisano ekonomsko vlasništvo koje obuhvata više odvojenih proizvodnih jedinica: to je ekonomsko vlasništvo koje potčinjava — „supsumira“ — relativno odvojene državine. Tu nailazimo na tipičan oblik (*grupa-holding i trust*) koji posredstvom koncentrisanog ekonomskog vlasništva može kontrolirati potpuno različite proizvodne jedinice; on obuhvata najrazličitije i najudaljenije privredne grane, pri čemu njihovi procesi rada imaju karakterističnu autonomiju. Klasičan primer pruža „carstvo“ *Stinnes* (u Nemačkoj između dva rata). Čak i kada u okviru jedne grane dođe do koncentracije (metalurgija, hemija itd.), granice proizvodnih jedinica, tj. relativna autonomija njihovih procesa rada i organizacija tih procesa, opiru se koncentraciji ekonomskog vlasništva: to znači da još nije došlo do faze koju nazivamo „restruktuiranjem“.

Opšte uzev, upravo u tim fazama zapažamo masovnu pojavu *odvajanje pravâ koja proističu iz samog ekonomskog vlasništva*. To odgovara oblicima širenja monopolističkog kapitalizma, upravo omogućuje to širenje, i time što dovodi do bržeg napredovanja ekonomskog vlasništva: monopolistički kapitalizam brzo koncentriše u svoje ruke ne samo čitave „blokove“ ekonomskog vlasništva, već im dodaje i pravâ koja proističu iz vlasništva koja, formalno uzev, još ne zavise od njega.

Sada nam je jasno da odvajanje ekonomskog vlasništva od državine (do čega dolazi u tim fazama) *omogućava* odvajanje prava koja nastaju na osnovu ekonomskog vlasništva. Odvajanje uklanja prepreke na putu stvarne eksproprijacije u korist monopolističkog kapitala. Doduše, taj proces nije uvek ravnomeran. Monopolistički kapital stiže neka prava iz ekonomskog vlasništva koje pripada drugom kapitalu. Međutim, u tom procesu borbe i otpora neka druga prava i dalje pripadaju tom kapitalu. Sve zavisi od toga da li je vladajući oblik koncentracije razbio granice proizvodnih jedinica i da li se proširio na odvojene državine. Kapitalista kome su oteta neka prava iz domena vlasništva, još može zadržati neka značajna prava na osnovu državine. Naime, ekonomsko vlasništvo u kapitalizmu obuhvata i pravo državine. Otuda je i sam kapital omeđen tim pravnim odnosima: odvajanje ekonomskog vlasništva od državine, što implicira koncentraciju

posebnih državina pod okriljem jedinstvenog vlasništva, nikako ne znači da bez državine mogu postojati određen stepen vlasništva ili neka prava na osnovu vlasništva.

IV

Na planu unutrašnjih odnosa imperijalističkih monopola, *sadašnju fazu* monopolističkog kapitalizma karakterišu značajne promene. Dominacija monopolističkog kapitalizma nad ostalim načinima i oblicima proizvodnje dovodi do protivrečnih posledica u okviru kojih disolucija ima prevagu nad konzervacijom. Monopolistički kapitalizam preuzima rukovođenje svim procesima rada i društvenoj formaciji nameće određenu društvenu podelu rada. Ta reorganizacija procesa rada ispoljava se kroz masovno, veoma karakteristično podružtvljavanje procesa rada: ona je u skladu sa pomeranjem *dominante* u pravcu *intenzivne eksploatacije* rada (relativan višak vrednosti).²⁶

U tim uslovima dominantan vid koncentracije proizvodnog kapitala u sadašnjoj fazi jeste *integrisana proizvodnja*, na šta smo već ukazali. Naime, integrisana proizvodnja znači restrukturiranje procesa rada, i to u smislu podružtvljavanja društvene podelu rada, a sve to u skladu sa koncentracijom ekonomskog vlasništva. Procesi rada koji se odvijaju u okviru raznih proizvodnih jedinica, u uslovima koncentrisanog i jedinstvenog vlasništva, tesno su povezani. To dovodi do stvaranja *složenih proizvodnih jedinica* sa brojnim podjedinicama koje se javljaju kao njihovi organski elementi. Tako nastaju krupne industrijske firme ili džinovska preduzeća. Klasičan primer pruža petrohemija, gde tehnološke inovacije u preradi naftinih derivata dovode do toga da se, u okviru istog ekonomskog vlasništva, javlja tesna povezanost procesa rada proizvodnih jedinica koje potiču iz te dve grane (nafta i hemija). Tradicionalne granice proizvodnih jedinica proširuju se u toj meri da se poklapaju sa ekonomskim vlasništvom: upravo u tome i jeste poznat problem „restrukturiranja” ili „modernizacije” preduzeća. Ta

²⁶ Ali takođe odgovara odnosu snaga između kapitala u procesu stalnog obezvređivanja jednog dela kapitala, obezvređivanja koje uporedo sprečava tendencijski pad prosečne profitne stope.

integracija procesa rada i širenje granica proizvodnih jedinica odnose se na koncentraciju u okviru jedne grane kao i na međugranske koncentracije. Stoga uporedo sa time dolazi do brisanja i samih granica koje postoje među granama društvene proizvodnje. Razmena među osnovnim proizvodnim jedinicama složene proizvodne jedinice postaje njena „interna” razmena. Prema tome, jasno je da ta integracija procesa rada ne ometa ni diverzifikaciju područja investiranja, niti stalnu diverzifikaciju finalnih proizvoda koje nudi džinovska firma.

Sadašnji pravac koncentracije kapitala takođe implicira *tendenciju ka smanjivanju raskoraka i odvojenosti između vlasništva i državine*, što je bilo karakteristično u prethodnim fazama monopolističkog kapitalizma: monopolistički kapitalizam vrši *stvarnu proširenu supsumpciju* sredstava rada i radne snage, i to masovnom disolucijom njihovih veza u drugim oblicima. Pojedinačne državine, potčinjene koncentrisanom vlasništvu, pretapaju se, istovremeno sa širenjem granica proizvodnih jedinica, u *jedinstvenu državinu*: složene proizvodne jedinice pretpostavljaju postojanje centralne rukovodeće instance koja upravlja integracijom procesa rada i reguliše stalne tokove između osnovnih proizvodnih jedinica. Prava koja proističu iz te jedinstvene državine koncentrišu se u ekonomskom vlasništvu džinovske firme. Ta koncentracija prava na osnovu državine vrši se na više načina: pored ostalog, dominacijom određene jedinice nad ostalim jedinicama složene proizvodne jedinice (ta jedinica isporučuje osnovne proizvode ostalim jedinicama koje ih zatim pretrađuju).

Ali tendencija ka smanjivanju raskoraka između ekonomskog vlasništva i državine *deluje i na samo ekonomsko vlasništvo*. Povećavajući međuzavisnost procesa rada i kapitala, još intenzivnije se reprodukuju protivrečnosti između raznih delova kapitala (a to je za nas veoma važno). To smanjivanje dovodi do *neminovnog smanjivanja odvojenosti između raznih prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva i do sve veće koncentracije „stupnjeva” ekonomskog vlasništva, rasutog po raznim proizvodnim jedinicama*. Nepostojanje integrisane proizvodnje omogućavalo je čitav niz relativnih eksproprijacija pomoću kojih bi industrijski

monopol stvarno preuzimao određenu proizvodnu jedinicu, ostavljajući pri tome pojedinim kapitalima neka prava svojine (brojni slučajevi zakupa). Sve to govori o otporu koji u procesu rada pružaju državina i proizvodne jedinice. Ali pojačano podružljavanje i integracija procesa rada, koncentracija rukovođenja i upravljanja tim procesima *neminovno dovode do intenzivne borbe za koncentraciju prava vlasništva u okviru jedinstvenog vlasništva.*

To se ne tiče samo odnosa između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala — na to ćemo se još vratiti — nego i odnosa u okviru samog monopolističkog kapitala. O tome svedoče ne samo stalno neuspeli pokušaji stvaranja *zajedničkih preduzeća* — zajedničkih filijala većeg broja monopolističkih grupa — već i intenzivna borba monopolâ za *isključivu i jedinstvenu* kontrolu nad firmama i čitavim sektorima. To se najzad tiče i odnosa u okviru samog koncentrisanog kapitala ili monopolističke grupe: razni „savezi” koji često dovode do različitih stupnjeva ekonomskog vlasništva u rukama kapitalâ, ujedinjenih pod dominacijom jednog od njih, sve više se ispoljavaju kao oblici isključive koncentracije svih prava vlasništva u rukama jednog jedinog kapitala.

Ukratko pojačama tendencija ka stapanju kapitalâ predstavlja u sadašnjoj fazi tendenciju ka smanjivanju raskoraka između ekonomskog vlasništva i države, odnosno između raznih prava i stupnjeva ekonomskog vlasništva. A time se *samo pojačavaju protivrečnosti i borba između pojedinih delova kapitala.* To je prvi zaključak koji ima neosporan značaj.

V

Imaću prilike da se vratim na ove analize kada budem istraživao odnos između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala u sadašnjoj fazi: tada ćemo videti da sadašnje promene monopolističkih odnosa proizvodnje u mnogo čemu prevazilaze prosto stvaranje složenih proizvodnih jedinica koje su samo deo posledica tih promena. U ovom trenutku ukazujem na sledeće tri značajne napomene:

1. Faze monopolističkog kapitalizma što smo ih prethodno analizirali, nikako ne treba shvatiti kao šemu nekog jednolinijskog etapizma hronološkog *sleda.* Monopolistički kapitalistički odnosi iz faze konsolidacije na poseban način *koegzistiraju* sa odnosima iz sadašnje faze. To zavisi od konkretnih društvenih formacija i ima različite stupnjeve. Budući da se ovde radi o *stadiju* (monopolistički kapitalizam), treba pravilno shvatiti Lenjinove reči o tome da je taj stadij samo „nadgradnja” ili „omot” „starog kapitalizma”: konkurentski kapitalizam (nemonopolistički kapital) stalno se reprodukuje u monopolističkom kapitalizmu i u njegovim raznim fazama (doduše, taj proces nije samostalan). To znači da monopolistički kapitalizam, čak i u sadašnjoj fazi, nosi obeležja odnosa proizvodnje koji dovode do *njegovog „proširivanja” na nemonopolistički kapital (a taj kapital se stalno javlja).* Osim toga, proširena reprodukcija monopolističkog kapitala ispoljava stalnu tendenciju ka koncentraciji koja se ostvaruje u vidu *holdinga*, pri čemu se ne vrši stvarna integracija procesa rada, niti se smanjuju razlike između ekonomskog vlasništva i države. Do toga dolazi usled nejednakosti profitnih stopa u granama i sektorima, kao i zbog toga što je monopolistički kapital prinuđen da maksimizira višak profita.

Takođe je jasno da taj oblik *proširivanja* ima specifična obeležja u sadašnjoj fazi. Naime, to proširivanje se ostvaruje upravo u skladu sa novim koordinatama te faze: koncentracija i holding su sada vid *konglomerata.* No, čak i kada ti konglomerati uključuju izuzetno raznolike procese rada, ali bez njihove stvarne integracije, valja ipak napomenuti (kao što to čini I. Morvan)²⁷ da „ti konglomerati nisu „holding” grupe u tradicionalnom smislu te reči: u stvari, tradicionalne grupe se, u većini slučajeva, zadovoljavaju time što drže manje ili više značajan kapital akcionarskih društava koje kontrolišu, pri čemu ne žele da budu odgovorne za upravljanje svim tim društvima. Konglomerati se, pak, ne zadovoljavaju time da drže samo deo kapitala svojih filijala: oni nastoje da stvarno upravljaju tim filijalama; drugim rečima, oni predstavljaju prave industrijske firme”.

²⁷ Y. Morvan, *La Concentration de l'industrie en France*, 1972, str. 112.

Ukratko, periodizacija kapitalizma na stadije, kao i posledice disolucije-konzervacije što ih monopolistički kapitalizam nameće konkurentskom kapitalizmu, ne možemo shvatiti kao odnos između kapitalističkog načina proizvodnje i ostalih načina i oblika proizvodnje. Povezanost ta dva stadija je veoma specifična. Naime, monopolistički kapitalizam predstavlja proširenu reprodukciju ukupnog kapitalističkog načina proizvodnje, te tako u novom obliku reprodukuje protivrečnosti ukupnog ciklusa reprodukcije. *To utoliko više važi za periodizaciju samog monopolističkog kapitalizma na faze: obeležja faza koje su „prethodile”* monopolističkom kapitalizmu, ne samo što se konzerviraju u sadašnjoj fazi koja ima specifična obeležja, već se u njoj stalno reprodukuju u novom vidu. Sve to čini izuzetno složenim oblike procesa „stapanja” u ciklusima koncentracije proizvodnog kapitala i centralizacije novčanog kapitala, kao i u njihovim međuzavisnostima i međuvezama. Te oblike može rasvetliti jedino konkretna analiza povezanosti raznih faza u konkretnoj društvenoj formaciji. Francuska pruža očigledan primer, upravo zbog toga što je sve donedavno zaostajala u procesu koncentracije kapitala.

2. Periodizacija internacionalizacije kapitalističkih odnosa (do čega je došlo na svetskom planu) ne podudara se hronološki sa periodizacijom raznih kapitalističkih metropola. Kada je reč o tome, ne smemo smetnuti sa uma da imperijalistički lanac nije prost zbir njegovih delova, tj. da se njegove karike neravnomerno razvijaju. Otuda može doći do hronoloških odstupanja između faze imperijalističkog lanca, „odgovarajuće” unutrašnje faze neke imperijalističke metropole i konkretnih faza koje u određenom trenutku prožimaju razne metropole. Ali to isto tako znači da će, kada dođe do „zaostajanja” neke metropole u odnosu na fazu svetske celine imperijalističkog lanca, upravo taj lanac naterati tu metropolu da pređe u odgovarajuću fazu. I ovde karakteristično zaostajanje Francuske pruža očigledan primer. Naime, Francuska je tek nedavno (sa petim i šestim planom) prešla u *sadašnju fazu* monopolističkog kapitalizma, i to upravo pod pritiskom internacionalizacije kapitalističkih odnosa.

3. Ovde smo izvršili analizu odnosa proizvodnje prema fazama monopolističkog kapitala, odnosa između ekonomskog vlasništva i državine, te prava koja iz njih proističu. Sve se to odnosi na *kapital* i njegove delove. Sasvim drugo je pitanje *agensa* koji vrše ta prava, tj. onih koji poseduju kapital ili neposredno zavise od njega. Očigledno je da promene tih odnosa dovode do diverzifikacije kategorija *agensa* koji vrše ta prava: dobro poznata pitanja *menadžera* ili *tehnostrukture* predstavljaju samo jedan aspekt tog problema. Te promene deluju i na institucionalnu organizaciju „firme”, što se ispoljava kao tendencija ka centralizaciji-decentralizaciji „donošenja odluka” u državnim firmama, ka birokratizaciji savremenih preduzeća itd. Ta pitanja su svakako značajna, ali su u krajnjoj liniji *drugostepena* pošto predstavljaju samo posledicu promena odnosa proizvodnje. Na to smo morali ukazati zbog danas vladajuće institucionalističke struje koja nastoji da problem usredsredi na promene organizacione strukture „firme”.

3. Protivrečnosti u okviru monopolističkog kapitala

Ove analize stavljaju naglasak na sledeće: *finansijski kapital, iza jedinstvene fasade, sve više reprodukuje (u novom obliku) protivrečnosti koje su inherentne procesu reprodukcije kapitala.* Pravno gledano, „stapanje” kapitala kojim se stvara finansijski kapital, javlja se kao divergentan i protivrečan proces: finansijski kapital se ne podudara sa integrisanim kapitalom, već u tom procesu označava način delovanja i odnose između delova kapitala u njihovoj rastućoj međuzavisnosti. Drugim rečima, pojam finansijskog kapitala označava protivrečan proces stvaranja monopolističkog kapitala.

Najpre ću analizirati upravo te protivrečnosti i razlaganja monopolističkog kapitala, sastavnog elementa unutrašnje buržoazije imperijalističkih metropola.

I

Te se protivrečnosti u prvom redu tiču odnosa između industrijskih i bankarskih monopola. U prvim monopolima dominira koncentracija proizvodnog ka-

pitala, a u drugima — centralizacija novčanog kapitala. I jedni i drugi su rezultat procesa stapanja industrijskog i bankovnog kapitala, te istovremeno reprodukuju protivrečnosti između proizvodnog i novčanog kapitala. Finansijski kapital je i sam prožet konstitutivnom protivrečnostima buržoaske klase. Stoga bismo mogli reći da su u finansijski kapital unete te protivrečnosti. Međutim, pri tome moramo naglasiti da finansijski kapital ne predstavlja integrisanu celinu, odnosno da se ne radi o prostim protivrečnostima između „finansijskih grupa” od kojih je svaka već integrisana celina. U stvari, radi se o protivrečnostima samih elemenata koji ulaze u proces finansijskog kapitala — industrijskog kapitala, bankovnog kapitala — elemenata koji su već izmenjeni svojim ulaskom u proces, i samim tim procesom.

U stvari, nasuprot raširenom mišljenju, *finansijski kapital* se ne podudara sa *bankovnim kapitalom*. Međutim, Hilferding upravo tako misli i to sasvim jasno kaže. Lenjin u svom *Imperijalizmu* i sam ponekad ide u tom pravcu, ali se dobro čuva da ne podrži tu konfuziju. Ustajući protiv Hilferdinga, on uvek ističe presudnu ulogu proizvodnog kapitala²⁸ i reprodukovanje razlike koja u imperijalizmu postoji između tog kapitala i novčanog kapitala. *Lenjin u tome sledi Marksa*. Ali i ovde treba biti dvostruko oprezan, jer finansijski kapital kod Lenjina nema ono značenje koje mu daje Marks. Marks tim izrazom opisuje čitav niz postupaka koji proizilaze bilo iz trgovačkog, bilo iz bankovnog kapitala.²⁹

²⁸ Nemam nameru da ovde ulazim u iscrpnu analizu tog pitanja; zadržaću se samo na jednom značajnom primeru uzetom iz *Imperijalizma kao najvišeg stadija kapitalizma* (op. cit. str. 43, 44). Lenjin citira Hilferdinga te bi se reklo da i sam preuzima njegovu definiciju finansijskog kapitala koji se poistovećuje sa bankovnim: „Hilferding piše — kaže Lenjin — ... Bankovni kapital — dakle kapital u novčanom obliku — koji je na taj način u stvari pretvoren u industrijski kapital ja nazivam finansijskim kapitalom...” Međutim, Lenjin odmah dodaje: „Ova definicija je nepotpuna ukoliko se u njoj ne ukazuje na jedan od najvažnijih momenata, naime: na toliko porast koncentracije proizvodnje i kapitala da koncentracija dovodi i da je dovela do monopola... Koncentracija proizvodnje; stapanje ili srastanje banaka sa industrijom — to je istorija postanka finansijskog kapitala i sadržaj tog pojma.” (Podvukao N.P.)

²⁹ U vezi sa tim videti Suzanne de Brunhot, *La Politique monétaire*, 1973. str. 113. i dalje.

Dakle, finansijski kapital označava proces stapanja industrijskog i bankovnog kapitala, ali daje novu i veoma važnu ulogu bankovnom kapitalu i kružnom toku novčanog kapitala. Međutim, to *nikako ne implicira da se stapanje obavezno vrši pod okriljem bankovnog kapitala i u znaku dominacije banaka nad industrijom*. To bi bio slučaj kada bi se finansijski kapital poistovećivao sa bankovnim kapitalom. Takva konfuzija je veoma opasna i izaziva sledeće dve posledice:

a) Oni koji kleveću lenjinističku teoriju o imperijalizmu, smatraju da se ona nije potvrdila, jer će industrija, zahvaljujući samofinansiranju, „ubuduće” izbeći kontrolu banaka.³⁰ Brkanje finansijskog sa bankovnim kapitalom dovodi do toga da se Lenjinu ne samo pripisuje shvatanje po kome se monopolistički proces odvija pod neizbežnim okriljem banaka, već se potcenjuje aktivna i odlučujuća uloga koju bankovni kapital igra u procesu stapanja, čak i kada se on vrši pod okriljem industrijskog kapitala. To je očigledno ako finansijski kapital shvatimo kao način delovanja „ukupnog” industrijskog i bankovnog kapitala;

b) Toj konfuziji takođe podležu marksistički autori: oni su izgradili takvu periodizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, u kojoj kapital — zavisno od raznih faza — ima vladajuću ulogu u ukupnoj reprodukciji društvenog kapitala. Najpre dolazi trgovinski kapital, zatim industrijski kapital i, najзад, bankovni kapital koji se *na neki način poistovećuje sa finansijskim kapitalom*. Pored napomena koje smo u vezi sa tim izneli, naglasimo da to shvatanje, s jedne strane, dovodi do zamagljivanja periodizacije kapitalizma na faze (upravo se tu javlja lažna dilema: „da li je kapitalizam od samog početka bio imperijalistički” i u čemu se „drevni imperijalizam” razlikuje od „neoimperijalizma”); s druge strane (što nas ovde posebno zanima), to shvatanje neminovno daje dominantnu ulogu bankovnom kapitalu u procesu stapanja monopolističkog kapitalizma.³¹

³⁰ Pored ostalih, J. Meynaud, *L'Europe des affaires*, 1967, str. 111 i dalje. U stvari, to je stav svih buržoaskih autora.

³¹ „Imperijalizam, sa svojim specifičnim obeležjima kao što su izvoz kapitala i podela sveta, poistovećuje se sa internacionalizacijom kapitala u specifičnoj ulozi koju igra novčani kapital. Otuda današnja

Prema tome, tokom celog ciklusa *proširene reprodukcije* kapitalizma, uključivši imperijalistički stadij, reprodukciju ukupnog društvenog kapitala određuje kružni tok proizvodnog kapitala, jedinog koji stvara višak vrednosti. Ali to nikako ne znači da u konkretnoj društvenoj formaciji baš taj deo kapitala ima vodeću ulogu u ekonomiji i da, zavisno od prilika, ostvaruje političku hegemoniju (to važi za bilo koji stadij i za bilo koju fazu).

Ove napomene u potpunosti vrede za imperijalistički stadij, a naročito za monopolistički industrijski i bankovni kapital. Zavisno od konkretnih formacija, fazâ i sticaja okolnosti, proces stapanja i njegovog delovanje u reprodukciji mogu se odvijati pod okriljem i ekonomskim rukovodstvom bilo samo industrijskog kapitala (primer SAD), bilo bankovnog kapitala (klasičan je slučaj Nemačke) u njihovoj borbi za raspodelu viška vrednosti.

U Francuskoj se taj proces dugo odvijao pod okriljem bankovnog kapitala i bio je izložen njegovoj dominantnoj ekonomskoj ulozi: taj bankovni kapital je, za razliku od nemačkog kapitala, zadržao spekulativni karakter, te je bio neodlučan kada se radilo o industrijskim investicijama. Naime, u Francuskoj je došlo do zaostajanja kako industrijalizacije, tako i procesa stapanja monopolističkog kapitalizma. Otuda i tipična obeležja tog procesa: veoma dugo se odvijao divergentan proces stapanja (unutar određenih delova kapitala dolazilo je do *relativno* izolovane koncentracije i centralizacije) da bi posle krize iz 1929. godine bankarska centralizacija postala snažnija od industrijske koncentracije.³² Još i danas tri najveće francuske banke ulaze među deset najkrupnijih svetskih neame-

prevlast međunarodnog finansijskog kapitala, prevlast banaka, finansijskog tržišta...“ Chr. Palloix, *Internationalisation du capital et Stratégie des firmes multinationales*, 1973. Videti od istog autora *L'économie mondiale capitaliste*, *op. cit.*, razne članke koje je objavio G. Dhoquois itd. Ukazujem, međutim, da je Chr. Palloix u drugim analizama shvatio finansijski kapital kao proces ujedinjavanja industrijskog i bankovnog kapitala.

³² J. Houssiaux, *Le Pouvoir du monopole, essai sur les structures industrielles du capitalisme contemporain*, 1958; B. Gille, *La Concentration économique*, u knjizi *la France et les Français*, izd. Pléiade, 1972. itd.

ričkih banaka (BNP* zauzima četvrto mesto, *Credit lyonnais* je na petom mestu, *Société Générale* — na desetem mestu). Međutim, najveća francuska firma — Reno (Renault) na lestvici najkrupnijih neameričkih industrijskih firmi zauzima tek osamnaesto mesto, dok druga firma — *Rhône-Poulenc* — dolazi na dvadeset sedmo mesto, a treća firma — *Compagnie Française des Pétroles* se nalazi tek na trideset drugom mestu.

Poslednjih godina, doduše, prisustvujemo ubrzanju procesa stapanja, mada stepen koncentracije francuske industrije ostaje (u okviru EEZ) slabiji od stepena koncentracije britanske, nemačke, holandske i belgijske industrije. To ubrzanje se sada vrši pod okriljem *industrijskog monopolističkog kapitala* (videti peti, a naročito šesti privredni plan), ali u privredi, gde bankovni monopolistički kapital, uprkos napretku grupâ poput *Suez* i *Banque de Paris et des Pays-Bas*, još zadržava izrazito spekulativni karakter. Posebnu ulogu špekulisanja nekretninama u Francuskoj možemo shvatiti samo u sklopu te strategije bankovnog monopolističkog kapitala. Time se, između ostalog, objašnjava što je tendencija ka „integrisanoj proizvodnji“ manje razvijena no u drugim imperijalističkim metropolama. I to uprkos činjenici da je Francuska stupila u sadašnju fazu monopolističkog kapitalizma pod dejstvom internacionalizacije kapitalističkih odnosa i pod okriljem industrijskog monopolističkog kapitala. Uprkos značajnim promenama, još uvek veoma veliki značaj imaju berzanske operacije, klasični holdinzi i obično participiranje u grupama koje se bave veoma raznovrsnim delatnostima.³³

Te ekonomske protivrečnosti dovode, zavisno od konkretnih formacija i od trenutaka procesa, do intenzivnih borbi između industrijskog monopolističkog kapitala i bankovnog kapitala, do borbi koje su usredsređene na političku hegemoniju: očigledno je da degolizam i evolucije režima u Francuskoj, uključivši i evoluciju za vreme Pompidua, možemo objasniti samo ako istovremeno imamo u vidu monopolistički kapi-

* BNP (Banque Nationale de Paris) — Pariska nacionalna banka (Prim. prev.).

³³ Y. Morvan, *op. cit.*, str. 269, a posebno J. Bouvier, *Un siècle de banque française*, *op. cit.*

tal i njegovu hegemoniju, intenzivnu borbu koja se u okviru političke hegemonije vodi između pojedinih delova monopolističkog kapitala.

Dakle, prethodne napomene važe i za sadašnju fazu imperijalizma i monopolističkog kapitalizma: kao što monopolističko-kapitalistički *stadij* ne mora implicirati dominaciju i hegemoniju bankovnog monopolističkog kapitala, tako ni sadašnja *faza* ne mora implicirati dominaciju i hegemoniju industrijskog monopolističkog kapitala. Utvrdili smo da u toj fazi dolazi do preobražaja u odnosima proizvodnje i u društvenoj podeli rada. Međutim, to nikako ne znači da se ta faza razlikuje od prethodnih po tome što u njoj mora doći do pomeranja dominacije i hegemonije u pravcu industrijskog monopolističkog kapitala.

Najzad, protivrečnosti oko raspodele viška vrednosti uvode u igru i *trgovinski kapital*. Iako kod tog kapitala zapažamo izrazitu tendenciju potčinjavanja industrijskim monopolima koji često poseduju sopstvene mreže za distribuciju, ipak se može zaključiti da na taj kapital utiče svojevrstan ciklus koncentracije (monopoli distribucije, mreže velikih robnih kuća itd.): taj ciklus, u okviru finansijskog kapitala, stvara protivrečnosti između industrijskog, bankovnog i trgovinskog kapitala. Što se tiče ovog poslednjeg, možemo izneti sledeću opštu pretpostavku koja se tiče imperijalističkog stadija, posebno sadašnje njegove faze: zakon tendencijskog pada profitne stope, koji utiče na sav društveni kapital, kao i autonomizacija industrijskog od trgovinskog kapitala (posebno ako se ima u vidu monopolistički položaj industrijskog kapitala na tržištu), dovode do *karakteristične potčinjenosti* trgovinskog kapitala u procesu stvaranja finansijskog kapitala. Ako se trgovinski kapital tako ponaša u međumonomolističkim protivrečnostima, on ne može biti ni ekonomski nosilac, niti vršiti političku hegemoniju. Uostalom, on je tu ulogu imao samo u nekim trenucima prelaska u kapitalizam, a mnogo ređe u doba konkretnog kapitalizma.

II

Međumonomolističke protivrečnosti u okviru monopolističke buržoazije takođe se tiču:

a) *protivrečnosti između industrijskih monopola*. Te protivrečnosti se najpre ispoljavaju u konkurenciji za osvajanje i kontrolu tržišta, i to u meri u kojoj monopolizam ne prigušuje tržišnu konkurenciju, niti ikada dovodi do savršene podele tržišta. Ali te protivrečnosti imaju i druge oblike: vodi se stalna borba za obezbeđivanje finansiranja iz javnih sredstava, za sticanje podrške države, za apsorbovanje srednjeg kapitala i za pripajanje individualnih kapitala, za investiranje u najrentabilnije grane i sektore, za korišćenje tehnoloških inovacija itd.;

b) *protivrečnosti između bankarskih monopola*: borba se vodi za kontrolu finansijskog tržišta, za što brži i rentabilniji obrt novčanog kapitala koji poseduju ti monopoli, za prisvajanje najvećeg dela kolača u finansijskim i monetarnim špekulacijama itd.;

c) najzad, *protivrečnosti koje prožimaju razne kapitale, ujedinjene i koncentrisane u raznim oblicima*, u oblicima koji često podrazumevaju različite stupnjeve ekonomskog vlasništva, neravnomerno raspoređenog među te monopole, kao i različita, relativno nepovezana prava koja se ipak nalaze pod jedinstvenim rukovodstvom. Drugim rečima — na tome nikada nije dovoljno insistirati — protivrečnosti monopolističkog kapitala se ne ispoljavaju samo kao „međumonomolističke” protivrečnosti, tj. kao protivrečnosti između monopola (pri čemu se monopoli shvataju kao integrisani entiteti), već *istovremeno prožimaju svaki monopol*. To se osobito jasno vidi kod stvarnih *finansijskih grupa*. Iako predstavljaju razvijen oblik „ujedinjavanja” industrijskog i bankovnog kapitala, one istovremeno *u sebi* reprodukuju protivrečnosti tako ujedinjenih kapitala.

Dakle, ove analize jasno pokazuju da monopolistički kapital, oblik autonomne „egzistencije” kapitala u procesu *finansijskog kapitala*, ne predstavlja deo buržoazije u onom smislu u kome to važi za stvarni industrijski kapital, za bankovni i trgovinski kapital. Za nas je ovde od izuzetnog značaja da je reč o takvom delu kapitalističke klase (monopolistički kapital),

koji je prožet mnogo ozbiljnijim i težim protivrečnostima i pukotinama no što su one koje prožimaju ostale delove buržoazije. A sve to zato što monopolistički kapital u sebi reprodukuje protivrečnosti koje postoje između tih delova. To je izuzetno značajan zaključak za izučavanje sadašnje uloge države.

Ovo utoliko pre što se te protivrečnosti mogu sagledati samo ako se vodi računa o složenoj zavisnosti domaće buržoazije od vladajućeg imperijalističkog kapitala, kao i o tome da se te protivrečnosti reprodukuju u njenom krilu. Internacionalizacija kapitalističkih odnosa izaziva čitav niz strateških suprotstavljanja domaće buržoazije metropolâ; te metropole, pak, ne moraju biti u istom stepenu zavisnosti od vladajućeg imperijalističkog kapitala, koji važi za njihove sastavne delove. To se upravo odnosi na suprotstavljanje koje, na polju nacionalne privrede, postoji između monopolističkog kapitala, orijentisanog na strategiju međunarodne ekspanzije, i monopolističkog kapitala, usmerenog na strategiju ograničene ekspanzije. Suprotstavljanje je pod degolizmom dobilo presudan značaj. Ovde nas zanima upravo pojava da monopolistički kapitalizam, orijentisan na strategiju međunarodne ekspanzije, često dolazi u najoštrij sukob sa vladajućim imperijalističkim kapitalom.

4. Protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala

U stadiju monopolističkog kapitalizma i zavisno od njegovih faza, protivrečnosti u okviru samog monopolističkog kapitala nadovezuju se na protivrečnosti koje u okviru buržoazije kao klase, postoje između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala.

I

Potrebno je da se najpre razjasnimo oko izraza koji upotrebljavam. To se, pre svega, odnosi na tradicionalne izraze kao što su *krupan* i *srednji* kapital. Ti izrazi imaju deskriptivnu vrednost, jer nas upućuju na rigorozne analize monopolističkog kapitalizma. Me-

đutim, upravo zbog svoje nepreciznosti oni mogu dovesti do teških političkih grešaka koje upravo danas i konstatujemo.

Ovi izrazi spadaju u kategoriju „veličina”. Stoga ih možemo prihvatiti kao nešto što nas upućuje na neposredno vidljive i merljive empirijske kriterije („obim” preduzeća, broj zaposlenih radnika itd.). Međutim, sve su to samo posledice i sasvim relativni pokazatelji razlike koja postoji između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala. Ali tu je reč o nečem još ozbiljnijem: ti izrazi mogu dovesti do protivrečnih i isto tako pogrešnih analiza, jer nam sugeriraju postojanje *stepenaste i homogene lestvice* u raspodeli raznih kapitala, tj. sugeriraju postojanje jednolinijskog i stalnog procesa reprodukcije i oplodavanja kapitala:

a) s jedne strane se zamagljuje demarkaciona linija i specifične protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, i to tako što se pretpostavlja da postoji postepena i jednoobrazna linija prelaska kada su u pitanju razni delovi kapitala. Tako se stvara mitska slika buržoazije kao integrisanog totaliteta, organizovanog u kontinuirane stupnjeve; najzad, shvatajući proces reprodukcije kao vremenski i prostorno homogen, počeli bismo da osporavamo svaki naučni status pojmovima monopolistički i nemonopolistički kapital. Što se tiče buržoazije u monopolističkom stadiju, bavili bismo se samo apstraktnom analizom koja operiše sa pojmovima „industrijski i bankovni kapital”, pri čemu bi finansijski kapital apstraktno označavao njihovo „ujedinjavanje” koje predstavlja jednoobrazan i stalan proces. U tom kontekstu postaje suvišna čak i upotreba izraza — krupan i srednji kapital;

b) s druge strane, zamagljuje se i klasne demarkacione linije između kapitala, tj. *buržoazije* i *sitne* manufakturne i zanatske *proizvodnje*, što se postiže nedozvoljenim uvođenjem izraza *sitan* kapital u tu lestvicu veličine, izraza koji obuhvata sitnu buržoaziju. Zadržava se izraz „krupan kapital”, kojim se označava monopolistički kapital na koji se, u stvari, svodi buržoazija. Izraz „*nemonopolistički slojevi*” se, pak, koristi da bi se u njega uključili — u liniji kontinuiteta — „srednji kapital”, tj. ostatak buržoazije i „sitan kapital”, tj. sitna buržoazija. Pri tome se daje na zna-

nje da sve što nije „krupan kapital“ ne pripada više buržoaziji. Otuda se smatra da između srednjeg i krupnog kapitala postoje iste protivrečnosti kao između sitne buržoazije i buržoazije. Zbog toga bi srednji kapital pružao iste mogućnosti saveza sa radničkom klasom, kao što je to slučaj sa sitnom buržoazijom. Razume se; u takvim stavovima ćemo prepoznati sadašnju političku liniju KP Francuske u pogledu antimonopolističkog saveza. Ali tu teorijsku zbrku nalazimo i kod drugih pisaca. Tako A. Granu (Granou), bez ikakvog kolebanja, ovim rečima izvlači „srednju buržoaziju“ iz buržoazije: „Buržoazija treba da bude sigurna u bezrezervnu podršku svih slojeva sitne i srednje buržoazije“.³⁴ Eto mita o jedinstvu „sitnih i srednjih preduzeća“ (SSP)! U stvari, to je samo jedan od načina na koji nemonopolistički kapital potčinjava sitnu buržoaziju, oslanjajući se na nju u svojoj borbi protiv monopolističkog kapitala i stvarajući iluziju o zajedništvu interesa. Ovde valja samo podsetiti na činjenicu da u Francuskoj „sindikati“ SSP okuplja „preduzeća“ koja imaju do 300 zaposlenih!³⁵

Ukratko, upotreba izraza povezanih sa stepenastom i jednoobraznom lestvicom takođe može prikrivati razliku koja, u okviru buržoazije, postoji između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala; koristeći izraz „sitan kapital“, uklanjamo i klasnu barijeru između kapitala i sitne buržoazije.

Nastavljajući istom teorijskom linijom, možemo ići još dalje: tako se tvrdi da protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, koje u okviru buržoazije postoje sa obe strane demarkacione linije, obuhvataju određene celine, razvrstane po svojoj veličini i obimu. Tako bismo mogli utvrđivati postojanje protivrečnosti između *krupnih* i *sitnih* monopola, odnosno protivrečnosti koje, u okviru nemono-

³⁴ *Les Temps Modernes*, januar 1973, str. 1215.

³⁵ P. Bleton, *Le capitalisme français*, 1966, str. 84. Ovde se sasvim lepo vidi kako poistovećivanje nemonopolističkog kapitala sa sitnom buržoazijom (sa malim i srednjim preduzećima — MSP), koje u slučaju „antimonopolističke strategije“ dovodi do desnog oportunitizma, može isto tako dovesti i do levog oportunitizma; to poistovećivanje može dovesti do toga da se pod *sitnim kapitalom* podrazumeva sitna buržoazija kao sastavni deo nemonopolističkog (bužoaskog) kapitala; otuda se *a priori* isključuju mogućnosti saveza sa narodnim snagama koje, u određenim okolnostima, može predstavljati ta sitna buržoazija.

polističkog kapitala, postoje između preduzeća, i to po osnovu njihovog obima i veličine.

U vezi razlike između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, valja reći sledeće:

1. Koncentracija i centralizacija kapitala dovode do stalnog procesa. Iz toga proizilazi da su *promenljive* i *relevantne* granice koje postoje između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala. One zavise od *faze* monopolističkog kapitalizma i od njegovih *konkretnih oblika* — po granama, sektorima itd. — u datoj društvenoj formaciji. U stvari, nemonopolistički kapital zavisi od stadija konkurentskog kapitalizma, ali onakvog kakav on deluje u formaciji kojom dominira monopolistički kapitalizam; međutim, dolazi do *preobražaja samog* tog delovanja, i to upravo pod dejstvom dominacije monopolističkog kapitalizma. Nije, dakle, reč o prostom „zajedničkom bitisanju“ dva hermetički zatvorena sektora. Kriteriji određenja nemonopolističkog kapitala uvek su *u vezi* sa monopolističkim kapitalom i njegovim karakteristikama u određenoj fazi: ti kriteriji nisu organski svojstveni konkurentskom kapitalizmu, onakvom kakav je mogao delovati pre prevlasti monopolističkog kapitalizma.

A sada se vratimo nekim od brojnih pokazatelja-posledica, o čemu je već bilo reči u analizi koncentracije kapitala: organski sastav kapitala je znatno niži kada je u pitanju nemonopolistički kapital u kome ne dolazi do jasnog izražaja pomeranje težišta u pravcu intenzivne eksploatacije rada (relativan višak vrednosti). Ali budući da se reprodukcija nemonopolističkog kapitala događa u opštim uslovima monopolističkog kapitalizma, ne bi trebalo smatrati da je nemonopolistički kapital i dalje nalik na onaj koji je postojao u stadiju konkurentskog kapitalizma: ako izvesne razlike *u odnosu* na monopolistički kapital još postoje, ipak intenzivna eksploatacija rada putem povećanja proizvodnosti rada i tehnoloških inovacija deluje i na nemonopolistički kapital. Šta više: pošto nemonopolistički kapital ne uspeva da proširi svoje ekonomsko vlasništvo na podružljavanje procesa rada, njegove proizvodne jedinice se najčešće ograničavaju samo na jednu privrednu granu. Ali to nije opšta pojava, jer to

podruštvljanje često zahvata i sam taj kapital koji se ponekad može proširiti na više grana. Najzad, nemonopolistički kapital ne predstavlja onu vrstu ujedinjavanja industrijskog i novčanog kapitala, karakterističnu za monopolistički kapital. Šta više, čak i kada imamo posla sa industrijskim kapitalom, moramo znati da se on ne ispoljava u hermetičkom obliku, jer se pravni oblik akcionarskog društva proširuje i na sam nemonopolistički kapital.

2. Osnova razlike između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala leži u specifičnim odnosima proizvodnje koji, povezani sa procesom rada, karakterišu ove dve celine kapitala. Da budemo što podrobniji: kada je u pitanju proizvodni kapital, iako u celoj društvenoj formaciji raste međuzavisnost procesa rada, nemonopolističkom kapitalu ne polazi za rukom da njihovu integraciju podvede pod isto ekonomsko vlasništvo, te se, opšte uzev, njegove proizvodne jedinice ograničavaju na određen proces rada ili na niz zao kruženih procesa. Što se tiče odnosa između ekonomskog vlasništva i državnine, nema odvajanja karakterističnog za monopolistički kapital: ekonomsko vlasništvo i državnina se skoro u potpunosti poklapaju. Pa i samo pravno vlasništvo najčešće se podudara sa ekonomskim vlasništvom. U poređenju sa distinktivnim obeležjima monopolističkog kapitala, ta obeležja postaju nekako urođena: njih ne treba tumačiti imajući u vidu lik individualnog preduzetnika iz perioda konkurentnog kapitalizma.

II

Odnosi i protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala zavise, dakle, od konkretnih oblika faza kroz koje (u okviru društvenih formacija) prolazi monopolistički kapitalizam: oni su tesno povezani sa oblicima koje poprimaju protivrečne posledice *disolucije-konzervacije* koju vladavina nemonopolističkog kapitalizma nameće konkurentskom kapitalizmu, tj. nemonopolističkom kapitalu. Tokom faza prelaska i konsolidacije, posledice konzervacije odnose prevagu nad posledicama disolucije, dok se u sa-

dašnjoj fazi težište očigledno pomera u pravcu posledica disolucije.

Međutim, prevlast posledica disolucije u sadašnjoj fazi ne znači da dolazi do radikalnog eliminisanja nemonopolističkog kapitala putem njegovog prostog i jednostavnog apsorbovanja i asimilacije u monopolistički kapital: ta disolucija se ne odvija putem formalne eksproprijacije nemonopolističkog kapitala. To možemo formulisati tako što ćemo reći da su te posledice disolucije u savršenom skladu ne samo sa „održavanjem” „preobraženog” sektora nemonopolističkog kapitala — sekundarne posledice konzervacije — već i sa novim vidom reprodukcije tog sektora. Dodatna globalna akumulacija kapitala, koju vrši monopolistički kapital i njegova dominantna uloga u oplođavanju kapitala, omogućavaju nemonopolističkom kapitalu da zadrži određenu akumulaciju. To se, pored ostalog, očituje u činjenici da brojna preduzeća nemonopolističkog kapitala ostvaruju visoku profitnu stopu, ponekad čak i višu od stope koju postiže monopolistički kapital. Doduše, nejednakosti profitnih stopa, kako između tih preduzeća, tako i vremenski posmatrano, izražene su no kada je reč o monopolističkom kapitalu.³⁶

Ovo je, pre svega, povezano sa nizom ekonomskih razloga koji dokazuju korisnost (za monopolistički kapital) — a) održavanja i b) reprodukcije ograničenog sektora nemonopolističkog kapitala:

1) taj nemonopolistički kapital je koristan: on za određeno vreme zauzima sektore čija je rentabilnost slaba, te dozvoljava monopolističkom kapitalu da bira trenutak svog širenja, vodeći pri tome računa o nužnoj selektivnosti svojih investicija u uslovima tendencijskog pada profitne stope i o neravnomernosti tendencije izjednačavanja profitnih stopa;

2) monopolistički kapital često ostavlja nemonopolističkom kapitalu mogućnost da istražuje nove sektore proizvodnje; on interveniše samo da bi smanjio rizik: to je, u izvesnoj meri, bio slučaj sa elektronikom i informatikom u SAD i Japanu;

3) nemonopolistički kapital omogućuje monopolističkom kapitalu da uz najniže troškove dođe do

³⁶ J. Parent, *La Concentration industrielle*, 1970, str. 172. i dalje.

tehnoloških inovacija; monopolistički kapital ne mora da finansira sve što je vezano za izradu tehnoloških inovacija: mnoge inovacije potiču od nemonopolističkog kapitala koji nije u stanju da ih sam primeni, već ih u obliku patenata isporučuje monopolističkom kapitalu. Klasičan je primer kompanije Junajted stil (*United Steel*), džinovskog monopola koji dominira metalurgijom u SAD i koji u tu granu skoro da nije uveo nijednu tehnološku inovaciju, već se domogao inovacija sitnih firmi;

4) nemonopolistički kapital je koristan zbog dispariteta tržišta rada i zbog niske proizvodnosti rada. On u prvo vreme prima i „usisava“ nekvalifikovane radnike koji beže sa sela ili su proizvod proletarijata tradicionalne sitne buržoazije. U tom slučaju nemonopolistički kapital nastupa kao *predajnik* (relej) u procesu potčinjavanja radne snage monopolističkom kapitalu;

5) nemonopolistički kapital je, najzad i posebno, koristan u okviru integrisane proizvodnje: ovo se odnosi na drugostepene poslove koji se ne mogu uklopiti u neprekinut tok velikih serija, što ih izbacuju složene proizvodne jedinice. To je recimo, slučaj sa „dopunskim delovima“ u proizvodnji automobila;

6) i naposljetku, nemonopolistički kapital je koristan i prilikom utvrđivanja cena: usled niže proizvodnosti rada, proizvodni troškovi su, opšte uzev, viši kada je u pitanju nemonopolistički kapital; otuda monopolistički kapital svoje monopolističke cene može odrediti na osnovu cena nemonopolističkog kapitala, te tako prikrivati svoj višak profita.

Ovi primeri su sasvim dovoljni. Ipak se valja podsetiti da pored toga što je održavanje nemonopolističkog kapitala od koristi za monopolistički kapital, postojanje onog prvog je isto tako posledica činjenice da se konkurentski kapitalizam stalno reprodukuje pod dominacijom monopolističkog kapitala. Pred nama se odvija proces stalnog i „spontanog“ nastajanja novih nemonopolističkih kapitala *uporedo* sa stalnim raspadanjem starih kapitala. Reč je o dva *stadija* — o konkurentskom i monopolističkom kapitalizmu — *istog kapitalističkog načina proizvodnje*. Efekti disolucije jednog od tih stadija na drugi ispoljavaju se na

isti način samo u periodizaciji različitih načina proizvodnje: taj nemonopolistički kapital nije prost oblik koji se održava i konzervira, kao što je to slučaj sa feudalnim oblicima u kapitalizmu, već je oblik koji se reprodukuje pod dominacijom monopolističkog kapitalizma. Otuda je stopa ekspanzije vrlo često visoka upravo u onim sektorima u kojima se odvija karakteristična reprodukcija nemonopolističkog kapitala, tj. u sektorima gde broj novih nemonopolističkih preduzeća prevazilazi broj eliminisanih preduzeća iste vrste. U Francuskoj je to slučaj sa industrijom gume i plastičnih masa, industrijom elektroopreme itd. Sve u svemu, potpuno su pogrešne one sadašnje analize francuskog društva, koje polaze od netačne predstave o „dualističkom društvu“ zavisnih zemalja. Naime, te analize otkrivaju „*dva sektora*“: *s jedne strane* se nalazi „*zaostao*“, „*nazadan*“, „*tradicionalan*“ itd. sektor (sektor malih i sitnih preduzeća — MSP), a *na drugoj strani* „*moderan*“, „*avangardan*“ sektor (monopolistički sektor). Međutim, oba ta sektora pripadaju *istoj strukturi* proširene reprodukcije monopolističkog kapitala.

Ipak, svi ti razlozi apsolutno nisu dovoljni da bi se samo pomoću njih objasnili sadašnja postojanost nemonopolističkog kapitala i činjenica da se dejstva disolucije ispoljavaju posredno (naročito danas), tj. kroz zavisnost nemonopolističkog od monopolističkog kapitala, a ne neposredno kroz čisto i jednostavno apsorbovanje i likvidaciju. *U stvari, ritmovi i konkretni vidovi procesa koncentracije vrlo mnogo zavise od političkih borbi koje se odvijaju u društvenoj formaciji i posebno od oblika koje u toj formaciji ima glavna protivrečnost.*

Ako posmatramo istoriju odnosâ između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala u imperijalističkim metropolama, utvrdićemo da monopolistički kapital, suočen sa usponom borbi narodnih masa i sa otporom koji mu pruža nemonopolistički kapital, pribegava selektivnoj strategiji posrednih oblika potčinjavanja nemonopolističkog kapitala. Da bi se izbeglo nastajanje ozbiljnijih pukotina u bloku na vlasti prema kome stoji potčinjene klase, koristi se ta strategija čiji je cilj ograničavanje političko-ideoloških trzavica. Sadašnji oblici zavisnosti se prepliću — kako su is-

pravno zapazili Svizi i Baran³⁷ — sa oblicima „divljačkog” apsorbovanja i likvidacije nemonopolističkog kapitala, sa oblicima karakterističnim naročito za prvu fazu monopolističkog kapitalizma, sa oblicima koji su usadili verovanje da je reč o čistom i jednostavnom eliminisanju nemonopolističkog kapitala, i to o eliminisanju koje će se brzo obaviti. Te promene strategije (zakoni protiv trustova u SAD predstavljaju samo jedan od vidova tih promena) valja tumačiti kao ustupke koje, u okviru bloka na vlasti, monopolistički kapital daje nemonopolističkom kapitalu. Iako ni izdaleka ne odgovara načinu njihove ideološke prezentacije, realnost tih ustupaka je nepobitna.

Međutim, valja objasniti osnovni značaj tih strateških ustupaka: njih ne smemo shvatiti apstraktno i statički, već upravo u sklopu opšte koncentracije kapitala. Razume se, oni ne znače „zaustavljanje” ili „nazadovanje” procesa stapanja kapitala, niti — u sadašnjem i statičkom smislu — predstavljaju pozitivne mere „u korist” nemonopolističkih kapitala. To nisu ni stvarne mere za očuvanje ekonomsko-političke autonomije nemonopolističkog u odnosu na monopolistički kapital. Suštinski gledano, ti ustupci se tiču ritma (ubrzanje, usporavanje, privremene „pauze”) i oblika, dakle toka procesa koncentracije³⁸ te deluju i na podelu globalnog viška vrednosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala (na podelu kolača). Na primer, monopolistički kapital ipak često daje određene ustupke nemonopolističkom kapitalu. To se, pored ostalog, ogleda u sporijem i redovitijem ritmu koncentracije, u tome da više dolazi do zavisnosti, a manje do čistog i jednostavnog eliminisanja i apsorbovanja. Strogo uzev, to nisu „pozitivni” ustupci nemonopolističkom kapitalu (ti ustupci se ne mogu apstraktno meriti; osim toga, uvek se vrši koncentracija). Pa ipak, reč je o vidu ustupaka koje monopolistički kapital daje nemonopolističkom. Ti ustupci su pozitivni u kontekstu odnosa snaga: naime, dejstva procesa koncen-

³⁷ *Le capitalisme monopoliste, op. cit.*, str. 62.

³⁸ Podsećam da, posmatrane u istorijskoj stvarnosti, koncentracija i centralizacija kapitala ne mogu nikako biti smatrane postepenim, jednodimenzionalnim i homogenim procesom. Taj proces može čak ispoljiti relativno opadanje u razdobljima koja su, po pravilu, dosta kratkotrajna.

tracije nisu tako negativna po nemonopolistički kapital, kao što bi bila bez tih ustupaka.

Pripremne diskusije za donošenje šestog privrednog plana u Francuskoj predstavljaju karakterističan primer te strategije koja se stvara posredstvom države kao odlučujućeg činioca organizovanja hegemonije. Krupan „modernistički” monopolistički kapital CNPF* koji dominira Komisijom za industriju šestog plana preporučivao je „japanski” ritam ekspanzije i rasta po godišnjoj stopi od oko 7,5 do 8%. Kao što ispravno podvlači M. Boske, jedna od posledica toga bilo je „zatvaranje na hiljade malih i srednjih preduzeća”. Ali ti predlozi su, s druge strane, bili u skladu sa ofanzivom monopolističkog kapitala protiv nemonopolističkog. Međutim, država je zadržala ritam rasta od oko 6% godišnje: razlog tome ne treba tražiti samo u strahu od reagovanja radničke klase na negativne posledice koje bi po nju imao predloženi ritam, već i u ustupku koji je pružen malim i srednjim preduzećima, tj. nemonopolističkom kapitalu. Zna se da je osobito živa rasprava bila vođena između CNPF i malih i srednjih preduzeća (MSP).³⁹ Ali to nikako ne znači da je šesti plan zaustavio dezintegraciju nemonopolističkog kapitala. Naprotiv!

Ove napomene su bitne ako želimo sagledati putanju procesa koncentracije, i to prema fazama monopolističkog kapitalizma i konkretnim društvenim formacijama, kao i stvarne odnose između raznih delova buržoazije. Pogrešno je tvrditi da se svi oblici postojanja i održavanja nemonopolističkog kapitala mogu objasniti činjenicom da se oni savršeno uklapaju u trenutne ekonomske interese monopolističkog kapitala ili da ti oblici postoje samo u onoj meri u kojoj bi bili ekonomski korisni za monopolistički kapital. Prihvati takvo shvatanje, značilo bi ići direktno na ruku buržoaskim ekonomistima koji govore o toj postojanosti kada se pozivaju na urođene „tehno-ekonomske granice” procesa koncentracije. Ne treba zaboravljati da se uvek radi o političkom odnosu snaga u okviru same buržoazije, suočene sa borbom radničke klase (glavna protivrečnost). Modaliteti i ritam procesa kon-

* CNPF (Confederation Nationale du Patronat Français) — Nacionalna konfederacija francuskih poslodavaca. (Prim. prev.).

³⁹ M. Bosquet, *Critique du capitalisme quotidien*, 1973, str. 122. i dalje.

centracije koje uočavamo u postojanosti nemonopolističkog kapitala, često predstavljaju samo strateške mere u službi *političkog interesa* monopolističkog kapitala, osiguravajući mu *političku hegemoniju* nad ukupnom buržoazijom i održavajući političku koheziju bloka na vlasti u *odnosu na radničku klasu*. Taj odnos, pored ostalog, objašnjava i neusklađenosti — „napredovanja” ili „nazadovanja” — procesa koncentracije u raznim društvenim formacijama. Dugogodišnje zaostajanje Francuske u tom pogledu, ne može se potpuno objasniti strukturalnim „ekonomskim” slabostima francuskog kapitalizma: bolje reći, ono što se smatra „slabošću” francuskog monopolističkog kapitala nije neko njegovo urođeno obeležje, već je upravo proizvod *odnosa snaga*. Ta slabost nas upućuje upravo na poseban ustupak koji je francuski monopolistički kapital, zbog političkih razloga povezanih sa borbom radničke klase, morao da čini nemonopolističkom kapitalu, ali do nedavno i sitnoj buržoaziji.

Ove napomene nam omogućuju da produbimo pitanje odnosâ između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala u sadašnjoj fazi, kada posledice disolucije nemonopolističkog kapitala odnose prevagu nad posledicama njegove konzervacije. Te posledice disolucije se, u suštini, uvek ostvaruju uporedo sa oblicima pravne apsorpcije posredstvom formalne eksproprijacije (stečaj), kao i putem posrednih i brojnih oblika zavisnosti nemonopolističkog kapitala od monopolističkog. Često se pod plaštom održavanja autonomnog pravnog vlasništva nemonopolističkog kapitala odvija zelenaško kupovanje svih ili pojedinih prava koja proističu iz ekonomskog vlasništva. Kroz brojne ugovore o zakupu, monopolistički kapital ostavlja nemonopolističkom kapitalu samo minimalna prava korišćenja sredstava rada i upotrebe resursa preduzeća koje ovaj potonji ima u formalnom vlasništvu.

Ako se ima u vidu da monopolistički kapital u *sadašnjoj fazi* vrši podružljavanje procesâ rada, da upravlja i rukovodi celinom tih procesa, onda izlazi da se taj trend još više razvija. Već smo videli da jednu od posledica takvog stanja otkrivamo u integrisanoj proizvodnji i u stvaranju složenih proizvodnih jedinica koje se nalaze u vlasništvu i posedu krupnog kapitala. *Ali novi oblici društvene podele rada nikako se ne*

zadržavaju u granicama tih jedinica. U stvari, pored onoga što se dešava sa ekonomskim vlasništvom, sada konstatujemo da upravljanje, pa i samo rukovođenje procesom rada u „preduzeću” nemonopolističkog kapitala, postepeno izmiču ovome i prelaze u ruke monopolističkog kapitala. Dakle, monopolistički kapital postepeno prisvaja sva (ili bar neka) prava koja proističu iz *državine*. To se odvija na više načina: monopolistički kapital nameće celom procesu rada standardizaciju osnovnih proizvoda, normi i organizacije rada; stvara se tehnološka zavisnost nemonopolističkog od monopolističkog kapitala (patenti i licence), vrši se potčinjavanje nemonopolističkog kapitala takvoj društvenoj podeli rada, koja ga pretežno locira u sektore sa slabom proizvodnošću i nižom tehnologijom itd. Nekorisno je, uostalom, naglašavati činjenicu da slabe mogućnosti samofinansiranja čine nemonopolistički kapital posebno zavisnim od novčanog kapitala i njegove centralizacije. To naročito važi kada se ima u vidu nužnost *brzog obrta* kapitala. Namećući svoje uslove kreditiranja, velike banke stavljaju nemonopolistički kapital pod strogu kontrolu.

Ovi tokovi se mogu shvatiti u svoj širini tek ako imamo u vidu sadašnju tendenciju ka smanjivanju raskoraka između ekonomskog vlasništva i državine, s jedne strane, i pravâ koja proističu iz ekonomskog vlasništva, s druge strane. Sadašnje izvlašćivanje nemonopolističkog kapitala od rukovođenja i upravljanja procesima rada, neposredno vodi koncentraciji ekonomskog vlasništva u ruke monopolističkog kapitala. Otuda se dešava da se, iza pravne fasade ili fasade održavanja autonomnih ekonomskih vlasništava nemonopolističkog kapitala, *postepeno ruše same granice njegovih „preduzeća”, njegovih proizvodnih jedinica*. U stvari, kada su u pitanju brojna preduzeća nemonopolističkog kapitala, slobodno se može govoriti o *zavisnim proizvodnim jedinicama*: doduše, one se razlikuju od osnovnih proizvodnih jedinica koje se nalaze u sastavu složene proizvodne jedinice, ali je činjenica da one više nisu ni autonomne jedinice individualnog preduzetnika iz konkurentnog stadija, tj. da nisu jedinice kakve su još delovale u fazama koje su prethodile monopolističkom kapitalu.⁴⁰

⁴⁰ Videti kartu na str. 148—149.

III

Upravo imajući u vidu ta dva aspekta procesa tj. karakterističnu zavisnost nemonopolističkog od monopolističkog kapitala, kao i strategiju ovog potonjeg (ta se strategija sastoji u izbegavanju brutalnog eliminisanja nemonopolističkog kapitala), možemo sagledati njihove odnose u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma. Ta faza u proširenom obimu reprodukuje protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala. Za nas je, međutim, mnogo važnije da shvatimo sadašnje oblike protivrečnosti.

U fazama prelaska i konsolidacije monopolističkog kapitalizma, te protivrečnosti su dobile naročito oštre oblike, ispoljavajući se na političkoj sceni u vidu dubokih pukotina na vlasti i u teškim političkim krizama. Posredstvom svojih političkih partija i tadašnjih državnih i režimskih oblika, nemonopolistički kapital je često delovao kao *autonomna društvena sila* koja postupno osporava grubu i naglu ekonomsku dominaciju monopolističkog kapitala. Nemonopolistički kapital je u ekonomskom domenu još držao položaje sile koja je vredna pažnje; zahvaljujući svojim političkim organizacijama, često je izbijao i u prve redove političke scene. Nemonopolistički kapital je predstavljao vladajuću frakciju (to je bio slučaj u Francuskoj sve do prvih godina degolizma), mada je monopolistički kapital već bio osvojio stvarnu političku hegemoniju.⁴¹ U toj žestokoj borbi, monopolistički i nemonopolistički kapital su često tražili podršku narodnih klasa kako bi osujetili namere protivnika.

Ali stvari su se izmenile. *Danas je u imperijalističkim metropolama uveliko završen proces potčinjavanja i složene zavisnosti nemonopolističkog od monopolističkog kapitala.* Čak se i sama reprodukcija njihovih protivrečnosti odvija u okviru tog odnosa potčinjavanja,

⁴¹ O shvatanjima bloka na vlasti i hegemonije, videti stranu 103 ove knjige. Pod *vladajućom* klasom ili njenim delom podrazumevam onu klasu ili njen deo iz kojih po pravilu potiču političari i „vrhovi” državnih aparata, dakle oni ljudi koji posredstvom tih organizacija zauzimaju proćelje političke scene. Marks je pokazao da vladajuća klasa ili njen deo ne moraju biti istovetni sa hegemonskom klasom ili njenim delom, dakle sa klasom čijim interesima država isključivo služi. Ta sam pitanja analizirao u delu *Pouvoir politique et Classes sociales*.

i to posredstvom razvitka i konsolidacije brojnih mreža zavisnosti. Ne samo što su proizvodnja i proces rada čvrsto ugrađeni u monopolističku proizvodnju, već nemonopolistički kapital u krupnom preduzeću sve više vidi izlaz iz poslovnih neprilika. Činjenica da monopolistički kapital prelazi sa strategije eliminisanja na strategiju zavisnosti nemonopolističkog kapitala, znači upravo to da ovaj potonji zadržava sve manji deo ukupnog viška vrednosti (transfer viška vrednosti u ruke monopolističkog kapitala). Ako je akumulacija nemonopolističkog kapitala ograničena u odnosu na monopolistički višak akumulacije, to je takođe dokaz da je nemonopolistički kapital kapitulirao pred monopolističkim, naime, da sada vodi borbu za svoj opstanak i da nastoji da svoju zavisnost prilagodi monopolističkom kapitalu. Okolnost da se glavna kriza kapitalizma neposredno i uglavnom reperkutuje u „zoni bezbednosti” koju je monopolistički kapital znao stvoriti oko sebe zadržavanjem nemonopolističkog sektora, još više ojačava *klasnu solidarnost* ta dva kapitala. Sve u svemu, kada govorimo o monopolističkom i nemonopolističkom kapitalu u sadašnjoj fazi, moramo ih posmatrati u njihovim novim odnosima *organske međuzavisnosti*. Razume se, to ne znači da su sada „prevaziđene” protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala. Naprotiv! To jednostavno znači da ne treba verovati da se te protivrečnosti politički izražavaju u cepanju klasnog političkog fronta, tj. da to cepanje vrši nemonopolistički kapital kao društvena snaga.

Da bismo bolje shvatili tu klasnu solidarnost koja danas, više no ikada obeležava protivrečne odnose monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, treba imati u vidu sadašnji oblik *glavne protivrečnosti*, tj. protivrečnosti između ukupne buržoazije, s jedne strane, i radničke klase i narodnih masa, s druge strane; jedno od glavnih obeležja sadašnje faze jeste uspon radničkih i narodnih borbi u samim imperijalističkim metropolama. U tom pogledu veoma je značajno da radničke borbe često najteže pogađaju nemonopolistički kapital; ovo zbog toga što nemonopolistički kapital u poređenju sa monopolističkim ima znatno manje mogućnosti da vrši akumulaciju i da manevriše u granicama

svoje zavisnosti. U stvari, ako razmotrimo stanje poslednjih godina (posebno u Francuskoj), nepobitno ćemo utvrditi da je nemonopolistički kapital pružao najsnažnije otpore ustupcima što ih je svojom borbom iznuđivala radnička klasa: dovoljno je pomenuti pregovore o povišenju nadnica (SMIG), vođene za vreme i posle sporazuma u Grenelu.⁴² Monopolistički kapital je u stanju da povećanje nadnica neposredno nadoknadi kroz cene koje monopolistički određuje, da ih kompenzira povećanjem proizvodnosti rada itd. Nemonopolistički kapital nema uvek, niti u istoj meri, te mogućnosti. Šta više, veoma je dobro poznato da se krupni poslodavci u svojoj borbi protiv radničke klase, često pozivaju — u ime klasne solidarnosti — na „teškoće srednjih i malih preduzeća“. Sve se to zaogrće ideološkim plaštom, ali je u skladu sa stvarnim činjenicama. Jedna od vrednosti strategije monopolističkog kapitala ogleda se i u tome što je uspeo da priveže nemonopolistički kapital i da ga, ubacivanjem u „zonu bezbednosti“, koristi kao štit i bedem u svojoj borbi protiv radničke klase, odnosno da na njega usmerava sve glavne posledice borbe koju radnička klasa vodi upravo protiv monopolističkog kapitala.

Monopolistički kapital se ne libi da, u sukobu sa nemonopolističkim kapitalom, iskorišćava — u određenim situacijama — radničku klasu protiv ovog potonjeg. Jedan od razloga izvesnih ustupaka radničkoj klasi — ustupaka za koje monopolistički kapital pokazuje „razumevanje“ — leži u činjenici da ti ustupci ubrzavaju dezintegraciju nemonopolističkog kapitala koji nije u stanju da poput monopolističkog kapitala izdrži te ustupke. To se odnedavno zapaža u Francuskoj, i to u stavovima „modernističke i socijalne“ struje krupnih poslodavaca CNPF (Ambroaz Ru, Marten itd., drugim rečima u politici Šaban-Delmasa i njegovih socijalnih „savetnika“), u stavovima koji su u sukobu sa stavovima grupacije malih i srednjih preduzeća (MSP).⁴³

⁴² SMIG (Salaire Minimum Interprofessionel Garanti) — garantovana minimalna međugrantska najamnina. Sporazumima u Grenelu postignuto je značajno povećanje najamnina, pre svega minimalnih najamnina, kao i zakonsko priznanje prava na organizovanje sindikalnog rada u okviru fabrike. (Prim. prev.).

⁴³ G. Martinet, *Le système Pompidou*, 1973.

Ove analize pokazuju jednu presudnu činjenicu: sve veća zavisnost nemonopolističkog od monopolističkog kapitala i prenošenje rastućeg dela ukupnog viška vrednosti iz ruku prvog u ruke drugog kapitala nikako ne znače da monopolistički kapital „eksploatiše“ nemonopolistički, kao što su to tvrdili g. Mari (G. Mury) i M. Buvije-Ažam u vreme kada se afirmisala strategija antimonopolističkog saveza KP Francuske:⁴⁴ „Čitav jedan deo buržoazije je odbačen, smanjen, odnosno eksploatisan od strane drugog dela.“ Podržavati takav stav, znači da u okviru nacionalne društvene formacije ponavljamo greške analize poput one koju je na međunarodnom planu vršio A. Emanuel (A. Emmanuel): to su analize koje odnos svetske eksploatacije situiraju između „bogatih“ i „proleterskih“ nacija, što bi značilo da buržoazije imperijalističkih metropola eksploatišu buržoazije zavisnih zemalja. Obe te analize dovode do istog političkog rezultata: na jednoj strani postoji navodna klasna solidarnost narodnih masa zavisnih zemalja sa svojim buržoazijama („eksploatisane nacije“), a na drugoj — navodna klasna solidarnost narodnih masa imperijalističkih zemalja sa svojim nemonopolističkim buržoazijama („eksploatisane buržoazije“). Sve je to — kako se tvrdi — upereno protiv monopolističkog kapitala. Međutim, kada je reč o eksploataciji, tu je u pitanju odnos koji postoji između ukupne buržoazije s jedne strane i radničke klase te narodnih masa, s druge strane.

5. Nemonopolistički kapital i tradicionalna sitna buržoazija

Jasno je da ove analize negiraju analize zapadnih komunističkih partija koje, služeći se izrazima „nemonopolistički slojevi“ ili „sitna kapital“, izlučuju nemonopolistički kapital iz buržoazije i ekonomsko-političke dominacije, te ga tako u praksi poistovećuju sa zanatskom, trgovačkom i manufakturnom sitnom buržoazijom, uključujući ga u potčinjene klase (nemonopolistički slojevi). Moramo odmah reći da tu postoji presudna razlika, tj. klasna barijera: sitna buržoazija nije buržoazija koja bi bila sitnija od ostalih; ona jednostavno nije buržoazija zato što uglavnom ne eks-

⁴⁴ *Les Classes sociales en France*, 1963, t. I, str. 96, Editions sociales. Ta knjiga se sada ne može naći, ali ona sadrži izvanredne analize.

ploatiše najamni rad. Razlika između zanatlija u nekom zanatskom, pa čak i u „poluzanatskom” preduzeću, i sitnog gazde koji eksploatiše deset radnika, nije ista kao razlika koja postoji između tog gazde i gazde koji eksploatiše dvadeset radnika: tu postoji klasna barijera koja se ne bi smela svesti na razliku u „veličini”. Ako o tome ne vodimo računa, potpuno ćemo se uvuliti u mit o „malim i srednjim preduzećima”.

To je toliko tačno da ni sama vrsta protivrečnosti što odvaja sitnu buržoaziju od monopolističkog kapitala nije ni izdaleka slična onoj koja deli nemonopolistički od monopolističkog kapitala. Iako su statistički podaci u tom pogledu nepotpuni, može se izvesti zaključak da se, bar kada je u pitanju sadašnja faza, *ispoljavaju jasne razlike* između efekata disolucije koje monopolistički kapital nameće tradicionalnoj sitnoj buržoaziji i efekata nametnutih nemonopolističkom kapitalu. Kada se radi o tradicionalnoj sitnoj buržoaziji, ti efekti imaju oblike ubrzanog procesa likvidacije i eliminisanja.

Francuske statistike, polazeći uglavnom od broja radnika zaposlenih u „preduzeću”, uvode generalnu kategoriju preduzeća u kojima je zaposleno do 5 najamnih radnika. To nas ovde posebno interesuje. Međutim, pri tome se ne prave podrobnije razlike u okviru ove kategorije. Ako se poslužimo raznim kontrolnim metodama, možemo ipak reći da je tu situirana sitna buržoazija u pravom smislu reči. A to je ona buržoazija koja ne zapošljava najamnog radnika, odnosno po pravilu ne zapošljava najamne radnike, tj. ona buržoazija koja se nalazi na prelazu iz zanatskih u poluzanatske oblike. Upravo ta kategorija biva više i značajnije pogođena dejstvom likvidacije: u razdoblju od 1954. do 1966. godine bilo je zatvoreno 127.500 zanatskih preduzeća koja zapošljavaju manje od pet radnika. Međutim, u isto vreme se za 73.000 povećao broj onih preduzeća koja zapošljavaju između šest i devet najamnih radnika.⁴⁵ U poređenju sa smanjivanjem broja preduzeća nemonopolističkog kapitala, veoma je karakteristično smanjivanje apsolutnog broja „malih preduzeća” koja pripadaju sitnoj buržoaziji.

⁴⁵ J. Chatain, „Concentration dans le secteur de métiers” u časopisu *Economie et Politique*, oktobar 1970.

Statistike po „sektorima” govore da je najveće smanjivanje zabeleženo u manufakturnoj delatnosti: u Francuskoj je između 1962. i 1967. prosečno godišnje zatvarano 9.000 preduzeća iz tog sektora. Ostali sektori koji dolaze odmah iza ovoga (tekstil, drvo i nameštaj) beleže godišnji prosek između 800 i 1.000 zatvorenih preduzeća. Analiza procenta ukupnog broja aktivnog stanovništva, zaposlenog u *zanatskim radnjama* (što se relativno razlikuje od podataka koji se odnose na preduzeća), pokazuje da je između 1954. i 1966. godine taj procenat pao sa 6% na 4% za radnje bez najamnog radnika, sa 13% na 10% za radnje koje zapošljavaju od 1 do 4 najamna radnika, odnosno da je ostao stabilan (oko 6%) za one radnje koje zapošljavaju između 5 i 95 najamnih radnika, dok je kod ostalih kategorija zabeležen porast.⁴⁶ Najzad, što se tiče sektora „trgovine i usluga”, utvrđeno je da je u vremenu od 1954. do 1968. godine broj šefova preduzeća opao za 90.000 (reč je, u stvari, o preduzećima koja ne zapošljavaju nijednog najamnog radnika).

Kada je u pitanju sitna buržoazija, možemo danas govoriti o masovnom procesu pauperizacije i najamništva, dok oblici dominacije monopolističkog nad nemonopolističkim kapitalom ne poprimaju ni izdaleka slične oblike. Ali *čak* i u slučaju sitne buržoazije, ritam i oblici njenog potčinjavanja monopolističkom kapitalu zavise upravo od uloge države u stvaranju „nestabilne ravnoteže ustupaka”: to potvrđuje nedavni Rojerov (Royer) zakon⁴⁷ u Francuskoj.

Što se tiče odnosa između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, tj. odnosa u okviru same buržoazije, šematska predstava o radikalnoj *unutražnjoj polarizaciji* nekoliko monopolističkih džinova i mase malih preduzeća ne odgovara ni stvarnosti svih imperijalističkih metropola, pa ni stvarnosti francuske društvene formacije u kojoj, iz istorijskih razloga, ipak postoji znatan broj malih preduzeća. U stvari, nemono-

⁴⁶ Morvan, *op. cit.*, str. 228 i 249.

⁴⁷ Rojerov zakon (loi Royer) po prvi put u Francuskoj daje profesionalnim grupacijama pravo da donose odluke koje imaju regulativni, zakonodavni značaj. Tako, na primer, predstavnici udruženja sitnih trgovaca kao članovi posebne komisije odlučuju da li će se nekom preduzeću robnih kuća dozvoliti da u njihovom gradu otvori svoj pogon. (Prim. prev.).

polistički kapital zahvata (zavisno od privrednih grana i sektora) široku lepezu preduzeća među kojima i znan broj srednjih preduzeća isto tako pogođenih procesom zavisnosti od monopolističkog kapitala. Ukratko, predstava o nemonopolističkoj buržoaziji koja je snažno polarizovana odozdo, nimalo ne odgovara stvarnosti.

Međutim, i ovde otkrivamo da lažnu predstavu stvara upravo upotreba izraza koji polaze od veličine preduzeća: kada je u pitanju nemonopolistička buržoazija, primedbe na analize državnomonopolističkog kapitalizma ne mogu se svesti samo na to da se jednostavno suzi deo buržoazije, koji bi trebalo da bude smatran stvarno paralizovanim. Recimo, ako se ne može reći da nemonopolistički kapital, u celini uzev, predstavlja deo potčinjenih klasa, njega ne bi trebalo smatrati ni „najsitnijim” delom buržoazije, tj. uključiti „srednji kapital” u vladajuću klasu. Nemonopolistički kapital, uzet u celini, nalazi se na buržoaskoj strani klasne barijere: ali ništa ne dokazuje da intenzitet protivrečnosti između nemonopolističkog i monopolističkog kapitala dovodi u nemonopolističkom kapitalu do pukotina koje zavise od veličine preduzeća. „Malo kapitalističko preduzeće” je u istoj protivrečnosti prema monopolističkom kapitalu kao i neko „srednje kapitalističko preduzeće”. Proces likvidacije i eliminisanja ne vrebava samo sitnog kapitalistu, iako stopa smrtnosti izgleda viša kod malih no kod srednjih preduzeća. U stvari, pod udar uglavnom padaju sitan trgovac i sitan zanatlija. Svi empirijski elementi dokazuju da se karakteristična barijera nalazi između *sitnog kapitaliste* (buržoazija) i *sitnog buržuja*.

6. Protivrečnosti u okviru nemonopolističkog kapitala

Sadašnje protivrečnosti u okviru bloka na vlasti ne tiču se samo onih protivrečnosti koje postoje u okviru monopolističkog kapitala ili onih između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala. One se protežu i na protivrečnosti u okviru *samog nemonopolističkog kapitala*. To su, recimo, protivrečnosti između industrijskog, bankovnog ili trgovinskog kapitala.

U tom kontekstu zapaža se jedna *analogna* pojava, mada njen domet nije jednak dometu pojave koju možemo zapaziti u odnosima između vladajućeg impe-

rijalističkog kapitala i unutrašnjih buržoazija, tj. pojave koja nastaje iz same strukture zavisnosti: protivrečnosti u okviru nemonopolističkog kapitala *sve više ispoljavaju tendenciju da u sebi reprodukuju i reperkutuju protivrečnosti koje postoje u okviru monopolističkog kapitala*. Drugim rečima, protivrečnosti u okviru zavisnog sektora na specifičan način reprodukuju protivrečnosti vladajućeg sektora. Delovi nemonopolističkog kapitala, koje monopolistički kapital još nije apsorbovao, često su zavisni od ove ili one monopolističke firme, bilo na osnovu obavezujućih ugovornih klauzula, a često i na osnovu samih njihovih procesa rada. Međusobne protivrečnosti monopolističkih firmi se na taj način neposredno reperkutuju kroz protivrečnosti između nemonopolističkih firmi, zavisnih od ove ili one monopolističke firme. Otuda te protivrečnosti postaju *inducirane i predodređene*.

To često ima protivrečna dejstva: dovodi do *ekstrapolacije* nemonopolističkog kapitala u odnosu na monopolistički kapital koji je rukovodeći centar akumulacije kapitala; razbija homogenost nemonopolističkog kapitala u odnosu na monopolistički kapital; najzad, smanjuje jedinstven otpor koji onaj prvi pruža potonjem. Protivrečnost između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala neposredno nas upućuje na onu induciranu reprodukciju protivrečnosti svojstvenih nemonopolističkom kapitalu, koja se odvija u krilu nemonopolističkog kapitala. Nemonopolistička firma je solidarna sa nemonopolističkim kapitalom u njegovom sukobu sa monopolističkim kapitalom. Ali ona je istovremeno solidarna i sa monopolom od koga zavisi. To se ispoljava u sukobu tog monopla i ostalih monopola od kojih zavise ostale nemonopolističke firme. Efekti disolucije nemonopolističkog kapitala dolaze konačno do izražaja u disoluciji njegovog političkog jedinstva u procesu otpora koji on pruža monopolističkom kapitalu. Upravo ga to i onemogućuje da deluje kao stvarna društvena snaga.

Najzad, protivrečnosti u okviru monopolističkog kapitala ne reprodukuju se samo u okviru nemonopolističkog kapitala, već i u *odnosima* između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala: pojedini delovi nemonopolističkog kapitala (pretežno industrijski ili pretežno bankovni monopolistički kapital) ili poje-

dini sektori monopolističkog kapitala, često imaju različite *strategije i taktike* u odnosu na nemonopolistički kapital. Te različite strategije i taktike većinom izviru iz protivrečnosti koje prožimaju monopolistički kapital i iz odnosa snaga raznih delova samog monopolističkog kapitala. U Francuskoj je, recimo, bankovni monopolistički kapital često imao *pomirljiviju* strategiju u odnosu na nemonopolistički kapital (pri tome valja imati u vidu opštu rezervisanost tog kapitala u pogledu industrijalizacije); on se zadovoljavao kontrolom nemonopolističkog kapitala (putem odobravanja kredita). Međutim, industrijski monopolistički kapital je kroz sadašnje preobražaje odnosâ proizvodnje ("industrijalizacije", „modernizacija", itd.) ispoljavao mnogo agresivniji stav u pogledu nemonopolističkog kapitala. Otuda su se politički predstavnici bankovnog monopolističkog kapitala često javljali kao branioci malih i srednjih preduzeća (značajna je u tom pogledu uloga *Nezavisnih republikanaca*, koja se nadovezuje na staru tradiciju tradicionalne krupne buržoazije u Francuskoj) od radničkih zahteva i od „apetita” modernističke struje (industrijski monopolistički kapital) krupnih francuskih poslodavaca. Što se tiče monopolističkog kapitala, on je, zauzvrat, pokušavao da sprovodi politiku ustupaka radničkoj klasi, ostajući pri tome u specifičnim protivrečnostima prema bankovnom monopolističkom kapitalu i prema nemonopolističkom kapitalu (protivrečnost između Žiskar d'Estena i Šaban-Delmasa).

Već ove poslednje analize dovode nas do prvog političkog zaključka: kao što nemonopolistički kapital (pod dominacijom „antimonopolističkih slojeva”) ne možemo smatrati isključenim iz ekonomsko-političke dominacije i iz bloka na vlasti, isto tako ga ne možemo smatrati ni onim delom buržoazije, koji je u imperijalističkoj metropoli podoban da bude deo *naroda*, dakle sklon sklapanju saveza sa narodnim klasama u procesu prelaska ka socijalizmu. Imajući u vidu vezanost nemonopolističkog kapitala za jedinstveni front buržoazije i disoluciju njegove autonomije kao društvene snage, možemo reći da je izložen stav sasvim ispravan. Ovo utoliko više kada se zna da je to važno za faze koje su prethodile monopolističkom kapitaliz-

mu (a da ne govorimo o sadašnjoj fazi). Uostalom, u prethodnom ogledu posvećenom internacionalizaciji kapitalističkih odnosa, ukazali smo da nemonopolistički kapital nikako ne predstavlja nacionalnu buržoaziju u odnosu prema kompradorskom monopolističkom kapitalu, tj. da rascep između *unutrašnje buržoazije* i vladajućeg monopolističkog kapitala prožima monopolistički i nemonopolistički kapital.

Razume se, time ne želimo reći da u izolovanim slučajevima „sitni kapitalisti” ne mogu biti na strani radničke klase, a još manje — da strategija narodnih masa u prelasku ka socijalizmu treba da trpa u isti džak (da na isti način tretira) monopolistički kapital koji je glavna meta, sa nemonopolističkim kapitalom — ukratko celu unutrašnju buržoaziju. Zavisno od konkretnih procesa i prema njihovim etapama, radnička klasa i njeni saveznici, tj. „narod”, bivaju prinuđeni da, u raznim oblicima i stupnjevima, sklapaju „kompromis” sa nemonopolističkim kapitalom. Ali je isto tako jasno da to nema nikakve veze sa „antimonopolističkim savezom”.

III. SADAŠNJE STANJE I BURŽOAZIJE

I. Rasprava

Ulogu države u monopolističkom kapitalizmu, naročito u njegovoj sadašnjoj fazi, valja situirati u analize koje se tiču sadašnjih oblika protivrečnosti u okviru buržoazije. Međutim, napomene koje slede i koje ulogu države situiraju, tj. povezuju sa unutrašnjom buržoazijom, takođe valja razmatrati u kontekstu uloge države u okviru internacionalizacije kapitalističkih odnosa. Najzad, proučavanje države može biti potpuno samo ako se uzme u razmatranje klasna borba u celini, uključivši dakle i potčinjene klase. Osveštavajući i ozakonjujući klasnu vladavinu, država predstavlja faktor kohezije ukupne društvene formacije, a reprodukujući društvene odnose te formacije, ona u sebi kondenzuje celinu tih protivrečnosti.

I

Odmah ćemo reći da se analize kapitalističke države, što su ih vršili klasici marksizma, ne ograničavaju — kako se često govori — na ulogu države u stadiju „konkurentskog kapitalizma“ ili na XIX vek. Autori KP Francuske — L. Perceval, Ž. Lojkin, F. Hercog, M. i R. Vejl, A. Žiselbreht i dr. — stavljali su upravo tu suštinsku primedbu (na razne načine) povodom njihovih analiza u *Pouvoir politique et Classes sociales* i u *Fascisme et Dictature*.⁴⁸

⁴⁸ L. Perceval, njegove dve opširne kritike mojih knjiga u časopisu *Economie et Politique*, br. 190, maj 1970. i br. 204—5, juli-avgust 1971.;

Ako se pozivam na te analize i na te kritike, onda to činim stoga što se one savršeno usredsređuju na samu srž raznimolazjenja. Iako kod tih autora postoje znatne razlike koje govore o protivrečnostima što ih pritiskuju, ipak je moguće rezimirati njihove kritike. Ja ću se oslanjati na analize Marksa, Engelsa, Lenjina i Gramšija; one su tačne kada se radi o konkretnoj stvarnosti koju su oni imali u vidu, ali više ne mogu biti primenjivane na državu u državno-monopolističkom kapitalizmu, na državu koja, prema KP Francuske, ispoljava osobine naznačene na početku ovog pogleda.

Pomenute kritike smatram neosnovanima, i to ne zato što državni oblik monopolističkog kapitalizma, a naročito njegove sadašnje faze, ne bi ispoljavao specifična obeležja, već usled toga što se analize kapitalističke države, koje su vršili klasici marksizma, primenjuju na sve njene oblike, uključivši i sadašnji oblik, te jedino one omogućuju da se obuhvate sadašnje modifikacije.

1. Počnimo sa bitnim: netačne su analize koje se tiču „*stapanja države i monopola u jedinstven mehanizam*“ u sadašnjoj fazi (državnomonopolistički kapitalizam). Te analize, s jedne strane, impliciraju da je monopolistički kapital *jedini* dominantan deo kapitala i da je nemonopolistički kapital isključen sa terena ekonomsko-političke dominacije, a sa druge strane impliciraju da je samo monopolistički kapital apstraktno „ujedinjen“ pomoću svojih sopstvenih sredstava. Država uvek, pa i danas, zadržava ulogu *ujedinitelja političkog bloka na vlasti i političkog organizatora hegemonije monopolističkog kapitala u okviru bloka na vlasti, sastavljenog od više delova buržoaske klase i prožetog unutrašnjim protivrečnostima*. Današnji odnos država-monopoli se ne može postaviti kao njihovo *poistovećivanje* ili *stapanje*, baš kao što se to nije moglo činiti ni u prošlosti — kada se radilo o hegemoniji jednog nad ostalim delovima kapitala. Država prevas-

J. Lojkin, *Pouvoir politique et Luittes des classes*, citiran članak u časopisu *la Pensée*; Ph. Herzog, *Politique économique...*, op. cit.; M. i R. Wey, *Ideologie juridique et Lutte des classes*, Cahiers du CERM; A. Gisselbrecht, *Le Fascisme hitlérien*, Recherches internationales à la lumière du marxisme, 1973. itd.

hodno brani interese hegemonskog dela monopolističkog kapitala, i to u onoj meri u kojoj taj deo upravlja blokom na vlasti i u kojoj se njegovi interesi pretvaraju u politički interes *ukupnog kapitala*, suprotstavljenog potčinjenim klasama.

Videli smo, dakle, da monopolistički kapital, proizvod finansijskog kapitala, ne predstavlja ujedinjen ili „integrisan” deo kapitala: njega prožimaju protivrečnosti koje smo ovlaš nabrojali. U okviru odnosa država-monopolistički kapital, država brani interese ukupnog monopolističkog kapitala. Kada posredstvom svojih raznih intervencija deluje u pravcu organizovanja i političke kohezije monopolističkog kapitala i kada se njene intervencije na neki način nameću ovom ili onom delu tog kapitala, država se konkretno ne poistovećuje ni sa jednim njegovim delom, niti sa ovim ili onim monopolom. Sem ukoliko ne želimo priznati — što je potpuno pogrešno — da monopolistički kapital predstavlja „integrisano-stopljenu” celinu i da, izuzetno, poseduje sposobnost ekonomsko-političkog organizovanja. U tom slučaju bismo morali zaključiti da dolazi do opšteg „slabljenja” sadašnje države u poređenju sa „snagom monopolâ” (država i monopoli se shvataju kao celine koje razmenjuju „vlast”). No da bismo tako rezonovali, treba se složiti sa time da sadašnja država nije prosto oruđe ili instrument kojim se manipuliše po volji neke jedinstvene i koherentne „volje” (ona to nikada nije bila ni u prošlosti).

U tom smislu se uvek može govoriti o *relativnoj autonomiji* sadašnje države u odnosu na monopolistički kapital: o relativnoj autonomiji sadržanoj *istovremeno* u glavnoj protivrečnosti (buržoazija-radnička klasa) i (to nam je ovde naročito značajno) u borbama i protivrečnostima koje prožimaju sam kapital; ta relativna autonomija je samo manifestacija uloge države na planu stvaranja političke kohezije i organizovanja hegemonije monopolističkog kapitala. Razume se, ta relativna autonomija ne sme biti shvatana kao element uloge „države-arbitra” međumonopolističkih protivrečnosti, niti kao mesto gde se stvara koherentna i racionalna politika koja bi se vodila „izvan” monopolističkog kapitala. Odbacivanje analiza o „stapanju države i monopolâ u jedinstven mehanizam” nikako ne

znači da time podržavamo stav o „nezavisnosti” države od monopola. Naprotiv, to znači da osporavamo problematiku koja odnose između države i hegemonskog dela kapitala postavlja kao odnose međusobno suprotstavljenih celina (pri čemu se koriste izrazi „stapanje” ili „nezavisnost”). Pomenuta problematika smatra da država može „posedovati” svoju „vlast”, odnosno do jedna celina „apsorbuje” drugu — oduzima joj „vlast” (to je stapanje) ili joj se „opire” (to je nezavisnost ili arbitraža). Šta više, ako smatramo da sada dolazi do stapanja, onda neminovno dopuštamo da je i *ranije* moglo biti nezavisnosti i arbitraže države, što je takođe pogrešno. Država ne poseduje svoju „vlast”, ali, s druge strane, ona predstavlja protivrečno stecište u kome se vrši kondenzovanje odnosâ snaga, koji prožimaju i vladajuću klasu, upravo sam hegemonski deo — monopolistički kapital.⁴⁹

Valja ukazati na protivrečnosti koje su svojstvene istraživačima iz redova KP Francuske: one govore o čor-sokacima u koje vodi zvučnija teza o *stapanju* — ili o „ponovnom ujedinjavanju” — i o *jedinstvenom mehanizmu*. Ta teza je izneta na konferenciji 81. partije, na kolokviju koji je KPF organizovala u mestu *Choisy-le-Roi*, kao i u knjizi *Rasprava o državno-monopolističkom kapitalizmu (Traité du capitalisme monopoliste d'État)*. Nju nalazimo u nekim kritikama koje su mi upućivali L. Perseval i Ž. Lojkin, dok kod drugih pisaca otkrivamo drugačije tonove. Tako, na primer, F. Hercog, pošto mi je — po mom mišljenju — uputio davno poznate kritičke primedbe, ipak je u stanju da napiše sledeće reči, ne ustručavajući se od

⁴⁹ Zanimljivo je istaći da tu pogrešnu koncepciju o odnosu država-društvene grupe nalazimo kod mnogih autora koji problem postavljaju na instrumentalistički način, tj. kao odnos objektivnih entiteta od kojih jedan (društvene grupe) *utiče* na drugi (na državu) i podređuje ga; time se obnavlja stara buržoaska empiristička tradicija. To je već bio slučaj sa shvatanjima o „grupama za pritisak” koje su suprotstavljene državi u „procesu odlučivanja”. O tome videti R. Dahl, *Who governs*. Ta ista shvatanja nalazimo i kod progresističkih autora — G. McConnel, *Private Power and American Democracy*, N. Y., 1969; W. Domhoff, *Who Rules America*, N. Y., 1971; J. Lowi, *The End of Liberalism*, N. Y., 1969; J. K. Galbraith, *Le Nouvel Etat industriel*. (Prevedeno kod nas pod naslovom *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970). Ta shvatanja je savršeno jasno izložio Cl. Offe, *Strukturprobleme des Kapitalistischen Staates*, 1972, str. 66. i dalje.

njihove nepovezanosti: „Državu monopolâ ne možemo poimati kao spoj ta dva izraza (države i monopolâ) . . . Već smo rekli da javne intervencije odražavaju i konsoliduju odnos snagâ: za nas je neosporno da danas te intervencije pre svega odražavaju interese finansijske oligarhije, i to u njihovoj dinamici. Ali kao što smo videli, ni odnos snagâ ne ide u prilog monopolima: ako država pokazuje težnju da postane njihova zajednička stvar, ona ne pripada nikome . . . *Nepostojanje spoja* između države i monopolâ odgovara trostrukoj stvarnosti . . . unutrašnje borbe oligarhije, nužno traženje relativne koherentnosti intervencije države dovodi do akcije koja uglavnom ne odražava *neposredne* interese ove ili one grupe, te se u izvesnoj meri nameće svakome . . .”⁵⁰ Ali u tom slučaju možemo postaviti pitanja samog pojma državno-monopolističkog kapitalizma. Uostalom, zar A. Klod, inače istaknuti teoretičar KPF, nije još nedavno tvrdio da, imajući u vidu značajnu ulogu države od samog početka imperijalizma, *jedini nov element* koji može opravdati pojam državno-monopolističkog kapitalizma jeste upravo *stapanje* države i privatnih monopola, stapanje koje sam Klod smatra već izvršenim?⁵¹

2. Drugi aspekt pitanja upućuje nas na činjenicu da tako podeljen monopolistički deo nije i jedini dominantan deo: *vladajuću klasu predstavlja buržoazija kao celina*. Nemonopolistički kapital, i sam duboko podeljen, učestvuje u bloku na vlasti, a monopolistički kapital predstavlja *hegemonijski deo*.⁵² Međutim, ne znači da je učešće nemonopolističkog kapitala u klasnoj vladavini buržoazije dokaz *stvarne podelje* vlasti između nehegemonskih dominantnih delova i hegemonskog dela: kao i u prošlosti, država skoro isključivo služi interesima hegemonskog dela. Ali to znači da je, u krajnjoj liniji, reč o dugoročnom političkom interesu monopolističkog kapitala, što implicira (već smo videli u kom smislu) strategiju ustupaka nemonopolističkom kapitalu, kao i odgovarajuću ulogu države

⁵⁰ *Ibid.*, str. 68.

⁵¹ H. Claude, *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, sveske u izdanju CERM, br. 91, 1971, str. 21.

⁵² I ovde smo videli da uvek valja precizirati o kom delu monopolističkog kapitala je reč — o bankovnom ili industrijskom.

u tom pogledu. Jasno, ne radi se o eksplicitnoj, koherentnoj i „racionalnoj” strategiji, već o rezultatima odnosa snagâ.

Razne intervencije države, koje odgovaraju interesima monopolističkog kapitala, istovremeno nastoje da obezbede proširenu reprodukciju kapitala, *tj. ukupnog društvenog kapitala*. Ako to imamo u vidu, onda je pogrešno reći da je država u „isključivoj” službi „krupnih monopola” (dakle, da su isključeni svi ostali delovi buržoazije). Ali valja ići dalje: ekonomske intervencije države u korist monopolističkog kapitala nisu proste „tehničke” intervencije koje proističu iz nužnosti „monopolističke proizvodnje”, već (kao i svaka druga ekonomska intervencija države) predstavljaju političke intervencije: one vode računa — u svojim konkretnim oblicima i modalitetima — o nemonopolističkom kapitalu i o nužnosti kohezije bloka na vlasti, pri čemu se nemonopolistički kapital na *odgovarajući način* ispoljava u samoj monopolističkoj „ekonomskoj politici” države.⁵³ Podsetimo se najzad na okolnost da možemo navesti mnoge primere intervencije države (doduše, ograničenih intervencija) „u korist” nemonopolističkog kapitala. Te intervencije se vrše u domenu kredita i javnog finansiranja, poreske politike itd. Razume se, tu nisu u pitanju državne mere koje bi osigurale opstanak nemonopolističkog kapitala ili njegovo suprotstavljanje monopolističkom kapitalu. Naprotiv, reč je o rezultanti otpora nemonopolističkog kapitala otvorenom apsorbovanju koje vrši monopolistički kapital. Ako tu država ne arbitrira između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala, onda ona nije ni oblik kondenzovanja njihovog protivrečnog odnosa: to je, uostalom, jedan od uzroka unutrašnjih protivrečnosti „ekonomske politike” države.

Upravo u tom kontekstu se određuju sadašnje granice *relativne autonomije* države u odnosu na monopolistički kapital i na celinu bloka na vlasti: relativna autonomija znači da država i njeni razni aparati imaju određenu ulogu u razradi političke strategije monopolističkog kapitala; u organizovanju njegove hegemonije nad nemonopolističkim kapitalom, koja se postiže u

⁵³ Pod ovim na nivou politike podrazumevam onu klasu ili njen deo koji postoje kao takvi, ali ne čine društvenu snagu (*Pouvoir politique* . . . op. cit., str. 80. i dalje).

sklopu njegove „nesigurne ravnoteže kompromisa“ (Gramši), u političkoj koheziji klasnog saveza na vlasti. Značaj te relativne autonomije shvatićemo ako ga negativno uporedimo sa tezom o stapanju i o jedinstvenom mehanizmu: kao što država ne pripada ovoj ili onoj monopolističkoj grupi (da parafraziramo Herco-ga), tako ona ne teži da bude njihova „zajednička stvar“; naime, država nije stvar, već odnos, tačnije rečeno — kondenzovanje određenog odnosa snaga. Relativnu autonomiju države valja shvatiti kao odnos između države, s jedne strane, i monopolističkog kapitala i ukupne buržoazije, s druge strane; kao odnos koji se uvek izražava kroz predstavništvo i klasnu političku organizaciju.⁵⁴

Govoreći o fašizmu, pokušao sam da to konkretno pokažem na primeru monopolističkog kapitalizma. Sa-da ću nešto reći o protivrečnostima sadržanim u kritikama istraživača KPF: te mi protivrečnosti izgledaju posebno zanimljive jer ti istraživači smatraju da je fašizam — tačnije rečeno, nemački nacizam — „nešto preobražen“, ali tipičan vid državnomonopolističkog kapitalizma. Kritičari poput M. i R. Vejla, L. Persevala, Ž. Lojkina i drugih, obilato su mi prebacivali što ne vidim „isključiv“ odnos između države i monopolističkog kapitala, i to u razdoblju kada monopolistički kapital predstavlja jedini vladajući deo buržoazije, prebacivali su mi da osporavam pojam fašističke države kao prostog agensa koji je potčinjen jedino naredbama monopolističkog kapitala. Ukratko, optuživali su me da sam odbacio tezu o stapanju i o jedinstvenom mehanizmu.⁵⁵ Ali i tu ima različitih tonova,

⁵⁴ Shvatati državu kao odnos (tačnije kao kondenzovanje odnosa snaga), znači izbeći lažnu dilemu sadašnjih diskusija o državi: dilemu — država kao stvar ili država kao subjekt. Po instrumentalističkom shva-tanju, država je stvar, pasivno oruđe u rukama jedne klase ili dela te klase. Oni koji državu shvataju kao subjekt, smatraju da ona ima svoju apsolutnu autonomiju koju po svojoj volji uklapa u racionalisanu instancu „građanskog društva“. Odnos država-klase u oba slučaja shvata se kao objektiviziran odnos. Međutim, relativna autonomija države sadržana je u samoj njoj strukturi (država je odnos), te predstavlja rezultatnu borbe i klasnih protivrečnosti, onakvih kakve se na specifičan način ispoljavaju i koncentrišu u samoj državi. Jedino nam takvo shvatanje omogućava da tačno situiramo stvarnu ulogu birokratije.

⁵⁵ Lojkinge, *ibid.*, str. 152.

koji pokazuju u kakav je ćorsokak zapala ta teza. Posle uobičajenih kritika mojih analiza, A. Žiselbreht, inače dobro obavešten o konkretnim problemima fašizma, ipak konstatuje: „Suprotno je marksističkoj teoriji o državi kada fašističku vlast predstavljamo kao „neposrednu“ dominaciju, kao „kreaturu“ monopolâ, kao njihov izvršni organ. Državu bi pre trebalo shvatiti kao „upravni odbor“ koji se brine za interese ukupne (podvukao Žiselbreht) kapitalističke klase, koji ostavlja prostor kako za protivrečnosti između grupa koje je sačinjavaju, tako i za određenu aktivnu ulogu organa koji donose državne odluke.“⁵⁶ Žiselbreht ide dalje, te tvrdi kako je „naivna ideja o fašističkoj državi kao emanaciji, kao potpuno pasivnom organu monopolâ... strana marksističkom istraživanju.“⁵⁷ To nije smeo reći! Razume se, sve to važi upravo za tezu o stapanju i o jedinstvenom mehanizmu.

Najzad, kada Lojkin analizira ulogu države u monopolističkom kapitalizmu, nimalo mu ne smeta što ga sledeća tvrdnja potpuno opovrgava:⁵⁸ „Buržoaska država, politička organizacija u službi buržoazije (više se ne radi samo o monopolističkom kapitalu) ima dvostruku funkciju: 1) održavanje kohezije ukupne društvene formacije; 2) neposredno obezbeđivanje prevlasti vladavine buržoazije. Prva funkcija implicira drugu, i to u onoj meri u kojoj vladavina kapitalističke klase pretpostavlja postojanje organizma nezavisnog od društva (podvukao Lojkin), sposobnog da „reguliše“, da „normalizuje“ klasnu borbu.“ Tu dolazi do upadljivog i značajnog preokreta Lojkinovih stavova: brižni čuvar teze o stapanju i o jedinstvenom mehanizmu ne plaši se uloge branioca dobro poznate teze, koja vuče koren iz analizâ mladog Marksa, teze o državi kao nečem „nezavisnom“ od društva. Ja sam se upravo toga dobro čuvao u svojim analizama relativne autonomije države i njene uloge kao činioca kohezije ukupne društvene formacije.

Međutim, tu se ne govori o nepovezanostima koje su svojstvene istraživaču, niti o stvarnim protivrečnostima teze o stapanju i o jedinstvenom mehanizmu:

⁵⁶ *Ibid.*, str. 17. fusnota 53.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 31.

⁵⁸ Lojkinge, „Contribution à une théorie marxiste de l'urbanisation capitaliste“ u *Cahiers internationaux de sociologie*, januar-jun 1972, str. 141.

protivrečnosti su samo prividne. Instrumentalističko-idealističko shvatanje države koje stoji iza teze, *savršeno opravdava* tezu o stvarnoj nezavisnosti države od društvenih klasa. Jedno te isto „oruđe“ je u isto vreme potpuno nezavisno od onoga u čijim se rukama nalazi (od monopolističkih kapitala), ali taj isti posednik može njime manipulirati po svojoj volji. Prema tome, to oruđe, *kao takvo*, može koristiti i neki drugi posednik (radnička klasa). Tu se približavamo ostalim, već navedenim Hercogovim analizama o neutralnoj državi — „organskom činiocu proizvodnje“, kao i njihovim neizbežnim zaključcima kada je u pitanju prelazak u socijalizam, koji se smatra mogućim bez uništenja državnih aparata.

3. Složen odnos koji u sadašnjoj fazi postoji između države i bloka na vlasti ima veoma značajne efekte u okviru državnih aparata imperijalističkih metropola. U tom pogledu treba jasno sagledati dve stvari. S jedne strane, teza o stapanju države i monopola u jedinstven mehanizam (a to pretpostavlja postojanje samo jednog dominantnog dela koji je i sam apstraktno ujedinjen) blokira svaku analizu *unutrašnjih protivrečnosti* sadašnje države. S druge strane, instrumentalistička teza implicira da se protivrečnosti delova na vlasti ispoljavaju samo kao spoljna trvenja (*uticaji*) delova države-instrumenta, koja je metafizički entitet, pri čemu svaki deo vuče „pokrivač“ prema sebi. *U stvarima, te protivrečnosti su sadržane u samoj strukturi kapitalističkih državnih aparata*. Protivrečni odnosi delova bloka na vlasti pod hegemonijom monopolističkog kapitala odražavaju se u odnosima represivnog državnog aparata i ideoloških državnih aparata, kao i u odnosima unutar svakog od njih. Odnosi snaga u bloku na vlasti ispoljavaju se upravo kao odnosi vlasti i to kroz protivrečne odnose u samoj državi i u njenim aparatima (privilegovanim sedištim ovog ili onog dela bloka na vlasti); ti odnosi se isto tako ispoljavaju kao unutrašnje protivrečnosti raznih intervencija sadašnje države. Otuda relativna autonomija države ne znači da činioci države-organskog entiteta poseduju koherentnu i racionalnu volju: ona konkretno postoji kao protivrečna „igra“ u okviru državnih aparata, odnosno kao *rezultanta odnosa* snaga, koji se sažimaju u državi.

Tako, na primer, sadašnji protivrečni odnosi unutar političkog aparata (partije, parlament, senat itd.), unutar vladinog, lokalnog i komunalnog aparata, unutar vojske i raznih ideoloških aparata (školskog, kulturnog, informativnog aparata itd.) — kao i između tih aparata — mišu obične posledice borbe potčinjenih klasa, već izražavaju i protivrečnosti bloka na vlasti. U slučaju ovog poslednjeg, i za razliku od delovanja borbe potčinjenih klasa na državni aparat, odnosi između delova buržoazije se često ispoljavaju kao protivrečna *sedišta* i *uporišta* vlasti u okviru tih aparata.

Ali ovde valja ponoviti da se ne radi o „odeljenim komadima“ države, o stvarnoj podeli državne vlasti na delove koji čine blok na vlasti. Kapitalističku državu, danas kao i u prošlosti, karakteriše *svojevrsno unutrašnje jedinstvo* tih aparata, a to jedinstvo nije ništa drugo do izraz interesa hegemonskog dela, upravo njegove uloge kao činioca kohezije bloka na vlasti.

Ali to jedinstvo državne vlasti, izraženo u vidu institucionalnog jedinstva državnih aparata, ne stvara se *jednostavno*, bilo da do njega dolazi usled nekakvog jedinstva volje metropolâ, bilo zato što bi monopoli držali u fizičkoj pokornosti državu-oruđe. Usled klasičnih protivrečnosti ono se stvara složenim putevima: posredstvom niza potčinjavanja određenih aparata onim aparatima koji prevashodno koncentrišu vlast hegemonskog dela; time što određeni aparati podređuju i dupliraju druge aparate, tj. dovode u njima do kratkih spojeva; raspoređivanjem funkcija na aparate, odvajanjem stvarne od formalne vlasti; odgovarajućim pomeranjem ideoloških aparata u oblast represivnog aparata, i obrnuto. Najzad, to jedinstvo se gradi na bazi značajnih rasepa do kojih dolazi u samom bloku na vlasti.⁵⁹

⁵⁹ U oblasti studija političkih institucija (ograničavam se na tu oblast), postoji danas značajan i stalno rastući broj konkretnih analiza koje idu u tom pravcu. Međutim, valja upozoriti da su te analize najčešće neposredno povezane sa analizama i političkim borbama, te nemaju uvek oblik „svezaka“ ili članaka u časopisima. Ovde jednostavno ukazujem na sledeće: kada se radi o Francuskoj, pored autora kao što su M. Castells, Fr. Godard, D. Vidal, J.-M. Vincent i drugi koje citiram u ovom tekstu, valja proučiti sledeće autore: M. Amiot (o kulturnoj politici i ideološkim aparatima), J. Ion (o urbanoj politici), radovi tima CERAT-IEP iz Grenobla o institucijama u komunama itd. Što se tiče međunarodnog plana, tu isto tako sasvim indikativno navodim one autore čiji

2. O sadašnjoj ulozi države

I

Razume se, sve ove napomene i pojašnjavanja ne isključuju mogućnost značajnih modifikacija ne samo u obliku intervencionističke države (u poređenju sa „liberalnom državom“ iz doba konkurentskog kapitalizma), već — *saglasno fazama monopolističkog kapitalizma — i modifikacija same intervencionističke države*. Karakteristike tih faza — prelazna faza, faza konsolidacije i sadašnja faza — dakle, modifikacije kapitalističkih odnosa proizvodnje, njihovi efekti na ostale načine i oblike proizvodnje, stepeni internacionalizacije, koji obeležavaju te faze i koji se izražavaju kroz posebne odnose u okviru bloka na vlasti — sve to, saglasno fazama monopolističkog kapitalizma, deluje na „ekonomske funkcije“ države, na pomeranje prevlasti u pravcu države i na odnos između države i klasne hegemonije.⁶⁰

su radovi objavljeni na francuskom: M. Van Schendel, C. Saint Pierre, G. Bourques i N. Frenette iz Kvebeka; priloge u belgijskom časopisu *Contradictions* (posebno autor A. Corten); priloge u španskom časopisu *Bandiera Roja* (ti prilozi su nedavno objavljeni u časopisu *les Temps modernes*). Među radovima koji nisu prevedeni na francuski, ukazujem na sledeće autore i časopise: G. Therborn (Švedska); prilozi nekih saradnika časopisa *New Left Review* (Velika Britanija) i časopisa *Kursbuch* (Nemačka); brojna istraživanja u Italiji, među kojima naročito istraživanja koja je izvršio tim časopisa *Inquieta*; radovi objavljeni u Grčkoj; J. Solé-Tura (Španija), E. de Ipola (Argentina), E. Villa (Meksiko), Fr. Weffort (Brazil), A. Quijano (Peru) itd. Ukazujem i na radove mnogih naših drugova iz Čilea, naročito onih drugova koji su okupljeni oko (eks) Latinoameričke škole društvenih nauka iz Santjaga.

⁶⁰ U stvari, kao i kada se radi o procesu koncentracije, intervencionistička uloga države se ne svodi na *postepen*, jednolinijski, homogen proces: u okviru uspostavljanja dominantne uloge države, neke od njenih ekonomskih funkcija veoma brzo rastu, dok druge opadaju, a ponekad se relativno „povlače“. S. de Brunhof opravdano ukazuje: „ekonomska moć države se ne razvija kao proces neminovnog rasta... Moć državnog kapitalizma ne samo što se ne odvija kontinuirano, već može imati i regresivno kretanje... (*Capitalisme financier public; influence économique de l'Etat en France 1948—1958, 1965.*, str. 202. i dalje). J. Bouvier je upravo pokazao da je finansijska uloga države-bankara smanjena u razdoblju IV i V Francuske republike. Otuda oni tačno kaže: „Istoriji etatiističkog intervencionizma treba ustanoviti kakvu kvalitativnu, tj. političku ulogu imaju „planiranje“, bankarski organizmi i javno finansiranje“. (*Un siècle de banque française, op. cit.*, str. 153).

Nesumnjivo je, dakle, da u sadašnjoj fazi imperijalizma uočavamo značajne modifikacije intervencionističke države u okviru imperijalističkih metropola. Te modifikacije možemo shvatiti jedino ako imamo u vidu celinu klasnih borbi koje se sada vode u metropolama. „Ekonomske intervencije“ države nikada nisu bile tako upadljive, a pomeranje prevlasti u pravcu države nikada tako izraženo kao u sadašnjoj fazi. Uloga države (u korist monopolističkog kapitala) u sadašnjoj fazi, povezana je sa njenim tradicionalnim funkcijama, ali i sa njenim sadašnjim funkcijama. To se ogleda u sledećem:

1) u sadašnjem obliku *internacionalizacije kapitalističkih odnosa*, koju stvara reprodukcija vladajućeg imperijalističkog kapitala u okviru samih metropola; u uporednom proširivanju van granica svoje buržoazije; u reprodukciji novih oblika imperijalističke društvene podele rada (te funkcije smo analizirali u prethodnom ogledu);

2) u današnjim oblicima smanjivanja raskoraka između ekonomskog vlasništva i državine, što je u skladu sa *proširivanjem* monopolističke eksploatacije i sa dominantnim oblicima intenzivne eksploatacije rada: upravo u tome se, pored ostalog, ogleda sadašnja uloga države u finansijskoj centralizaciji, ali i u koncentraciji koja se vrši pomoću „restruktuiranja“ ili „industrijske modernizacije“ (ta uloga države posebno je očigledna u Francuskom Šestom privrednom planu). U određenom vidu ta uloga države se ogleda u javnom sektoru, uključivši rashode za odbranu itd.;

3) u danas dominantnim posledicama *disolucije* ostalih oblika proizvodnje, disolucije koju vrši monopolistički kapitalizam: uloga države u eliminisanju tradicionalne sitne buržoazije, u dominaciji monopolističkog nad nemonopolističkim kapitalom, u prodiranju i širenju monopolističkog kapitalizma u poljoprivredi (napuštanje sela) itd. Uglavnom tu i otkrivamo ulogu javnog finansiranja;

4. najzad, u *neposrednom* delovanju tendencija koje se suprotstavljaju tendencijskom padu profitne stope, odnosno:

a) u sadašnjim oblicima *intenzivne eksploatacije rada* putem intervencija države u oblast proizvodnosti rada i izvlačenja relativnog viška vrednosti: uloga

države u naučnom istraživanju i tehnološkim inovacijama, u reprodukciji radne snage putem njenog školskog „kvalifikovanja“ (škola, permanentno obrazovanje itd.), u urbanizaciji, saobraćaju, „zdravstvu“, sredstvima koja služe za zadovoljavanje kolektivnih potreba);⁶¹

b) u uporednom *obežvređivanju* određenih delova postojanog kapitala, u novim uslovima stvaranja prosečne profitne stope: to je jedan od aspekata „industrijske modernizacije“, javnih investicija itd.

Ukratko, radi se o onim modifikacijama koje ukazuju na ulogu i mesto države, o modifikacijama koje obeležavaju sadašnje oblike proširene reprodukcije kapitala. Međutim, prethodnim napomenama nismo želeli da sačinimo popis sadašnjih intervencija države, već da ustanovimo *glavne strukturalne modifikacije* koje određuju te intervencije. Dakle, nismo težili njihovom opisnom nabranjanju ili vrednovanju. Inače bismo mogli navesti niz drugih, veoma važnih intervencija države, počev od onih na tržištu rada („politika dohodaka“) do intervencija na području distribucije, „kolektivne potrošnje“ itd.⁶² No, sve te intervencije zavise i u *krajnjoj liniji* proizilaze iz *modifikacija koje sam upravo naznačio*.

Tako dolazimo do naredne napomene: nove intervencije države, o kojima je ovde reč, ne ispoljavaju se uvek, neposredno i u celini kao „ekonomske intervencije“ u strogom smislu reči, u smislu koji je taj izraz mogao imati u stadiju konkurentskog kapitalizma: intervencije na „tržištu“ i u izgarniji „ekonomske infrastrukture“ — železnice, na primer. To je dovelo do brojnih analiza prema kojima izlazi da se danas radi o *smanjivanju „ekonomskih intervencija“ države*, o tome da te intervencije neposredno preuzimaju privatni monopoli (organizacija tržišta, izgradnja autoputeva itd.), kao i o tome da rastu „socijalne“ i „političke“ intervencije države.⁶³

⁶¹ M. Castells, *Néo-Capitalisme, consommation collective et contradictions urbaines*, Centre d'étude des mouvements sociaux, 1973.

⁶² A. Granou, *Capitalisme et Mode de vie*, 1973; P. Mattick, *Marx et Keynes*, 1972.

⁶³ Između ostalih, glavni referat koji je podneo E. Maire na poslednjem kongresu CFTD, str. 26—27. (jun 1973).

Smatram pogrešnim što se u tim analizama koriste izrazi koji se odnose na nešto sasvim drugo, upravo na konkurentski kapitalizam.⁶⁴ U tom stadiju, karakterističnom po prevlasti ekonomike i po ekstenzivnoj eksploataciji rada, još je mogla postojati *relativna razlika* između intervencija države u proširenu reprodukciju *uslovâ* proizvodnje i neposrednih ekonomskih intervencija države. Time nikako ne želimo reći da su tadašnje intervencije bile neutralne i *ne-povezane* sa političko-socijalnim intervencijama države. Ali to više nije slučaj u sadašnjem stadiju, posebno u sadašnjoj fazi koju karakterišu dominantna uloga države i pomeranje težišta u pravcu intenzivne eksploatacije rada. Politički i ideološki „uslovi“ proizvodnje i sami *neposredno* interveniše u procesu proširene reprodukcije kapitala. Oni čak predstavljaju *oblike samog postojanja* te reprodukcije.

Drugim rečima, radi se o novom odnosu između politike, ideologije i ekonomike, o odnosu koji menja prirodu i sadržaj pomenutih izraza. Naime, *oblast proizvodnje* se reorganizuje „u zavisnosti“ od političkih i ideoloških uslova reprodukcije. Ovo stoga što su intervencije države već postale ekonomske intervencije.⁶⁵

Isto je tako neosporno da, uporedo sa rastućom dominantnom ulogom države u tim formacijama i sa snažnim afirmisanjem ekonomske dominacije i političke hegemonije monopolističkog kapitala, i sama sadašnja država sve više pokazuje težnju da odrazi to stanje: zahvaljujući svojoj relativnoj autonomiji u odnosu na hegemonski deo, monopolistički kapital se povlači u *granice* koje su uže no što su to bile u prošlosti. Sa stanovišta bloka na vlasti, to sužavanje, pored ostalog, odražava već dosta raširenu *zavisnost* nemonopolističkog od monopolističkog kapitala, kao i činje-

⁶⁴ Videti tekst na strani 111. ove knjige i dalje.

⁶⁵ Ali kao što sam ukazao, radi se upravo o *pomeranju granica* koje odvajaju državu od ekonomike, a ne o ukidanju njihove relativne odvojenosti, svojstvene kapitalizmu. To, dakle, podrazumeva da *sadašnje ekonomske intervencije države ne mogu preći neke granice koje su bitne za kapitalizam*: o tim granicama upravo svedoči stalna fiskalna i finansijska kriza sadašnje države (o tome videti J. O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, 1973).

nicu da je nemonopolistički kapital odavno — sem u retkim okolnostima — prestao da igra ulogu autonomne društvene snage.

II

I tako, jedino ako tačno situiramo sadašnji odnos između države i klasnih protivrečnosti, možemo razrešiti niz problema što ih postavlja sadašnja uloga države:

1. Jasno je da sadašnja uloga države nikako ne može biti shvaćena u smislu nekog „organskog kapitalizma” koji bi pomoću određene „racionalizatorske instance” prevazišao svoje protivrečnosti (koje se obično nazivaju „anarhijom proizvodnje”, a koje nisu ništa drugo do kristalizacija klasnih protivrečnosti). Razume se, država vrši opštu ulogu činioca *kohezije* društvene formacije, tj. ona ima opštu ulogu „organizovanja” i „regulisanja”, ali ta njena uloga se ne razlikuje od funkcija koje ona vrši u klasnoj borbi: država je koncentrisan izraz klasne *hegemonije*. A to upravo pobija niz shvatanja (shvatanja koja je već Kejnz zastupao) o *kapitalističkom planiranju* (recimo, *plan* u Francuskoj). Naime, to planiranje se predstavlja kao „racionalna” i „kohherentna” politika izuzetno „tehničkog” i „neutralnog” aparata kome je pošlo za rukom da neutrališe ili da pomiri kapitalističke protivrečnosti. Ta shvatanja su se odrazila u radničkom pokretu kroz stavove o „*revoluciji odozgo*”, tj. kroz verovanje da je prelazak u socijalizam moguć posredstvom države (država-proviđenje, odnosno *državni socijalizam*). Napominjemo da se ona mogu ispoljiti na više načina.

U vezi sa tim shvatanjima nije dovoljno podsetiti da se, nasuprot tehnokratskim analizama Galbrajtovskega tipa, kapitalistička konkurencija u monopolističkom kapitalizmu stalno reprodukuje, odnosno da administrativni državni aparat (birokratsko telo) nikako ne bismo smeli zamišljati kao aparat koji ima svoju volju i vlast, koji nameće svoju politiku celom društvu. Valja ići još dalje i, nasuprot samom shvatanju o *državnomonopolističkom kapitalizmu*, podvući sledeće:

a) u bloku na vlasti postoje protivrečnosti koje su posledice glavne protivrečnosti. One nam ne dopuštaju da klasnu dominaciju sagledamo kao područje koje drži jedan deo kapitala (krupni monopoli), i sam apstraktno ujedinjen i integrisan, tj. deo koji posredstvom *države-oruđa* kristališe kohherentnu, jednoobraznu politiku;

b) činjenica je da se ne može govoriti o nekom „racionalnom jezgru” kapitalističkog planiranja kao takvog, o planiranju koje bi odgovaralo svakom nivou proizvodnih snaga po sebi, tj. o planiranju koje bi klasne protivrečnosti jednostavno predodređivale, obračavajući njegov *urođen* racionalni aspekt. Kapitalističko planiranje je *nezamislivo* kao stvarno ovladavanje protivrečnostima kapitalističke reprodukcije (mit o organizovanom kapitalizmu).⁶⁶ A upravo analize državnomonopolističkog kapitalizma kriju u sebi opasnost donošenja takvih zaključaka, čak i kada ih njihovi autori izričito odbacuju. U stvari — ponovimo to — sadašnja uloga države i njene intervencije predstavljaju *protivrečno kondenzovanje* odnosa snaga. To je suprotno starom, ali izuzetno upornom buržoaskom idealističkom shvatanju koje — od Hegela do Vebera i do Kejnza — u državi vidi racionalno jezgro „građanskog društva”. Da bih primerom potkrepio moje stavove, dovoljno je ukazati na sadašnje, savršeno kapitalističko delovanje *nacionalizovanog-podržavljenog sektora*.⁶⁷ To, razume se, ne znači da je planiranje *iluzija*: planiranje je u skladu sa logikom monopolističke reprodukcije i sa logikom sadašnje politike države kao političkog aparata.

⁶⁶ Pored ostalih, videti i sled. e: E. Altwater, *Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus*, u knjizi Janicke: *Herrschaft und Krise*; J. Hirsch, *Funktionsveränderungen der Staatsverwaltung in spätkapitalistischen Industriegesellschaften*, u publikaciji *Blätter für deutsche u. intern. Politik*, februar 1969; Müller-Neusis, *Die Sozialstaatsillusion*... u časopisu *Sozialistische Politik*, 1970; U. Jaeggi, *Kapital und Arbeit in der Bundesrepublik*, 1973; J. O'Connor, „Scientific and ideological elements in the economic theory of governmental policy” u delu *A Critique of Economic Theory*, uredili E. Hunt i G. Schwartz, 1972; Flatow-Huisken, *Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates*, u *Probleme des Klassenkampfes*, br. 7, maj 1973; Braunmühl e altri: *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, op. cit., posebno prilog J. Hirscha.

⁶⁷ Ph. Brachet, *L'État-patron, théories et réalités*, 1973.

2. *Kao reakcija* na teze o državnomonopolističkom kapitalizmu, javlja se, međutim, niz sadašnjih analiza koje vrši levica. Na neke od tih analiza sam se već osvrnuo. Te analize prosto i jasno dovode u pitanje sadašnju presudnu ulogu države: suočena sa „koncentrisanom vlašću” monopolâ, država bi bila lišena svoje „vlasti”. Ne treba kriti da to može dovesti do zauzimanja politički veoma spornog stava. Doduše, sadašnja rasprava o „samoupravljanju” koje podrazumeva brojne politički pozitivne aspekte, unekoliko umanjuje tu opasnost. Ostaje ipak činjenica da glavni objekt političke borbe ne bi više bila država koja je postala prazan omotač kapitalizma, već jedino vlast kapitala u preduzeću. Ne želim reći da se teze o samoupravljanju *neminovno* podudaraju sa tim stavovima. Međutim, moram konstatovati da stavovi o „samoupravljanju” i o „sadašnjem smanjivanju” uloge države, *ponekad idu ruku pod ruku*.

III

Ovi elementi, povezani sa sadašnjim oblicima glavne protivrečnosti (buržoazija-radnička klasa) i sa usponom borbe narodnih masa u Evropi, mogu nam objasniti niz značajnih pojava.

a) Pre svega, *grozničavu hegemoniku krizu* koja zahvata evropske buržoazije. Kada se govori o klasnoj borbi i o bloku na vlasti, zapaža se da su evropske buržoazije stvorile heterogene i povremene celine da bi se suprotstavile američkom imperijalističkom kapitalu. A to je već značajan činilac *hegemonike nestabilnosti*, unošenja protivrečnosti imperijalističkog kapitala u svaki evropski „nacionalni” blok na vlasti. Uporedo sa time, sve su izraženije unutrašnje protivrečnosti blokova na vlasti, i to upravo u razdoblju kada je uloga države sve značajnija i kada sužavanje njene relativne autonomije postaje imperativna nužnost za monopolistički kapital. Ako nije tačno da se sadašnja država pretvara u prosto oruđe monopola, nije tačno ni to da je ona, u tom kontekstu, sve manje sposobna da efikasno igra ulogu organizatora hegemonije. Etnistička politika se često svodi na niz protivrečnih i

preciznih mera koje odražavaju logiku monopolističkog kapitala, ali isto tako otkrivaju naprsline i nepovezanosti državnih aparata, reprodukujući na taj način protivrečnosti bloka na vlasti, uporedo sa slabljenjem hegemonističkih sposobnosti monopolističkog kapitala. U trenutku kada je uloga države presudnija no ikada ranije, čini se da je potresa kriza reprezentativnosti njenih raznih aparata (uključivši i političke partije) u njihovim odnosima sa delovima bloka na vlasti. To je jedan od razloga kontroverzi (bar kada je reč o oblicima koje te kontroverze imaju u okviru buržoazije) oko „etatičkog dirizma”, „regionalizacije”, „decentralizacije” itd.

b) Tome valja dodati još jednu pojavu koja se tiče tesne povezanosti ekonomike, države i ideologije. Čini se da je današnja država uspela da u izvesnoj meri „reguliše” „divljanje” ekonomskih kriza kapitalizma (to nema nikakve veze sa mitom o „organizovanom kapitalizmu”). Međutim, ona je to postigla na izgled paradoksalnim putem, *tj. samo u onoj meri u kojoj su te ekonomske krize ekstrapolirane neposredno u krize državne nadgradnje, uključivši i njene ideološke aparate*. Ovo, između ostalog, i zbog toga što država, neposredno preuzimajući brigu o proširenoj reprodukciji kapitala i regulišući „ekonomske krize”, *sama preuzima određene funkcije tih „kriza”*: država *neposredno režira* obezvređivanje određenih delova kapitala, inflaciju i nezaposlenost (strukturnalnu ili vrtoglavu inflaciju itd.).⁶⁸

⁶⁸ U stvari, za razliku od čitave buržoaske ideologije, nemoguće je u „ekonomskim krizama” kapitalizma videti „disfunkcionalne” momente ekonomskog „sistema”, momente koje država, kao racionalna instanca, ima zadatak da „izbegne”. *Ekonomske krize kapitalizma predstavljaju organske momente reprodukcije društvenog kapitala*: iako na političkom nivou mogu dovesti do političkih kriza i do revolucionarnih situacija, tj. stvaraju mogućnost obaranja kapitalizma, te krize su *istovremeno koncontrisane kontra-tendencije tendencijskom padu profitne stope* (masovno obezvređivanje kapitala, uništavanje proizvodnih snaga itd.): „ekonomske krize” isto tako imaju ulogu „čišćenja” kapitalizma, te predstavljaju *uslove njegove proširene reprodukcije i njegove stalnosti*. Već je to dovoljno da ukaže na ekonomističke greške, tj. na shvatanja koja u ekonomskim krizama vide mehanički činilac rušenja kapitalizma. Ali ovde je važno sagledati ulogu države u svemu tome: država u određenom stepenu reguliše „divlje” ekonomske krize kapitalizma, ali ona istovre-

Država-tampon ili ventil sigurnosti u slučaju ekonomskih kriza, pretvara se u *rezonantnu kutiju* krizâ reprodukcije društvenih odnosa. U stvari, preobražen je i sam odnos *ekonomske i političke borbe*: svaka ekonomska borba se više ili manje neposredno objektivno sudara sa državnim funkcijama i sa državnim aparatima, granama i podgranama. Šta više, proširivanje procesa oplođavanja vrednosti kapitala i intervencija države na sve oblasti („uslovi i način života”), što je neposredan efekt proširene reprodukcije, vode izuzetnoj politizaciji raznih borbi za *kvalitet života*; te borbe su utoliko značajnije što ne dovode u pitanje samo „*uslove*” proizvodnje, već sve neposrednije i reprodukciju samih odnosa proizvodnje.⁶⁹ Otuda više ne deluje određen politički *konsenzus* koji počiva na državi, garantu „ekspanzije” (o tome posebno govori cela kenzijska ideologija). Podređivanje države logici monopolističke reprodukcije (ono što osećamo kao „*njenu*” nesposobnost da zadovolji potrebe masâ), nikada nije bilo očiglednije no u trenutku kada ona interveniše u svim oblastima u kojima se te potrebe ispoljavaju. Veoma je simptomatično da se buržoazija po prvi put smatra obaveznom da istupi sa pravim programom, i to upravo u trenutku kada je, manje no ikada ranije, sposobna da ga ostvari.

Suočena sa takvim stanjem, sadašnja država je suviše slaba da bi obezbedila stalno upravljanje sve izraženijom krizom hegemonije buržoazije.

c) Buržoazija u takvoj situaciji — po svaku cenu i uporedo sa *pojačanom represijom* — primenjuje strategiju prilagođavanja procesâ čija je svrha da se ozakone odnosi između sadašnjih oblika vladajuće

meno mora neposredno da obezbedi organske funkcije tih kriza u proširenoj reprodukciji kapitala. Dakle, nikako se ne radi o nekoj državi kojoj je pošlo za rukom da „izbegne” krize, već o tome da država *odozgo vrši orkestraciju* kriza kapitalizma, tj. da jednostavno nastoji da reguliše njihov „*divlji*” aspekt. A to se neposredno održava u *internoj krizi* državnih aparata i u stalnim protivrečnostima između njihovih raznih ekonomskih funkcija.

⁶⁹ Videti tekst na strani 111. ove knjige i dalje.

ideologije i reorganizacije državnih aparata.⁷⁰ Nemam nameru da ovde ulazim u suštinu tog problema. Jednostavno ću ukazati da nam ta prilagođavanja (ona se, naravno, ne svode na prosto prilagođavanje odnosâ parlamenta i izvršne vlasti, ali se ne poistovećuju ni sa procesom fašizacije u strogoj smislu te reči) govore o značajnim preobražajima buržoaskog legitimiteta, kakav nam se do sada predstavljao. Taj proces se odvija uporedo sa *ideološkom krizom* koja sada pogađa te formacije. Ti preobražaji obuhvataju široku lepezu: počev od pomeranja legitimiteta *narodnog suvereniteta* u pravcu legitimiteta birokratske državne *administracije*, preko promene uloge političkih partija i ideoloških aparata, pa sve do lomljenja pravno-ideoloških granica između „*privatnog*” i „*javnog*” (gušenja osnovnih sloboda, na primer). Otuda bi se reklo da su strukturalni preobražaji današnjeg kapitalizma učinili preživelim ne samo tradicionalni oblik parlamentarne demokratije, već i *određen oblik same političke demokratije*. Bilo kako bilo, svi pomenuti preobražaji teže sledećem glavnom cilju: ne dozvoliti narodnim masama da jasno sagledaju sadašnju ulogu države i prirodu političke vlasti koja se iz nje kristališe, prikazati tu ulogu kao *tehničku i neutralnu*, pri čemu sadašnji *tehnokratizam* stiče prevlast koju je pravno-politički domen ideologije imao u buržoaskoj ideologiji. Ideologija „*pluralističke*” države, koja je „*arbitar*” interesâ „*društvenih grupa*” i nosilac „*opšte volje*” „*individua građana*”, biva zamenjena ideologijom države-„*tehničke*” instance, države koja je mužna da bi se uhvatila u koštac sa urođenim „*nužnostima proizvodnje*”, sa „*industrijalizacijom*” i „*tehničkim napretkom*”.

Nesumnjivo je da sadašnjoj državi polazi za rukom (pitanje je samo još koliko dugo) da izvede tu ideološku operaciju reprodukcije privatizacije „*individua*” u okviru novog „*javnog*” sektora. U stvari, ako ekonomska borba narodnih masa neposredno udara na državu, valja tačno sagledati sadašnje granice te

⁷⁰ O ovome videti J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spät-kapitalismus*, 1973; Cl. Offe, *Strukturprobleme des Kapitalistischen Staates*, op. cit.; I. Balbus, *Politics as Sport: an Interpretation of the Political Ascendancy of the Sports Metaphor in America*, 1973; M. Duverger, *Sociologie de la politique*, 1973.

objektivne politizacije. Oni koji danas preterano osporavaju državu, često gaje poverenje u desnicu, mada se u njenim rukama nalaze poluge vlasti: u Francuskoj se podmeće vatra u prostorije poreskih uprava ili se demoliraju prostorije CSR*, mada se istovremeno glasa za Republikansku demokratsku uniju (UDR). To znači da je sadašnja ideologija tehnokratizma toliko dominantna da je u vidu opozicionarstva još prisutna u borbama narodnih masa koje osporavaju sveprisutnu „tehnokratsku vlast“, ali pri tome ne raskrinkavaju njenu političku prirodu.⁷¹

Servan-Sraijber je tu da nas podseti kako je buržoazija još u stanju da nastupa kao avangarda tih pokreta i da ih tako zavarava.

IV. NAPOMENE O BURŽOASKIM KADROVIMA

1. Pitanje menadžera

Prethodne analize vršene su sa pozicije *glavnog* stanovišta marksističke teorije o društvenim klasama, sa stanovišta *mestâ* tih klasa u društvenoj podeli rada, mestâ koja smo u uvodu ove knjige označili kao *klasno strukturalno određenje*. Što se tiče kapitala, insistirao sam na oblicima povezanosti dva odnosa (ekonomsko vlasništvo, državlina) budući da ti odnosi određuju mesto kapitala (ono se proširuje na političke i ideološke odnose), kao i na raznim pravima koja iz njih proističu. Sada ću istraživati pitanje *činioca* koji zauzimaju to mesto. To pitanje je istovremeno povezano sa prvim, ali se relativno i razlikuje od njega. U stvari, kada za neke činioce kažemo da su buržoaski, to nikako ne znači da time želimo reći kako im je ta osobina urođena (klasno poreklo, na primer), već da ona zavisi od mesta koje ti činioci zauzimaju, da zavisi od njihovog položaja prema odnosima koji određuju funkciju kapitala, tj. da zavisi od vlasti koju oni vrše i koja *konstitutivno* proizilazi iz tih veza.

I

Pravi značaj problema ćemo shvatiti ako se osvrnemo na niz analiza savremenih sociologa i ekonomista koji u svojim proučavanjima „sadašnjeg društva“ radikalno odvajaju odnose o kojima je reč od vlasti koja iz njih proizilazi. Ti naučnici problematiku

* CSR (Compagnies Républicaines de Sécurité) — neka vrsta udarnih jedinica žandarmerije (prim. prev.).

⁷¹ To su upravo delimični efekti te ideološke operacije. Nasuprot tome stoje mnogobrojne sadašnje analize „tehnokratije“, koje u ovom (H. Schelsky, „l'Etat technique“ u *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, 1965) ili onom vidu (H. Marcuse, *Čovek jedne dimenzije*, V. Masleša, Sarajevo 1968) smatraju da sadašnje „tehnološke transformacije“ vode stvarnoj *depolitizaciji* (prevazilaženju klasne borbe), tj. „tehnološkoj otuđenosti“ („manipulaciji“) individua. Valja, međutim, ukazati da uprkos prividno suprotnih zaključaka, ti autori iznose hipoteze koje su istovetne sa hipotezama onih koji govore o „naučnoj i tehničkoj revoluciji“ (o tome će opširno biti reči u trećem pogledu).

društvenih klasa istovremeno svode isključivo na njihove pripadnike (društvene klase bi predstavljale zbir individuala-pripadnika te klase).

Ta shvatanja se iznose na razne načine. Nas, međutim, najviše zanima shvatanje koje se tiče *menadžera*. Oko toga je proliveno mnogo mastila posle drugog svetskog rata. Ta tema se stalno obnavlja i njenu poslednju varijantu predstavlja Galbrajtovo shvatanje *tehnostrukture*.

U osnovi se govori o napadu na marksističko shvatanje o društvenim klasama. Tvrdi se (što je otrcana fraza) da je ono odgovaralo prilikama u XIX veku, ali da više ne odgovara savremenom, „postindustrijskom“, „tehnobirokratskom“ itd. društvu. Pomenuto shvatanje se temelji na nizu pretpostavki: *big corporation* — krupno preduzeće — počiva danas na *radikalnoj odvojenosti* „vlasništva“ nad sredstvima za proizvodnju od „pravâ odlučivanja“; ova potonja vršili bi menadžeri (tehnostrukture) koji se potpuno razlikuju od vlasnika. Menadžeri se često shvataju kao nova vladajuća „klasa“. To bi trebalo da ima značajne posledice po *motivacije ponašanja* menadžera, po motivacije koje se razlikuju od motivacija vlasnika: za razliku od vlasnika, menadžera ne bi pokretao *profit*, već sticanje *moći* i stalno *širenje* preduzeća. Dakle, sadašnje društvo ne bi više počivalo na logici profita.

Takva je, sasvim uopšteno izneta, problematika *menadžera-tehnostrukture*. Njenu drugu epistemološku pretpostavku — raskid između odnosâ—vezâ proizvodnje i pravâ, tj. problematiku klasa, koja polazi od analize njihovih pripadnika, naći ćemo u nizu jasno izraženih shvatanja:

a) u shvatanju R. Darendorfa,⁷² izvedenom iz shvatanjâ Maksa Vebera, a koje sam kritikovao na drugom mestu. Prema tom shvatanju, stvaranje klasa ili bolje reći „društvenih grupa“, bilo bi, *pre svega i u osnovi*, plod „odnosâ vlasti“, pri čemu se ti odnosi definišu kao odnosi „komandovanja“ i „poslušnosti“

⁷² Sada je objavljen francuski prevod pod naslovom *Classes et Conflits de classe dans la société industrielle*, 1973; povodom marksističke kritike M. Vebera videti temeljne članke J. M. Vincent u *Fétichisme et Société*, 1973. Isto tako videti M. Lowy, *Dialectique et Révolution*, 1973.

u ustanovama „autoritativnog“ tipa. Što se tiče vlasništva, ono bi bilo samo *jedna od mogućih posledica* tih odnosa vlasti. Kada sve to uzmemo u obzir, vidi se da je u pitanju tradicionalno suprotstavljanje marksističkom shvatanju o društvenim klasama.

Turenove analize,⁷³ bar u nekim svojim aspektima, plod su tog istog shvatanja. Doduše, Turen je među prvima ukazao da glavnu sadašnju ideološku opasnost predstavljaju razne „teorije organizovanja“. Njegove analize se takođe potpuno razlikuju od Darendorfovih. Međutim, ovo nije mesto na kome bismo izvršili iscrpnu kritiku ličnih Turenovih shvatanja. Stoga ukazujem samo na to da pomenuto shvatanje dobija kod njega konceptualni karakter, tj. da on polazi od stava po kome u „postindustrijskom društvu“ postoji klasna podela na one koji komanduju i odlučuju (pritežaoći jasno određenog „znanja“, koji se razlikuju od vlasnikâ) i na one koji te odluke izvršavaju;

b) u shvatanju koje smatra da sadašnju vladajuću klasu čine grupe njenih pripadnika, tj. *elite na vlasti*. To shvatanje nalazimo kod Rajta Milsa, J. Mejnoa itd. Oni smatraju da „uporedo“ sa vlasnicima koji tvore jednu od grupa-elitâ, postoje *menadžeri* kao jasno izražena grupa, jednaka onoj prvoj. U izvesnoj meri to shvatanje sada preuzima R. Miliband,⁷⁴ a naći ćemo ga, veoma jasno izraženog, kod P. Burdijea koji se u poslednje vreme bavi pitanjima vladajuće klase (to nije nimalo čudno ako se ima u vidu njegov postojani veberizam). Doduše, Burdije umesto elitâ upotrebljava izraz *delovi klase* (obavezan marksizam) ... a ti „delovi“ obuhvataju ... „socijalno-profesionalne“ kategorije INSEE!⁷⁵ U stvari, Burdije nas uči da „razne delove vladajuće klase“ čine: 1) profesori; 2) kadrovi javnog sektora; 3) slobodne profesije; 4) inženjeri; 5) kadrovi privatnog sektora; 6) industrijalci; 7) trgovci. Menadžeri, najviše poistovećeni sa

⁷³ *Les Classes dans une société post-industrielle*, 1971.

⁷⁴ *L'Etat dans la société capitaliste*, 1973. O tome videti moju polemiku sa Milibandom u *Politique aujourd'hui*, mart 1970.

⁷⁵ INSEE — Nacionalni institut za statistiku i ekonomske studije (Institut national de la statistique et des études économiques). — (Prim. prev.).

„stručnim kadrovima”, smatraju se delom „vladajuće klase”⁷⁶

Valja reći da su pomenuta shvatanja plod brojnih konfuzija, mada se oslanjaju na izvesne preobražaje monopolističkog kapitalizma, ina preobražaje koje je već Marks pominjao kada je govorio o akcionarskim društvima.

Do prve konfuzije dolazi kada se poistovete pravno i ekonomsko vlasništvo (ovo potonje je stvarni odnos proizvodnje). Ako u uslovima monopolističkog kapitalizma možemo jasno konstatovati postojanje relativnog odvajanja ova dva vida vlasništva (svaka „akcija” ne nosi u sebi ekvivalentan deo ekonomskog vlasništva), isto tako je jasno da stvarno ekonomsko vlasništvo pripada kapitalu.

Ali to još nije odgovor na problematiku *menadžera*. Ko su, zapravo, ti menadžeri i kakvo je njihovo klasno određenje ili klasna pripadnost? Da li su oni deo kapitalističke klase, po kom osnovu i zašto? Ako je odgovor pozitivan, čine li oni jasno određen deo te klase i šta bi bila osnova tog razlikovanja? Time se već postavlja pitanje odnosa između mestâ društvenih klasa i njihovih pripadnika.

Valja reći da ima određenih odgovora na problematiku menadžera. Ali ti odgovori su zasnovani na empirijskom materijalu, te ne iscrpljuju pomenuto pitanje. Prvi odgovor pokazuje da se nosioci pravâ koja proističu iz vlasništva i državnine (*menadžeri, chief executives, visoki stručnjaci i rukovodioci preduzeća*) većinom praktično poistovećuju sa onima koji imaju ekonomsko vlasništvo. A do tog poistovećivanja ne dolazi zato što bi se svi oni nalazili u istoj „socijalnoj sredini” ili što bi delili isti „kulturni kapital” — prema formuli koja je tako draga Burdijeu — već stoga što, opšte uzev, poseduju znatan broj akcija koje

⁷⁶ P. Bourdieu: „Reproduction culturelle et reproduction sociale” u *Informations sur les sciences sociales*, UNESCO, april 1971, naročito str. 59. To ne smeta autoru da samo pet stranica kasnije (str. 64) govori o „dominantnom delu vladajućih klasa — o poslovnoj buržoaziji”! Otuda sam primoran da ukažem na problem kojim ćemo se kasnije baviti, tj. na proizvoljnost klasifikiranja po socijalno-profesionalnim kategorijama, pri čemu se najviše vodi računa o „zvanju” (to je klasifikacija koju vrši INSEE): *menadžeri* i „vrhovi” državnih aparata (o kojima će biti govora) ne poklapaju se sa raznim „visokim kadrovima” koje utvrđuje INSEE.

obebeđuju visok stepen ekonomskog vlasništva. Klasna pripadnost menadžera kapitalističkoj klasi zasnivala bi se na činjenici da su oni neposredni nosioci pravnog i ekonomskog vlasništva.⁷⁷

Drugi odgovor se neposredno povezuje sa problematikom subjekta (društvene klase predstavljaju zbir individua). Takva problematika je jasno ispoljena upravo kod Milibanda, odnosno kod Svizija i Barana. Iz nje izlazi da bi kriterij klasne pripadnosti valjalo u krajnjoj liniji tražiti u motivacijama ponašanja pripadnika određene klase. Tu je primetno nastojanje da se dokaže kako i sami *menadžeri* podležu logici profita, koju im „nameće” sistem. Otuda se niz veoma učenih analiza iscrpljuje dokazujući kako su preduzeća pod upravom menadžera isto tako orijentisana na profit, kao i preduzeća pod neposrednom upravom članova „porodica”-vlasnika. Menadžeri koje, kao i vlasnike, pokreće „mamac dobiti”, pripadali bi, *po toj osnovi*, vladajućoj klasi. Ali budući da se njihove motivacije i mentalitet razlikuju od tih istih obeležja vlasnikâ, oni bi u odnosu na ove potonje činili posebnu elitu — deo — vladajuće klase.

Oba ova odgovora su nedovoljna. Prvi odgovor, iako baca svetlost na veze između menadžera i vlasništva, ipak predviđa razliku koja u mnogim slučajevima danas postoji između vlasnika, odnosno posednika i onih koji vrše pravâ što iz toga proističu. Iako je jasno da menadžeri „obavljaju poslove”, oni se ipak ne mogu fizički i personalno uvek poistovećivati sa onima u čijim se rukama nalazi stvarno ekonomsko vlasništvo nad preduzećima (kojima rukovode ti menadžeri).

Što se tiče drugog odgovora, on zanemaruje činjenicu da se kriterij klasne pripadnosti ne zasniva na motivacijama ponašanja: sam Maks Veber je priznao da kriterij pripadnosti kapitalističkoj klasi ne može biti „mamac dobiti”. Profit nije motivacija ponašanja, već objektivna kategorija koja se poklapa sa jednim oblikom stvaranja viška vrednosti.

Ali u ovom poslednjem slučaju valja ići još dalje. Zasnovano na problematici agensa, to shvatanje neiz-

⁷⁷ Videti veoma zanimljiv članak koji je o tome napisao R. Blackburn, „The New Capitalism” u *Ideology in Social Science*, redaktor Blackburn, 1972.

bežno postavlja dvostruko pitanje klasne pripadnosti i diferencijacija u okviru vladajuće klase (*društvene grupe* i *individuumi* koji tvore tu klasu). Umesto da se vladajuća klasa diferencira zavisno od delova kapitala, nailazimo na diferencijaciju koja operiše elitama ili grupama na vlasti. Ako polazimo od takozvanih „socioloških” kriterija, zaključićemo da menadžeri čine posebnu elitu (deo) vladajuće klase, dok vlasnici — nediferencirani — predstavljaju samo jedan od delova te klase, koji postoji uporedo sa nizom drugih pripadnika te klase. Ujedinjavanje tih grupa-elita u vladajuću klasu vrši se na osnovu kriterija (zajedničko učestvovanje u procesima „donošenja odlukâ” — podela na one koji odlučuju i na one koji izvršavaju odluke — zajednička „kultura” tih grupa, odnosi među članovima tih grupa itd.).

II

Već je Marks ukazivao da promene koje izazivaju akcionarska društva dovode do razlika između *nosilaca* vlasništva i državnine, i onih koji vrše prava neposredno vezana za te dve kategorije. U stvari, dok u kapitalističkom načinu proizvodnje „funkcija upravljanja... postaje funkcija kapitala” (*kapital-funkcija*, kako to kaže Marks), „sama kapitalistička proizvodnja dovela je dotle da se rad starešinskog upravljanja, sasvim rastavljen od svojine na kapital, potuca sokacima. Zato je postalo nekorisno da ovaj rad starešinskog upravljanja vrši kapitalista. Neki muzički dirigent nikako ne mora biti vlasnik instrumenta svog orkestra... Kazati da je ovaj rad potreban kao kapitalistički rad, kao funkcija kapitaliste, znači samo to da vulgus ne može oblike koji su se razvili u krilu kapitalističkog načina proizvodnje da predstavi sebi odvojene i oslobođene od njihovog antagonističkog kapitalističkog karaktera.”⁷⁸ Marksove analize su jasne: razna prava vlasništva i državnine pripadaju *kapitalu* — jesu „funkcije” kapitala — ali ta prava ne moraju obavezno vršiti sami vlasnici — ta prava nisu „funkcija” kapitalista-vlasnikâ.

⁷⁸ K. Marx, *Kapital I*, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974 str. 296; *Kapital III*, *op. cit.*, str. 324—25.

Analize valja razvijati u tom pravcu: kapital, shvaćen kao povezanost odnosa koji sadrže određena prava, određuje klasnu pripadnost onih koji obavljaju te „funkcije”. A to nas upućuje na dva nerazdvojna aspekta samog problema:

a) *prava* koja se tiču upotrebe raspoloživih sredstava, alokacije sredstava za proizvodnju u cilju ovakve ili onakve upotrebe itd., odnosno upravljanja procesom rada — sva ta prava *su povezana* sa ekonomskim vlasništvom i državinom, a to su *upravo* atributi kapitala;

b) *oni koji upravljaju i neposredno ostvaruju ta prava, tj. obavljaju „funkcije kapitalâ”, predstavljaju kapital i pripadaju buržoaskoj klasi čak i kada nisu pritežaoци formalnog pravnog vlasništva*. Otuda su menadžeri uvek deo buržoaske klase. Razume se, ovde nije reč o tome da se statističko-empirijski odrede „numeričke” granice „grupe” menadžera, niti o tome da se odluči kojoj „socioprofesionalnoj kategoriji” pripadaju ti rukovodeći kadrovi, odnosno o tome da se kaže ko tačno vrši te funkcije, u ovom ili onom slučaju.

Upravo kada se govori o funkcijama koje su povezane sa kapitalom i sa pravima koja iz njega proističu, postaje sasvim jasno da kapital možemo definisati polazeći od ukupnosti društvene podele rada: kapital se ne svodi na odnose proizvodnje, već se proširuje na ideološke i političke odnose koje impliciraju ti odnosi proizvodnje i koji su stoga konstitutivam činilac strukturalnog klasnog određenja. Rukovodeća uloga menadžera, činjenica da oni obavljaju funkcije kapitala i da neposredno vrše prava što proističu iz kapitala — sve je to povezano sa njihovim položajem u hijerarhijskoj vlasti despotske organizacije rada u fabrici, sa položajem koji oni imaju u pogledu „tajne znanja” i „birokratske tajne”, a u okviru podele na manuelni i intelektualni rad; po obliku koji imaju, ti njihovi položaji su istovremeno i buržoaske determinante. Objektivno mesto menadžera u političkim i ideološkim odnosima ne svodi se na prosta obeležja „kulture” ili „društvene sredine”. Ono se konkretizuje u specifičnoj ideologiji tih činilaca. Ta ideologija „ekonomske racionalnosti”, „efi-

kasnosti učinka" i „ekspanzije” — predstavlja danas vladajuću varijantu buržoaske ideologije.

Sve nam to omogućava da zaključimo još i ovo: menadžeri pripadaju kapitalističkoj klasi zato što vrše funkcije kapitala. *Međutim, oni ne bi mogli činiti poseban deo te klase, upravo poseban deo vlasnika.* U stvari, menadžeri nemaju posebno mesto, posebnu relaciju: upravo konstatovana razdvajanja ekonomskog vlasništva od državnine — od upravljanja procesom rada — nikako ne znače da bi se upravljanje (inače funkcija menadžera) moglo odvajati od kapitala. S druge strane, ako konstatujemo da postoji razdvojenost raznih *nosilaca kapital-odnosa i onih koji vrše prava iz kapitala*, to nikako ne znači da se tu razdvaja kapital od njegovih prava (kapitalisti protiv menadžera), odnosno još tačnije — da se razdvaja ekonomsko vlasništvo i državnina od prava koja iz njih proističu. *Ovaj ili onaj menadžer ili skupina menadžera pripadaju onom delu kapitala za koji delaju: industrijskom, bankovnom, trgovinskom itd. kapitalu.* Drugim rečima, sami menadžeri nisu poseban delić (jedinica) određenog dela neke klase. Sa time se ne slažu brojni analitičari, posebno u Francuskoj; oni stvaraju „sociološke jedinice” menadžera ili „tehnobirokrata”, pri čemu najčešće polaze od njihovog školskog obrazovanja ili kulturnog zajedništva, tj. od toga kroz koje su škole ti menadžeri prošli.

Ali ovaj potonji tip analize ima još dalekosežnije posledice: zar skoro svuda ne čitamo kako je potrebno znati da li rukovodeća mesta u nekoj filijali drže „autohtoni” kadrovi (ovo u slučaju kada se želi pomoći implantacija stranog, upravo američkog kapitala, u neku evropsku zemlju)? Pretpostavlja se, naime, da bi nacionalno poreklo tih menadžera, povezano sa njihovom „autonomijom odlučivanja”, moglo primorati taj inostrani kapital da deluje u interesu nacionalne privrede. Ovde je, međutim, korisno napomenuti da politika „autohtonih rukovodilaca” predstavlja posebno obeležje po zlu poznate ITT! Uostalom, zar se ekonomska politika degolizma često ne pripisuje „industrijskom izboru” koji vrše stručnjaci potekli iz Nacionalne upravne škole (ENA)?

U stvari, razne faze monopolističkog kapitalizma, razni oblici povezanosti ekonomskog vlasništva i državnine sa pravima koja iz njih proizilaze — sve se to ispoljava, zavisno od tih faza, kroz karakteristične oblike razdvajanja nosilaca tih prava od onih koji ta prava izvršavaju. To je proces koji izučavaju sadašnji sociolozi i ekonomisti. Kada je u pitanju velika firma, oni ga nazivaju procesom „centralizacije-decentralizacije” ili „birokratizacije-debirokratizacije”. A ako se radi o krupnom preduzeću i o multinacionalnoj firmi, onda se kaže da je to „model organizovanja” ili vid „procesa donošenja odluka”. Valja podvući da su tu u pitanju sekundarni efekti oblika koje odnosi proizvodnja i proces reprodukcije društvenih odnosa imaju u proizvodnim jedinicama. Ti efekti ne nastaju zbog tehničkih faktora, posebno upotrebe informatike. Reč je zaista o efektima, za razliku od onoga što pod pojmom „preduzeća” implicira stara institucionalistička tradicija. Danas se to shvatanje ispoljava kroz „teoriju organizovanja”, koja smatra da upravo struktura preduzeća-ustanove određuje odnose koji se tu stvaraju: tako ti odnosi postaju odnosi „vlasti” između onih koji „odlučuju” i onih koji „izvršavaju” odluke. Dakle, smatra se da su ti odnosi nezavisni od onosâ proizvodnje i eksploatacije.

Najzad, još jedna napomena: pitanja povezana sa *individuama-činiocima*, pitanja koja se tiču njihove fizičke identifikacije i međusobnih odnosa, mogu u najboljem slučaju *poslužiti kao prosti pokazatelji osnovnih procesa*, i to pod uslovom da smo načisto kakva je uloga pokazatelja koji često iskrivljavaju pravo stanje. Recimo, tendencijski proces stapanja industrijskog i novčanog kapitala u finansijski kapital često dovodi do *fizičkog* i *personalnog prožimanja* njihovih nosilaca. Dobro je poznato da se u upravnim odborima krupnih industrijskih firmi nalaze rukovodioci i vlasnici bankarskih monopola — i obrnuto. Isto tako je poznata pojava uzajamne izmenljivosti i pokretljivosti rukovodećeg osoblja raznih delova kapitala. Proučavanjem sastava tih saveta, možemo doći do pokazatelja o konkretnim oblicima koje, u tačno određenim slučajevima, ima proces stapanja kapitala (pročešljanje raznih *Who's Who?* predstavlja danas

jedan od pomodnih socioloških postupaka). Ali ti pokazatelji nas često mogu zavarati, a naročito zamagliti osnovne procese i strategije raznih delova kapitala. Uzećemo samo jedan primer: predstavnici krupnih banaka nalaze se u upravnim odborima krupnih francuskih i nemačkih preduzeća. Međutim, ta pojava nema isti značaj u obe zemlje: u Nemačkoj je bankovni monopolistički kapital uvek vodio politiku direktnih intervencija i investiranja u industriju, dok je bankovni kapital Francuske još i danas veoma špekulativan (berzanske operacije ili masovno ulaganje u promet nepokretnosti).

2. „Vrhovi” državnog aparata

I

Na istu problematiku činilaca-subjekata nailazimo danas u nizu analiza posvećenih sadašnjim odnosima između vladajuće klase i državnog aparata: počev od nekih analiza KPF o državnomonopolističkom kapitalizmu do analiza R. Milibanda i Dž. K. Galbrajta u *Novoj industrijskoj državi*. Svrha tih analiza je da se prikaže odnos između hegemonskog dela monopolističkog kapitala i državnog aparata, i to kao fizička identičnost, kao identičnost klasnog porekla ili kao personalna identičnost pripadnika monopolističkog dela kapitala i *vrhova* državnog aparata (visokih funkcionera, članova vladâ, političkih ličnosti u širem smislu te reči). KPF smatra da upravo fizička identičnost onih „individua” koje upravljaju državom i monopolima dokazuje da dolazi do *stapanja* države i monopola u „jedinствен mehanizam”. „Pompidu-bankar je tipičan model tih analiza.⁷⁹

Međutim, taj aspekt je problematičan i sekundaran. U stvari, *hegemonski deo* se često razlikovao, i još se razlikuje (zavisno od formacije), od *vladajuće* klase ili onog njenog dela iz čijih se redova regrutuju (klasno poreklo) ili kojima ponekad pripadaju najviši službenici i politički kadrovi državnog aparata. Ta pojava, međutim, nimalo ne ometa objektivnu podudarnost etatiističke politike i interesâ hegemonskog

⁷⁹ H. Claude, *Le Pouvoir et l'Argent*, 1972. U ovoj knjizi ima izvanrednih zapažanja.

dela. Ako tu podudarnost po svaku cenu tražimo u navodnoj identičnosti hegemonskog dela i vladajuće klase, odnosno njenog dela, možemo doći do zaključka da je vladajuća klasa pritežalac hegemonije, mada postoji jasna razlika između hegemonskog dela i vladajuće klase. A upravo je u tome koren grešaka socijaldemokratskih analiza koje su fašizam smatrale „diktaturom sitne buržoazije” zato što je takvo bilo klasno poreklo najviših službenika državnog aparata u vreme fašizma.

Vratimo se sadašnjoj državi: prethodni argument je približno tačan, te takođe može doprineti zamagljivanju klasne hegemonije. Poznato je da hegemonija monopolističkog kapitala postoji danas u nekim evropskim zemljama gde su na vlasti socijaldemokratske vlade (Nemačka, Austrija, Švedska, Velika Britanija pod Vilsonom). Ta hegemonija se vrši posredstvom političkih kadrova koji potiču ne samo iz redova nemonopolističkog kapitala, već i iz redova sitne buržoazije, a često čak i iz redova radničke aristokratije (kanalom sindikati-socijaldemokratska ili laburistička vlada). Apologeti takvog sistema vladavine ističu upravo tu okolnost da bi dokazali kako u tom sistemu ne postoji hegemonija monopolističkog kapitala.⁸⁰

Međutim:

a) Sve to ne znači da pripadnici hegemonске klase ili hegemonskog dela nisu učestvovali *neposredno* u kapitalističkim državnim aparatima (vlada, vrhovi političkih partija, najviši službenici državne administracije). To važi za svaki oblik kapitalističke države — kako u prošlosti, tako i danas. Čak se može reći da je ta pojava izražena u državnom aparatu sadašnje faze, i to zbog odlučujuće uloge ekonomskih intervencija sadašnje države, zbog proširivanja sektora nacionalizovane privrede u čije se upravljanje meša monopolistički kapital, zbog posebne zavisnosti nemonopolističkog od monopolističkog kapitala i, najzad, zbog institucionalnih preobražaja države. Ali ta pojava, iako ovde ima i vrednost *pokazatelja*, ostaje

⁸⁰ Razume se, tu se radi samo o sekundarnom aspektu problema socijaldemokratskih vlada, o problemu koji ovde ne nameravam da temeljno raspravljam.

sekundarna i nikako se ne može tumačiti kao „fizičko stavljanje ruke” „monopolista” na državu koja je pre toga posedovala devičansku „čistotu” „arbitraže” što je vrše „časni službenici”;

b) Dodaću samo jednu reč u vezi s francuskim slučajem; činjenica da je tokom poslednje decenije u državnom aparatu došlo do neposrednog prisustva pripadnika monopolističkog dela kapitala, postala je uočljiva u poređenju sa osobenom francuskom prošošću, povezanom sa „jakobinskom” tradicijom III, pa čak i IV Republike. No isto je tako istina da je V Republika u tom pogledu ne samo nadoknadila pomenuto zaostajanje, već ga je znatno prevazišla u odnosu na neke druge države metropolâ; naime, došlo je do tendencije *kolonizacije* države od strane pripadnika monopolističkog dela kapitala. Međutim, to je u vezi sa osobenostima degolističkog režima — odnosno sa prirodom degolističkog pokreta-partije i sa institucijama V Republike; taj režim je delovao u zemlji u kojoj je osobito važna ekonomska intervencija države (aparatus Plana bio je pravi zabran kolonizacije države, koju su vršili pripadnici monopolističkog kapitala) i u kojoj je posebno raširen nacionalizovan sektor države;

c) Ne bi trebalo zaboraviti da protivtežu toj pojavi — čak i u Francuskoj — čini sistem *javne funkcije* i *visokih škola* koje daju politički kadar još uvek (i u znatnoj meri) poreklom iz redova nemonopolističkog kapitala, iz redova slobodnih profesija, pa čak i iz redova sitne buržoazije.⁸¹ Međutim, taj element kojim se pobija teza o istovetnosti klasnog porekla pripadnika monopolističkog dela kapitala i pripadnika državnog aparata, biva na razne načine analiziran, pri čemu presudnu ulogu igra ideološka struja elita i menadžera. U ovom slučaju ćemo insistirati na zajedništvu obrazovanja i „kulture” polaznika raznih visokih škola, usmerenih na upravljanju poslovima i na rukovođenje državnim aparatima. Ti kadrovi ispoljavaju visok stepen međusobne izmenljivosti i pokretljivosti funkcija (posredstvom nacionalizovanog sektora privrede i pomoću raznih „veza”). Razume

⁸¹ Prema jednoj anketi INSEE (*Etudes et Conjoncture*, februar 1967).

se, u međuvremenu je postignuta ravnoteža, režirana odozgo: hegemoniju monopolističkog kapitala jednostavno je zamenila svemoguća i osvajačka tehnobirokratska „kasta”, „elita” ili „klasa” koja navodno u svojim rukama drži stvarne poluge upravljanja privredom države.

II

Najzad, postoji jedan važan problem, no njega potpuno zamaćuju analize koje govore o navodnoj fizičkoj istovetnosti pripadnika monopolističkog dela kapitala i kapitalističke klase, s jedne strane, i pripadnika državnih aparata, s druge strane. Te analize mehaničkim putem utvrđuju zajednički imenitelj pomenutih pripadnika — njihovo klasno poreklo ili čak njihovu klasnu pripadnost. Kao što smo rekli, time se zamaćuje problem postojanja i delovanja posebne *društvene kategorije* pripadnika državnog aparata, ukratko — *državne birokratije*. Državni službenici tvore određenu društvenu kategoriju koju određuje upravo odnos njenih pripadnika prema državnim aparatima i činjenica da oni obavljaju objektivne funkcije koje pripadaju državi.

Koju bitnu činjenicu zamaćuju analize o stanju države i monopolâ u jedinstven mehanizam? *Upravo činjenicu da se delovanje te kategorije ne može svoditi na klasno poreklo (pa ni na klasnu pripadnost) njenih članova:* da je to moguće, problem birokratije — toliko značajan za Marksa, Engelsa, Lenjina i Gramšija — ne bi se uopšte postavljao.

Uprkos činjenici da su članovi te društvene kategorije, opšte uzev, različitog klasnog porekla ili da imaju različitu klasnu pripadnost, ona često ispoljava *specifično unutrašnje jedinstvo*, što je, razume se, posledica delovanja jedinstva državne vlasti i institucionalnog jedinstva državnih aparata (upravo njihovog „centralizma”). Otuda ta društvena kategorija, kao celina, može služiti interesima onih klasa ili delova klasa, kojima ne pripadaju njeni „vrhovi”, tj. iz kojih oni ne potiču. Marks je analizirao klasičan slučaj državne birokratije (engleske) čiji su „vrhovi” pripadali zemljoposedičkom plemstvu, ali su služili buržoaziji.

Lenjin je analizirao slučaj „buržoaskih stručnjaka“ čije je poreklo bilo buržoasko, ali koji su služili sovjetsku državu. Međutim, valja se isto tako setiti slučaja fašističke birokratije u službi monopolističkog kapitala, odnosno političkih kadrova poreklom iz redova sitne buržoazije, kadrova koji su, za vreme III Republike u Francuskoj, služili buržoaziji.

Ova kategorija može, šta više, delovati kao stvarna *društvena snaga* u određenim okolnostima. Ona tada ima *specifičnu težinu* na političkom planu i u domenu klasne borbe. Ta kategorija nije prosto i jednostavno „privezana“ ni za hegemonsku klasu ili hegemonski deo te klase, niti za klasu ili deo iz koje ona potiče ili kojoj pripada.

Dakle, lepo se vidi kako društvena kategorija pripadnika državnog aparata — birokratija u širem smislu — ima sopstvenu ulogu koju vrši upravo u *granicama relativne autonomije kapitalističke države*.⁸² Međutim, valja reći nešto i o *klasnoj pripadnosti* članova te društvene kategorije: u stvari, pitanje klasnog određenja te kategorije ne svodi se prosto na *klasnu pripadnost* njenih članova. Društvena kategorija, kao i društveni slojevi ili delovi klase, nije „grupa“ koja se nalazi pored, izvan ili iznad klasâ. Klasno poreklo članova jedne društvene kategorije je takvo da oni ne prestaju biti članovi društvenih klasa u trenutku kada pripadnu državnoj birokratiji. Ovo valja utoliko snažnije podvući zbog toga što sadašnje analize KPF smatraju te pripadnike državnih aparata „grupom“ koja ne podleže klasnoj pripadnosti (to je manje paradoksalno no što izgleda na prvi pogled). Prema tim analizama izlazi da u državnom aparatu imamo masovno i neposredno prisustvo samih „monopolista“, pored kojih se nalaze „službenici“, veoma jasno izdvojeni u posebnu celinu; ta druga kategorija nema klasno

⁸² Saglasno svojoj ulozi, birokratija interveniše u okviru relativne autonomije države. Ali ta uloga nije ni uzrok ni glavni činilac te autonomije. Međuim, upravo to žele da dokažu sve idealističke koncepcije koje državu smatraju subjektom, a njenu „autonomiju“ pripisuju njenoj „racionalnoj volji“ oličenoj u birokratiji (Hegel, Veber i dr.). Stvari stoje upravo obrnuto: relativna autonomija države, integrisana u samu njenu strukturu (videti prethodni tekst), omogućuje tu specifičnu ulogu birokratije.

određenje i tvori poznate „antimonopolističke slojeve“.⁸³ Za te slojeve se smatra da su pored i izvan klasâ (na to pitanje ćemo se naknadno vratiti).

U stvari, delovanje pripadnika državnih aparata kao društvene kategorije ne bi trebalo da potisne ili prikrije pitanje klasnog određenja te kategorije i njenih pripadnika (sem ako ne bismo napustili marksističku teoriju o društvenim klasama i zamenili je nekom teorijom „stratifikacije“). Pripadnici te kategorije potiču iz raznih klasa: „vrhovi“ državnog aparata po pravilu dolaze iz redova buržoazije, srednji i niži kadrovi se, pak, regrutuju iz sitne buržoazije. Zadržimo se za trenutak na slučaju „vrhova“ tih aparata. *Ti „vrhovi“ po pravilu pripadaju buržoaskoj klasi*, ne zbog svoje lične povezanosti sa kapitalom, već zato što u kapitalističkoj državi *upravljaju državnim funkcijama u službi kapitala*.

Ali to klasno određenje vrhova državnog aparata, baš zato što je povezano sa njihovom ulogom društvene kategorije, nije ni neposredno ni direktno: ono se izvodi kroz državni aparat koji ih uporedo konstituiše u društvenu kategoriju. I otuda, ako te „vrhove“ ne možemo smatrati posebnim delom (elitom) buržoaske klase, još manje je umesno postavljati pitanja — *kom delu* kapitalističke klase oni pripadaju. Za razliku od menadžera koji i sami obavljaju funkcije kapitaliste, te su tako *neposredno* izloženi delovanju njegovog razlaganja, klasna pripadnost vrhova državnog aparata prelama se i poseduje kroz ulogu koju država igra u koheziji i reprodukciji društvenih odnosa kapitalističke formacije. Bilo bi tačnije reći da se razlaganje buržoazije *posredno reperkutuje* na „vrhove“ državnog aparata, tj. da se ono odvija kroz *diferencijacije i odvajanja* raznih državnih službi i aparata koji (unutar jedinstva državne vlasti) reprodukuju protivrečnosti bloka na vlasti.⁸⁴

⁸³ Rasprava *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, op. cit., I, str. 233. i dalje.

⁸⁴ *Sadašnje stanje* možemo pravilno analizirati jedino ako pođemo od tih rukovodećih načela. Naime, u onoj meri u kojoj sadašnja uloga države implicira pomeranje funkcija predstavnštva-organizacije političkih partija u pravcu *državne administracije*, u toj meri se sadašnje protivrečnosti bloka na vlasti ispoljavaju *pre svega* u okviru državnog aparata, shvaćenog u strogom smislu te reči; one, s jedne strane, poprimaju vid

Pošto se ovde govori o *društvenoj kategoriji*, položaj njenih pripadnika u političkim i ideološkim odnosima od velikog je značaja za njihovo strukturalno klasno određenje (mnogo više no što je to slučaj sa menadžerima). Pripadnici te kategorije su neposredno povezani sa državnim aparatima i upravljaju „ostvarivanjem” uloge države u reprodukciji društvene podele rada, tačnije rečeno — u reprodukciji odnosâ političke i ideološke dominacije-subordinacije. Naime, obavljajući ulogu reprodukcije društvene podele rada u društvenoj formaciji, država u okviru i posredstvom svojih aparata *koncentriše i u isto vreme predstavlja tu društvenu podelu*. Lenjin i Engels su govorili da država u sebi nosi društvene protivrečnosti. Drugim rečima, pripadnici te kategorije obavljaju ulogu države, svojstvenu toj podeli rada, ali su istovremeno, kao pripadnici aparata, uklopljeni u podelu, onakvu kakvu je država institucionalizovala: o tome govori njihov položaj u organizovanoj fizičkoj represiji, u vršenju zakonite vlasti, institucionalizaciji podele na intelektualni i manuelni rad, podele na „odlučivanje” i „izvršavanje” itd. Ovo ima presudno dejstvo na posebnu ideologiju pripadnika te kategorije: iako se možda razlikuje od ideologije menadžera po tome što dobija vid ideologije „služenja opštim interesima” i ideologije o „državnoj vlasti koja stoji iznad posebnih interesa”, ona je ipak oblik buržoaske ideologije.⁸⁵

unutrašnjih protivrečnosti između raznih grana i institucija tog aparata (razna „ministarstva” i „administracije”, centralni i komunalni aparat itd.), dok, s druge strane, imaju oblik protivrečnosti između raznih intervencija države. Otuda je danas karakteristična pojava stalnih zamena raznih funkcija države, koje vrše čas jedan, čas drugi od aparata, odnosno — stalnog podudaranja njihovih „sfera nadležnosti”. Pomeranje uloge države u organizovanju hegemonije ka administrativnom telu dovodi do protivrečnih posledica: a) vrši se *sve veća politizacija* administrativnih vrhova državnih aparata (u vezi sa time videti J.-P. Chevènement u knjizi Chevènement et Motchane: *Clefs pour le socialisme*, 1973.); b) ispoljavaju se *centrifugalne* tendencije „autonomizacije” državne administracije u uskim okvirima koje nameće sadašnja faza relativne autonomije države: to dovodi do buržoaskih revandikacija usmerenih protiv etatističkog centralizma-dirizizma.

⁸⁵ Videti A. Cottureau, J.M. Vincent, J. Sallois i drugi autori u knjizi *L'Administration* (urednik J. Sallois), biblioteka „les Sciences de l'action”.

Ali ovo strukturalno klasno određenje „vrhova” državnog aparata razlikuje se od posebnog slučaja *državne buržoazije* koja zaista može da bude *posebna* klasa ili deo klase. O državnoj buržoaziji možemo govoriti kada dođe do radikalne nacionalizacije i podržavljenja privrede, pri čemu sami radnici ne vrše stvarnu kontrolu proizvodnje. U tom slučaju država ostaje posebna institucija „odvojena” od narodnih masa, a „vrhovi” državnog aparata stiču, posredstvom države, etatističko vlasništvo i poseduju sredstva za proizvodnju, „odvojena” od radnika. Ti „vrhovi” mogu koristiti prava koja iz toga proizilaze: eksploatacija i zgrtanje viška vrednosti pomeraju se u pravcu „vrhova” državnog aparata. To je u pravom smislu te reči proces državnog kapitalizma.

Vratimo se važnom pitanju klasne pripadnosti članova državnog aparata. Ovo zbog toga što ta pripadnost utiče na političko delovanje birokratije. Činjenica da ta društvena kategorija, u određenim okolnostima, može delovati „jedinствeno” i činjenica da ona ispoljava karakteristične razlike u odnosu na klase iz kojih potiču njeni članovi, ali kojima oni i pripadaju — ne znači da klasna pripadnost nema nikakvog dejstva. To dejstvo se ispoljava kroz *karakteristične pukotine* u krilu samog birokratskog tela države i u razlikama koje postoje između buržoaskih vrhova, s jedne strane, i potčinjenih i nižih sitnoburžoaskih slojeva, s druge strane. Te pukotine i razlike dobijaju svoj puni značaj kada dođe do *političke krize*.

**TRADICIONALNA I NOVA
SITNA BURŽOAZIJA**

I. PROBLEM U SVOJOJ TEORIJSKOJ I PRAKTIČNOJ AKTUELNOSTI

1. Opšte napomene

Pitanje sitne buržoazije je trenutno u središtu rasprava o klasnoj strukturi imperijalističkih metropola, ali takođe — kako to pokazuju analize problema marginalnosti — i u središtu rasprava o strukturi potčinjenih i zavisnih formacija „periferije”. Pitanje sitne buržoazije svakako predstavlja ključnu tačku marksističke teorije društvenih klasa. Ono ima odlučujuću važnost kako u imperijalističkim, tako i u potčinjenim formacijama: zna se, naime, da se proces razvoja socijalizma u Čileu, između ostalog, spotakao i o to pitanje.

I

Pre no što pristupimo istraživanju ovog problema, bilo bi dobro ako bismo izložili neka sada važeća shvatanja. Tako bismo jasnije sagledali određene činjenice.

Ta shvatanja su zasnovana na činjenici o čijem ćemo pravom domašaju suditi kasnije: naime, na tome da tokom celog monopolističkog kapitalizma i u svim njegovim fazama dolazi do primetnog povećanja broja *neproizvodnih* najamnih radnika, onih skupina kakve čine službenici u trgovini i bankama, administraciji i uslužnim delatnostima itd., ukratko — onih koji se obično označavaju kao „beli okovratnici” ili „oni iz tercijarnih delatnosti”. Već se tu ocrtava prva orijentacija: ona je izričito povezana sa nasto-

janjem da se opovrgne marksistička teorija društvenih klasa, naime teorija o borbi klasa. Ova orijentacija je uglavnom zasnovana ili obuhvaćena opštim shvatanjem o nestajanju klasnih granica i klasne borbe u današnjem društvu, što bi bilo obeleženo izvesnim sveopštim „poburžoazivanjem“, ukratko — „integracijom“. Međutim, posebno je zanimljivo ukazati na različite oblike u koje se takva orijentacija zaodeva, jer oni često ostavljaju traga u savremenim marksističkim analizama ovoga pitanja. Reći ću sasvim kratko da te analize posebno nastoje da opovrgnu jedan od oblika koji ima ova orijentacija, naime onaj koji govori o „srednjoj klasi — trećoj sili“, a pri tome ne vide da ta orijentacija može sasvim dobro da se ispolji u drugim oblicima koje ću najpre izložiti.

1. Pomenuta orijentacija pre svega poriče klasnu specifičnost novih skupina najamnih radnika, utapajući ih u buržoaziju i u radničku klasu. Otuda se smatra da ogromna većina ovih skupina sačinjava ili deo buržoazije ili radničke klase, ukoliko se ne raspodeljuje na one koji pripadaju buržoaziji i na one koji pripadaju radničkoj klasi. Insistiram, dakle, na veoma značajnoj činjenici, tj. na tome da se u ovom obliku zajednički teorijski stav ovih shvatanja svodi upravo na sledeće: *ove skupine ne bi imale sopstveno klasno određenje u odnosu na buržoaziju ili na radničku klasu ako bismo ih podvrgli određenju jedne ili druge*. Nije slučajno što se u većini ovih shvatanja kriteriji klasne određenosti, prema oveštaloj buržoaskoj tradiciji, zasnivaju na odnosima „moći“, hijerarhije“, „vlasti“ itd., dok bi „ekonomski položaj“ pripadnika klase bio samo posledica svega toga.

a) Prvi aspekt ove orijentacije sastoji se u tvrdnji, poput one Rennerove, Kronerove,¹ Bendiksove i ostalih, da ogromna većina ovih novih najamnih skupina pripada buržoaziji. Ovo je jedna od varijanti shvatanja o „poburžoazivanju“ visoko razvijenog industrijskog društva. Buržoazija se ovde definiše ne u zavisnosti od odnosa proizvodnje, već pozivanjem na „funkcije preduzetnika“ i na funkcije vršenja hijerarhijske

¹ K. Renner, *Wandlungen der modernen Gesellschaft*, 1953.; F. Croner, *Soziologie der Angestellten*, 1962. i drugi radovi.

„vlasti“ u društvu. Tako će se objašnjavati da „funkcije“ — u čisto funkcionalističkom smislu reči — koje sada obavljaju ove skupine, proističu direktno iz dekompozicije zadataka i uloga „preduzetnika“, „administratora“ i „usluga“, koje je nekada neposredno obavljala sama vladajuća buržoazija: ove skupine pripadale bi sada buržoaziji posredstvom procesa prenošenja ovih funkcija i vlasti koja se za njih vezuje.

b) Drugi aspekt ove orijentacije sastoji se u tvrdnji da bi ove skupine u većini pripadale radničkoj klasi, i to: 1) bilo pretpostavljajući, prema oveštaloj socijal-demokratskoj tradiciji, da se kriterij određenja radničke klase nalazi u načinu plaćanja, u *najamnini*, i, za razliku od buržoazije u odsustvu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Ovdje bi se moglo prepoznati shvatanje o *najmnoj klasi*, na koje ćemo se još vratiti; 2) bilo zadržavajući, naporedo sa prethodno iznetim kriterijem, „mnoštvo“ najrazličitijih kriterija određenja radničke klase, kao što su „skromnost prihoda“, odsustvo buržoaskog „statusa“, isključenost iz poslova upravljanja na koje monopol imaju elite na vlasti itd. Tako će se insistirati, kao što je to slučaj kod T. Gajgera, R. Milsa² i ostalih, na sličnosti, u tom pogledu, „uslova“ radničke klase i ovih najamnih skupina, da bi se na kraju zaključilo kako se one stapaju u radničku klasu.

c) Pod trećim aspektom, koji naročito predstavlja R. Darendorf³, ova će orijentacija nastojati da preseče čvor nadvoje, zastupajući shvatanje da *jedan deo* ovih novih skupina pripada buržoaskoj, a *drugi* radničkoj klasi. Presudan kriterij jeste upravo mesto koje ove skupine imaju u vršenju „moći“ i „vlasti“, shvaćenih u veberovskom smislu. Tako bi se, prema Darendorfu, demarkaciona linija koja preseca ove skupine, smestila unutar društvenih „organizacija“ koje sada raspoređuju odnose „legitimne“ vlasti (Herrschaftsverbände) između onih koji odlučuju —

² Th. Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, 1932; Mills, *Les Cois blancs*, 1969.

³ „The Service Class“ u *Industrial Man*, redakcija T. Burns, 1969.

buržoazija — i onih koji izvršavaju — radnička klasa.

Ideološki smisao ovih shvatanja je jasan i poklapa se sa shvatanjem o „srednjoj klasi — trećoj sili“, mađa se ova shvatanja eksplicitno predstavljaju kao kritika ovog poslednjeg.

U suštini, odričući klasnu specifičnost ovim najamnim skupinama i utapajući ih u buržoaziju i proletarijat, tj. hvatajući se za „dualističku“ sliku društva koja je tako često i pogrešno pripisivana marksizmu, dolazi se upravo do razlaganja pojma buržoazije i pojma radničke klase, do negacije klasne borbe. To je najbolje izrazio sam R. Darendorf: „Iz naše analize sledi da pojava najamnih službenika prvenstveno označava proširenje starih klasa buržoazije i proletarijata. Birokrati pripadaju buržoaziji, a tzv. „beli okovratnici“ — proletarijatu. Ove dve klase su usled ovog proširenja i svoje dekompenzacije postale vrlo složene i heterogene. Pojavom novih elemenata njihovo unutrašnje jedinstvo je postalo vrlo nesigurno. „Beli okovratnici“, baš kao ni industrijski radnici, nemaju vlasništvo niti vlast, ali ipak pokazuju društvene osobenosti po kojima se razlikuju od stare radničke klase. Birokrati se takođe razlikuju od stare vladajuće klase, uprkos svom učešću u vlasti. Otud je pojam klase neprimenljiv na konfliktne grupe „postkapitalističkog“ društva. U svakom slučaju, učesnici, ciljevi i modeli sukoba su izmenjeni, a lagodna jednostavnost marksističkog shvatanja društva postala je apsolutna konstrukcija“.

Ali ova ideološka operacija može se pojaviti i u drugim aspektima: prihvatajući stvarnost klasne borbe, dovodi se u pitanje odlučujuća i rukovodeća uloga radničke klase u narodnom savezu; ta se uloga, između ostalih, pripisuje različitim grupama zahvaćenim „institucionalnim konfliktima“. Ako se tome doda shvatanje po kome su institucije osnov društvenih odnosa, tako dolazimo upravo do zaključka da se glavna borba vodi ne protiv *eksploatacije*, nego protiv „institucija“ (antiinstitucionalne borbe). U tome ćemo prepoznati danas veoma pomodne analize Ivana Ilića.

2. Drugi oblik ove orijentacije, u različitim varijantama, jeste onaj koji govori o *srednjoj klasi*.

Ovaj oblik, prividno suprotan prvom, vrši u biti istu ideološku funkciju. U svom glavnom vidu on je povezan sa starim shvatanjem tradicionalne politike i sociološke teorije, sa shvatanjem o „trećoj sili“, koja je socijaldemokratskom tradicijom izravno prenetu u strategiju *trećeg puta* (između kapitalizma i socijalizma). U odnosu na antagonizam buržoazije i radničke klase, „srednja klasa“ je predstavljena kao važna spona i osnovni činilac „ravnoteže“ buržoaskog društva. Ne samo što se „srednja klasa“ smatra jednakom buržoaziji i radničkoj klasi, već se zamišlja kao središnja osa društvenih procesa, tj. kao mesto na kome bi se rasplinula klasna borba.

Dakle, ovde suštinski problem nije u podobnosti analize ovih najamnih skupina kao „jedne“ klase, već upravo u teorijsko-političkom shvatanju koje zahteva ovakvu analizu i koje zapravo vodi celokupnu analizu „srednje klase“, što je vrši ova orijentacija. Ta klasa se, pak, smatra „homogenom grupom“, generalno određenom visinom prihoda, mentalnim stavovima, psihološkim motivacijama itd. Ona bi trebalo da bude proizvod postepenog razlaganja, u sadašnjim kapitalističkim društvima, buržoazije i proletarijata u zajedničkoj posudi za topljenje: „poburžoazivanja“ sve većeg dela radničke klase i „deklasiranja“ sve većeg dela buržoazije. Ova „klasa“, prvenstveno kao mesto prometa individua u procesu stalne „pokretljivosti“ između buržoazije i proletarijata, bila bi posuda u kojoj bi se rastvarale klase i rasplinjavali njihovi antagonizmi. Tako se ova grupa pojavljuje kao dominantna u sadašnjim kapitalističkim društvima.

Kažem namerno *grupa*, jer doista, pošto se govori o skupini koja razlaže klasnu borbu, sama upotreba termina klasa, postaje potpuno izlišna: u ovom kontekstu upotreba izraza „srednja klasa“ ne znači za ovu orijentaciju da klase više ne postoje. Ovo, uostalom, otvoreno priznaju, nastavljajući svoje analize, autori čije se studije tiču poznatog pitanja *tercijarnog* sektora i „tercijarizacije“ današnjeg društva. Znamo da će ovo shvatanje, zasnovano na povlačenju razlika između „industrije“, „poljoprivrede“ i ostalog...; a povezano sa ideologijom „zanimanja“ i

„socio-profesionalnih kategorija” (videti INSEE i celokupnu buržoasku statistiku), u taj „tercijarni sektor” — u „tercijarne delatnosti” — zbrda-zdola uključiti velike magnate trgovine, banaka i privredne propagande, krupne i sitne trgovce, zamatlije i pripadnike „slobodnih zanimanja”, visoke stručnjake, zaposlene u trgovini, u „uredima” i „uslužnim delatnostima”, skupine funkcionera (od predsednika Republike pa sve do poštara) itd. Tako ćemo, držeći se tog shvatanja, lako priznati zajedno sa R. Fosarom i M. Pradrijem⁴, da ovako određeni ti tercijarci ne sačinjavaju klasu; ići će se čak dotle da se otvoreno kaže kako bi ih trebalo smatrati pripadnicima različitih klasa (buržoazije, sitne buržoazije, radničke klase) ukoliko bismo se pridržavali oveštalog „tradicionalnog” — marksističkog — shvatanja o društvenim klasama. Ali samo postojanje „tercijaraca” kao treće sile koja svedoči da više ne postoje društvene klase i klasna borba, čini suvišnim i samu upotrebu izraza — klasa.

II

Naglašavanje ovog poslednjeg shvatanja nije bilo beskorisno. Naime, sada se možemo okrenuti jednom od rešenja problema koja danas predlaže KPF i njenim analizama *državnomonopolističkog kapitalizma*. Te analize, jasno izložene u već naznačenoj *Raspravi*, javljaju se kao eksplicitna kritika idejne struje „srednja klasa-treća sila”. Međutim, one ispoljavaju ceo niz konfuzija i pogrešnih načela, sadržanih, inače, u političkoj strategiji „antimonopolističkog saveza”.

Iako sasvim odbacuju tezu o disoluciji tih skupina najamnih radnika u radničkoj klasi, te analize ipak *poriču njihovu klasnu specifičnost, odnosno klasnu pripadnost*. Ove skupine se, naime, nazivaju „međuslojem najamnih radnika”:⁵ „Međuslojevi ne predstavljaju jednu ili više društvenih klasa u strogom značenju te reči. Ne postoji srednja klasa,

⁴ Fossaert, *L'Avenir du capitalisme*, 1961; Praderie, *Les Tertiaires*, 1968.

⁵ *Le Traité* (Rasprava...), *op. cit.*, tom I, str. 204.

već samo skupina različitih društvenih slojeva koji se nalaze u posrednom položaju”. Ali teorijski osnov cele stvari jeste u tome što se smatra da ti slojevi ne pripadaju ni jednoj klasi. Otuda u jednom poglavlju *Rasprave* koju razmatramo, premda ono izričito nosi naslov „Klasna pripadnost međuslojeva najamnih radnika”, nalazimo samo ovakve formulacije:

„Službenici, tehničari, inženjeri, istraživači itd., nalaze se sa klasnog stanovišta u posrednom položaju koji ih sve više približava radničkoj klasi sa kojom se ipak... sada ne mogu poistovetiti.”⁶ Međutim, nigde se ne odgovara na pitanje: slojeve koje klase predstavljaju te skupine, ili drugim rečima — kakva je klasna pripadnost tih slojeva?

Ovde treba zastati pošto se dotičemo temeljnog problema, veoma važnog za marksističku teoriju o društvenim klasama i o klasnoj borbi. Marksizam, naime, dopušta postojanje delova društva, slojeva, pa čak i društvenih kategorija („državna birokratija” „intelektualci”). Ali, tu se nipošto ne govori o skupinama koje su *po strani, na margini, iznad* ili *ukratko izvan* klasa. Ti delovi su delovi klase: industrijska buržoazija je deo buržoazije; slojevi su slojevi klase: radnička aristokratija je sloj radničke klase. I same društvene kategorije, kao što smo to videli u slučaju državne birokratije, imaju *klasnu pripadnost*.

Upravo je u tome jedna od osnovnih tačaka razlikovanja marksističke teorije o društvenim klasama od raznih koncepcija buržoaskih sociologija. Ogromna većina nemarksističkih sociologa takođe govori o društvenim klasama, ali ih najčešće definiše na prilično neobičan način. Oni smatraju da takva podela na klase nije ništa drugo do prosto, parcijalno podrazvrstavanje opštije *stratifikacije* koja isto tako dopušta da u njoj postoje druge grupe, uporedo i izvan klasa. Takav je bio slučaj već sa M. Veberom (klase i statusne grupe), a to se sada nastavlja u više oblika (naročito u obliku razlikovanja društvenih klasa i političkih elita). Istina je da u takvim podrazvrstavanjima ove sociološke struje po pravilu pripisuju drugim grupama važniju ulogu u društvu, nego što je imaju društvene klase. Stoga se marksistički

⁶ *Op. cit.*, str. 236.

odgovor na ova shvatanja ne bi mogao sastojati prosto u tvrdnji da su klase temeljne grupe u „istorijskom procesu“, pri čemu se istovremeno dopušta mogućnost postojanja, bar u „sinhronom“ preseku neke društvene formacije, drugih grupa, uporedo i izvan klasa. Podela društva na klase i u teorijsko-metodološkom pogledu i u pogledu društvene stvarnosti znači upravo to da je pojam društvene klase prisutan na svim nivoima analize: *podela na klase čini referencijalni okvir svakog slojevanja društvenih diverzifikacija.*

III

Ali treba poći još dalje. Naime, čak i ako se dopusti da je tačno ono što je maločas rečeno, može se bez razjašnjavanja nekih teorijskih aspekata pitanja, još uvek opravdati shvatanje da se određene društvene skupine nalaze izvan klasa.⁷

1. Društvene klase su *pojam* koji tačno određuje ukupnost delovanja baze u domenu društvenih odnosa, tj. na društvenu podelu rada. Ali bilo bi potpuno pogrešno ako bismo društvene klase shvatali kao „model“: u tom slučaju došli bismo upravo do toga da prihvatimo mogućnost postojanja, u stvarnosti društvene formacije, izvesnih skupina *izvan* klasa, što bi bilo posledica takvog „bogatstva“ „stvarnokonkretnog“ koje prevazilazi svoj „apstraktni model“. Otuda društvene klase ne bi bile ništa drugo do *šematizacija* stvarnosti — neka vrsta njenog „kostura“ — izvod iz stvarnog putem jednostavnog postupka apstrakcije, pri čemu bi skupine izvan klasa činile upravo bogatstvo određenja konkretnog koje izmiče svojoj „šemi“ razumljivosti. Znamo da je ovde u pitanju staro *nominalističko* shvatanje društvenih klasa, koje u krajnjoj liniji počiva na empirističkoj koncepciji spoznaje i odnosa apstraktnog i konkretnog.

2. U društvenoj formaciji *postoji* povezanost više načina i oblika proizvodnje. To se ispoljava: a) kroz postojanje u jednoj istoj društvenoj formaciji, pored

⁷ U vezi opšteg konceptualnog okvira napomena koje slede, videti Uvod ove knjige, str. 11.

dveju klasa svojstvenih vladajućem načinu proizvodnje, i drugih klasa, inače svojstvenih drugim načinima i oblicima proizvodnje; b) kroz dejstva klasne dekompozicije i restrukturiranja, klasnog raslojavanja, pregrupisanja, klasnog nadodređivanja i pododređivanja — ukratko, kroz dejstvá povezivanja ovih načina i oblika proizvodnje sa klasama koje pripadaju nekoj društvenoj formaciji.

Ali, dejstva ove povezanosti ne bi se sastojala u pojavi neke vrste „atipičnih“ ili „anomičnih“ društvenih skupina izvan klasa. Takvo shvatanje bi značilo povratak na empirističko shvatanje o „*otpacima*“ ili „*nečistoćama*“ stvarno-konkretnog, shvaćenog kao običnog okvira taloženja „apstraktnih“ načina i oblika proizvodnje: te skupine bile bi *otpaci* tog taloženja. Ovde se susrećemo — u okviru odnosa između *načina proizvodnje i društvenih formacija* — sa pogrešnim shvatanjem „apstraktnog modela“ primenjenog ovog puta na načine proizvodnje. Društvene formacije zapravo nisu univerzalna konkretizacija načina proizvodnje koji postoje u svojoj apstraktnoj čistoti, već, kratko i jasno, *vid postojanja i reprodukcije načina proizvodnje*. Klase društvene formacije nisu *konkretizacija* klasa raznih načina proizvodnje, koje u toj konkretizaciji mogu dovesti do konkretnih *padova* koji im izmiču, nego su *vid postojanja i reprodukcije* klasa raznih načina proizvodnje (klasna borba).

3. Stigli smo tako i do poslednje začkoljice ovog pitanja. Klasna borba u društvenoj formaciji vodi se u okviru *polarizacije* različitih društvenih klasa prema dve osnovne klase vladajućeg načina proizvodnje, a međusobni odnosi ove dve klase čine *glavnu protivrečnost* te formacije. Zar posledicama klasne borbe i polarizacije o kojoj je reč ne bismo mogli smatrati raspadanje starih klasa na nove društvene skupine „*izvan*“ klasa, ili pojavljivanje novih sličnih skupina? I to takvih skupina koje bi bile u određenom odnosu prema dvema osnovnim klasama, dok same ne bi imale sopstvenu klasnu pripadnost; pri tome bi njihov „*racionalan*“ odnos prema dvema klasama u klasnoj borbi upravo dovodio do odsustva — ili isključivanja — *sopstvenog klasnog položaja*? Shvatanje KPF o „*me-*

đuslojevima" se ponekad pojavljuje upravo u tom vidu.⁸

Pomenuta polarizacija ima veoma važnu ulogu, ne samo u pogledu klasnog položaja, već, jednako, i u pogledu strukturalnog klasnog određenja. Pri svemu tome, gore izloženo shvatanje je neodrživo: ono u stvari pretpostavlja da klase postoje *najpre kao takve*, na izolovanim mestima, a da *potom stupaju u odnose borbe*, klasne borbe koja bi tada, putem svoje polarizacije, trebalo da dovede (čak i bez narušavanja odnosa proizvodnje) do razlaganja nekih od tih klasa na društvene skupine bez klasne pripadnosti. Treba dakle sagledati: a) da društvene klase postoje samo kao klasna borba, a da se pri tome položaji društvenih klasa poklapaju sa klasnom praksom (društveni odnosi); b) ali da klasna određenja u klasnoj borbi nikako ne znače da bi one (ili neke društvene skupine) mogle postojati jedino u „relacionom” obliku, tj. da bi menjale svoj „položaj” zavisno od „klasne borbe”, pri čemu se ta borba ovde zamišlja prema Turenovom modelu „društvenih pokreta”. Bilo bi to, u stvari, ponovno okolišno uvođenje, pod maskom „antistrukturalizma”, idealističkog shvatanja o svođenju objektivnog određenja klasa na klasni položaj: baš kao što ni određeni sloj radničke klase (radnička aristokratija) usvajanjem buržoaskih stavova ne može da isključi svoje strukturalno klasno određenje i da se preobrazu u „međusloj” — on ostaje sloj radničke klase — tako ni društvene skupine o kojima je reč, usvajanjem klasnih stavova koji ih približavaju buržoaziji ili radničkoj klasi, ne bi bile u položaju slojeva lišenih klasnog položaja i određenja.

Ukratko, klasna borba i polarizacija ne mogu omeđiti skupine po strani ili na margini klasa, tj. skupine bez klasne pripadnosti. Ovo iz prostog razloga što ta klasna pripadnost nije ništa drugo do klasna borba i što ta borba postoji samo sa postojanjem položaja društvenih klasa: *nema nikakvog smisla tvrditi da postoje „društvene grupe” izvan klasa, ali u klasnoj borbi*. Razume se, potpuno je drugačiji problem stvarne eliminacije izvesnih klasa ili delova klasa u

proširenom razvoju kapitalizma (tradicionalna sitna buržoazija, sitno seljaštvo): u ovim slučajevima ni pošto ne prisustvujemo procesu uvlačenja ovih klasa u skupine bez klasne pripadnosti — „međuslojevi koji nisu u najamnom odnosu” — već procesu *postepene eliminacije samih ovih klasa* (pri čemu njihovi ostaci još predstavljaju klase).

IV

Ova pitanja su dovoljno važna da zaslužuju još neke dodatne napomene: u pojedinim današnjim analizama periferijskih formacija, u analizama povezanim sa problematikom *marginalnosti* („marginalne mase”), takođe postoji prava zbrka. Ono što se označava ovim izrazom, uglavnom je pojava — usled masovnog napuštanja sela u periferijskim formacijama — „mase individua” koncentrisanih u urbanom prostoru gde žive od takozvanih „parazitskih” zanimanja. To shvatanje usko je povezano sa shvatanjem o *dualističkom društvu*, naime sa shvatanjem o društvenoj formaciji sastavljenoj od „dva” heterogena sektora — od tradicionalno-agrarnog i od industrijsko-modernističkog sektora — sa sopstvenim klasnim strukturama, dok bi se marginalnost ticala društvenih skupina bez klasne pripadnosti, navodno smeštenih u prostor *između (na margini)* ta dva odvojena sektora.

Očigledno je da to shvatanje škrtu koristi strogu analizu delovanja, u sadašnjoj fazi imperijalizma, postojeće reprodukcije monopolističkih kapitalističkih odnosa metropola u krilu samih periferijskih formacija, osobito analizu oblika kretanja radne snage u pravcu njenog podređivanja takvim odnosima, analizu stvaranja imperijalističke rezervne armije od ove radne snage, analizu prikrivene nezaposlenosti itd. Još je zanimljivije zabeležiti šta su marksistički autori zamerili ovom marginalističkom shvatanju. Oni su se najčešće trudili da pokažu netačnost problematike dualističkog društva (nije reč o dva odvojena sektora), insistirajući, s jedne strane, na činjenici da je pojavljivanje društvenih skupina bez klasne pripadnosti, strukturalna i suštinska posledica vladavine monopolističkih odnosa nad drugim načinima i oblicima proizvodnje

⁸ J. Lojkine, „Pouvoir politique et luttes des classes” u časopisu *la Pensée* decembar 1972.

u periferijskim formacijama, a s druge strane, na činjenici da ove „atipične“ skupine ili grupe nisu marginalne, jer imaju važnu političku ulogu.⁹ Sve su to ispravne zamerke, ali im još manjka ono što je suštinsko: naime, i one škrto koriste *klasnu analizu* tih skupina. Strukturalna posledica sadašnje faze imperijalizma u potčinjenim i zavisnim formacijama ne bi se sastojala u pojavljivanju „društvenih grupa“ ukraj ili izvan klasa: zastupajući takvo shvatanje, ostajemo stalno kod problematike grupa na margini društvenih klasa i zamračujemo istinski problem doista izuzetno složenog procesa dekompozicije i reorganizacije, nadodređivanja i pododređivanja društvenih klasa u periferijskim formacijama.

Ono što je istovremeno podloga analize marginalnosti i spomenutih zamerki jeste, s teorijske tačke gledišta, *empirijsko shvatanje o društvenim klasama kao zbiru individua-agensa koji ih sačinjavaju*. Najvažnije pitanje društvenih klasa u skladu sa ovim shvatanjem postavlja se ne sa gledišta mesta u društvenoj podeli rada, već sa gledišta konkretnih individua koje sačinjavaju klase. Time se taj problem svodi na pitanje: kojoj klasi pripada *ova* ili *ona* individua, ili „masa“ *individua*? Pri tome se podrazumeva da se eventualna teškoća oko odgovora na to pitanje svodi na dekvalifikovanje „individua“ u klasnom pogledu (te individue se svrstavaju u „skupine“ koje se nalaze na margini klasa). Međutim, sam problem je loše postavljen. Očigledna je epistemološka saglasnost nominalističko-idealističkog shvatanja o društvenim klasama (klase kao „apstraktni modeli“) i ovog empirijskog shvatanja. Naime, oba ta shvatanja dovode do istog rezultata: tamo društvene skupine *padaju izvan rešetke-modela klasa*, a ovde individue-skupine *ne ulaze* u sastav klasa — „zbir individua“.

Ova problematika, štaviše, sprečava postavljanje savršeno opravdanog *pitanja, pitanja agensa koji zauzimaju mesto društvenih klasa*: to pitanje je osobito povezano sa problemom *reprodukcije* društvenih klasa. Naime, pitanje agensa razlikuje se od pitanja „individua“ čiji bi zbir sačinjavao društvene klase; ovo zbog toga što se radi o različitoj problematici. Ti agensi nisu

⁹ Upravo R. Stavenhagen, *Sept Thèses erronées sur l'Amérique latine*, 1973.

„individue“ koje bi svojim pregrupisavanjem stvarale različite „skupine“, pri čemu bi klase predstavljale samo jednu od tih mogućih skupina. Agensi o kojima je reč, reprodukuju se zavisno od reprodukcije mestâ društvenih klasa u klasnoj borbi.

Sve napomene, koje smo prethodno naveli, tiču se glavnog aspekta društvenih klasa, aspekta njihovih mesta i reprodukcije ovih mesta u društvenoj podeli rada. Stoga smo bili primorani da isključimo mogućnost postojanja društvenih skupina koje bi bile kraj klasa ili izvan njih, a koje bi uprkos tome bile prisutne u domenu klasne borbe. Ipak, taj problem se relativno razlikuje od problema reprodukcije (kvalifikovanje — potčinjenost — raspodela) agensa: *očito je da u tom procesu reprodukcije agensa postoji cela gama pojava koje idu od prelaznih situacija do protivrečnih klasnih pripadnosti, pa čak i do stvarnog „deklasiranja agensa“*. Ali pri tome valja znati da zbir „deklasiranih agensa“ nikada ne čini društvenu skupinu koja je stalno prisutna u domenu klasne borbe: upravo to je pravi smisao Marksovih analiza *lumpenproletarijata*. Svako je jasno da se pitanje novih najamnih skupina ne može razmatrati na planu skupina deklasiranih agensa.

V

Vratimo se na sadašnje analize KPF o državnomonopolističkom kapitalizmu i o „međuslojevima najamnih radnika“. Te analize se poklapaju sa određenom političkom strategijom, sa strategijom „antimonopolističkog saveza“ koji se pokazuje kao neprincipijelan savez. Naime, svaki klasni savez u kontekstu narodnih masa — „naroda“ — implicira postojanje niza *stvarnih protivrečnosti interesâ različitih savezničkih klasa*: te protivrečnosti moraju ozbiljno biti uzete u razmatranje i ispravno rešene: ovde su u pitanju „protivrečnosti unutar naroda“. Ali ako je neosporno da neke od takvih najamnih skupina sada pripadaju *narodu* (na to čemo se još vratiti), onda je priznavanje njihove klasne pripadnosti, po čemu se one razlikuju od radničke klase, od bitnog značaja za uspostavljanje ispravne osnove narodnog saveza pod rukovodstvom i hegemoni-

u periferijskim formacijama, a s druge strane, na čijeničnici da ove „atipične“ skupine ili grupe nisu marginalne, jer imaju važnu političku ulogu.⁹ Sve su to ispravne zamerke, ali im još manjka ono što je suštinsko: naime, i one škrto koriste *klasnu analizu* tih skupina. Strukturalna posledica sadašnje faze imperijalizma u potčinjenim i zavisnim formacijama ne bi se sastojala u pojavljivanju „društvenih grupa“ ukraj ili izvan klasa: zastupajući takvo shvatanje, ostajemo stalno kod problematike grupa na margini društvenih klasa i zamračujemo istinski problem doista izuzetno složenog procesa dekompozicije i reorganizacije, nadodređivanja i pododređivanja društvenih klasa u periferijskim formacijama.

Ono što je istovremeno podloga analize marginalnosti i spomenutih zamerki jeste, s teorijske tačke gledišta, *empirijsko shvatanje o društvenim klasama kao zbiru individua-agensa koji ih sačinjavaju*. Najvažnije pitanje društvenih klasa u skladu sa ovim shvatanjem postavlja se ne sa gledišta mesta u društvenoj podeli rada, već sa gledišta konkretnih individua koje sačinjavaju klase. Time se taj problem svodi na pitanje: kojoj klasi pripada *ova* ili *ona* individua, ili „masa“ *individua*? Pri tome se podrazumeva da se eventualna teškoća oko odgovora na to pitanje svodi na dekvifikovanje „individua“ u klasnom pogledu (te individue se svrstavaju u „skupine“ koje se nalaze na margini klasa). Međutim, sam problem je loše postavljen. Očigledna je epistemološka saglasnost nominalističko-idealističkog shvatanja o društvenim klasama (klase kao „apstraktni modeli“) i ovog empirijskog shvatanja. Naime, oba ta shvatanja dovode do istog rezultata: tamo društvene skupine *padaju izvan rešetke-modela klasa*, a ovde individue-skupine *ne ulaze* u sastav klasa — „zbir individua“.

Ova problematika, štaviše, sprečava postavljanje savršeno opravdanog *pitanja, pitanja agensa koji zauzimaju mesto društvenih klasa*: to pitanje je osobito povezano sa problemom *reprodukcije* društvenih klasa. Naime, pitanje agensa razlikuje se od pitanja „individua“ čiji bi zbir sačinjavao društvene klase; ovo zbog toga što se radi o različitoj problematici. Ti agensi nisu

„individue“ koje bi svojim pregrupisavanjem stvarale različite „skupine“, pri čemu bi klase predstavljale samo jednu od tih mogućih skupina. Agensi o kojima je reč, reprodukuju se zavisno od reprodukcije mesta društvenih klasa u klasnoj borbi.

Sve napomene, koje smo prethodno naveli, tiču se glavnog aspekta društvenih klasa, aspekta njihovih mesta i reprodukcije ovih mesta u društvenoj podeli rada. Stoga smo bili primorani da isključimo mogućnost postojanja društvenih skupina koje bi bile kraj klasa ili izvan njih, a koje bi uprkos tome bile prisutne u domenu klasne borbe. Ipak, taj problem se relativno razlikuje od problema reprodukcije (kvalifikovanje — potčinjenost — raspodela) agensa: *očito je da u tom procesu reprodukcije agensa postoji cela gama pojava koje idu od prelaznih situacija do protivrečnih klasnih pripadnosti, pa čak i do stvarnog „deklasiranja agensa“*. Ali pri tome valja znati da zbir „deklasiranih agensa“ nikada ne čini društvenu skupinu koja je stalno prisutna u domenu klasne borbe: upravo to je pravi smisao Marksovih analiza *lumpenproletarijata*. Svako je jasno da se pitanje novih najamnih skupina ne može razmatrati na planu skupina deklasiranih agensa.

V

Vratimo se na sadašnje analize KPF o državnomonopolističkom kapitalizmu i o „međuslojevima najamnih radnika“. Te analize se poklapaju sa određenom političkom strategijom, sa strategijom „antimonopolističkog saveza“ koji se pokazuje kao neprincipijelan savez. Naime, svaki klasni savez u kontekstu narodnih masa — „naroda“ — implicira postojanje niza *stvarnih protivrečnosti interesa različitih savezničkih klasa*: te protivrečnosti moraju ozbiljno biti uzete u razmatranje i ispravno razrešene: ovde su u pitanju „protivrečnosti unutar naroda“. Ali ako je neosporno da neke od takvih najamnih skupina sada pripadaju *narodu* (na to ćemo se još vratiti), onda je priznavanje njihove klasne pripadnosti, po čemu se one razlikuju od radničke klase, od bitnog značaja za uspostavljanje ispravne osnove narodnog saveza pod rukovodstvom i hegemoni-

⁹ Upravo R. Stavenhagen, *Sept Thèses erronées sur l'Amérique latine*, 1973.

jom radničke klase. Nasuprot tome, otvorenim poricanjem klasne pripadnosti tih skupina, istovremeno se zamračuju njihove klasne razlike u odnosu na radničku klasu, tj. mogućnost postojanja *klasnih interesa*, relativno različitih od interesa radničke klase. Sračunato poistovećivanje i amalgamisanje tih interesa i interesa radničke klase obavlja se, kao slučajno, izopačavanjem dugoročnih interesa radničke klase, *jedine do kraja revolucionarne klase*; otuda se ti interesi brkaju sa interesima pomenutih skupina. Međutim, problem se i sastoji baš u tome da se te skupine sa specifičnom klasnom pripadnošću navedu na pozicije radničke klase. Analize državnomonopolističkog kapitalizma uzalud insistiraju na činjenici da „klizajući” vanklasni slojevi ne pripadaju radničkoj klasi; po svom političkom ishodu te se analize gotovo potpuno približavaju socijaldemokratskim analizama najamne klase.

2. Tradicionalna i nova sitna buržoazija

Upravo pitanje tih novih najamnih skupina predstavljaće glavni predmet analiza koje slede: za te skupine rezervišem izraz *nova sitna buržoazija* pošto ću pokazati da, zajedno sa *tradicionalnom sitnom buržoazijom* (sitna proizvodnja i sitan posed, zanatlije i trgovci) potiču iz iste klase — iz *sitne buržoazije*. Tako ću biti primoran da govorim i o tradicionalnoj sitnoj buržoaziji, odnosno da postavim niz opštijih teorijskih problema na koje već sada ukazujem:

a) Kakva je tačna priroda sitne buržoazije u njenom strukturalnom klasnom određenju, tj. u njenom položaju u okviru društvene podele rada, u položaju koji obuhvata odnose proizvodnje, ali i odnose političke i ideološke dominacije-subordinacije? Kakav je njen stvarni položaj u procesu reprodukcije društvenih klasa? Jasno je, naime, da sitna buržoazija, između ostalog i usled svoje *polarizacije*, ne može biti na nivou dve osnovne klase kapitalističke formacije — buržoazije i proletarijata. Ovim se postavlja drugo pitanje: kako i na kojoj osnovi zasnivati pripadnost društvenih skupina jednoj istoj klasi — sitnoj buržoaziji — kada te skupine prividno zauzimaju različita mesta u okviru ekonomskih odnosa?

b) Kojim načelima treba da se rukovodimo kada analiziramo razlaganje sitne buržoazije na klasne *delove*? Da li to razlaganje sitne buržoazije na delove? Da li to razlaganje sitne buržoazije ima isti smisao kao razlaganje dve osnovne klase — buržoazije i proletarijata? Jesu li dovoljni samo ekonomski odnosi da bi se odredili klasni delovi sitne buržoazije? Koji klasni delovi postoje unutar same nove sitne buržoazije, pored presudnog razlikovanja tradicionalne od nove sitne buržoazije?

c) Koji politički stavovi prožimaju sitnu buržoaziju? Može li sitna buržoazija imati dugoročan sopstven i nezavisni klasni stav? Da li se, i u kojoj meri, različiti politički stavovi koji prožimaju sitnu buržoaziju poklapaju sa njenim delovima formiranim na osnovu njihovog strukturalnog klasnog određenja i kakva je u tom pogledu uloga istorijskih okolnosti?

I

Da bih počeo od prvog pitanja, ponovo se laćam teze koju sam već zastupao i koja se posebno tiče pripadnosti tradicionalne i nove sitne buržoazije istoj klasi — sitnoj buržoaziji. Ali načela koja određuju ovu tezu imaju zapravo daleko veći domašaj. Ako možemo smatrati da istoj klasi pripadaju skupine koje, na prvi pogled, zauzimaju različita mesta u ekonomskim odnosima, onda je to moguće zato što ta različita mesta *istovetno deluju* na političkom i ideološkom planu. Sada bi ova teza ipak morala biti produbljena i poboljšana.

To se može postići jedino ako je dovedemo u vezu sa pojavom polarizacije. Iako klasna polarizacija ne može stvarati društvene skupine koje bi bile bez klasne pripadnosti, ona je ipak od velikog značaja u samom određenju klasa: polarizacija znači da je klasna borba u kapitalističkoj formaciji usredsređena na dve osnovne klase te formacije (glavna protivrečnost) — na buržoaziju i na radničku klasu.

Klasna polarizacija najpre deluje na *samo strukturalno klasno određenje* sitne buržoazije, to jest na mesto koje te skupine zauzimaju u društvenoj podeli

rada. Naime, ako je istina da u određenim *okolnostima* ne bi trebalo brkati *klasnu poziciju* sa klasnim određenjem, isto tako valja znati da se klasno određenje ne poklapa sa klasnom praksom. Naime, društvene klase postoje samo u klasnoj borbi. Drugim rečima, polarizacija ne znači da različite sitnoburžoaske skupine, same po sebi već određene, jednostavno zauzimaju klasne pozicije koje ih približavaju bilo buržoaziji, bilo radničkoj klasi (*polarizacija klasnih pozicija*); to znači da njihovo strukturalno klasno određenje može biti sagledano jedino kroz njihov odnos (u okviru društvene podele rada) prema buržoaziji i radničkoj klasi (*polarizacija klasnog određenja*).

Ovo se već tiče ekonomskih odnosa klasnog određenja, koji — a to je slučaj sa svakom društvenom klasom — ovde igraju glavnu ulogu. Sa tog stanovišta posmatrano, izlazi da postoji nešto što je zajedničko tradicionalnoj sitnoj buržoaziji (sitna proizvodnja i sitan posed) i novoj sitnoj buržoaziji (neproizvodni najamni radnici), a to je da one ne pripadaju *ni* buržoaziji, *ni* radničkoj klasi. Dakle, reklo bi se da se radi o potpuno *negativnom* zajedničkom imenitelju. Međutim, taj ćemo element sasvim različito ocenjivati, sve zavisi od toga da li ga posmatramo „po sebi”, tj. kao element koji određuje „izolovana” mesta sitne buržoazije ili ga sagledavamo — kao što i treba da činimo — u kontekstu klasne polarizacije. U tom slučaju se postavlja pitanje dejstva ovog negativnog kriterija. Sitna proizvodnja i sitan posed, s jedne strane, i neproizvodni najamni rad, s druge — dobijaju svoj smisao samo u *odnosu na ono što se u tom pogledu događa* sa buržoazijom i radničkom klasom. Razume se, taj zajednički negativan imenitelj ne bi, strogo uzev, bio preobražen u *pozitivan* ukoliko bi bio razmatran kao kakav uzorak polarizacije. Činjenica da, posmatrane sa stanovišta ekonomskih odnosa, te skupine ne pripadaju *ni* buržoaziji *ni* proletarijatu, ne bi bila dovoljna da im se odredi zajedničko mesto u ekonomskim odnosima, tj. da im se nađe određenje putem proste ekstrapolacije. Ali, s druge strane, ako pođemo upravo sa stanovišta *polarizacije*, videće se da taj negativan imenitelj *nema ni samo prostu ulogu isključivanja*: on proizvodi ekonomske „sličnosti” koje će imati zajedničke političke i ideološke posledice. Drugim rečima, ako isključen je tih skupina

sa izvesnih mesta (buržoazija, proletarijat) nije dovoljno za određivanje njihovog mesta, ono već u ekonomskim odnosima označava konture njihovih mesta koje će se potvrditi u političkim i ideološkim odnosima.

II

Polarizacija se ne tiče samo ekonomskih odnosa, već i ideoloških i političkih odnosa strukturalnog klasnog određenja pomenutih skupina čija se zajednička obeležja na planu ekonomskih odnosa moraju shvatati u vezi sa političkim i ideološkim odnosima koji posebno određuju položaj buržoazije i radničke klase u društvenoj podeli rada. To dobija poseban značaj kada se radi o specifičnim obeležjima sitnoburžoaske ideološke podskupine.

Tu, naime, susrećemo neke posebne probleme:

a) Upućivanje na političke i ideološke odnose apsolutno je neophodno da bi se odredilo mesto sitne buržoazije u strukturalnom klasnom određenju: ovo ne samo zato da bi se utemeljila pripadnost tradicionalne i nove sitne buržoazije jednoj istoj klasi, već — *takođe i naročito* — da bi se položaj nove sitne buržoazije sagledao u odnosu na radničku klasu, u odnosu na delove nove sitne buržoazije itd. Ne znači da odnosi proizvodnje potpuno određuju mesto dveju osnovnih klasa u društvenoj podeli rada (buržoazija i radnička klasa: strukturalno određenje *svake društvene klase — bez obzira o kojoj se klasi radi* — tiče se istovremeno njenog mesta u odnosima proizvodnje, u ideološkim i političkim odnosima. Ali, ovo pitanje ima *sasvim poseban* značaj za klase koje nisu osnovne, osobito za sitnu buržoaziju: budući da se ne nalazi u središtu vladajućih odnosa eksploatacije, tj. neposrednog izvlačenja viška vrednosti, sitna buržoazija je izložena polarizaciji koja dovodi do veoma složenih *iskrivljavanja-prilagodavanja* političko-ideoloških odnosa u okviru kojih se ona nalazi. Činjenica da u njenom slučaju posebnu pažnju valja pokloniti proučavanju političkih i ideoloških odnosa, ne znači da su ti odnosi važeći *jedino* za nju (a ne i za buržoaziju i radničku klasu), a isto tako ne predstavlja ni neku *saznajnu teškoću* (recimo,

da u njenom slučaju marksistički kriteriji ekonomskog klasnog određenja „ne bi bili tako pouzdani” i da bi ih trebalo „potkrepiti” „pribegavanjem” političkim i ideološkim kriterijima). Ako u slučaju sitne buržoazije treba insistirati na tim odnosima, to je zbog njenog stvarnog položaja u klasnoj borbi kapitalističke formacije.

b) Ti politički i ideološki odnosi tiču se ovde *strukturalnog klasnog određenja* sitne buržoazije, a ono se mora razlikovati od njenih klasnih pozicija. Pozivati se na te odnose, ne znači svoditi klasno određenje na klasnu poziciju. Ti odnosi (mesto u podeli na manuelni i intelektualni rad, u odnosima moći i vlasti itd.) svakako deluju upravo na klasnu poziciju nove sitne buržoazije. Ali, ako bi se pozivanje na politiku i na ideologiju svodilo na klasnu poziciju u datim okolnostima, onda bi to u krajnjoj liniji značilo da sitnoburžoaske skupine pripadaju buržoaziji kadgod usvajaju stavove buržoaske klase, tj. da pripadaju radničkoj klasi kadgod usvajaju njene stavove. A to bi dovelo u pitanje *objektivno određenje* društvenih klasa. *Nikada neće biti dovoljno ponavljati da razlikovanje strukturalnog klasnog određenja od klasne pozicije nije isto što i razlikovanje ekonomske (određenje) od političko-ideološke pozicije.* Klasno određenje tiče se kako objektivnog političko-ideološkog položaja, tako i klasne pozicije u datim okolnostima ekonomske borbe. Razlikovanje je ovde određeno prostorom *konjunktura*, tj. *datih okolnosti* (klasni položaj).¹⁰ Ponovo ćemo se sresti sa tim problemom kada budemo ispitivali dejstva polarizacije na klasni položaj sitne buržoazije.

III

Najzad, u toj analizi sitne buržoazije, kao i ranije u slučaju buržoazije, vodiće se računa o njenoj *reprodukciji*, posebno u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma: istovremeno o reprodukciji njenog mesta, što predstavlja glavni vid reprodukcije, kao i o reprodukciji njenih agensa. Ovde samo valja napomenuti da je

¹⁰ Videti *Uvod* ove knjige str. 12. i dalje.

pitanje te reprodukcije od posebnog značaja za sitnu buržoaziju: a) sa stanovišta reprodukcije njenog mesta, i to zato što u sadašnjoj fazi dolazi do ubrzanog eliminisanja tradicionalne sitne buržoazije, kao i zbog toga što se u toj fazi vrši ubrzano širenje nove sitne buržoazije; b) sa stanovišta reprodukcije agensa zbog toga što u slučaju nove sitne buržoazije postoje sasvim posebni uslovi kvalifikovanja-pokoravanja njenih pripadnika i njihovog raspoređivanja.

II. PROIZVODAN I NEPROIZVODAN RAD: NOVA SITNA BURŽOAZIJA I RADNIČKA KLASA

Pridimo sada ispitivanju novih skupina ljudi u najamnom odnosu. Njih ćemo nazvati novom sitnom buržoazijom, novom u tom smislu što joj, za razliku od stare, uopšte nije suđeno da propadne, već da se razvija i širi pod dejstvom proširene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog prelaska u monopolistički stadij. Ispitaćemo ovde elemente njenog strukturalnog klasnog određenja da bismo videli delovanje tog određenja na planu političke prakse: stoga će biti potrebno govoriti o mestu tih skupina, ne samo u ekonomskim odnosima, već i u ukupnosti društvene podele rada.

Zaustavimo se ipak najpre na pitanju mesta tih skupina u *ekonomskim odnosima*, na mestu koje igra glavnu ulogu u njihovom klasnom određenju: odmah se zapaža da te skupine ne pripadaju buržoaziji, jer nemaju ni ekonomskog vlasništva, niti pak poseduju sredstva za proizvodnju. S druge strane, u njihovom slučaju je reč o *najamnom radu*, to jest o radu koji se plaća najamninom. Osnovno pitanje koje se ovde postavlja, jeste pitanje odnosa tih skupina prema *radničkoj klasi*, pitanje koje u prvom trenutku možemo formulisati kao *pitanje granica i razgraničavanja radničke klase u kapitalističkim odnosima proizvodnje*.

U stvari, kriterij vlasništva na sredstvima za proizvodnju ima smisla samo utoliko ukoliko odgovara *određenom odnosu eksploatacije*: odnosu eksploatacije, koji se situira u odnose što postoje između neposrednih proizvođača (eksploataisane klase, svoj-

stvene svakom načinu proizvodnje) i sredstava i predmeta rada, a kroz njih i njihovih vlasnika. Ili kako Marks kaže za kapitalizam — svaki pripadnik radničke klase jeste u najamnom odnosu, ali svako ko je u najamnom odnosu ne mora biti pripadnik radničke klase. Radničku klasu ne određujemo prostim negativnim kriterijem „po sebi” — njenim isključenjem iz odnosa vlasništva — *već proizvodnim radom*: „Svaki proizvodni radnik je najamni radnik, ali ne znači da je svaki najamni radnik proizvodni radnik”.¹¹

Marksovo određenje proizvodnog rada, tj. njegovo razlikovanje od neproizvodnog rada, predstavlja posebno teško pitanje. Marks je nameravao da to pitanje razmatra u četvrtom tomu *Kapitala*, ali ga nikada nije sistematski izložio. U *Kapitalu* ima dosta analiza, ali one su razvijene posebno u tekstovima koje sam Marks nije objavio: uglavnom u *Teorijama o višku vrednosti*, *Osnovima kritike političke ekonomije*, u neobjavljenoj Sestoj glavi *Kapitala*. Jasno je da koherentnost svih tih analiza možemo ponovo uspostaviti jedino ako ih situiramo u celinu Marksovog dela i u sve njegove etape: niz istraživača je tome već pristupio, a istraživanja i diskusije o tome su i dalje otvoreni. Ja ću se sa svoje strane ovde jednostavno ograničiti na to da ukažem na neke opšte linije tih Marksovih analiza.¹²

I

Proizvodan rad uvek označava rad izvršen *pod određenim društvenim uslovima*, te tako neposredno upućuje na društvene odnose *eksploatacije* datog načina proizvodnje. Proizvodan ili neproizvodan karak-

¹¹ Marx, *Sixième Chapitre inédit du Capital*, u Karl Marx, *Oeuvres*, Pléiade, t. II, str. 387. i dalje.

¹² U vezi sa time ukazujem na izvanredan članak E. Terray, „Prolétaire, salarié, travailleur productif” u časopisu *Contradictions*, br. 2, jul-septembar 1972; M. Freyssenet, *Les rapports de production: travail productif — travail improductif*, maj 1971., šapirografisan dokument Centra za urbanu sociologiju; br. 10: Travail et Emploi, časopis *Critiques d'économie politique*, posebno članci čiji su autori P. Salama i C. Colliot-Thélène; M. Mauke, *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, 1970; M. Tronti, *Operai e capitale*, 1972.

ter rada ne zavisi ni od urođenog karaktera rada „po sebi“, niti od njegove korisnosti. U tom smislu treba shvatiti Marksove analize, prema kojima, da bismo utvrdili proizvođan ili neproizvođan karakter rada, te odredbe „nisu dakle uzete iz materijalne karakteristike rada (ni iz prirode njegovog proizvođača ni iz određenog svojstva rada kao konkretnog rada), nego iz određenih društvenih oblika, društvenih odnosa proizvođnje u kojima se taj rad ostvaruje“.¹³

Isto tako: „Iz toga proizilazi da proizvođan rad nipošto ne podrazumeva neki određen sadržaj, neku posebnu korisnost, određenu upotrebnu vrednost u kojoj se on materijalizuje. To objašnjava zašto neki rad istog sadržaja može biti proizvođan ili neproizvođan“.¹⁴

Dakle, proizvođan rad, u datom načinu proizvođnje, jeste onaj rad koji dovodi do *odnosa eksploatacije, koji je vladajući u tom načinu proizvođnje*: ono što je proizvođan rad za jedan način proizvođnje, ne mora biti i za neki drugi. Tako je u kapitalističkom načinu proizvođnje proizvođan onaj rad koji neposredno stvara višak vrednosti, koji oploduje kapital i koji se razmenjuje za kapital: „Rezultat procesa kapitalističke proizvođnje niti je sam proizvod (upotrebna vrednost) niti *roba*, to jest upotrebna vrednost koja ima određenu razmensku vrednost. Njegov rezultat, njegov proizvod je stvaranje *viška vrednosti* za kapital... jer ono što kapital kao kapital (stoga kapitalista kao kapitalista) hoće da proizvođi, nije neposredno ni upotrebna vrednost za vlastitu potrošnju, ni roba, koju valja prvo pretvoriti u novac, a zatim u upotrebne vrednosti. Svrha kapitalističke proizvođnje je *bogaćenje, oplodavanje vrednosti*, njeno *uvećavanje*, dakle održavanje ranije vrednosti i stvaranje viška vrednosti. A ovaj *specifični proizvod* procesa kapitalističke proizvođnje kapital postiže samo u razmeni za rad, koji se zato zove *proizvođan rad*“.¹⁵

Odmah ćemo videti da kod Marksa to određenje proizvođnog (kapitalističkog) rada nije jedino, što

¹³ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1969., tom. I. str. 102.

¹⁴ *Sixième Chapitre...*, *ibid.*

¹⁵ *Teorije o višku vrednosti...*, tom. I., str. 305; videti takođe *Kapital, op. cit.*, tom I, str. 447—448.

postavlja značajne probleme: *recimo za sada jednostavno samo to da je to određenje dovoljno Marksu da već naznači suštinske granice radničke klase*. Tako, na primer, nije proizvođan onaj rad koji zavisi od *prometne* oblasti kapitala, ili koji učestvuje u *stvaranju* viška vrednosti: trgovinski najamni radnici, oni koji su zaposleni u privrednoj propagandi, u *marketingu*, u računovodstvu, bankama, osiguranju itd. — ne proizvođe višak vrednosti i nisu deo radničke klase (proizvođnog rada). To je otuda što jedino *proizvođni kapital* proizvođi višak vrednosti. Zapravo: „Trgovački kapital nije drugo do kapital koji funkcioniše u prometnoj oblasti. Prometni proces jeste jedna faza ukupnog procesa reprodukcije. Ali se u prometnom procesu ne proizvođi vrednost, dakle ni višak vrednosti“. Isto tako: „Pošto trgovac kao puki prometni agent ne proizvođi ni vrednost ni višak vrednosti... to ni trgovački radnici koje on zapošljava u istim funkcijama ne mogu za njega nikako neposredno stvarati višak vrednosti“.¹⁶

Sa stanovišta individualnog kapitaliste, ti najamni radnici se javljaju za njega kao izvor profita. Ali sa stanovišta *društvenog kapitala* i njegove reprodukcije, profit trgovačkog i bankovnog kapitala ne rezultira iz procesa stvaranja vrednosti, već iz *transfera viška vrednosti*, što ga je stvorio proizvođan kapital: ti najamni radnici jednostavno doprinose raspodeli mase viška vrednosti na delove kapitala, i to u skladu sa prosečnom profitnom stopom. Razume se, ti najamni radnici su i sami *eksploatisani*, a njihova najamnina odgovara reprodukciji njihove radne snage: oni „pomažu (kapitalisti) da smanji troškove za ostvarenje viška vrednosti, ukoliko vrše delom neplaćeni rad“. Od njih se, dakle, izvlači višak rada, ali oni nisu neposredno eksploatisani na bazi dominantnog odnosa kapitalističke eksploatacije, tj. na osnovi stvaranja viška vrednosti. Njihov rad se razmenjuje za promenljivi kapital samo kada je u pitanju individualni kapitalista, dok sa stanovišta kružnog toka ukupnog društvenog kapitala i njegove reprodukcije, ta preraspodela predstavlja neproizvođne troškove kapitala i spada u lažne troškove kapitalističke proizvođnje.¹⁷

¹⁶ *Kapital, op. cit.*, tom, III, str. 235.

¹⁷ *Kapital, op. cit.*, tom, III, str. 245.

Treba odlučno insistirati na činjenici da se razlika između procesa proizvodnje vrednosti i prometnog procesa ne poklapa sa nekakvom razlikom između „sekundarnog” i „tercijarnog” ili sa nekom institucionalističkom razlikom između tipova „preduzeća” (industrijskih, trgovinskih) u kojima se obavljaju ti poslovi. Sama industrijska preduzeća mogu obavljati poslove prometa-prodaje, reklame, ispitivanja tržišta. Ali ti poslovi ipak ostaju neproizvodni, a oni koji ih obavljaju — ostaju neproizvodni najamni radnici. Nasuprot tome, neke poslove, za koje se čini da su povezani sa prometom, mogu preuzeti trgovinska preduzeća, mada ti poslovi zapravo uvećavaju razmensku vrednost kao robu na bazi njene kapitalističke upotrebne vrednosti. Dakle, ti poslovi proizvode višak vrednosti, a njihovi agensi čine deo radničke klase. „... Transportna industrija, održavanje i raspodela robâ u obliku sposobnom za raspodelu imaju (se) smatrati kao procesi proizvodnje koji se nastavljaju u okviru prometnog procesa.”¹⁸ U sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma ovaj poslednji aspekt pitanja posebno je važan: dovoljno je pomenuti proizvodne radnike različitih „servisa posle prodaje” (opravke itd.).

Najzad, neproizvodnima se smatraju oni radovi koji se obavljaju u vidu raznih usluga. Proizvodi tih usluga ili one same troše se neposredno kao *upotrebne vrednosti*, te se ne razmenjuju za kapital, već za *dohodak*: „Kad god se rad kupuje, ne da bi kao živi činilac bio stavljen na mesto promenljivog kapitala i uključen u proces kapitalističke proizvodnje, već da bi bio utrošen kao upotrebna vrednost, kao usluga — taj rad nije proizvođan, a najamni radnik nije proizvođan radnik... Kapitalista mu se ne suprotstavlja kao kapitalista, kao predstavnik kapitala, već za rad razmenjuje svoj dohodak u novčanom obliku, a ne svoj kapital.”¹⁹

Te usluge, od frizerskih do advokatskih, lekarskih i profesorskih, ostaju neproizvodne čak i kada, kao u dva poslednja slučaja, doprinose reprodukciji radne

¹⁸ Kapital, op. cit., tom III, str. 225.

¹⁹ Sixième Chapitre..., op. cit., str. 389.

snage: „Ali posebna korisnost ove usluge *ne menja* dati *ekonomski odnos*: ja time novac ne pretvaram u kapital, niti izvršilac usluge, učitelj, pretvara mene u svoga kapitalistu, u svoga gospodara. Prema tome je za *ekonomski karakter* ovog odnosa sasvim svejedno da li me lekar leči, da li me učitelj uspešno podučava, da li advokat dobija moju parnicu. Ono što se plaća to je činjenica usluge kao takve...”²⁰ Uostalom, oblici *nadoknađivanja* usluga ne menjaju ništa u prirodi ekonomskog odnosa: „Opšti odnos ne određuje da li onaj koji pruža uslugu prima platu, nadnicu, honorar, državnu platu, tj. da li je njegov rang viši ili niži od ranga onoga koji tu uslugu plaća.”²¹ Dakle, celina agensa uslužnih delatnosti, *podrazumevajući tu i najamne radnike tog sektora*, ne pripada radničkoj klasi.

Bitno je najzad i to što Marks u okviru te problematike uslužnih delatnosti razmatra ceo niz poslova koji izuzetno doprinose reprodukciji kapitalističkih društvenih odnosa, *naročito poslova onih koji rade u državnom aparatu, poslove činovnika u širem smislu*: razume se, ovde valja isključiti neposredno proizvodne poslove koji se obavljaju u državnom sektoru. To se posebno odnosi na „nacionalizovana” industrijska preduzeća — na primer „Reno” — zatim na „javni” saobraćaj — SNCF* — kao i na radnike zaposlene u raznim „javnim službama” itd. Zato će Marks reći: „Kao ni roba koju kapitalista kupuje za svoju ličnu potrošnju, tako ni usluge koje on voljno ili nevoljno kupuje od države... zbog njihove upotrebne vrednosti, ne postaju činioci kapitala. Prema tome to nije proizvođan rad, a njihovi agensi nisu proizvođni radnici”. To je uglavnom rad koji obavljaju pripadnici državnog aparata, a oni bivaju plaćeni *poreskim sredstvima*, tj. preko poreza koji ostaje sredstvo razmene na bazi *dohotka*. „Određen neproizvođan rad može uzgred da se poveže sa procesom proizvodnje; cena tog rada može čak da uđe u cenu robe, i to tako što novac kojim je taj rad plaćen čini deo predujamnog kapitala. Otuda možemo steći utisak da se taj rad razmenjuje ne za dohodak,

²⁰ Teorije o višku vrednosti, op. cit., tom I, str. 309—310.

²¹ Fondements de la critique de l'économie politique, Anthropos, tom. I, str. 433.

* SNCF — Francuske državne železnice (Société nationale des chemins de fer français). — (Prim. prev.).

već za kapital. Uzmimo poslednji slučaj, poreze, cene usluga javnih službi itd. Ali tu je reč o neproizvodnim troškovima... Kada bi, na primer, svi posredni porezi bili pretvoreni u neposredne poreze, oni bi bili plaćeni kao i ranije, mada više ne bi predstavljali predujam na kapital već trošenje dohotka."²²

Poznato je da su poslovi koje obavljaju službenici državnog aparata bitni za proširenu reprodukciju kapitalističkih društvenih odnosa: to nikako ne znači da su ti poslovi neposredno proizvodni (kao što nisu ni poslovi koji se obavljaju u prometnom procesu), mada su i oni neophodni za reprodukciju kružnog toka ukupnog društvenog kapitala.

Ali da li su pružaoci usluga takođe eksploatisani? Načelno uzev, razmena upotrebnih vrednosti za dohodak jeste razmena ekvivalenata, koja kao takva ne može da dovede do odnosa eksploatacije. Međutim, ovde valja imati u vidu vrlo bitnu okolnost: proširivanje najamnog odnosa na sve sektore društvene formacije u kojoj je dominantan kapitalistički način proizvodnje i u kojoj kapital teži da potčini („supsumira“) celokupnu radnu snagu. To proširivanje najamnog odnosa posebno je masovno u monopolističkom kapitalizmu i u njegovoj sadašnjoj fazi. U stvari, razmena ekvivalenata pretpostavlja postojanje prodavca i kupca koji na planu ekonomskih odnosa ostaju formalno nezavisni jedan od drugog. Međutim, najamni odnos i neposredna intervencija kapitala teže da prigrabe za sebe celokupnu uslužnu delatnost. Počev od raznih grana medicine, preko organizovane zabave, sredstva informisanja do različitih slobodnih zanimanja (advokati, arhitekte itd.), ljudi koji obavljaju usluge u tim delatnostima masovno postaju najamni radnici kapitala koji je prigrabio te delatnosti. Pa ipak, ti najamni radnici ne postaju proizvodni radnici. Ali oni takođe prodaju kapitalu svoju radnu snagu, njihova najamnina odgovara reprodukciji te radne snage, tj. njihov rad se delimično plaća: iz njih se izvlači višak rada, koji kapitalu omogućuje da ekonomiče sa dohotkom te da uveća akumuliran višak vrednosti u odnosu na višak vrednosti konzumiran ili utrošen na

²² *Sixième Chapitre... op. cit., str. 391. i dalje.*

neproizvodne troškove.²³ U stvari, ti ljudi su uključeni u *raspodelu* viška vrednosti, koja se vrši u okviru kapitala, čime se omogućuje da kapital koji je prisvojio njihovu radnu snagu *dode* do viška vrednosti, proisteklog iz proizvodnog rada: tako njihova eksploatacija postaje srodna eksploataciji kojoj su izloženi najamni radnici u prometnoj sferi kapitala.

Slučaj je relativno složeniji kad je reč o onima koji su zaposleni u državnom aparatu i u „javnim službama“ — podrazumevajući tu nastavno osoblje, radnike u javnom sektoru zdravstva itd.; tu se kapital ne meša neposredno da bi potčinio radnu snagu. Kapitalista se ne javlja kao kapitalista, već kao kupac usluga. Pomenuti trudenici takođe stvaraju višak rada koji im se izvlači, ali ne obezbeđuje transfer viška vrednosti u ruke „države-gazde“. Njihova eksploatacija putem izvlačenja viška rada u suštini je posledica nejednakosti uslovâ razmene između njih i kapitala koji drži dominantan položaj na tržištu: kapitala koji, posredstvom države, podvrgava te ljude najamnom odnosu i svojoj kontroli, da bi ekonomisao sa dohotkom i povećao akumuliran višak vrednosti. To znači da određeni vidovi *sadašnjih ekonomskih intervencija države* — kvalifikovanje radne snage, na primer — dovode do toga da ti najamni radnici, posredstvom države, takođe učestvuju u transferima viška vrednosti na delove kapitala, i to saobrazno prosečnoj profitnoj stopi i ulozi države u ujednačavanju prosečne profitne stope.

Što se tiče položaja onih koji pružaju usluge, javlja se, doduše, još jedan problem: ne samo što nisu proizvodni radnici, mada su najamni radnici, već ni kao najamni radnici ne moraju obavezno biti eksploatisani. Kao što se najamni odnos ne poklapa sa proizvodnim radom, tako isto se ne poklapa ni sa eksploatacijom, tj. sa izvlačenjem viška rada: znamenit advokat, „najmljen“ od strane nekog preduzeća kome su potrebne njegove usluge, ne smatra da se od njega izvlači višak rada. U ovom slučaju oblik najamnog odnosa skriva prostu razmenu ekvivalenata. Ali, nasuprot tome, čoveku koji prodaje svoje usluge, a nije u najamnom odnosu, može se izvlačiti višak rada

²³ *Terray, op. cit., str. 143—146.*

putem nejednake razmene, i to usled dominantnog položaja kapitala na tržištu. Ispitivanje ovakvih slučajeva zasniva se na analizi viška rada u odnosu na „društveno potrebno radno vreme“.

II

Upravo sam u najjednostavnijem obliku izložio Marksove analize *kapitalističkog proizvodnog rada*. Ali ostaju neka pitanja koja usled Marksovih nesistemati-zovanih razmatranja stvaraju nejasnoće čije je razrešavanje jedino moguće ukoliko pomenuta razmatranja uklopimo u opštu problematiku njegovog opusa. To je neophodno radi rasvetljavanja izvesnih osobito problematičnih slučajeva klasne pripadnosti.

Evo kako formulišem glavnu tezu i probleme koje ona postavlja: Marksove analize kapitalističkog proizvodnog rada moraju biti dopunjene na jednom izuzetno važnom mestu koje je bitno za definiciju kapitalističkog proizvodnog rada. Stoga ćemo reći da je, u kapitalističkom načinu proizvodnje, proizvodan onaj rad koji stvara višak vrednosti, neposredno reprodukujući *materijalne elemente* koji služe kao *podloga* odnosu eksploatacije: *to je onaj rad koji neposredno učestvuje u materijalnoj proizvodnji, stvarajući upotrebne vrednosti koje uvećavaju materijalna bogatstva*.

Ali već to postavlja problem: kakav je teorijski status tog „dodatka“ definiciji? Da li se radi o istinskom „dodatku“, tj. o elementu koji zaista nedostaje u Marksovim analizama? Kako to da se on u njima već eksplicitno javljao, i u kom bi ga smislu trebalo sada uvesti u „igru“?

Suštinska nejasnoća nastaje ne samo zato što se čini da je taj element odsutan iz Marksovih analiza koje se tiču *kapitalističkog proizvodnog rada*, već i zbog toga što on ide čak dotle da eksplicitno kaže kako su konkretan sadržaj rada i upotrebna vrednost potpuno nevažni za taj proizvodan rad. Koji su razlozi te prividne odsutnosti i takvih Marksovih tvrdnji? Kako zaista stoje stvari?

Marks drugim putem daje opštu definiciju proizvodnog rada: „Čovekova delatnost u procesu rada izaziva dakle, pomoću sredstava za rad, promenu na pred-

metu rada, promenu koja se unapred postavlja kao svrha. Proces se gasi u proizvodu. Njegov je proizvod neka upotrebna vrednost, neka prirodna materija koju je čovek menjajući joj oblik, prilagodio svojim potrebama... Ako čitav proces posmatramo sa stanovišta njegovog rezultata, proizvoda, onda se oboje, i sredstvo za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao proizvodan rad“. I još dalje: „Do... svakog elementa materijalnog bogatstva koga nema u prirodi, uvek je moralo da dolazi putem posebne svrsishodne proizvodne delatnosti koja naročite prirodne materije prilagođava ljudskim potrebama“. Tu se proces rada posmatra „u njegovim jednostavnim... momentima... podjednako svojstven svim oblicima ljudskog društva... kao proces između čoveka i prirode.“²⁴

Znači li da u tome treba kod Marksa videti ili nekakvu „portivrecnost“ između te *opšte definicije* proizvodnog rada i definicije *kapitalističkog proizvodnog rada*, ili pak — kao što sada smatraju brojni istraživači — činjenicu da Marks prosto naprosto napušta prvu definiciju kada pokušava da definiše kapitalistički proizvodan rad? Ti istraživači uzimaju kao umesnu jedino onu Marksovu definiciju koja se odnosi na proizvodan rad u određenim (kapitalističkim) društvenim uslovima.²⁵ Ili, opet, treba li reći, upravo kao E. Tere, da je reč o dve jednako umesne Marksove definicije koje su kod njega „razlučene“, te bi ih trebalo povezivati od „slučaja do slučaja“?

Razmotrimo tu stvar izbliza. Ono na čemu bi trebalo još insistirati jeste činjenica da se, strogo uzev, ne može govoriti o procesu proizvodnje i o proizvodnom radu „po sebi“, *u tom smislu da oni postoje samo pod određenim društvenim uslovima*. Upravo ti društveni uslovi određuju mogućnost njihovog postojanja, što je formulisano insistiranjem na konstitutivnoj i dominantnoj ulozi koju odnosi proizvodnje imaju u pogledu procesa rada, a društvena podela rada u pogledu tehničke podele rada. No jasno je da to nikako ne znači da se ne može govoriti o nekim *opštim karakteristikama* procesa rada čije uslove postojanja čine upravo dru-

²⁴ *Kapital*, op cit., tom I, str. 166, 50. i dalje, str. 163. i dalje.

²⁵ C. Colliot-Thélène, op. cit.,

štvene determinante: to nas jednostavno sprečava da počinimo osnovnu grešku, tj. da proces rada i „proizvodne snage“, pa otuda i sam proces proizvodnje, smatramo zasebnom i neutralnom instancom, čije bi „apstraktne“ kombinacije i „elementi“ stvarali „društvene oblike“ u kojima bi se oni „ispoljavali“. U tom smislu treba shvatiti Marksove reči koje se tiču proizvodnog rada: „proces kapitalističkog rada ne ukida determinante koje važe za svaki oblik rada...“

Odakle, onda, Marks u svojim analizama proizvodnog kapitalističkog rada, kao da ponekad prosto naprosto zaboravlja opšti karakter upotrebne vrednosti neposredno prisutne u materijalnoj proizvodnji (mada smo videli da se taj karakter javlja u Marksovim razmatranjima *transporta* i *održavanja* robe)? Za to postoji sasvim određen razlog koji je u vezi sa tekstovima u kojima Marks govori o tom kapitalističkom proizvodnom radu, a to su u osnovi kritički tekstovi gde se on razračunava sa pogrešnim shvatanjima: *ono što Marks po svaku cenu želi da izbegne jeste brkanje proizvodnog sa korisnim radom, sa opštom korisnošću rada i proizvoda*. Karakter *upotrebne vrednosti*, neposredno implicirane u materijalnoj proizvodnji, ne bi trebalo da bude brkan sa pojmom „korisnosti“: i „lukuzni“ proizvodi i proizvodi industrije naoružanja sadrže proizvodan rad. Ali zbrke se i danas nastavljaju. O tome svedoče Svizi i Baran koji rad, sadržan u proizvodima industrije naoružanja, smatraju neproizvodnim zato što su ti proizvodi „nekorisni“.

U stvari, Marksova opšta definicija proizvodnog rada nipošto nije „odsutna“ iz njegovih analiza kapitalističkog proizvodnog rada. To se vidi iz sledećeg:

A) Prvo, ona se tu javlja *eksplicitno*, ali, rekao bih, nekako *posredno*, što postavlja izvesne probleme: to posredstvo jeste *roba*. Upravo posredstvom robe Marks eksplicitno „ponovo nalazi“ ono što, u stvari, nikada nije napustio, tj. upotrebnu vrednost kao supstrat ili materijalnu podlogu razmenske vrednosti, pri čemu stvaranje viška vrednosti (proizvodan rad) pretpostavlja razmensku vrednost-robu, što opet upućuje na rad obavljen pod određenim društvenim uslovima. Otuda: „Ukoliko proizvodi robe, rad ostaje proizvodan: on se materijalizuje u robama koje su istovremeno upotrebne

vrednosti i razmenske vrednosti... Takođe je proizvođan samo onaj rad koji se ispoljava u robama...²⁶ Isto tako: „Pri razmatranju suštinskih odnosa kapitalističke proizvodnje može se dakle pretpostaviti... da je ceo robni svet, da su sve oblasti materijalne proizvodnje — proizvodnje materijalnog bogatstva — potčinjene (formalno ili stvarno) kapitalističkom načinu proizvodnje... može se uzeti kao karakteristično za proizvodne radnike, to jest za radnike koji proizvode kapital, to da se njihov rad ostvaruje u *robi*, u materijalnom bogatstvu. I tako bi *proizvođan rad*, pored svoje glavne karakterne crte, koja nema nikakve veze sa *sadržinom rada*, i od nje je potpuno nezavisna, dobio drugu, od prve različitu sporednu karakternu ortu.“²⁷

Ali to posredstvo robe, pomoću kojeg Marks eksplicitno otkriva karakter proizvodnog rada kao rada koji upravo u okviru kapitalističkih društvenih oblika učestvuje u reprodukciji materijalnih elemenata proizvodnje, ipak postavlja jedan problem: ako — kako to Marks zapaža na drugim mestima — svaki rad koji neposredno učestvuje u materijalnoj proizvodnji teži da u kapitalizmu dobije oblik robe i da bude supsumiran (potčinjen) kapitalu, onda, nasuprot tome, kada u kapitalizmu dođe do generalizacije robnog oblika, pojedine vrste rada mogu poprimiti robni oblik, a da ipak kapitalu ne stvaraju višak vrednosti. Takav je slučaj upravo sa radom slikara, umetnika, pisaca, sa radom konkretizovanim u nekom umetničkom delu ili u nekoj knjizi, tj. u robnom obliku, mada je tu, u stvari, reč o usluzi koja se razmenjuje za dohodak. Marks, uostalom, upozorava da proizvodi mogu dobiti „oblik cene“ i „oblik robe“, a da ipak nemaju vrednosti. Drugim rečima, ako svaki kapitalistički proizvodan rad ima oblik robe, svaka roba nije u vezi sa proizvodnim radom.²⁸

B) Ako je to okolišni, dakle, manjkavi oblik kojim Marks emplicitno povezuje opšte definicije proizvodnog rada (rada koji neposredno učestvuje u materijalnoj proizvodnji) sa definicijom kapitalističkog pro-

²⁶ *Sixième Chapitre* . . . , op. cit., str. 387.

²⁷ *Teorije o višku vrednosti*, op. cit., tom I, str. 313.

²⁸ *Kapital*, op. cit. tom I, str. 100.

izvodnog rada, ja ću ići još dalje i tvrditi da je, u stvari, *prva definicija uvek bila implicitno uključena u drugu, što zapravo znači da se ona kao takva i nije morala posebno pojavljivati*. Tako bih se tu odvojio od Tereja koji (opravdano) smatra da je sasvim umerena opšta definicija proizvodnog rada za kapitalistički proizvodni rad, ali isto tako drži da kod Marksa postoje dve različite definicije: On će otuda pokušati da savlada teškoću koja se isprečila, i to „klasifikujući” vrste rada koji bi bio proizvođan prema opštem određenju proizvodnog rada, *s jedne strane* i one vrste rada koji bi bio proizvođan prema čisto kapitalističkom određenju rada, *s druge strane*. Pri tome Terej odustaje od pokušaja da na bazi protivrečnih situacija, u kojima bi se u tom pogledu našli različiti agensi, izvede „pojedinačnu” artikulaciju. Navodimo samo primer najamnih radnika u oblasti prometa: Terej će biti primoran da ih isključi iz kategorije proizvodnih radnika pošto oni ne obavljaju proizvodni rad u smislu opšte definicije (ne učestvuju u procesu materijalne proizvodnje), mada bi prema kapitalističkoj definiciji rada ti isti radnici bili smatrani proizvodnim radnicima („jer oni kapitalisti donose višak vrednosti, bez obzira na poreklo tog viška vrednosti i na ulogu tog kapitaliste”).²⁹

Mislim da je to pogrešan put. Ne samo što iz Marksovih analiza kapitalističkog proizvodnog rada ne proizilazi da je opšta definicija proizvodnog rada kosupstancijalna, već put o kome je reč dovodi do nesporazuma na koji sam upravo upozorio: opšte određenje proizvodnog rada uzima se kao prvo, tj. kao nešto što važi „samo po sebi”, *mimo društvenih oblika koji su neka vrsta „dopune”*, mada su ti oblici stvarni uslovi postojanja tog rada. U stvari, opšte određenje proizvodnog rada nije u načelu ni moralo da kao takvo učestvuje u Marksovim analizama neproizvodnog kapitalističkog rada. Uzmimo ponovo primer najamnih radnika u oblasti prometa: u njihovom slučaju ne treba da kao takvu uvodimo opštu definiciju proizvodnog rada (naime, činjenicu da ti radnici ne učestvuju neposredno u procesu *materijalne proizvodnje*). Ako ti radnici nisu proizvodni, onda je to usled toga što oni prema kapitalističkom određenju proizvodnog rada i

²⁹ Terray, *ibid.*, str. 133.

sa stanovišta društvenog kapitala, ne stvaraju višak vrednosti. Znači li da je to „nedovoljno” i da bi im trebalo „dodati” opšte određenje proizvodnog rada, koje je Marks navodno usput zaboravio kada je govorio o kapitalističkom proizvodnom radu?

Međutim, stvari ne stoje tako: uprkos Marksovim dvosmislenim formulacijama, njegovo kapitalističko određenje proizvodnog rada (neposredni stvaralac viška vrednosti) već uključuje opšte određenje *kakvo postoji u kapitalističkom načinu proizvodnje*. Drugim rečima, ako to opšte određenje nije moralo biti uvedeno, to znači da je ono u osnovi tu već bilo prisutno. U *Teorijama o višku vrednosti*, Marks navodi razloge tome, ukazujući na *proširenu reprodukciju* kapitalizma. On kaže da u toj *reprodukciji svaki rad koji neposredno učestvuje u materijalnoj proizvodnji (budući da je njime kapital stvarno ovladao)*, teži da postane *neposredan proizvođač viška vrednosti*: „... U istom razmeru u kome kapital ovladava celom proizvodnjom... neproizvodni radnici, oni radnici čije se usluge neposredno razmenjuju za dohodak, velikim delom vrše još samo *lične usluge*, i... samo njihov najmanji deo... proizvodi predmete upotrebne vrednosti... Samo sasvim neznatan deo ovih neproizvodnih radnika može stoga pri razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje neposredno učestvovati u materijalnoj proizvodnji.”³⁰

Drugim rečima, govoriti o radu-stvaraocu viška vrednosti, znači govoriti o procesu materijalne proizvodnje u njenom kapitalističkom postojanju i reprodukciji. *Stvarna supsumpcija (potčinjavanje)* procesa rada kapitalu, to jest njegova *proširena reprodukcija* (koju treba razlikovati od njegovog *formalnog potčinjavanja*) sadrži i neposredno se nadovezuje na opštu definiciju proizvodnog rada, pošto ona nije ništa drugo do vid ove poslednje u *kapitalističkoj reprodukciji rada*.

III

Poslednje napomene dobijaju svoj značaj upravo u onoj meri u kojoj je marksistička rasprava o proizvodnom radu odveć često bila isključivo usredsređivana

³⁰ *Teorije o višku vrednosti. op. cit.*, tom I, str. 103–104.

na razmensku vrednost, zanemarujući pri tome proces materijalne proizvodnje. Ukazaćemo odmah na praktičnu posledicu koja se upravo tiče proučavanja uloge „nauke” i njenih raznih „nosilaca” u procesu materijalne proizvodnje i u stvaranju viška vrednosti.

U stvari, ako u slučaju „nauke” izričito i sa posebnim nastojanjem valja dovesti u vezu proizvođan rad sa procesom materijalne proizvodnje, što se zapravo podrazumeva u razmatranju svakog proizvođnog rada, onda je to zbog toga što trenutno uzimaju maha razne ideologije o ulozi „nauke” u sadašnjem procesu proizvodnje. Smatra se da nauka sve „neposrednije”, kao takva, deluje u procesu proizvodnje — tzv. „naučna i tehnička revolucija” — pri čemu „nosioci nauke” u širokom smislu te reči, predstavljaju deo proizvođnih radnika, te tako pripadaju radničkoj klasi. To je upravo slučaj sa Radovanom Rihtom za koga „u toku današnjih burnih promena proizvodnje, nauka postaje središna proizvodna snaga društva, praktično odlučujuć činilac rasta proizvođnih snaga”.³¹

Još ćemo se vratiti na pretpostavke tih shvatanja, upravo na pretpostavku o nauci kao neutralnoj sili u njenim odnosima prema proizvođnim snagama, shvaćenim na čisto tehnicistički način. Ali prethodne analize proizvođnog rada dopuštaju da se teren raščisti i pre svakog drugog razmatranja. One od ovog trenutka impliciraju nužnost značajnog razlikovanja „nosilaca” „nauke”: reč je o razlici koja postoji između „istraživanja”, „proizvođnje i širenja informacija” („informatika”) i njihovih nosilaca; pri tome inženjeri i tehničari, posredstvom ukupnog proizvođnog radnika, neposredno deluju u procesu materijalne proizvodnje. Očigledno je da poslednja kategorija ima neke osobenosti. Međutim, prethodne analize su dovoljne da se rad onih prvih isključujući iz proizvođnog kapitalističkog rada. U stvari, čak i ako kapital stvarno podređuje svojim zahtevima celinu naučnog rada, stavljajući nauku — kako kaže Marks — „u svoju službu” (u tom smislu nema „neutralne” nauke), i čak ako tehničke inovacije igraju danas značajniju ulogu no u prošlosti (intenzivna eks-

³¹ R. Richta, *La Civilisation au carrefour*, 1969, str. 17. (ovo delo je objavljeno kod nas pod naslovom „Civilizacija na raskršću” izd. centar „Komunist”, 1972). Videti kritiku tih shvatanja u časopisu *Cahiers du cinéma*, br. 242—3, januar 1973, str. 24. i dalje.

ploatacija rada), to nije dovoljno da se rad prvih preobrazi u proizvođan rad. Njihov rad, kao i ranije, ne učestvuje neposredno u procesu materijalne proizvodnje. Nauka u kapitalizmu ostaje odvojena od neposrednih proizvođača („nauka nezavisna... od rada”) i deluje u tom procesu ne kao takva već — kako to kaže Marks — svojim „tehnološkim primenama”, uključujući se u jedan ili drugi činilac procesa materijalne proizvodnje — u radnu snagu ili u sredstva za proizvodnju.³²

Istraživački rad ili proizvođnja informacija ne predstavlja stoga rad koji proizvodi višak vrednosti. Uostalom, ni agensi tog rada, bukvalno uzev, ne proizvode nauku: pošto se nauka ne može locirati u vremenom i prostorem omeđen proces, ona u kranjoj liniji upućuje na rad i na iskustvo neprobrojenih neposrednih proizvođača, uključenih u najrazličitije procese materijalne proizvodnje, ali odvojenih od „istraživanja”. Taj rad ostaje neproizvođan čak i ako njegovi proizvođi imaju oblik robe (patenti, licence) i imaju izvesnu „cenu”; ti proizvodi, baš kao i neko umetničko delo, ne stvaraju vrednost: ti naučni „proizvođi” nisu reproduktivni kao takvi.³³ To ipak omogućuje da ti agensi donose višak vrednosti pojedinačnom kapitalisti kada ovaj — što je danas izražena tendencija — neposredno ulaže sredstva u to područje, pretvarajući te agense u najamne radnike (*soft ware* i *engineering* kompanije, na primer): sa stanovišta društvenog kapitala tu je posredi samo prenošenje transferima viška vrednosti. Najzad, osnova problema ostaje ista kada se taj rad i delatnosti u vezi s njim odvijaju u okviru industrijskih preduzeća, što je čest slučaj u sadašnjoj fazi koncentracije (oko dve trećine naučnog osoblja Francuske radi danas u preduzećima), baš kao što se delatnosti vezane za promet i realizaciju viška vrednosti ne pretvaraju u proizvođan rad kada se vrše u institucionalnom okviru industrijskog preduzeća.

³² *Kapital*, op. cit., tom I, str. 320. i dalje, str. 329. i dalje.

³³ U tom pogledu takođe videti Janco i Furjot, *Informatique et Capitalisme*, 172., str. 72. i dalje, kao i primedbu koju je dao Bettelheim.

III. POLITIČKE I IDEOLOŠKE KOMPONENTE KLASNOG ODREĐENJA NOVE SITNE BURŽOAZIJE

Upravo smo razmotrili čisto ekonomska klasna određenja nove sitne buržoazije i to u odnosu na proizvodan i neproizvodan rad; ova određenja već označavaju granice koje tu klasu *odvajaju* od radničke klase.

Ali, strukturalno klasno određenje se takođe proteže na političke i ideološke odnose koji imaju svoje mesto u ukupnosti društvene podele rada. Pozivanje na te odnose je ovde u stvari *dvostruko* značajno:

1. Ekonomski odnosi kao sredstvo za povlačenje razlike između proizvodnog i neproizvodnog rada, nedovoljni da se na osnovu njih odrede *same klasne granice* između radničke klase i pojedinih delova nove sitne buržoazije, koji su neposredno uključeni u proces materijalne proizvodnje (slučaj sa nadzornicima procesa rada, sa inženjerima i tehničarima).

2. Politički i ideološki odnosi su isto tako odlučujući za već analizirane celine nove sitne buržoazije. Doduše, ekonomski odnosi i razlikovanje proizvodnog od neproizvodnog rada jasno razgraničavaju te celine od radničke klase. Ali politički i ideološki odnosi su odlučujući jer se upliću u međusobne odnose tih celina i u njihovu zajedničku klasnu pripadnost (nova sitna buržoazija), u njihove odnose prema tradicionalnoj sitnoj buržoaziji, najzad u razlaganje nove sitne buržoazije, do čega dolazi usled *polarizacije* koja se u njoj odigrava.

1. Upravljanje i nadzor

Počnimo sa tačkom koja upućuje na problem organizacije *samog procesa proizvodnog rada*. U prvo vreme ću se ograničiti na pitanje klasne pripadnosti

izvesnih agensa kao što su, na primer, „poslovođe”. To će mi omogućiti da postavim opšti teorijski problem „upravljanja i nadzora”. Taj problem, u stvari, ima mnogo širi značaj. U njemu neposredno nailazimo na problem povezivanja odnosa proizvodnje sa radnim procesom, i to u vidu odnosa između tehničke podele — „manufakturna podela” je pravi Marksov izraz — i društvene podele rada, što je samo način na koji se postavlja pitanje povezivanja proizvodnog rada uopšte sa kapitalističkim proizvodnim radom u krilu same organizacije procesa rada. Možemo još jednom sažeti osnovne postavke kojima se rukovodimo u svim našim analizama:

1) Proces rada ne postoji po sebi, kao autonomni nivo proizvodnih snaga, već uvek u određenim društvenim oblicima, tj. povezan sa određenim odnosima proizvodnje: dominacija odnosa proizvodnje nad procesom rada daje njihovoj povezanosti oblik procesa proizvodnje.

2) U samoj organizaciji procesa rada, društvena podela rada, neposredno zavisna od odnosa proizvodnje, određuje tehničku podelu rada.

3) Društvena podela rada upućuje neposredno na političke i ideološke uslove određenja društvenih klasa i njihove reprodukcije. Kao društvena podela rada *u samom krilu* procesa proizvodnje, ona neposredno upućuje na političke i ideološke „uslove” kakvi postoje *unutar* tog procesa.

4) Ako se sada vratimo *agensima* koji pripadaju određenim društvenim klasama, reći ćemo da upravo društvena podela rada *u okviru* procesa proizvodnje određuje njihova mesta u tehničkoj podeli rada.

Ove napomene su posebno značajne za analizu izvesnih delatnosti koje neposredno učestvuju u procesu materijalne proizvodnje i stvaranja viška vrednosti. One omogućuju da se rasvetle Marksove analize, posebno one *o radu upravljanja i o starešinskom nadzoru* u procesu proizvodnje. Odmah napominjem da te analize pokazuju *određene dvosmislenosti*, naročito u tome što Marks „odvojeno” ispituje aspekte tehničke i društvene podele rada, ne pokazujući uvek kako se prva podela povezuje sa dominacijom druge. Izlišno je zadržavati se na činjenici da je ta dvosmislenost, pored toga što se u velikoj meri tiče redosleda izlaga-

nja kod Marksa, isto tako izazvana „tehnicističko-ekonomističkim“ ostacima prisutnim u njegovom delu. Tu dvostranost susrećemo u čitavom nizu problema na čemu se ovde ne možemo zadržati. Ali marksizam nije okamenjena dogma, a poznato je da je upravo proleterska kulturna revolucija u Kini omogućila da se u tom pogledu učini odlučujući korak napred.

Zaustavimo se, međutim, na važnosti koju Marks pridaje društvenoj podeli rada u svojim analizama „dvostruke prirode“ rada upravljanja i starešinskog nadzora (s jedne strane... s druge strane):

„Rad vrhovnog nadzora i rukovođenja nužno nastaje svuda gde neposredni proces proizvodnje ima vid društveno kombinovanog procesa, a ne istupa kao izolovani rad samostalnih proizvođača. Ali je njegova priroda dvostruka.

S jedne strane, u svim radovima gde kooperišu mnoge individue, predstavljaju se povezanost i jedinstvo procesa nužno u jednoj zajedničkoj volji i u funkcijama koje se ne tiču delimičnih radova, već celokupne delatnosti radionice, kao kod dirigenta nekog orkestra. To je proizvođač rad koji se mora vršiti u svakom kombinovanom načinu proizvodnje.

S druge strane... rad vrhovnog nadzora nužno nastaje u svim načinima proizvodnje koji počivaju na suprotnosti između radnika kao neposrednog proizvođača i vlasnika sredstava za proizvodnju. Što je ta suprotnost veća, to je veća uloga koju igra ovaj nadzorni rad. Zato on dostiže svoj maksimum u robovskom sistemu. Ali on je neophodan i u kapitalističkom načinu proizvodnje, pošto je ovde proces proizvodnje *ujedno* (podvukao N. P.) i proces potrošnje radne snage od strane kapitalista.“³⁴ U tom vidu on odgovara „neproizvodnim troškovima“ kapitalističke proizvodnje.

Smestimo ove analize u kontekst *kapitalističkih odnosa proizvodnje*. Kapitalistički odnosi proizvodnje se razlikuju od ostalih načina proizvodnje po tome što u njima kapital istovremeno akumulira ekonomsko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i njihovu državinu: neposredni proizvođači — radnici — potpuno su *odvojeni*, tj. razvlašćeni od svojih sredstava

³⁴ *Kapital*, op. cit., tom III, str. 321—322.

i predmeta rada. Marks će nam reći da u kapitalističkoj društvenoj podeli rada upravljanje procesom rada nastoji da postane „*funkcija kapitala*“ i da kapital potpuno podređuje taj proces. To nije slučajno: naime, u kapitalističkim odnosima proizvodnje (vlasništvo i državina na osnovu kapitala), organizacija ukupnog procesa rada povezana je sa zahtevima kapitala. Odvajanje i razvlašćivanje radnika od sredstava za proizvodnju, što je pokazatelj njihove kapitalističke eksploatacije, znači da, *kao takve*, ne postoje podela i koordinacija zadataka, koje bi odgovarale čisto „tehničkim“ zahtevima „*proizvodnje*“. Kapitalistički rad upravljanja i vrhovnog nadzora nije tehnički zadatak, kao što ni podela rada unutar same radničke klase, upravo delimičan rad, nije posledica „*mašinstva*“ i „*krupne industrije*“ kao takvih, već je posledica njihovog kapitalističkog postojanja.

Od te dominacije društvene podele rada nad tehničkom podelom rada zavisi posebna organizacija kapitalističkog rada, koju Marks naziva *fabričkim despotizmom*: „Dok je usled toga kapitalističko upravljanje po svojoj sadržini dvostruko zbog dvostrukosti samog procesa proizvodnje kojim ima da se upravlja, a koji je s jedne strane društveni proces rada za izradu izvesnog proizvoda, a s druge strane proces oplodavanja kapitala, — po svome obliku ono je despotsko. S razvijanjem kooperacije u većem razmeru, ovaj despotizam razvija oblike koji su mu svojstveni“³⁵ I ovde se čini da Marks u tom despotizmu daje jednak udeo — s jedne strane... s druge strane... — podružljavanju „*proizvodnih snaga*“ i izvlačenju viška vrednosti (proizvodnim odnosima). U poslednjoj rečenici čak izgleda da pridaje odlučujući značaj prvom elementu, insistirajući na odnosu između razvijanja fabričkog despotizma i razvijanja kooperacije. U stvari, nije tako, što se može videti iz prethodnog citata o rukovođenju i nadzoru nad procesom rada. Marks oba elementa neposredno dovodi u vezu sa suprotnošću između „*vlasnika*“ i „*neposrednog proizvođača*“, naglašavajući da ta suprotnost „*dostiže svoj maksimum u robovskom sistemu*“ u kojem je „*podružljavanje proizvodnih snaga*“ ipak znatno manje razvijeno no u kapitalizmu.

³⁵ *Kapital* op. cit., tom I, str. 297.

Ukratko, fabrički despotizam je upravo pokazatelj dominacije društvene podele rada nad tehničkom, dominacije kakva postoji u kapitalizmu. *Taj kapitalistički rad upravljanja i vrhovnog nadzora predstavlja, u samom procesu proizvodnje, direktnu reprodukciju političkih odnosa između kapitalističke i radničke klase u okviru proizvodnog procesa.*³⁶

Šta se, dakle, dešava sa klasnim određenjem onih agensa (poslovođe i ostali „podoficiri proizvodnje“) čija je bitna funkcija rad upravljanja i vrhovnog nadzora. Pogrešno je predstavljati to određenje u vidu *dvostruke klasne pripadnosti*, te, pozivajući se na „dvostruku“ prirodu njihovog rada, reći da oni, s jedne strane, čine deo radničke klase (proizvodnog rada) *ukoliko* obavljaju rad neophodan svakom kooperativnom procesu, a s druge strane, da ne pripadaju toj klasi *ukoliko* ostvaruju političke odnose eksploatacije. To je pogrešno baš zato što se u njihovom položaju ne sagledava *povezanost* tehničke i društvene podele rada pod dominacijom ove potonje. Takva analiza bi bila isto toliko pogrešna ako bismo je primenili na same kapitaliste. Jer Marks će isto tako reći: „Budući da on predstavlja proizvodan kapital, uključen u proces oplodavanja vrednosti, kapitalista vrši proizvodnu funkciju koja se sastoji u eksploataciji proizvodnog rada... Kao upravljač procesa rada, kapitalista može da obavlja proizvodan rad u tom smislu što se njegov rad, budući integrisan u proces ukupnog rada, ostvaruje u proizvodu.“ Kao što se ne može govoriti o nekoj dvostrukoj klasnoj pripadnosti samih kapitalista (radničkoj i kapitalističkoj), tako se to ne može reći ni u slučaju tih agensa.

U stvari, ti agensi ne pripadaju radničkoj klasi, pošto njihovo strukturalno klasno određenje i mesto koje zauzimaju u društvenoj podeli rada karakteriše

³⁶ Marks će stoga reći povodom krupne industrije (proširene reprodukcije kapitala): „U svim tim slučajevima proizvođači gube svoju autonomiju pošto uvođenje specifično kapitalističkog načina proizvodnje dovede do režima dominacije i subordinacije u samom procesu proizvodnje“ (podvuкао K. Marks), *Chapitre inédit, op. cit.*, str. 207. Dakle, tu se zaista radi o političkim odnosima, ali o takvim političkim odnosima kakvi postoje i kakvi se reprodukuju u procesu proizvodnje: *oni se ne poistovećuju sa onima koji nastaju u okviru države i njenih aparata, stvarnog središta političkih odnosa.*

prevlast političkih odnosa koje oni vrše nad aspektom proizvodnog rada u okviru podele rada. Njihova glavna funkcija se sastoji u tome da od radnika izvlače — da „sakupljaju“ — višak vrednosti. Oni vrše prava po osnovu kapitala koji prisvaja „funkciju upravljanja“ procesom rada. A ta prava moraju *vršiti sami kapitalisti*: „Kao što se u početku kapitalista oslobađa ručnog rada čim njegov kapital dostigne onu minimalnu veličinu kojom tek i počinje prava kapitalistička proizvodnja, tako sad funkciju neposrednog i neprekidnog nadzora nad pojedinim radnicima i radničkim grupama on sam ustupa posebnoj vrsti najamnih radnika.“³⁷

Ali, s druge strane, te izvršioce valja razlikovati od „menadžera“. Sa razvitkom monopolističkog kapitalizma, „menadžeri“ mogu steći prava po osnovu države — gospodarenje i rukovođenje procesom rada — ali isto tako i neka od prava po osnovu ekonomskog vlasništva. Oni ta prava, uostalom, vrše neposredno u samom vrhu: oni tako zauzimaju samo mesto kapitala, te kao takvi pripadaju buržoaziji. Nasuprot tome, agensi o kojima je ovde reč, nalaze se pod dominacijom kapitala i predstavljaju samo *podređene izvršioce*. U odnosu na kapital, ti podređeni agensi su takođe *eksploatisani*: i oni daju višak rada, tj. delimično neplaćen rad (neproizvodni troškovi) i prodaju svoju radnu snagu, dok primanja menadžera, u osnovi, potiču iz *preduzetničke dobiti*.

Pitanje klasnog zida između agensa koji vrše poslove upravljanja i nadzora nad procesom rada, posredno je naznačeno samim Marksovim izrazom „rad upravljanja i nadzora“. Ovi združeni izrazi ne bi mogli upućivati na jasno razlikovanje između dva tipa rada, jer je svaki rad upravljanja istodobno i rad nadzora — i obrnuto (otud združenost dva izraza). Međutim, oni implicitno upućuju na to da unutar društvene podele rada dolazi do diferencijacije između *rukovodećih* i *podređenih instanci* (otud dvojstvo izraza „upravljanje“ i „nadzor“).

Podsetimo najzad, ako je to uopšte potrebno, na ono po čemu se te analize radikalno razlikuju od in-

³⁷ *Kapital, op. cit.*, tom I, str. 297.

stitucionalističko-funkcionalističkih analiza i njihovih shvatanja vlasti i autoriteta. Politički odnosi o kojima je ovde reč analizirani su samo kao mesta koja se zauzimaju u društvenoj podeli rada, a razna prava koja iz toga proističu, konstitutivno su povezana sa relacijama u odnosima proizvodnje. Fabrički despotizam predstavlja obeležje političkih odnosa u proširenoj reprodukciji društvenih klasa, tj. tamo gde se zameću odnosi proizvodnje i eksploatacije: prava koja iz toga proističu mi u kom pogledu ne nastaju na osnovu „organizacionih” odnosa u „preduzeću” kao „instituciji”. Samo kapitalističko preduzeće nije ništa drugo do oblik povezivanja odnosa proizvodnje, političkih i ideoloških odnosa unutar proizvodne jedinice kao središta prisvajanja prirode i eksploatacije.

2. Podela na manuelni i intelektualni rad: inženjeri i tehničari proizvodnje

I

Tako dolazimo do pitanja ideoloških odnosa u društvenoj podeli rada u okviru materijalne proizvodnje, kao i njihove povezanosti sa političkim odnosima: to znači da se tu upuštamo u problem podele na manuelni i intelektualni rad, što ćemo najpre razmatrati u strukturalnom klasnom određenju inženjera i tehničara neposredno uključenih u materijalnu proizvodnju. Ali podela na manuelni i intelektualni rad uveliko prevazilazi slučaj tih kategorija i zapravo se tiče ukupne nove sitne buržoazije u njenim odnosima prema radničkoj klasi.

Marksistička teorija je, u stvari, vrlo dugo ispoljavala izvesno „ustručavanje” kada se radilo o pitanju podele na manuelni i intelektualni rad. S jedne strane, klasici marksizma su uvek naglašavali (Marks i Engels) da ta podela igra odlučujuću ulogu u „istorijskoj pojavi” klasne podele, ili su (Lenjin i Mao) stavljali naglasak na tesnu povezanost između ukidanja podele na manuelni i intelektualni rad, i ukidanja klasne eksploatacije, pa i same podele društva na klase. Međutim, s druge strane, podela na manuelni i intelektualni rad postaje očigledno nejasna kad god je reč o klas-

nom određenju u okviru neke društvene formacije, posebno kapitalističke. Jasno je da se tu suočavamo sa vrlo značajnim problemom koji je iznova postavljen za vreme kulturne revolucije u Kini: ako sada uvidamo odlučujući značaj koji ima u socijalističkom razvitku prevazilaženje podele na manuelni i intelektualni rad, ne možemo se više zadovoljavati običnim tvrdnjama i izbegavati pitanje prave uloge te podele u samom klasnom određivanju kapitalističke formacije.

Ukratko ću reći da samu osnovu tog „ustručavanja” valja tražiti pre svega u tome što se za marksizam podela na manuelni i intelektualni rad ne poklapa sa podelom na proizvodni i neproizvodni rad u kapitalističkom načinu proizvodnje. Mnoge Marksove analize izgledaju jasne u tom pogledu: one se tiču ukupnog proizvodnog radnika u samom razvoju kapitalističke proizvodnje: „... U meri u kojoj se razvija stvarna supsumcija rada kapitalu, što će reći specifično kapitalistički način proizvodnje, stvarni činilac kolektivnog procesa rada nije više individualni radnik, nego je to sve više sposobnost društveno kombinovanog rada; i kako različite sposobnosti rada, koje doprinose stvaranju ukupne proizvodne mašine učestvuju na veoma različite načine u neposrednom procesu stvaranja roba... jedan više rukama, drugi više svojom glavom, jedan kao menadžer, inženjer, tehničar, drugi kao nadzornik, treći kao neposredni manuelni radnik... — sve veći broj funkcija sposobnosti rada se svrstava pod neposredan pojam proizvodnog rada, a njegovi nosioci pod pojam proizvodnog radnika, neposredno eksploatisanog od strane kapitala i potčinjenog njegovom procesu oplođavanja vrednosti i proizvodnje.”³⁸ Da bi se tako definisao kapitalistički proizvodni radnik „potpuno je svedjedno da li je funkcija individualnog radnika, koji je samo član kolektivnog radnika, udaljenija ili bliža neposrednom ručnom radu... da bi proizvodno radio, radnik sad više ne mora fizički da radi; dovoljno je da bude organ ukupnog radnika...”³⁹

Ovakve Marksove analize neposredno su iskoristili zagovornici „nove naučne i tehničke revolucije” da bi u radničku klasu uključili nove skupine inženjera, teh-

³⁸ *Sixième Chapitre...*, op. cit., str. 388. i dalje.

³⁹ *Kapital*, op. cit., tom. I, str. 447.

ničara itd. To se nije činilo uvek u istom vidu, ali osnova ostaje ista: od Radovana Rihte do Garodijevog „novog istorijskog bloka“, od Maleove „nove radničke klase“, do najnovijih teza KP Francuske o državno-monopolističkom kapitalizmu. Poslednje teze iznete su, inače, sa još većim nijansiranjem, ali uvode distinkciju koje zapravo nema kod Marksa: distinkciju između *ukupnog i proizvodnog radnika*.⁴⁰ Smatra se da ti agensi pripadaju ukupnom radniku, ali još ne — što se posebno ističe — i proizvodnom radniku: oni se u vidu *kvazi-radnika* javljaju kao jedan od onih glasovitih antimonopolističkih slojeva čiju tajnu zna jedino KPF. Drugi su to već dovoljno jasno pokazali, pa je izlišno ponavljati da KPF i GKR (Generalna konfederacija rada — CGT) u svojoj praksi poistovećuju te slojeve sa radničkom klasom.

Vrlo dugo je vođena rasprava oko pitanja da li ti agensi, „tehnički uzev“, obavljaju proizvodan rad. Polazišta rasprave bila su sledeća: a) ekonomističko-tehnicističko svodenje samog koncepta procesa proizvodnje na neutralan proces, na proces po sebi; b) nauka i tehnologija su neutralne snage, odsećene od svojih političkih i ideoloških uslova; c) ekonomističko svodenje klasnog određenja tih agensa, pri čemu je karakter njihovog rada kao proizvodnog kapitalističkog rada, nezavisno od njihove političke i ideološke određenosti, dovoljan da oni pripadnu radničkoj klasi.

Sa tih polazišta neizbežno proizilazi zaključak da bi pojava ukupnog proizvodnog radnika, pretvarajući „nosioc nauke“ u radnike (proizvodan radnik), putem toliko hvaljenog „podruštvljavanja“ rada, vodila „prevazilaženju“ podele na manualni i intelektualni rad. Upravo se na to nadovezuju sva današnja naklapanja o *automatizaciji* kao obliku prevazilaženja te podele.

Ovakve analize su potpuno pogrešne. Ako pogledamo mnogobrojne Marksove tekstove o tome, videćemo da se u njima, uprkos izvesnim dvosmislenostima, insistira na *jedinstvu* oba aspekta tog pitanja, tj. na političkim i ideološkim uslovima pod kojima dolazi do stvaranja ukupnog proizvodnog radnika. Konstanta Marksovih analiza u tom pitanju jeste sledeća:

⁴⁰ *Traité... le capitalisme monopoliste d'Etat, op. cit., tom I, str. 211. i dalje.*

1) Podruštvljavanje (proširena kooperacija) procesâ rada u kapitalizmu dovodi do pojave ukupnog proizvodnog rada;

2) to isto podruštvljavanje *istovremeno* produbljuje podelu na intelektualni i manualni rad.

Kod Marksa je, dakle, uvek reč o *kapitalističkom podruštvljavanju* rada.

Kao primer postavljanja problema uzimam ovde samo ono prethodno navedeno mesto iz *Kapitala* gde se govori o ukupnom proizvodnom radniku. To mesto je neobično značajno pošto pokazuje kako Marks u *jednom istom* izlaganju zahvata oba aspekta pitanja:

„Proces rada posmatran je... najpre apstraktno... kao proces između čoveka i prirode... Ali smo dodali: «Ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta prostog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički proces proizvodnje.» To ćemo sad ovde dalje razviti.

Dok je proces rada čisto individualan, u istom su radniku sjedinjene sve funkcije koje se doonije razdvajaju... Kao što u sistemu prirode glava i ruka idu zajedno, tako i proces rada sjedinjuje umni i ručni rad. *Doonije se oni rastavljaju do neprijateljske suprotnosti* (podvukao N. P.) Od neposrednog proizvoda individualnog proizvođača proizvod se uopšte pretvara u društven, zajednički proizvod ukupnog radnika, tj. kombinovanog radnog osoblja, čiji su udovi bliži ili dalji od rukovanja predmetom rada. Stoga se sa samim kooperativnim karakterom procesa rada nužno proširuje i pojam proizvodnog rada i njegovog nosioca, proizvodnog radnika. Da bi proizvodno radio, on sad više ne mora fizički da radi; dovoljno je da bude organ ukupnog radnika...“⁴¹

Taj tekst je izuzetno značajan pošto Marks u istom mah u jednom pasusu ukazuje: a) da nosioci intelektualnog rada teže da se priključe ukupnom proizvodnom radniku, *ali* b) da se *istovremeno*, tj. iz istih razloga (kapitalističko podruštvljavanje), intelektualni rad pretvara u „neprijateljsku suprotnost“ manualnog rada. Kako shvatiti tu „suprotnost“ između nosilaca tih radova (intelektualnog i manualnog), rastavljenih u *krilu samog proizvodnog rada*? U tome i jeste ceo problem.

⁴¹ *Kapital, op. cit., tom I, str. 447.*

Treba, dakle, pobliže razmotriti podelu rada na manuelni i intelektualni, pošto je ona, u stvari, srž problema. Odmah iznosim glavnu tezu: podela na *manuelni i intelektualni rad* ne samo što se ne svodi na tehničku podelu rada, već u svakom načinu proizvodnje kome je svojstvena podela na klase, predstavlja sažet izraz povezanosti političkih i ideoloških odnosa u njihovoj artikulaciji sa odnosima proizvodnje, tj. sa takvim odnosima kakvi postoje i reprodukuju se upravo u svojoj međusobnoj (političko-ideološkoj) povezanosti u krilu procesa proizvodnje i šire — u krilu ukupne društvene formacije. Podela na manuelni i intelektualni rad ima specifične oblike u kapitalističkom načinu proizvodnje, kome je svojstveno njihovo posebno „rastavljanje“.

II

Izneta teza pre svega isključuje svaki pokušaj da se podela na manuelni i intelektualni rad, kao i sam sadržaj tih izraza shvate pomoću opštih kriterija, koji u tom slučaju nužno postaju neadekvatni empirijski kriteriji: upravo deskriptivni biopsihološki kriteriji — „prirodni gestovi“ i „mišljenje“ — ili kriteriji po kojima se razlikuje rad „ruku“ od rada „glave“, „prljave ruke“ od „čistih ruku“, oni koji se sami laćaju posla od onih koji to ne čine itd.

Pomenuta teza nam omogućuje da izvučemo odgovarajuće zaključke iz postavke prema kojoj se podela na manuelni i intelektualni rad ne poklapa sa razlikovanjem proizvodnog od neproizvodnog rada. Ako tu nema poklapanja, to znači da postoji razlika u statusu: nije dovoljno reći, kao u slučaju razlikovanja proizvodnog od neproizvodnog rada, da pomenuta podela postoji samo pod određenim — ovakvim ili onakvim — političkim i ideološkim uslovima (ona i nije ništa drugo do sažeti oblik tih uslova). Zapravo, dok kod Marksa nalazimo opštu definiciju proizvodnog i neproizvodnog rada, čiji smo status ispitali, dotle kod njega nema ni jedne istovrsne definicije manualnog i intelektualnog rada. Umesto toga, srećemo samo obične deskriptivne rečenice. Međutim, kad god daje opštu definiciju proizvodnog rada, kao rada koji se neposredno obavlja

u procesu materijalne proizvodnje, Marks vodi računa o potrebi preciziranja da se taj rad ne poistovećuje sa manualnim radom čiju opštu definiciju nigde ne nalazimo (uostalom, intelektualni rad se kod Marksa nipošto ne svodi na ono što on naziva *nematerijalnom proizvodnjom*). Šta više, kada Marks govori o određenom proizvodnom radu, on to uvek čini da bi naglasio kako se taj rad ne poklapa sa manualnim radom, i to zato što je u pretkapitalističkim načinima proizvodnje intelektualni rad bio neposredno prisutan u manualnom, tj. nije bio od njega „odvojen“. Doduše, iz drugih tekstova Marksa i Engelsa znamo da je tada i te kako postojala podela na manuelni i intelektualni rad. Marks takođe ističe da intelektualni rad u kapitalizmu može da bude deo ukupnog radnika. Ako, dakle, u pogledu procesa proizvodnje i procesa rada ne postoji takva definicija, to je upravo zato što, kada je u pitanju taj proces, podela na manuelni i intelektualni rad jeste samo pokazatelj političkih i ideoloških uslova tog procesa u njemu samom.

Imajmo za trenutak na umu analize čije će se posledice jasno istaći u daljem izlaganju: reprodukcija podele na manuelni i intelektualni rad pokriva mnogo šire područje od onog koje se opisno naziva „prljavim rukama“ i „čistim rukama“; ta reprodukcija ima mnogo složenije oblike.

III

Podela na manuelni i intelektualni rad, kao i sam njen sadržaj, zavise od datog načina proizvodnje. Kako stvari stoje sa kapitalističkim načinom proizvodnje, kako se izneta opšta teza tu verifikuje, a posebno kako se verifikuje u slučaju inženjera i tehničara?

Glavne Marksove analize *kapitalističke podele* na manuelni i intelektualni rad situirane su u kontekstu analize *kapitalističkog podružtvljavanja* rada — analize *mašinizma i krupne industrije* — te su neposredno povezane sa poznatim pitanjem delimičnog rada (*prost /složen rad*). Poznato je da su ta pitanja često razmatrana kao pitanja povezana sa čisto tehničkom nužnošću „krupne industrije“ kao takve, dok su ona, u stvari, vezana za svoj kapitalistički oblik: uostalom, i kod sa-

mog Lenjina ima ozbiljnih neodređenosti u tom pogledu, (upravo u njegovim procenama „pozitivnih“ tehničkih aspekata *tejlorizma*, aspekata koji su po njemu primenljivi u socijalističkom „preduzeću“). U stvari, mašinizam i krupna industrija, koji dolaze posle stadija manufakture kao prelaznog oblika iz feudalizma u kapitalizam (formalno potčinjavanje rada kapitalu), predstavljaju za Mrksa pravi oblik proširene reprodukcije kapitalističkog odnosa proizvodnje (stvarno potčinjavanje rada kapitalu). Otuda je kapitalistička podela na manuelni i intelektualni rad neposredno vezana za specifičnost tih odnosa, upravo za razdvajanje i razvlašćivanje neposrednog proizvođača od njegovih sredstava za proizvodnju — za specifičnost kakva se reprodukuje stvarnim potčinjavanjem rada kapitalu: „Duhovne snage proizvodnje gomilaju se u većem razmeru na jednoj strani zato što se na mnogim stranama gube. Ono što delimični radnici proizvode, to se prema njima koncentriše u kapitalu. Manufakturna podela rada urodila je time da su se duhovne snage procesa materijalne proizvodnje protivstavile radnicima kao tuđa svojina i kao sila koja nad njima gospodari. Ovaj proces odvajanja... završava se u krupnoj industriji, koja nauku odvaja od rada kao nezavisnu snagu proizvodnje i silom je stavlja u službu kapitala.“⁴² Da bi obeležio izuzetno značajan oblik koji ima kapitalistička podela rada, Marks će reći: „Kapitalističkom načinu proizvodnje je svojstveno da odvaja različite radove, pa prema tome i manuelne od intelektualnih radova.“

U tim analizama Marks prvi put *dovodi u vezu intelektualni rad i nauku*, pri čemu su i jedno i drugo „odvojeni“ od neposrednog radnika i suprotstavljeni njemu. Kako pomoću toga u klasnom određenju inženjera i tehničara možemo otkriti političke i ideološke odnose?

1) U prvom redu kroz odnos između *nauke i ideologije*. Tema je odveć široka i značajna da bismo se ovde upuštali u njeno detaljno razmatranje. Recimo jednostavno samo to da „nauku“, o kojoj je reč, a koju je prisvojio kapital, nikada ne nalazimo u čistom i neutralnom obliku, već uvek u obliku privlašćivanja od strane vladajuće klase, tj. u obliku *znanja* tesno pove-

⁴² *Kapital*, op. cit., tom I, str. 322.

zanog sa *vladajućom ideologijom*. Takav je slučaj čak i sa onim što se naziva „fundamentalnim istraživanjem“: ne samo „tehnološke primene“ nauke, već i ona sama, *kao takva*, podvrgnuta je društvenim, političkim i ideološkim uslovima svoje *konstitucije*; ovo utoliko pre što, bar od vremena industrijske revolucije (mašinizam i krupna industrija), ne postoji suštinska odvojenost između nauke i tehnike. No, stvari idu još dalje jer se u slučaju inženjera i tehničara radi upravo o „tehnološkoj primeni“ naučnih saznanja na proces materijalne proizvodnje; baš snažan zamah razvoja tog aspekta uslovljava danas proširivanje skupine tih agensa. Tehnološke primene nauke neposredno služe kapitalističkoj proizvodnji u tom smislu što služe razvoju *kapitalističkih proizvodnih snaga* (proizvodne snage postoje samo pod dominacijom odnosâ proizvodnje). Te primene su na taj način ugrađene u ideološku praksu koja odgovara vladajućoj ideologiji: sama vladajuća ideologija ne postoji jedino u „idejama“, u povezanim ideološkim celinama, već se ovaploćuje i ostvaruje u celom nizu *materijalnih postupaka*, rituala, veština itd... takođe prisutnih u procesu proizvodnje. Tehnološke primene nauke ovde su neposredno prisutne kao materijalizacija vladajuće ideologije.

Što se tiče inženjera i tehničara, iz ovoga se može izvući prvi zaključak. Njihov rad na tehnološkoj primeni nauke nosi pečat vladajuće ideologije koju oni materijalizuju *u samom svom „naučnom“ radu*: oni su otuda nosioci reprodukcije ideoloških odnosa u samom okviru procesa materijalne proizvodnje. Posredstvom tehnološke primene nauke njihova uloga u toj reprodukciji upravo poprima *kapitalistički* oblik podele na manuelni i intelektualni rad, što je pokazatelj ideoloških uslova procesa kapitalističke proizvodnje.

U stvari, nema nikakvog „tehničkog“ razloga, svojstvenog „proizvodnji“, koji bi zahtevao da ta primena nauke dobije oblik podele na manuelni i intelektualni rad; ovo zbog toga što se pouzdano zna da je *nauka u krajnjoj liniji* rezultat nagomilanog iskustva neposrednih radnika. *Razume se, naučni proces nije samo to*: on sadrži njemu svojstvenu sistematizaciju („opšti rad“, prema Marksovoj formuli) i naučno eksperimentisanje koje se ne može svesti na „neposredno iskustvo“. Ali to što je svojstveno nauci postoji u svom kapita-

lističkom vidu jedino u podeli na manuelni i intelektualni rad. Ta podela je neposredno povezana sa *monopolom znanja* kao oblikom kapitalističkog prisvajanja naučnih saznanja i reprodukcije ideoloških odnosa dominacije-subordinacije, putem stalnog isključivanja iz redova potčinjenih onih koji ne znaju ili onih za koje se smatra da ne poseduju „znanje“.

Tu je posredi jedan vid pitanja, koji je Gramši naročito dobro sagledao kada je te inženjere-tehničare okarakterisao kao *moderne intelektualce*. Podsetimo se za trenutak da Gramši u tim inženjerima i tehničarima vidi intelektualce, tj. prema njegovim sopstvenim rečima „funkcionere ideologije“, i to u onoj meri u kojoj oni imaju poseban odnos prema znanju i nauci u kapitalističkom načinu proizvodnje, tj. ukoliko učestvuju u kapitalističkoj podeli na manuelni i intelektualni rad. Gramši će čak ići tako daleko da većinu od njih smatra *organskim intelektualcima* buržoazije.⁴³

Analize nas neposredno vode do drugog zapažanja koje se tiče *samog sadržaja* kapitalističkog intelektualnog rada u okviru procesa proizvodnje, do zapažanja koje se pridružuje prethodnim analizama. Ako je u svojim kapitalističkim ideološkim vidovima tehnološka primena nauke vezana za intelektualni rad, nipošto ne znači da se svaki kapitalistički intelektualni rad u proizvodnji poklapa sa sličnim primenama. Kapitalistička podela na manuelni i intelektualni rad nije *proizvod* odvajanja nauke od neposrednih radnika: to odvajanje je, u stvari, delimična posledica odvajanja neposrednih proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju, što neposredno uslovljava odnos između intelektualnog rada i reprodukcije kapitalističkih ideoloških odnosa. Naime, s jedne strane, nikada ne nalazimo tehnološke primene nauke kao takve, već suštinski povezane sa materijalizacijom vladajuće ideologije u vidu raznih veština; s druge strane, u okviru samog intelektualnog rada takođe nalazimo ceo niz postupaka koji *nemaju ničeg zajedničkog sa tim primenama*: od raznih „know-how“ rituala, preko raznih „psihosocio-tehničkih“ praksa preduzeća, do „tehnik menidžmenta“. Nabranjanje bi nas daleko odvelo.

⁴³ Gramsci, *Gli Intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Einaudi, 1966. str. 5. i dalje. Videti 280. stranu ove knjige i dalje.

Tu se već javlja pitanje povezanosti političkih i ideoloških odnosa u vidu intelektualnog rada. Zadržimo se, međutim, na onome što je upravo rečeno: ako pomenute prakse — čak i kada su „ideologizirane“ — nemaju ničeg zajedničkog sa tehnološkim primenama nauke, one se ipak, i nimalo slučajno, opravdavaju time što se smatra da predstavljaju dokaz posedovanja znanja kojim radnici ne raspoložu. *Otuda bi se moglo reći da svaki rad koji ima vid znanja iz kojeg su isključeni neposredni radnici „ulazi u sastav“ intelektualnog rada u samom procesu kapitalističke proizvodnje, odnosno izlazi iz okvira svake empirijsko-naturalističke procene njegovog „sadržaja“, i to bilo usled toga što ga neposredni radnici umeju obavljati, ali ga ustvari ne obavljaju (opet nimalo slučajno), bilo zato što stvarno ne umeju da ga obavljaju (jer su sistematski držani po strani); bilo, opet, zato što tu jednostavno nema šta da se zna i ume.*

Odnos između vladajuće ideologije i znanja, koji se ispoljava kao ozakonjenje intelektualnog rada, odvojenog od manualnog rada, tj. intelektualnog rada koji je pritežalac znanja, posebno je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje i buržoaskoj ideologiji: on u suštini proističe iz toga što je buržoazija prinuđena da neprestano „revolucionisne“ sredstva za proizvodnju, a tu nužnost je Marks analizirao u *Kapitalu*. Taj se odnos ispoljava u *svim* oblastima buržoaske ideologije. Navešćemo samo jedan značajan primer: čak za vreme prelaska iz feudalizma u kapitalizam, a potom u stadiju konkurentskog kapitalizma — obe te etape obeležene su stvaranjem buržoaske države i prevlašću pravno-političke sfere u okviru buržoaske ideologije — politika i pravo su, od Makijavelija i Tomasa Mora do svojih naknadnih konceptualizacija (Monteskije, B. Konstan, itd.), uvek pravdani kao nešto što počiva na *naučnoj tehnici*, tj. kao nešto što se temelji na modelu apodiktičke *spoznaje*. Nasuprot znanju koje se zasniva na „prirodnom“ ili „svetom“ modelu, ovo znanje se ovde opravdava „*racionalnom naučnom praksom*“, a u okviru same pravno-političke ideologije konstituise se u protivstavu prema onome što ono označava kao „*uto-piju*“. To se neposredno ispoljilo kroz delovanje pravno-političke ideologije u konstituisanju službeničkog aparata i centralizovane „*birokratije*“ buržoaske države. Po-

sebnom odvajanje intelektualnog od manuelnog rada, što ga implicira konstituisanje buržoaske države (odvajanje „javnog“ od „privatnog“) i njenih agensa kao tela „odvojenog“ od društva, bilo je zasnovano na investiranju znanja u vidu „nauke“ u pravno-političku ideologiju.

Međutim, imajući posebne oblike, taj odnos buržoaske ideologije i znanja postaje znatno čvršći u stadiju monopolističkog kapitalizma koji je obeležen time što se u buržoaskoj ideologiji dominacija pomera ka *ekonomskoj oblasti* ideologije, gde nailazimo na razne oblike „tehnokratizma“. I obrnuto takav čvršći odnos prisutan je u izvesnim vidovima pobune protiv te ideologije, pobune koja se doživljava upravo na opozicioni način (i u moralnom obliku), pa je prema tome još uvek pod dominacijom buržoaske ideologije: tako nastaju razni oblici naturalističkog „antiscijentizma“, „ekološkog“ povratka izvorima „prirode“ i tako dalje.

IV

Međutim, sve je to samo jedan aspekt pitanja inženjera i tehničara, aspekt koji se još tiče samo ideoloških odnosa. U stvari, budući da se putem tehnološke primene nauke uključuje u proces kapitalističke proizvodnje, *velika većina inženjera i tehničara je samim tim takođe uključena u političke odnose upravljanja i nadzora nad procesom rada.*

To se, pre svega, ostvaruje posredno, putem samih tehnoloških primena, ukoliko se one mogu primeniti upravo u kapitalističkom procesu rada koji u sebi već sadrži pomenute odnose. „Tehnološka primena“, podešena tako da bude uključena u kapitalistički rad na beskrajnoj traci, *već materijalizuje* u sebi vlast koju implicira rad upravljanja i nadzora: „Unutar te (kapitalističke) kombinacije, rad služi volji i inteligenciji koje su mu strane i njime upravljaju. *Jedinstvo koje pokreće* rad postoji izvan njega. On je podređen *materijalnom jedinstvu* mašina i pokorava se *stalnom kapitalu* koji je *oživiljeno čudovište* što materijalizuje *naučnu misao* i praktično gospodari celokupnim procesom“.⁴⁴ Ali, to se ostvaruje i neposredno: često sami

⁴⁴ Marx, *Fondements . . .*, op. cit., tom II, str. 292.

inženjeri i tehničari obavljaju rad upravljanja i nadzora, tj. neposredno kontrolišu „efikasnost“ radnikovog rada, ispunjavanje proizvodnih normi itd.⁴⁵

Staviše, oni obavljaju taj rad upravljanja i nadzora ukoliko im pripadaju funkcije s obzirom na posedovanje znanja. Njihov intelektualni rad, odvojen od manuelnog rada, oličava delovanje političkih odnosa u okviru fabričkog despotizma, odnosa koji se opravdavaju monopolom i tajnošću znanja, tj. povezuju sa tim monopolom i tajnošću znanja, tj. sa reprodukcijom odnosa ideološke dominacije i subordinacije. Upravo ta tesna povezanost karakteriše intelektualni rad odvojen od manuelnog rada u procesu kapitalističke proizvodnje. Vladajuća ideologija, u stvari, uvek daje legitimitet i potkrepljuje političke odnose, a upravo je odnos prema „znanju“ onaj oblik ideologije koji preovlađuje u kapitalističkim odnosima unutar procesa proizvodnje. To je danas slučaj *više nego ikad ranije*, i to u onoj meri u kojoj se legitimitet vlasti u fabrici pomera od „prirodnog znanja“ bogomdanog gazde ka *tehničkom legitimitetu.*

Ako odnos prema znanju, „odvojenom“ od neposrednih proizvođača, podrazumeva upravne i nadzorne poslove u fabrici, onda se, obratno, i upravni i nadzorni poslovi opravdavaju svojim odnosom prema znanju. Naravno, uvek se možemo setiti nekadašnjih legionara koji vojnički kontrolišu Sitroenove beskrajne trake, ali to nisu najčešći slučajevi; uostalom, nije slučajno što pripadnici raznih kategorija *poslovođa*, čiji je neposredan posao upravo nadzor, *takođe* predstavljaju sebe kao *mosioce* posebnog znanja u odnosu na radnike koje kontrolišu. Upravo u toj meri rad upravljanja i nadzora, neophodan u svakom „kooperativnom procesu“, situira se, u *kapitalističkoj* društvenoj podeli rada, u kategoriju intelektualnog rada: „Odvajanje duhovnih snaga procesa proizvodnje od ručnog rada i njihovo pretvaranje u silu kapitala nad radom završava se . . . u krupnoj industriji, podignutoj na temelju mašina. Delimična umešnost individualnog, opustošenog mašinskog radnika iščezava kao sporedna

⁴⁵ U vezi s tim videti A. Görz, „Technique, techniciens et lutte des classes“ (prevedeno u časopisu *Marksizam u svetu*, br. 3, Beograd, mart 1974) i tekstove koje je izabrao i objavio A. Gorz pod naslovom *Critique de la division du travail*, 1973.

sitnica pred naukom, pred ogromnim prirodnim silama i masovnim društvenim radom, koji su oličeni u mašinskom sistemu i koji s njime čine moć „gazde“ (mastery)... Tehničko potčinjavanje radnika... stvar kasarnsku disciplinu koja se izgrađuje u savršen fabrički režim i potpuno razvija... rad vrhovnog nadzora...“⁴⁶

V

Šta je, dakle, sa strukturalnim klasnim određenjem inženjera i tehničara? Oni *ne pripadaju* radničkoj klasi, iako je tačno da usled tehnoloških promena nauke u procesu proizvodnje u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma (dominanta relativnog viška vrednosti), sve više *teže* da u okvirima ekonomskih odnosa postanu deo kapitalističkog proizvodnog rada (ukupan proizvodan radnik).

Takva težnja postoji, ali se ona upravo kao *težnja* ostvaruje protivrečno u odnosu na sam proizvodan rad; ta protivrečnost ima vid *ograničavanja* te težnje. Nije izlišno podsetiti da su neke primene nauke u kapitalizmu usmerene na povećanje kapitalističkih proizvodnih snaga, nego na *uništavanje* postojećih proizvodnih snaga, i to u kapitalističkom obliku „zamene“ i „modernizacije“ sredstava za rad i opreme. Do toga dolazi usled borbe buržoazije protiv sadašnjih oblika tendencijskog pada prosečne profitne stope. Ta borba se, s jedne strane, prvenstveno sastoji u povećavanju stope eksploatacije putem intenzivne eksploatacije rada (produktivnost rada: uloga primena nauke), a s druge strane, u *obezvređivanju*, odnosno u *uništenju* jednog dela postojanog kapitala (uporedna uloga primene nauke). Ali, taj „destruktivni“ aspekt primena nauke nije razlog što inženjeri i tehničari ne pripadaju radničkoj klasi; njihova težnja da budu deo proizvodnog kapitalističkog rada stalno postoji, mada u protivrečnom vidu.

Ali treba dodati i to da razlog što inženjeri i tehničari ne pripadaju radničkoj klasi nije ni u tome što primene *nauke*, kako se često i tačno kaže, u stvari služe orijentaciji i prioritetima monopolističkog raz-

⁴⁶ Kapital, op. cit., tom I, str. 374—375.

voja, a ne „proizvodnji“ kao takvoj: „Ukratko, znatan deo proizvodnih snaga koje koristi kapitalistički način proizvodnje, a iznad svega znatan deo saznanja, sposobnosti i naučnih i tehničkih istraživanja postaje „produktivan“ i funkcionalan samo ako je vezan za posebne orijentacije i prioritete monoplističkog rasta. Dobar deo *tih* naučnih i tehničkih kadrova i dobar deo *tih* istraživanja bio bi od slabe ili nikakve koristi u društvu čiji bi prioritetni zadatak bio zadovoljavanje društvenih i kulturnih potreba masa“⁴⁷ Tako bismo prihvatiti pogrešnu definiciju proizvodnog rada kao rada utemeljenog na korisnosti (isto bi se moglo reći i za radnika u industrijama luksuzne robe ili naoružanja).

Tehničari i inženjeri teže da budu deo proizvodnog kapitalističkog rada, jer neposredno oplođavaju kapital u stvaranju viška vrednosti. Ako kao celina ne pripadaju radničkoj klasi, to je zato što svojom ulogom u društvenoj podeli rada stvaraju političke i ideološke odnose potčinjavanja radničke klase kapitalu (podela na intelektualni i manuelni rad) i zato što je taj vid njihovog klasnog određenja dominantan.

VI

Razume se, mogu se praviti razlike unutar skupine inženjera i tehničara. Naime, neki od njih se nalaze u granama ili industrijama u kojima upravljaju i komanduju manuelnim radnicima, a drugi su u granama gde oni sami predstavljaju glavnu radnu snagu i prema tome ne upravljaju i ne vrše nadzor nad ostalim radnicima. Uostalom, analize samog S. Malea o toj „novoj radničkoj klasi“ (inženjeri i tehničari) bile su utemeljene na Turenovoj hipotezi o „tri faze“ kapitalističkog procesa rada (A, B, C), a ta hipoteza se oslanjala na tehnicističko shvatanje procesa rada. Faza A bi odgovarala „polivalentnom kvalifikovanom radu“ (manufaktura) faza B mašinstvu i krupnoj industriji, koju je izučavao Marks, tj. „delimičnom radu“ sa velikom većinom specijalizovanih radnika; faza C bi odgovarala uvođenju automatizacije, snažnoj dominaciji inženjera i tehničara koji kontrolišu automatizovane mašine

⁴⁷ Gorz, op. cit. (Marksizam u svetu, br. 3, mart 1974, str. 38—39).

i koji će imati uvid u celinu procesa rada, kao postepenom nestajanju delimičnog rada i priučenih radnika (tj. nestajanju „manuelnog rada“). Na taj način inženjeri i tehničari bili bi, ako ne jedina, a ono bar glavna radna snaga. Otuda potiču izvesne Fridmanove analize prema kojima bi C faza automatizacije trebalo da u procesu proizvodnje ukine podelu na intelektualni i manualni rad.⁴⁸

Poznato je da su se te analize iz pedesetih i šezdesetih godina pokazale kao pogrešne. One, u stvari, nisu vodile računa o dvostrukom procesu *kvalifikovana-dekvalifikovanja* rada u monopolističkom kapitalizmu, te su postavljale „tehnološki proces“ po sebi, izvan kapitalističkih odnosa proizvodnje. To ne znači da u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma ne postoje značajne razlike. Međutim, novi preobražaji procesa rada i značajno povećanje broja inženjera i tehničara nisu bili praćeni smanjenjem broja priučenih radnika, već naprotiv, stagnacijom i smanjenjem broja kvalifikovanih radnika. Naravno, to se tiče stanja na međunarodnom planu, jer Sjedinjene Američke Države koje „dekvalifikovanje“ rada prebacuju poglavito na evropske zemlje, nisu u tom pogledu reprezentativne. Ali ako posmatramo te evropske zemlje, pre svega Francusku, lako je vidljivo (i pomoću običnih sasvim deskriptivnih statistika INSEE) da toliko pominjana industrijska „modernizacija“ i „restruktuiranje“, do čega je stvarno došlo počev od šezdesetih godina, nipošto nisu praćeni smanjenjem broja priučenih radnika (sem u nekoliko izuzetaka) ni u francuskom društvu u celini, niti u privrednim granama i industrijama u kojima je došlo do tog „restruktuiranja“.

⁴⁸ Touraine i Friedman su te analize objavili u svojim priložima knjizi *La Sociologie du travail*. To delo je štampano u dva toma (redakcija Friedman i Naville, 1967). Što se tiče stavova KP Francuske o „*manuelnoj i tehničkoj revoluciji*“, citirajući ovde nekoliko redova iz već pomenute *Rasprave (Traité*, tom I, str. 189) — i to bez ikakvog komentara: „Socijalizam će kao društvo trudbenika neminovno dati nov podstrek i nov sadržaj *toj dubkoj promeni proizvodnih snaga*. Široko uvođenje složene automatizacije, praćeno razvijanjem mreže informacija i novim napretkom u širini mogućnosti automatizovanih mašina, produbiće društvenu podelu rada, a otuda i raznovrsnost društvenih potreba koje se mogu zadovoljiti. *No to će istovremeno i u krajnjoj liniji ukloniti odvojenost intelektualnog od manualnog rada budući da će ovi potonji nestati u svom paralizovanom vidu.*“

	1954.	1962.	1968.
Kvalifikovani radnici	2,837.442	2,345.080	2,506.180
Priučeni radnici	1,815.265	2,465.080	2,650.380
Manualni radnici	1,125.323	1,405.140	1,489.140
Tehničari	193.220	343.986	533.940
	(privatni sektor)		
Poslovođe	141.480	306.142	360.120
	(privatni sektor)		
Inženjeri	81.140	138.061	190.440
	(privatni sektor)		

Izvor: Popis INSEE

Kasnije ćemo se osvrnuti na poseban slučaj kategorije „inženjera“ INSEE, koji u velikoj većini pripadaju buržoaziji pošto zauzimaju rukovodeća mesta u službi kapitala. Međutim, usredsredimo sada pažnju na odnose između tehničara i radničke klase. Napomenimo najpre da je u tim statistikama kategorija kvalifikovanih radnika veoma proširena, jer u sve većoj meri obuhvata one koji usled *dekvalifikovanja* rada obavljaju obične poslove priučenih radnika. Podvucimo zatim da je brzo smanjenje broja manualnih radnika posle 1968. godine u izvesnoj meri povezano ne toliko sa promenom njihovih poslova, već sa određenim pomeranjem njihovog položaja na lestvici kvalifikacija. Naime, posle majskih događaja veliki broj manualnih radnika stekao je kvalifikaciju priučenih radnika. Ali, krenimo dalje, naznačujući sledeće:

a) Učešće priučenih radnika je mnogo značajnije u koncentrisanim preduzećima, te se kreće od 17,6% u ukupnom broju radnika u preduzećima sa manje od 10 zaposlenih do 40,6% u preduzećima sa više od 500 zaposlenih. S obzirom na zaostalost Francuske u tom pogledu i na današnju snažnu tendenciju ka „restruktuiranoj“ koncentraciji, treba uglavnom očekivati još značajnije povećanje broja priučenih radnika.

b) Mnogo pominjano uvođenje „automatizacije“ daleko je od toga da dovede do neophodnog povećanja broja tehničara i smanjenja broja priučenih radnika.

Sudeći po jednoj anketi CNRS*, automatizacija je izazvala povećanje broja tehničara i inženjera samo u 36% preduzeća.⁴⁹ P. Navil podvlači da „među osobljem koje radi na automatizovanim uređajima ima približno oko 80% nekvalifikovanih”. Kod Renoa je, na primer, između 1965. i 1969. godine postotak tehničara povećan za oko 60%, ali je takođe povećan i postotak priučenih radnika za 60%⁵⁰, i to uglavnom na račun broja kvalifikovanih radnika. Čak i u nekim izuzetnim i povlašćenim privrednim granama, kao što je, na primer, petrohemija, za koju se smatra da je usled same prirode procesa rada već dostigla visok stepen automatizacije, inženjeri i tehničari su predstavljali 1968. godine otprilike jednu desetinu zaposlenih u hemiji, tj. jednu četvrtinu zaposlenih u preradi nafte.⁵¹

Ukratko, uprkos netačnostima i raznim zbrkama koje stvaraju statistički podaci, jasno je da se preobražaji u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma vrše ne u znaku nekakvog tehničkog procesa po sebi, već u znaku *eksploatacije i pomeranja težišta ka intenzivnoj eksploataciji rada* (relativni višak vrednosti). To se, uporedo sa povećanjem broja tehničara ispoljava, kada je u pitanju radnička klasa, uglavnom kroz masovno dequalifikovanje rada.

Tako se inženjeri i tehničari *kao celina* uvek nalaze u položaju da komanduju i kontrolišu rad neposrednih proizvođača. Tome treba dodati da Marksovo uspostavljanje veze između kapitalističke podele na manualni i intelektualni rad, i delimičnog rada u mašinstvu, ne treba razumeti u tehnicističkom smislu. Podvlačim to zbog sadašnjih rasprava i iskustava u vezi sa „rekompozicijom poslova” koje obavljaju priučeni radnici. Ta

* CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) — Nacionalni centar za naučno istraživanje (prim. prev.).

⁴⁹ „L'automatisme, les travailleurs et les syndicats” u *la Documentation française*.

⁴⁹ P. Naville, *L'Etat entrepreneur*, 1971, str. 182. i dalje, str. 195. i dalje. Treba imati u vidu da je Naville jedan od retkih „sociologa rada”, koji nije zarobljenik mita o „novoj radničkoj klasi”.

⁵¹ P. Hugues i M. Peslier, *Les Professions en France*, izd. INED, 1969; takođe G. Rerat i Cl. Vimont, „L'incidence du progrès technique sur la qualification professionnelle” u *Population*, januar-februar 1967. O tome takođe videti C. Berger, „Non au révisonnisme sénile”, u *Cahiers du CERES*, januar 1972; G. Pottier, „Electronique: quelle nouvelle classe ouvrière?” u *Politique aujourd'hui*, oktobar-novembar 1972.

„rekompozicija” ne bi, u okviru kapitalističkih odnosa proizvodnje, mogla dovesti u pitanje podelu na manualni i intelektualni rad, i sa njom povezanu ulogu inženjera i tehničara; ovo stoga što se u okviru tih odnosa ta podela neprekidno reprodukuje u novim oblicima.

VII

Klasna barijera između inženjera i tehničara, s jedne strane, i radničke klase, s druge strane, potvrđuje se najzad na celom nizu posebnih tačaka.

1) Vratimo se opet na podelu manualni/intelektualni rad. *U stvari, ta temeljna podela teži da se na osobit način reprodukuje kako unutar samog intelektualnog, tako i unutar samog manualnog rada.* Intelektualni i manualni rad teže da u sebe unesu i razgranaju barijeru koja ih razdvaja. Što se tiče manualnog rada, tj. rada radničke klase, jasno je da njegova kapitalistička organizacija prema „kvalifikacijama” nije obična tehnička podela, već da i samo razvrstavanje na kvalifikovane, priučene, manualne radnike itd. nosi pečat reprodukcije podele na intelektualni i manualni rad (tu dotičemo pitanje radničke aristokratije). Otuda je inducirano reprodukovanje te podele samo vid delovanja kapitalističkih ideološko-političkih odnosa unutar same radničke klase, odnosno unutar samog kapitalističkog procesa rada.

Međutim, klasna barijera te podele postoji: za razliku od inženjera i tehničara koji rukovode celom radničkom klasom i vrše nadzor nad njom, zasnivajući te svoje funkcije na posedovanju tajne znanja i na njegovom monopolu, kvalifikovani radnici to ne čine u odnosu na priučene radnike, niti ovi potonji to čine u odnosu na manualne radnike. A to je suprotno svakom institucionalističko-funkcionalističkom pokušaju analize „preduzeća” (preduzeće-birokratija), koja u njemu vidi „instituciju” određenu prvenstveno odnosima „moći” u kvazipsihosociološkom smislu, pri čemu se moć-autoritēt kreće neprekidnom lestvicom „hijerarhijskog” delegiranja od vrha do osnove: menadžeri — srednji kadrovi — tehničari — poslovođe — kvalifikovani radnici — priučeni radnici — manualni radnici.

2) Postojanje klasne barijere potvrđuje, isto tako, i niz značajnih pokazatelja: prvenstveno pokazatelj visine *najamnina*. Naravno, razlike u visini najamnine postoje i unutar radničke klase. Ali se zato zapaža vrlo osetan skok između visine najamnine „najbolje plaćenih“ kvalifikovanih radnika i visine najamnine „najslabije plaćenih“ tehničara, što prekida lestvicu postupnog stepenovanja visine najamnine unutar radničke klase. U stvari, ako pogledamo *prosečne godišnje neto najamnine* (izražene u francima) zaposlenih sa punim radnim vremenom u privatnom i poludruštvenom sektoru tokom 1969. godine utvrđićemo sledeće: *manuelni radnici* — 8.854 fr. *priučeni radnici* — 10.467 fr.; *kvalifikovani radnici* — 13.116 fr.; ali zato *poslovođe* — 20.667 fr.; *tehničari* — 22.272.; a *inženjeri* — 45.756 fr.⁵²

Znamo da najamnine „apstraktno“ i na nivou celne društvenog rada odgovaraju troškovima reprodukcije i održavanja radne snage. Međutim, iz toga nipošto ne sledi da svako konkretno diferenciranje u hijerarhiji najamnina odgovara — bar kada se posmatra celina — stvarnoj diferencijaciji tih troškova: *politički elementi su uvek prisutni u hijerarhiji najamnina*. Takav je slučaj i sa hijerarhijom najamnina unutar same radničke klase, gde konkretan raspon najamnina dobrim delom odgovara buržoaskoj politici razjedinjavanja radničke klase. Jasno je, prema tome, da značajan jaz između visine radničkih najamnina i visine najamnih inženjera i tehničara samo delimično odgovara razlikama troškova njihovog obrazovanja i reprodukcije njihove radne snage. Dobar deo tih razlika odgovara „neproizvodnim troškovima“ kapitala u reprodukciji ideoloških uslova izvlačenja viška vrednosti i u vršenju upravljanja i nadzora nad procesom rada. Time se održava pomenuta klasna barijera.

3) Postojanje te barijere potvrđuje se najzad i u pogledu *reprodukcije agensa* koji se nalaze kako u okviru radničke klase, tako i u okviru skupine inženjera

⁵² Ovi podaci o najamninama, kao i oni koji im slede, uzeti su iz publikacije „Les salaires dans l'industrie, commerce et les services en 1969“, autori N. Chabanas i S. Volkoff, objavljeno u *Collections de l'INSEE*, M, 20, januar 1973. Takođe videti P. Ranval, *Hierarchy des salaires et luttes des classes*, 1972.

i tehničara. A to se može videti na primeru *raspoređivanja i kretanja* tih agensa. Tako je taj vid reprodukcije sekundaran u odnosu na reprodukciju mesta koje ti agensi zauzimaju, on ovde ima vrednost značajnog pokazatelja.

Šta utvrđujemo u pogledu *unutargeneracijskog premeštanja* tj. u pogledu agensa koji menjaju mesta tokom svog profesionalnog života? Unutar same radničke klase postoji sasvim izvesno kretanje među manuelnim radnicima koji prelaze u priučene radnike, kao i kod priučenih radnika koji prelaze u kvalifikovane radnike, mada bi trebalo naglasiti *rigidnost* distribucije agensa unutar same radničke klase. Međutim taj postotak vrlo naglo i rečito pada kada neki agens treba da od kvalifikovanog radnika postane tehničar. To samo ukazuje na postojanje praktično nesavladive *prepreke* koja nije ništa drugo do delovanje klasne barijere na pojedince. Od ukupnog broja muških manuelnih radnika koji tokom svog profesionalnog života menjaju kvalifikaciju, 48,5% postaju priučeni radnici; od ukupnog broja muških priučenih radnika koji menjaju kvalifikaciju, 43,7% postaju kvalifikovani radnici. Međutim, od ukupnog broja muških kvalifikovanih radnika koji menjaju kvalifikaciju, samo 10—14% postaju *tehničari*.⁵³ Velika većina tih retkih agensa koji tokom svog profesionalnog života napuštaju redove radničke klase (prosečno oko 4—5% radnika-muškaraca svakih pet godina: *kada je neko radnik, on to i ostaje*), prelaze u najamne radnike zaposlene u oblasti prometa i u uslužnim delatnostima, a pre svega odlaze u „nezavisno“ zanatstvo. Beznačajan je broj onih koji, ostajući u proizvodnji, prelaze u rukovodeće slojeve, shvaćene u širem smislu reči: taj broj dostiže oko 1% kvalifikovanih radnika muškaraca u petogodišnjem razdoblju; takva promena praktično i ne postoji kada su u pitanju priučeni i manuelni radnici i — razume se — žene. A sve to nasuprot tvrdnjama buržoaske ideologije o „društvenoj pokretljivosti“. Stvar se neznatno menja u slučaju međugene-

⁵³ Insistiram na činjenici da se ti procenti ne odnose na sve manuelne, priučene i kvalifikovane radnike, već samo na one koji menjaju kvalifikaciju.

racijskih pomeranja (deca pomenutih agensa), mada suštinska tendencija ostaje ista.⁵⁴

VIII

Međutim, klasno određenje tih agensa (inženjeri i tehničari) isto tako zavisi od njihovog položaja *prema kapitalu*. Pošto sve više pripadaju kapitalističkom ukupnom proizvodnom radniku i sve više služe oplođavanju kapitala kroz proizvodnje viška vrednosti, oni su i *eksploatisani* od strane kapitala, a dobar deo njihovog rada razmenjuje se za kapital. Njihov položaj prema kapitalu zavisi takođe od političkih i ideoloških odnosa u koje su uključeni. U stvari, kao što se preduzeće kao aparat ne sastoji od kontinuirane stepenaste hijerarhije koja se pruža od vrha pa sve do unutrašnjosti radničke klase, tako isto *ne postoji ni slična hijerarhija kada su u pitanju svi agensi koji se nalaze izvan radničke klase*. Nasuprot onome što tvrde izvikanke ideologije „tehnostrukture“, agensi koji „ne pripadaju radničkoj klasi“, nisu svi u istom položaju prema kapitalu. Zbog toga treba biti vrlo opaziv prilikom upotrebe izraza *hijerarhija*, koji kod mnogih autora pretpostavlja *linearni kontinuitet* kada je reč o ovim agensima, te tako prikriva klasne barijere.⁵⁵ Uostalom, na to ćemo se još vratiti.

U političkim odnosima upravljanja i nadzora nad procesom rada, ti agensi predstavljaju *podređene instance* rada, dok razne kategorije „menadžera“, neposredno zauzimajući položaj kapitala i neposredno vršeći vlast koja iz toga proizilazi, *predstavljaju rukovodeće instance*. Pogonski inženjeri i tehničari nalaze se u

⁵⁴ U *pregrupisanju* tih podataka i u *reorganizaciji* tih brojki polazio sam od ankete INSEE o kvalifikacionoj strukturi i razdoblju 1964—1970 (na to podrobnije ukazujem u daljem tekstu). Pošto te ankete polaze od ideologije *pokretljivosti* (to se jasno vidi iz njihove prezentacije), morao sam da pribegnem „neobrađenim brojkama“ i da izvršim njihovu reorganizaciju.

⁵⁵ U vezi s tim videti opravdane primedbe koje je stavio C. Gajdos, „Culture et impasse de la technique: les cadres de l'industrie u *Cahiers intern. de sociologie*, dodatak, 1972 i moje primedbe na str. 309. ove knjige.

odnosu na ove potonje u *podređenom* položaju (kapital vlada njima), te osećaju kako im se nameću ciljevi monopolističke proizvodnje.

Međutim, još je zanimljivije ukazati na položaj tih agensa u povezivanju političkih i ideoloških odnosa, tj. u okviru samog intelektualnog rada. Kao što podela na intelektualni i manuelni rad nastoji da se u osobenim oblicima reprodukuje unutar samog manualnog rada, tako ona teži da se reprodukuje i unutar samog intelektualnog rada. Može se čak reći da je ta reprodukcija unutar celine intelektualnog rada intenzivnija nego unutar manualnog rada, budući da je intelektualni rad prevashodan teren na kome se granaju skriveni putevi tajne saznanja. Tehničari su neposredno podređeni tajni i monopolu znanja koje drže rukovodeće instance. Sam njihov intelektualni rad sve češće pokazuje znake usitnjavanja, svojstvenog manualnom radu, uzimajući ponekad obličje istinskog *lančanog intelektualnog rada*. To se neposredno ogleda u diferencijaciji obrazovnih stupnjeva: s jedne strane visoke škole (Centralna, Rudarska, Građevinska itd.), a s druge strane — razne specijalizovane niže škole (stručne škole). Prve škole pripremaju za obavljanje onog rada koji se smatra „polivalentnim“ i koji zahteva „uvid u celinu“ privrede; pošto steknu „kvalifikaciju“ „inženjera“, ti kadrovi se samo u malom broju zapošljavaju u proizvodnji; opšte uzev, oni vrlo brzo zauzimaju mesta u upravi i administraciji preduzeća: dakle, često pripadaju rukovodećim instancama kapitala, dok ostali uglavnom ostaju neposredno vezani za proizvodnju.

To nam omogućava da iznesemo neka dodatna zapažanja:

a) Zbog nepreciznosti i zbrkanosti zvaničnih statističkih podataka INSEE, koji se odnose na „zanimanja“ i zbog toga što se „inženjeri“ razvrstavaju u „socio-profesionalnu kategoriju“ prema njihovoj školskoj spremi, određeni agensi označeni u statistikama kao „inženjeri“ pripadaju po svojim stvarnim funkcijama menadžerima i rukovodećim instancama kapitala, *te prema tome pripadaju buržoaziji*.

b) Reprodukcijska podele na intelektualni i manuelni rad unutar intelektualnog rada tiče se u stvari same *sitnoburžoaskе skupine* „inženjera-tehničara” i ispoljava se ovde kao razlaganje te skupine na *sitnoburžoaskе delove* upravo u slučaju tehničara i izvesnih kategorija podređenih inženjera (dizajneri, hemijski tehničari, građevinski tehničari itd. ili takođe mašinski inženjeri, saobraćajni inženjeri itd.), čiji rad se neprestano de-kvalifikuje i usitnjava u odnosu na rad nadređenog dela. Posledice tog razlaganja otkrivamo u hijerarhiji najamnina u okviru te skupine.

U zvaničnim statistikama INSEE nalazimo u ovom slučaju simetričnu i upravo obrnutu grešku od one malopredašnje. Izvesni „tehničari” i „podređeni inženjeri”, tako razvrstani prema svom stručno-školskom obrazovanju i formalnoj kvalifikaciji, obavljaju zapravo poslove radnika, te ih stoga treba smatrati pripadnicima radničke klase, i to ne zato što pripadaju toliko pominjanom ukupnom proizvodnom radniku, već jednostavno zbog toga što se oni uopšte ne nalaze na mestima inženjera i tehničara („rukovođeci” ili „beli okovratnici”).

Rezimirajmo: inženjeri i tehničari ne pripadaju radničkoj klasi, mada sve više teže da se priključe ukupnom proizvodnom radniku, i to usled dominantne uloge političkih i ideoloških odnosa, čiji su oni nosioci. Politički i ideološki odnosi tiču se njihovog strukturalnog klasnog određenja u društvenoj podeli rada (intelektualni rad/manuelni rad), te se ne poistovećuju sa njihovim klasnim položajem u datim okolnostima. Naime, usled polarizacije svog određenja u odnosu na radničku klasu i u odnosu na kapital, ta skupina, zavisno od svojih delova, prihvata ponekad klasne stavove buržoazije, a ponekad klasne stavove radničke klase. No, u ovom drugom slučaju, ti agensi ipak ne postaju i radnici: oni se po svojim klasnim stavovima i dalje razlikuju od radničke klase, pa je ovde, pored mnogobrojnih slučajeva iz maja 1968. godine, dovoljno samo pomenuti nedavne borbe što su ih vodili radnici preduzeća Lip.*

* Preduzeće Lip — ovo preduzeće za proizvodnju časovnika smatra se prvim koje je u Francuskoj ostvarilo samoupravljanje: radnici su tokom četiri meseca okupirali fabriku, izbacili poslodavce, sami proizvodili i prodavali časovnike. (Prim. prev.).

IV. DELOVANJE PODELE INTELEKTUALNI/MANUELNI RAD NA NOVU SITNU BURŽOAZIJU

1

Upravo smo utvrdili izvesna zajednička obeležja klasnog određenja cele nove sitne buržoazije: kapital takođe eksploatiše najamne radnike koji ne pripadaju radničkoj klasi — bilo tako što oni prodaju svoju radnu snagu, bilo zahvaljujući dominantnom položaju kapitala u razmeni (usluge). Ovde je posredi određivanje koje uglavnom proističe iz ekonomskih odnosa (neproizvodan rad). No, očigledno je da taj zajednički ekonomski položaj nije dovoljan da bismo smatrali kako te različite skupine pripadaju istoj klasi — novoj sitnoj buržoaziji. Valja isto tako uzeti u obzir njihovo mesto u političkim i ideološkim odnosima društvene podele rada, mesto koje će nam otkriti obuhvat zajedničkih određenja tih skupina.

Već smo u pogledu nadzornika procesa rada, inženjera i tehničara videli kakav značaj ima uloga podele intelektualni/manuelni rad. Ta uloga je odlučujuća, jer zbog primata koji društvena podela ima nad tehničkom podelom rada, ona isključuje te skupine iz radničke klase uprkos aspektu „kapitalistički proizvodan rad” čiji su one takođe nosioci. No, uloga podele intelektualni/manuelni rad je isto tako veoma značajna za ostale skupine nove sitne buržoazije, koje su ekonomski odnosi već isključili iz radničke klase (neproizvodan rad u *prometnoj* oblasti kapitala i u *ostvarivanju* viška vrednosti, državni službenici itd.). Reći ću *ti* da podela intelektualni/manuelni rad udara pečat *ce*loj *novoj* sitnoj buržoaziji koja se u toj podeli, i u od-

nosu na radničku klasu, nalazi u „blizini“ ili u samom „lageru“ intelektualnog rada, bilo neposredno, bilo posredno. Ta nova sitna buržoazija, proizvod same proširene reprodukcije monopolističkog kapitala, situira se prema proširenoj podeli intelektualni/manuelni rad koja karakteriše kapitalistički način proizvodnje. To će reći da se ona posredstvom te podele na veoma poseban način situira u reprodukciju kapitalističkih političko-ideoloških odnosa.

II

Ali odmah valja učiniti neke bitne napomene kako bi se izbegli nesporazumi koje može izazvati ovaj stav (taj stav se na prvi pogled može učiniti paradoksalnim) i kako bi se bolje shvatio odnos između rada radničke klase i „intelektualnog“ vida radova koje obavljaju zaposleni u računovodstvu, u bankama, privrednoj propagandi, *marketingu*, osiguranju, u komercijalnom sektoru, shvaćenom u širem smislu, kao i radova većine državnih službenika, pružalaca raznih „usluga“ (zdravstvo, bolničke ustanove, „slobodna zanimanja), onih koji su zaposleni u raznim biroima (sekretari, daktilografii) i „administrativaca“ u širem smislu reći. Te će nam napomene omogućiti da sistematizujemo prethodne analize. Ovde ću se oslanjati na neke Gramšijeve analize, jer je on jedini zapadni marksista koji je pro-dubio to pitanje.⁵⁶

1. Ako kažem da se u odnosu na rad radničke klase, prethodno pomenuti radovi nalaze u domenu intelektualnog rada i da su, neposredno ili posredno prožeti njime, *to nikako ne znači da su njihovi agensi „intelektualci“.*

Pitanje „intelektualca“ je suviše široko, te ga ovde neću proučavati. Jednostavno ću reći da izraz „intelektualci kao društvena kategorija“ treba rezervisati za određenu skupinu čiji pripadnici obavljaju specifične društvene funkcije u vezi razrađivanja klasnih ideologija. Mada su „*činnovnici ideologije*“ (Gramšijev izraz), ti agensi ne čine „društvenu grupu“ koja

⁵⁶ Pozivam se na Gramšija, tj. na njegovu knjigu *Gli Intellettuali e organizzazione della cultura*, Einaudi, 1966.

bi bila iznad, pored ili u graničnim predelima društvenih klasa, već imaju klasnu pripadnost koja, opet proističe iz njihovog složenog odnosa prema raznim klasnim ideologijama („organski intelektualci“ — prema Gramšijevim rečima). Gramši je u tom pogledu dvostruko zaslužan: a) svoje analize intelektualaca zasnavao je na *istorijski određenoj* podeli intelektualni/manuelni rad, te se one po tome razlikuju od čuvenih analiza Kaucskog; b) osim toga, proširenje pojma „intelektualci“ zasnovano je na društvenoj ulozi tih agensa u raznim društvenim formacijama. Gramši je bio u pravu kada je pod pojmom intelektualaca u kapitalizmu („moderni intelektualci“), podrazumevao niz agensa čija društvena uloga u delovanju klasnih ideologija nije do tada bila jasno shvaćena: to se upravo odnosi na inženjere i tehničare.

Ali jasno je da taj pojam intelektualaca, čak i tako proširen, ne može da obuhvati sve pripadnike nove sitne buržoazije: time se, međutim, ne želi reći da se ti pripadnici u različitim stupnjevima ne uključuju u intelektualni rad. Naime, intelektualni rad ne vrše jedino intelektualci kao društvena kategorija, tj. nisu jedino intelektualci uključeni u njega: intelektualci kao društvena kategorija su samo proizvod podele intelektualni/manuelni rad, koja ih daleko prevazilazi.

2. Kapitalistička podela intelektualni/manuelni rad, zasnovana na specifičnosti kapitalističkih odnosa proizvodnje (odvojenost neposrednih proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju) ispoljava *tendenciju* reprodukovanja u *ukupnosti* odnosa date kapitalističke formacije i prodire na mesta gde nastaju sami odnosi proizvodnje (fabrika), kao što je, uostalom, slučaj i sa „najamnim odnosom“.

a) Treba ponoviti da se *sadržaj* te podele i njeni izrazi nikako ne mogu svesti na takve empirijske kriterije koji operišu sa „onima koji rade svojim rukama“ i „onima koji rade svojom glavom“, onima koji su u neposrednom dodiru sa „mašinama“ i onima koji to nisu itd.: ova nas podela upućuje na ideološke i političke odnose koji obeležavaju mesta što ih zauzimaju ti agensi. U stvari ako se pridržavamo sličnih kriterija, moglo bi se učiniti čudnim što se u intelektualni rad uključuju mnogi neproizvodni radnici koji takođe rade svojim „rukama“ (na primer, svi oni koji su podređeni

razvitku „mašinizma“ u neproizvodnom radu ili prodavci i prodavačice u velikim robnim kućama). Marks nije nikada svodio intelektualni rad na „nematerijalnu proizvodnju“. Ako bi se smatralo suprotno, time bi se prevideo stvaran i znatan uticaj koji složena reprodukcija te podele vrši na političko-ideološke odnose.

Tako se došlo do proširenja pojma intelektualnog rada. Gramši je već uočio taj problem kada je razmatrao pitanje „intelektualaca“; stoga je upozoravao: „Takvo postavljanje problema dovodi do suviše velikog proširenja pojma intelektualaca, ali to je jedini način na koji možemo obaviti konkretnu procenu stvarnosti.“⁵⁷ Kada je u pitanju intelektualni rad, ja bih rekao da se toj stvarnosti možemo približiti jedino ako obuhvatimo samo konstituisanje pojma intelektualnog rada u reprodukciji njegovog složenog odvajanja od manuelnog rada.

b) To isto, i u potpunosti, važi za manuelni rad, tj. za radničku klasu: političko-ideološka podela intelektualni/manuelni rad ne sme nas ni u kom slučaju naterati da smatramo kako radnička klasa — manuelni rad — radi jedino svojim „rukama“ i kako ti „nesrećni“ radnici ne „mrdaju glavom“, jer su „zaglupljeni“ usitnjenim radom. Gramši takođe ukazuje: „Može li se pronaći jedinstven kriterij kojim bi se na isti način označile razne i različite intelektualne delatnosti i kojim bi se istovremeno suštinski povukla razlika između njih i intelektualnih delatnosti drugih društvenih skupina? Čini mi se da najčešću metodološku grešku predstavlja pokušaj da se taj kriterij razlikovanja otkriva kao nešto urođeno samim intelektualnim delatnostima, a ne da se, nasuprot tome, on pronalazi u ukupnom sistemu odnosa u kojima se te delatnosti (i skupine koje ih personificiraju) odvijaju u opštem kompleksu društvenih odnosa. U stvari, ni proletera specifično ne karakteriše manuelni rad ili rad pomoću oruđa, već onaj rad koji se odvija u određenim uslovima i u određenim društvenim odnosima... U bilo kom fizičkom radu, čak i u onom koji je najmekaničkiji i najniži, uvek postoji minimum stvaralačke delatnosti uma... ne postoji ljudska delatnost iz koje bi se mog-

⁵⁷ Ibid., str. 9

la isključiti svaka delatnost uma, te se *homo faber* ne može odvojiti od *homo sapiensa*“. Tako je Gramši sa svim kratko zaključio: „Svi ljudi su intelektualci, ali u društvu ne vrše svi intelektualnu funkciju.“⁵⁸ Što se mene tiče, rekao bih da svaki rad sadrži „intelektualne delatnosti“, ali u političko-ideološkoj podeli intelektualni/manuelni rad, svaki rad nije razvrstan u intelektualni.

3. Podela intelektualni/manuelni rad ne bi se smela svesti na poistovećivanje nosilaca intelektualnog rada i pritežalaca „nauke“. Odnos intelektualni rad-„odvojena“ nauka samo je jedna od posledica kapitalističke podele intelektualni/manuelni rad, odnosno glavni vid koji ta podela dobija u samom procesu proizvodnje.

a) To objašnjava zašto se intelektualnim radom može smatrati čitav niz radova koji nemaju ničeg naučnog. Intelektualni rad ne obavljaju samo inženjeri i tehničari. To nikako ne znači da se radovi od naučnog značaja poistovećuju sa ostalim radovima koji se svrstavaju u intelektualni, sa radovima koji teže da postanu deo proizvodnog rada.

b) Vratimo se sada radničkoj klasi, samom manuelnom radu: podela intelektualni/manuelni rad nikako ne znači da manuelni rad ne sadrži naučne elemente. Povodom razlikovanja inženjera-tehničara od radničke klase, videli smo već kako je manuelni rad u krajnjoj liniji stvarni subjekt nauke (nauka se u krajnjoj liniji oslanja na iskustvo koje je nagomilao manuelni rad); s druge strane smo videli da u tom razlikovanju ne postoji stvarno urođena granica između onih koji „znaju“ i onih koji „ne znaju“ (radnička klasa). Reč je o ideološkom unošenju nauke u niz rituala znanja ili navodnih znanja iz kojih je radnička klasa isključena. I upravo u tom smislu se vrši podela na intelektualni i manuelni rad.

c) Proširimo prethodnu napomenu: sama radnička klasa (manuelni rad) — a ne jedino kvalifikovani i priučeni radnici za koje je to očevidno — u većoj je meri nosilac elemenata „nauke“ no što je to slučaj sa golemom većinom zaposlenih o kojima je ovde reč. Ovi potonji se od radničke klase razlikuju — u smislu po-

⁵⁸ Ibid., str. 56.

dele intelektualni/manuelni rad — uglavnom na planu političko-ideoloških odnosa: njihov rad se opravdava znanjem za koje se smatra da ga po prirodi stvari poseduje umni rad i biva valorizovan u odnosu na rad radničke klase čije stvarno znanje, nasuprot tome, doprinosi obezvređivanju manualnog rada.

4. Te skupine agensa (iako su situirane u intelektualni rad, odvojen od manualnog rada) *ipak nisu sve u istom odnosu prema intelektualnom radu*: to pokazuje da se u krilu samog intelektualnog rada reprodukuje podela intelektualni/manuelni rad, doduše u specifičnim i tendencijskim vidovima.

To je suštinsko pitanje koje gube iz vida neka sadašnja proučavanja što ih uglavnom vrše „progresistički“ britanski sociolozi, upravo D. Lokvud, Dž. Goldtrop i V. Rancimen⁵⁹. Radovi tih sociologa zanimljivi su iz dva razloga: a) ti autori eksplicitno napadaju ideologije koje su cvetale pedestih godina, ideologije koje su zastupale tezu o tome da se neproizvodni najamni radnici poistovećuju sa radničkom klasom i asimiliraju u nju, i to bilo u smislu „poburžoaziranja“ radničke klase (u Francuskoj je tipičan slučaj Krozijsa),⁶⁰ bilo u smislu stvarne „proletarizacije“ najamnih radnika (slučaj Rajta Milsa). Pomenuti britanski autori su konkretno pokazali da još postoji klasna barijera između pomenutih skupina i radničke klase; b) crvena nit podele na intelektualni i manualni rad, dovela je te autore do onoga što oni nazivaju *Work-situation*. „položajem u procesu rada“ tih agensa. Međutim, pored predviđanja problema proizvodnog rada, o čemu svedoče pomenuti radovi, ta podela je shvaćena na tehnicistički i empirijski način, tj. kao podela na one sa „prljavim“ i na one sa „čistim rukama“, na one koji neposredno rade na mašinama u fabrici i na „sve ostale“: upravo otuda i izraz „nemanuelni rad“, izraz koji nastoji da zaobiđe *nepodobnosti* empirijske definicije radova prema njihovom *zasebnom* sadržaju. To, s jedne strane, onemogućava strogo povlačenje granice između radničke klase i nove

⁵⁹ Goldthrope, Lockwood *et al.*, *L'Ouvrier de l'abondance*, 1972; J. Lockwood, *The Blackcoated Worker*, 1958; W. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*, 1966. itd.

⁶⁰ *Les Employés de bureau*, op. cit., str. 42.

sitne buržoazije, usled čega se u ovu potonju ubraja niz agensa koji, u stvari, pripadaju radničkoj klasi; s druge strane, nemoguće je jasno sagledati razlike koje u pogledu podele intelektualni/manuelni rad postoje u samom neproizvodnom najamnom radu.

Ovako ću precizirati moju osnovnu tezu:

a) podela intelektualni/manuelni rad se *tendencijski* reprodukuje, što znači da nije reč o *tipološkoj klasifikaciji ovog ili onog* agensa. Ono što je važno, jeste društveno delovanje te podele u postojanju i reprodukciji društvenih klasa;

b) intelektualni rad ne deluje *istovetno* na svu novu sitnu buržoaziju: na neke njene delove neposredno utiče, dok svi drugi — izloženi reprodukciji podele intelektualni/manuelni rad u okviru intelektualnog rada — pod njegovim posrednim uticajem: iako su ti delovi podložni hijerarhizaciji u okviru intelektualnog rada, na njih ipak deluju *posledice* temeljne podele.

Na tome je upravo insistirao Gramši povodom pitanja pripadnika državnih aparata, tj. činovnika. Ovde ćemo se zadržati samo na teorijskom pitanju koje sam upravo postavio: „Tačno je da ta ista organizatorska funkcija društvene hegemonije i estetičke dominacije i sama dovodi do podele rada, te tako i do čitavog niza kvalifikacija od kojih neke nisu nikakav atribut rukovođenja i organizovanja: u aparatu društvenog i državnog rukovođenja postoji niz zadataka manualnog i instrumentalnog karaktera (u pitanju su izvršni zadaci, a ne njihovo koncipiranje, tj. agensi, a ne zvaničnici ili činovnici itd.): očigledno je da te kategorije valja razgraničiti. U stvari, intelektualnu delatnost moramo raščlaniti na stupnjeve koji u slučajevima krajnjeg suprotstavljanja dovode do pravog kvalitativnog razlikovanja, od najviših stupnjeva do najskromnijih „administrativaca...“⁶¹

To nam omogućuje da dodamo sledeće:

a) Diferenciranje pripadnika nove sitne buržoazije u reprodukciji podele intelektualni/manuelni rad vrši se u krilu samog intelektualnog rada (dakle, u ideološ-

⁶¹ *Ibid.*, str. 9.

ko-političkim odnosima); otuda se ono pojavljuje kao značajan činilac u *podeli nove sitne buržoazije na klasne delove*. No, videćemo da se to diferenciranje ne podudara sa diferenciranjima skupina nove sitne buržoazije u ekonomskim odnosima: agensi uslužnih delatnosti mogu, na primer, zauzimati mesta koja ih približavaju agensima prometa i ostvarivanja viška vrednosti; to približavanje agensa može biti mnogo značajnije no ono koje postoji unutar samog „uslužnog” sektora, odnosno prometne oblasti;

b) Povodom sadašnjih preobražaja celog sektora neproizvodnog najamnog rada valja reći da je posledica tih preobrčaja naglašenija podela i unutrašnja polarizacija nove sitne buržoazije. Pojačavajući reprodukciju podele intelektualni/manuelni rad u okviru intelektualnog rada, ti preobražaji približavaju pojedine delove nove sitne buržoazije onoj barijeri koja ih deli od manualnog rada i od radničke klase. Ali ti preobražaji ne dovode u pitanje osnovnu barijeru podele intelektualni/manuelni rad jer je *istovremeno* reprodukciju u novom vidu. Stoga ćemo u proučavanju delova nove sitne buržoazije insistirati na tim preobražajima, i to tako što ćemo najpre odrediti njihovo zajedničko mesto u suštinskoj podeli intelektualni/manuelni rad.

III

Tek ukoliko povedemo računa o iznetim napomenama, možemo pojmiti „intelektualni” aspekt radova koje obavljaju službenici računovodstva, privredne propagande, *marketinga*, komercijalnih službi, banaka, osiguranja, raznih „uslužnih delatnosti”, „biroa”, kao i većine državnih činovnika itd.

U stvari, taj intelektualni rad sadrži niz postupaka, veština, „*kulturnih*” elemenata, po čemu se odvađa od rada radničke klase, tj. od proizvodnog rada u okviru materijalnog procesa rada. Ako ti ideološki simboli nemaju mnogo veze sa stvarnom diferencijacijom u poretku elemenata nauke, oni daju legitimitet tom razlikovanju *kao da se* ono zaista temelji na pomenutoj diferencijaciji. To kulturno simboliziranje je dovoljno poznato da bismo se na njemu duže zadržavali: ono ide od

klasičnog vrednovanja „pisanja”, rada „pisara” uopšte (umeti pisati i izlagati „misli”), preko vrednovanja određenog korišćenja „reči” (da bi se prodali i reklamirali proizvodi, treba znati „lepo govoriti”, dobro govoriti; to je „veština prodaje”) itd., pa sve do razlikovanja *opšte kulture i otmenog znanja od tehničkog znanja* (manuelni rad). Sve to, razume se, zahteva određenu obuku: valja naučiti kako se piše na određen način, kako se govori na određen način, kako se na određen način u samom radu stiču pojedine veštine, najzad valja naučiti kako se uklopiti u određene običaje i postupke. Taj „određen način” je uvek *drugi način*, tj. način koji se razlikuje od načina koji važi za radničku klasu: štaviše, taj način se prikazuje kao nešto svojstveno određenom posebnom „znanju” koje se pozitivno ocenjuje, za razliku od znanja što ga poseduje radnička klasa. To su uvek znanja koje *drugi* (radnička klasa) ne poseduju ili zbog urođenih nedostataka ne mogu posedovati; a ono što se zna, uvek je „znanje koje vredi”, „otmeno znanje”, „pravo znanje”: čovek postaje „intelektualac” za druge (za radničku klasu). U stvari, zna se samo jedna glavna stvar, tj. kako se „intelektualizirati” u odnosu na radničku klasu: u toj praksi se zna da je čovek „inteligentniji”, da više od radničke klase ima onoga što se zove „ličnost,” dok, opet, radnička klasa zna jedino da bude „umešna”.⁶² *I tako dolazi do monopola i tajne tog „znanja”.*

Ta podela na intelektualni i manuelni rad i njene ideološke implikacije u raznim stupnjevima i u raznim vidovima pogađaju svu novu sitnu buržoaziju u njenim odnosima prema radničkoj klasi. Ta podela ima neposredne i značajne ideološke reperkusije (to više ne moramo dokazivati) u pogledu poimanja njihovog rada i rada „drugih” agensa nove sitne buržoazije i radničke klase. U svakom istupanju pripadnika nove sitne buržoazije (to je uvek samo *pokazatelj*, ali značajan pokazatelj), stalno je prisutan i bitan ovaj stav: kada se

⁶² Dobro je poznato šta pokazuju dosadni psihološki „testovi” „inteligencije” (QI: kvota inteligencije), koji danas predstavljaju jedan od glavnih oblika školskog izbora: ti testovi su stvoreni da bi se opravdala i ozakonila podela na intelektualni i manuelni rad. Statistike zasnovane „testovima inteligencije” pokazuju da je QI viših kadrova uvek iznad QI manualnih radnika.

radi o obeležavanju njihovog odnosa prema radničkoj klasi, valja povući razliku između njihovog rada i „prostog manuelnog rada“, tj. rada koji je neposredno situiran u proces materijalne proizvodnje. Ovaj potonji ne samo što se smatra *težim radom*, već i radom koji, po njihovom vrednovanju intelektualnog rada, zahteva manje „znanja“, manje „sposobnosti“; dakle, to je rad kome nedostaje „ni sam ne znam šta“, odnosno nešto šta daje „kvalitet“ i „intelektualnu superiornost“, ukratko — „respektabilnost“ njihovog rada. Uostalom, protiv takvog stanja stvari se ipak može ustati. Ali i radnička klasa u svoje poimanje „sveta službenika i činovnika“ takođe uvodi — kao glavni element — razlikovanje između intelektualnog i manuelnog rada, pri čemu više vrednuje ovaj potonji. U stvari, opšta je težnja da se pokaže kako ta podela na intelektualni i manuelni rad i dalje igra određenu ulogu u postavljanju klasne barijere između nove sitne buržoazije i radničke klase: i sama proizvod kapitalističkih ideoloških odnosa i tačno određene politike buržoazije, ona sa svoje strane značajno utiče na stvaranje klasne ideologije nove sitne buržoazije.

IV

Posebno mesto te nove sitne buržoazije u podeli na intelektualni i manuelni rad neposredno se ogleda kada je u pitanju „obrazovanje-kvalifikovanje“ radne snage i njenih agensa u školskom aparatu koji i sam igra određenu ulogu u reprodukciji te podele i u raspoređivanju agensa u razne društvene klase. Kapitalistička škola je situirana u odnosu na podelu intelektualni/manuelni rad (ona se reprodukuje kao aparat u funkciji te podele) i prožeta je tom podelom koja joj i određuje ulogu (odvojenost škole od proizvodnje, povezana sa odvajanjem i razvlašćivanjem neposrednih proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju). Ta škola vrši svoju ulogu u kvalifikovanju intelektualnog rada; ulogu koja je izuzetno karakteristična i veoma specifična kada je u pitanju nova sitna buržoazija. Ta škola, u svom odnosu prema intelektualnom radu reprodukuje unutar sebe (i u raznim vidovima) podelu intelektualni/manuelni rad, a i sama je podeljena.

Tako sam prinuđen da progovorim nešto o knjizi Bodeloa i Establea — *Kapitalistička škola u Francuskoj*.⁶³ Ta knjiga predstavlja odlučujući korak u razjašnjavanju tog pitanja. Njeni autori upravo insistiraju na činjenici da je škola podeljena na dve bitne mreže, od kojih se jedna vezuje za intelektualni, a druga za manuelni rad. Mislim da je to u osnovi ispravno, ali pod uslovom da se jasno kaže kako je tu posredi tendencijska „bipolarna“ podela koja se ispoljava na specifičan način kada su u pitanju razne društvene klase.

Analize tih autora se upravo u tome pokazuju kao manjkave. Njihov zaključak nedovoljno osvetljava specifično mesto nove sitne buržoazije u školskom aparatu. Bodelo i Estable tvrde da ne postoji posebna „treća školska mreža“ namenjena novoj sitnoj buržoaziji⁶⁴ već da se dve mreže sastoje od specifične mreže namenjene buržoaziji i od specifične mreže namenjene radničkoj klasi i narodnim masama: nova sitna buržoazija je *rastopljena* u aparatu koji iz sebe izlučuje pripadnike „viših klasa“ ili „nižih klasa“. Čini mi se da je taj zaključak pogrešan, jer se oslanja na sporne premise kojima se dodaje obrađen empirijski materijal:

1. Pomenuti zaključak se pre svega oslanja jednim delom na institucionalno proučavanje školskog aparata, tj. na poistovećivanje dve mreže sa određanim brojem školskih grana ili programa (OS — osnovna/stručna i SV — srednja/viša). Međutim, upravo zbog toga ne možemo shvatiti reprodukciju podele intelektualni/manuelni rad u raznim školskim aparatima koji se, kao takvi, nalaze sa obe strane međe u školi (u OS i SV — da prihvatimo izraze autora). Ovde se, očigledno, ne radi o običnim nijansama kada stavljam primedbe koje se tiču reprodukcije društvenih klasa, a pre svega reprodukcije nove sitne buržoazije. Ako sa terena školskih institucija pređemo na teren društvenih klasa, videćemo da se — kada je u pitanju nova sitna buržoazija — radi o sledećem:

a) tačno je da ne postoji specifična sitnoburžoaska školska mreža, ali to važi samo ako ne poistovećujemo institucionalne mreže i aparate, već mreže shvatamo

⁶³ Baudelot i Establet, *L'École capitaliste en France*, Maspero, 1971.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 81—82.

kao bipolarnu tendencijalnost reprodukcije podele intelektualni/manuelni rad u okviru škole;

b) nova sitna buržoazija je u ogromnoj većini školovana kroz oblike koji *naginju „intelektualnom radu” ili su izrazito prožeti njime*; to pre svega važi u slučaju kada se ona školuje u tzv. „osnovnoj-stručnoj” mreži. Drugim rečima, čini se da se oblici školovanja pripadnika sitne buržoazije radikalno razlikuju od oblika školovanja radničke klase, čak i onda kada se školovanje pomenutih pripadnika vrši u aparatima koji su, formalno uzev, pretežno namenjeni radničkoj klasi;

c) ako sve ovo uzmemo u obzir, možemo govoriti o specifično sitnoburžoaskom obliku školovanja.

2. Zamračivanje tih problema navodi Bodeloa i Establea da se pojave sa sumnjivim tumačenjem empirijskog materijala sadržanog u zvaničnim statistikama. Disolucija specifičnog mesta nove sitne buržoazije u školskom aparatu, dobrim delom dolazi usled toga što pomenuti autori razvrstavaju razne DPK (društveno-profesionalne kategorije francuskih statistika) u pojedine društvene klase. Otuda razvrstavanje na „više klase” (buržoazije) i „niže klase” (narodne klase).

3. Empirijski materijal na kome se temelje te analize tiče se *isključivo društvenog porekla učenika koji pohađaju škole u pomenute dve „mreže” (klasna pripadnost oca)*. Manjkavost se ogleda u tome što nijednom nije razmotrena analiza oblika školovanja raznih polaznika, zavisno od njihovog stvarnog mesta u odnosima proizvodnje, tj. od mesta koja zauzimaju posle završetka školovanja (odnos između „školovanja” i „kvalifikovanja”). Kroz sve se to provlači shvatanje da je školski aparat glavni, ako ne i jedini aparat za raspoređivanje agensa u pojedine društvene klase. Drugim rečima, sve se odigrava u školi. Ako se ima u vidu taj potonji element, razlike između radničke klase i nove sitne buržoazije postaju savršeno jasne.

Postoji ceo niz pokazatelja koji pomažu da pojmi-
mo *veoma specifično* školovanje nove sitne buržoazije, školovanje koje se u školskoj podeli razvrstava u domen intelektualnog rada.

Pre svega, uzeta u celini, nova sitna buržoazija — da se ovde poslužimo kriterijumima Bodeloa i Establea — ima mnogo više izgleda no radnička klasa da se školuje u mreži SV škola.

U stvari, i sami autori utvrđuju⁶⁵ da 54% *dece radnika* pohađa osnovnu ili stručnu školu, a samo 14% srednje ili visoke škole. Međutim, 54% *dece „buržuja”* — da se opet poslužimo izrazima autorâ — školuje se u srednjim i visokim školama, a samo 14% u osnovnoj ili stručnoj školi.

Ako posmatramo mogućnosti dece radnikâ, jasno se vidi razlika između njih i dece „službenika”: 33% dece „službenika” pohađa srednje ili visoke škole, a 27% se školuje u osnovnoj ili stručnoj školi. Drugim rečima, *ako — kao što to čine autori — posmatramo samo službenike*, vidimo da njihova deca imaju *više izgleda* da se školuju u srednjim i visokim školama, što apsolutno nije slučaj sa radničkom klasom.

Ali postoji još nešto: kada pomenuti autori utvrđuju te mogućnosti, oni (nasuprot onome što su sami izjavili na početku svog teksta) u buržoaziju uključuju ne samo razne „više kadrove” (kako ih formuliše IN-SEE), već i sve „srednje kadrove”.⁶⁶ Proizvoljnost tog postupka ćemo shvatiti ako se podsetimo da INSEE svrstava u „srednje kadrove”, pored ostalih, sve nastavnike, srednji medicinski kadar, pomoćno osoblje u socijalnim službama itd. (ti kadrovi predstavljaju većinu „srednjih kadrova”). Da budemo sasvim jasni: to znači da ti autori u „buržoasku decu” svrstavaju decu običnih nastavnika ili pomoćnog osoblja u socijalnim službama. Očigledno je da to zamračuje klasni kriterij.

⁶⁵ *Ibid.*, str. 79. i dalje.

⁶⁶ Na strani 67, fusnota 9, autori iskazuju svoj stav u odnosu na socio-profesionalne kategorije, te kažu: „*Grosso modo*, slobodne profesije, viši kadrovi, krupni industrijalci i trgovci uglavnom se podudaraju sa buržoaskom klasom, dakle sa onima koji su po svojoj ideologiji i načinu života povezani sa kapitalističkom klasom.” To im nimalo ne smeta da malo dalje kažu kako „srednji kadrovi” čine sastavni deo buržoazije: „Srednje klase nemaju specifično školsko obrazovanje: što se tiče *službenika*, mogućnost da imaju srednje ili visoko obrazovanje nalazi se na srednjoj između mogućnosti koje postoje za *slobodne profesije*, za *više i srednje kadrove*, i mogućnosti koje se pružaju radnicima” (str. 81). To je, uostalom, stav koji ima Grignon (i cela škola koju predstavlja Bourdieu); videti Grignon, *L'Ordre des choses*, 1972.

A spor je krupan. Kao što ćemo videti, velika većina „srednjih kadrova” pripada novoj sitnoj buržoaziji. Ako ih tako shvatimo, utvrdićemo: a) s jedne strane, da deca pravih buržuja imaju više izgleda (no što kažu autori) da stupe u SV-škole; naime, poznato je da deca „srednjih kadrova” (koje autori svrstavaju u buržoaziju) imaju mnogo manje izgleda da stupe u SV-škole no što je to slučaj sa decom „viših kadrova”; b) ali, s druge strane, deca sitnih buržuja (uključivši ovog puta i „srednje kadrove”) još uvek imaju više izgleda da stupe u SV-škole no što je to slučaj sa radničkom klasom (a to se ne bi reklo na osnovu kvalifikacije autora koji u sitnu buržoaziju svrstavaju samo službenike): u stvari, poznato je da deca „srednjih kadrova” imaju više izgleda da stupe u te škole no deca nameštenika (mada kod nameštenika postoje značajne razlike u tom pogledu, zavisno od dela klase iz kojeg potiču). Uopšteno govoreći, ako je verovatnost da deca iz redova radničke klase stupe u SV-škole onakva kakvu utvrđuju Bodelo i Estable, onda je — nasuprot tome — ona, kada su u pitanju deca sitnih buržuja, znatno veća od one koju ti autori saopštavaju: oko 40% ima izgleda da se školuje u SV-školama, a samo 20% u OS-školama.⁶⁷

Ali pođimo dalje: kada je reč o prirodi školovanja radničke klase i nove sitne buržoazije, onda je razlika između *opšteg obrazovanja i tehničkog obrazovanja* (ili „strukovnog” obrazovanja), jedan od *pokaza-*

⁶⁷ Baudelot i Establet su utvrdili mogućnost da *samo službenici* steknu osnovno i stručno, odnosno srednje i visoko obrazovanje. Taj svoj stav su zasnovali na ovoj tvrdnji u vezi sa te dve „mreže” školovanja: „Konstatovali smo da su kod dece koja potiču iz tzv. srednjih klasa veoma slične mogućnosti školovanja u OS ili VS školama (radi se o deci službenika, fabrikarata, i trgovaca): 0,33 i 0,27 kod dece službenika, a 0,27 i 0,35 kod dece poslodavaca (sitnih i krupnih)” (str. 81). Napomenimo uz put da Baudelot i Establet uključuju u „srednje klase” (zato što im to odgovara) *sitne i krupne industrijalce i trgovce*, tj. veliki deo same buržoazije! Ali glavni aspekt tog pitanja je, *s jedne strane*, u tome što se te mogućnosti ne posmatraju u odnosu na mogućnosti *radničke klase*, a *s druge strane*, u tome što te mogućnosti (kada izvršimo potrebne korekcije) ne stvaraju neku treću „mrežu” školovanja za sitnu buržoaziju, već govore o tome da se (ukoliko se vodi računa o mojim primedbama u vezi sa tom matrijom) nova sitna buržoazija školuje u oblasti intelektualnog rada, tj. govore o postojanju *specifičnog oblika njenog školovanja*.

telja koga se valja držati. Iako ta razlika nikako ne znači da postoje dva posebna „kanala” školovanja (naime, deo tehničara dolazi iz mreže viših škola, a drugi deo iz mreže osnovnih škola), ona je ipak značajna: opšte obrazovanje izražava složenu reprodukciju (sa obe strane demarkacione linije koja obeležava školsku podelu) intelektualnog rada (opšta kultura) koji se razlikuje od manuelnog rada — (sticanje „tehničkih veština”).

Posmatrane sa tog stanovišta, razlike između nove sitne buržoazije i radničke klase postaju jasne; ako uzimamo u obzir *samo „službenike”* (u strogom smislu te reči), izlazi da tek 18,5% dece službenika pohađa tehničko-strukovne škole, dok 48% dece radnika pohađa slične škole.⁶⁸

A sada se vratimo onome što Bodelo i Estable nazivaju OS-školama i što posmatraju „jedinstveno” kada su u pitanju „narodne klase”. Zadržaću se ovde samo na razlikovanju diplome o opštem obrazovanju, koju je moguće steći sa 15 godina, od diplome o tehničkom obrazovanju, koja se može steći sa najmanje 17 godina: 1962. godine je od 100 lica koja su imala ovu drugu diplomu, na decu radnika i seljaka otpadalo 70, a samo ih je 30 bilo iz redova nove sitne buržoazije. Nasuprot tome, kada je u pitanju diploma o završenom opštem obrazovanju, od 100 lica koja su stekla tu diplomu, na decu iz redova nove sitne buržoazije otpalo je 72, a samo ih je 14 bilo iz redova radničke klase i seljaštva.

To se ispoljava i u suštinskom razlikovanju ustanova koje pripadaju mreži OS-škola. Ankete koje je vršio Grinjon⁶⁹ pokazuju da su same te ustanove prožete osnovnim klasnim razlikama. Zadržimo se na razlikama između radničke klase i nove sitne buržoazije: u srednjim tehničkim školama deca radnika predstavljaju 48,5% od ukupnog broja učenika, dok na decu iz redova nove sitne buržoazije otpada oko 32%. Međutim, kada su u pitanju srednje škole opšteobrazovnog smera, oko 60% učenika potiču iz porodica koje pripadaju sitnoj buržoaziji, a samo 22% dolaze iz redova radničke klase.

⁶⁸ M. Praderie, *op. cit.*, str. 94.

⁶⁹ L'Ordre des choses, *op. cit.*, str. 35, 45.

Drugim rečima, podele u okviru same mreže OS-škola, ne samo što nisu izražene u „nijansama“, kako to smatraju Bodelo i Estable, već se ispoljavaju kao prave klasne barijere. I još nešto: *te barijere su mnogo jasnije tu, gde se vrši odlučujuće razlikovanje radničke klase od nove sitne buržoazije, no što je to slučaj u gimnazijama i višim školama u kojima se povlači razlika između nove sitne buržoazije i buržoazije*: a to je suprotno onome što smatraju Bodelo i Estable koji te „mijanse“ vide samo u mreži SV-škola. Razlog tome je veoma prost: uloga mreže OS-škola je, između ostalog, u tome da podeli i odvoji narodne klase, upravo radničku klasu i novu sitnu buržoaziju, dok se uloga mreže SV-škola svodi na to da, iako pravi razliku između nove sitne buržoazije i buržoazije (na primer, visoke škole), stvara prisan savez te dve klase, dozvoljavajući deci određenih skupina nove sitne buržoazije (na primer, deci srednjih kadrova) da uđu u ustanove koje su inače određene za buržoaziju.

Staviše, jasne razlike se ispoljavaju i među vrstama nastave u istom školskom aparatu tehničkog smera. Naime, diploma srednje tehničke škole razlikuje se od diplome o tehničkom obrazovanju. Jednu dobijaju oni koji će stupiti u redove nove sitne buržoazije, dok se druga daje onima koji pripadaju radničkoj klasi. Ta razlika je mnogo vidljivija od razlike između svedočanstva o velikoj maturi i svedočanstva o završenoj srednjoj tehničkoj školi. Oblici školovanja u srednjim tehničkim školama, kao i diploma o tehničkom obrazovanju koju te škole daju učenicima sa navršenih 17 godina (Bodelo i Estable sasvim opravdano svrstavaju te škole u mrežu OS-škola), veoma se razlikuju, što zavisi od toga da li se školovanje tiče onih koji će postati sitni buržujzi ili onih koji će stupiti u redove radničke klase: činjenica je da se nastava namenjena onima koji se opredeljuju za „kancelarijski posao“, za „knjigovodstvo“ itd. svrstava u oblast intelektualnog rada, dok nastava za onoga koji treba da stekne diplomu tokara spada u oblast manualnog rada. Ta razlika je toliko očigledna da na njoj nije potrebno insistirati. Ali to ide još dalje, te stoga dajem reč Grinjonu koji nas upozorava: „Ono što je zajedničko zanimanjima za koja devojke prilikom stupanja u srednju tehničku školu žele da budu osposobljene i onoga što u školi

zaista nauče, ogleda se u tom što to, u stvari, i nisu „tehnička zanimanja: biti modistkinja ili dekorater (prodavačica, frizerka, estetičarka, modni dizajner, dekorater izloga...) ... i obavljati zanimanja povezana sa izradom odeće ili, pak, trgovačka zanimanja — sve to zahteva da devojke imaju „ukusa“, „senzibilitnosti“, sposobnost da „zapažaju“... a ne posebna tehnička znanja; buduće sekretarice moraju savladati „tehnologiju“ koja se uglavnom sastoji u poznavanju pravopisa, gramatike i određene leksike. Isto važi i za socijalna zanimanja... koja nisu ni „manuelna“, ni zaista „tehnička“. Dok uspeh profesionalnih pokreta radnika zavisi od stroge primene tehničkih propisa ili pravila... (ta zanimanja) mogu u velikoj meri zavisiti od „načina“ na koji se izvode... Profesionalna praksa (tih agensa) daje im mogućnost sticanja gradskih, ako ne i mondenskih navika koje nedostaju mladoj radnici prisiljenoj da obavlja čisto manualni rad.”⁷⁰

Međutim, stvari postaju jasne tek ako uzmemo u obzir odnos između školovanja i stvarnih zadataka koje ti agensi vrše u svom radu, tj. ako uzmemo u obzir njihov klasni položaj. U tom pogledu se uloga školskog aparata u „kvalifikovanju“ i „obrazovanju“ radne snage nove sitne buržoazije znatno razlikuje od uloge koju on ima kada je u pitanju radnička klasa. U stvari, može se samo približno i analogno reći da škola na jednoj strani „obrazuje“ intelektualni rad, a na drugoj manualni rad (tehničko obrazovanje). Međutim, brojna istraživanja su nedvosmisleno pokazala da kapitalistička škola, globalno situirana u oblasti intelektualnog rada, nije u stanju da obrazuje za manualni rad. Radničko stručno obrazovanje i radničko „tehničko znanje“, *suštinjski uzet*, ne stižu se (niti se mogu „steći“) u kapitalističkoj školi, pa čak ni u njenim aparatima za tehničko obrazovanje, Radnička klasa se uglavnom obučava u disciplini, u poštovanju vlasti, u divljenju intelektualnom radu koji se uvek nalazi negde na „drugom mestu“ u školskom aparatu. Poznato je da jedan od aspe-

⁷⁰ *Ibid.*, str. 97. Razume se, te primedbe koje stavlja Grignon, ostaju deskriptivne: on, u stvari, ne vidi te razlike, u krajnjoj liniji, ne stvara neki različiti „kulturalni kapital“ (tehnički postupci *nasuprot* „načinima“), već da su one posledica razlike koja postoji između radova neposredno uključenih u proces materijalne proizvodnje (kao i drugih razlika).

kata tog pitanja predstavlja očigledna nejednakost koja postoji između obrazovanja što ga pripadnici radničke klase mogu steći u školi (formalna „kvalifikacija” koja se stiče stručno-školskim obrazovanjem) i stvarnog mesta koje oni zauzimaju u proizvodnji: to je udaljenost „škole” od „fabrike”, udaljenost koja danas ima značajne razmere.⁷¹

Stvari stoje sasvim drugačije kada su u pitanju nova sitna buržoazija i intelektualni rad. Ovo zbog toga što se njena radna snaga, svrstana u oblast intelektualnog rada, obrazuje u školi kao takva.

Škola u sebi reprodukuje podelu *intelektualni/manuelni* rad, i to kroz obrazovanje intelektualnog rada: „obrazovanje” manuelnog rada se, u osnovi svodi na to da se iz njega *isključi* intelektualni rad, a sam uslov obrazovanja intelektualnog rada od strane škole jeste isključenje manuelnog rada. Osnovna uloga kapitalističke škole nije u tome da *različito* „kvalifikuje” intelektualni i manuelni rad, već je, pre svega, u tome da *dekvalifikuje* manuelni rad (da ga podredi), *opredeljuje se jedino za kvalifikovanje* intelektualnog rada. Posmatrana sa tog stanovišta, uloga školskog aparata u obrazovanju nove sitne buržoazije je veoma značajna i sasvim tipična: dovoljno je pomenuti samo ulogu raznih diploma i isprava na tržištu rada. Danas je veoma izražena tendencija da se vrlo veliki deo nove sitne buržoazije ne opredeljuje više za „obučavanje na radu”, već za školsko obrazovanje.

A to se vidi već na najnižem nivou školskog aparata: oko 40% radnika, rođenih pre i u toku 1918. godine, nisu 1962. posedovali nikakvo školsko svedočanstvo (čak ni svedočanstvo o završenoj osnovnoj školi), dok je procenat takvih osoba u redovima nove sitne buržoazije iznosio samo 10% (tu nisu uračunati srednji kadrovi, inače bi razlika bila još znatnija). I dalje: 27% kvalifikovanih radnika nisu posedovali nikakvo svedočanstvo, dok je kod „kvalifikovanih” kancelarijskih službenika taj procenat iznosio samo 3% (srednji kadrovi ni tu nisu uzeti u obzir).⁷²

⁷¹ Videti specijalni broj časopisa *Temps Modernes*, avgust-septembar 1971. — prilog *l'Usine et école*.

⁷² Izvori: INSEE, anketa iz 1964. godine o „obrazovanju i kvalifikacijama Francuza”; rezultati ankete su objavljeni u *Economie et Statistique*, br. 9, 1970. Te rezultate potkrepljuju podaci iz nove slične

Najzad: uloga tih školskih stupnjeva je inače mnogo važnija no u slučaju radničke klase; ona se ogleda u *unutrašnjem ventilisanju* nove sitne buržoazije, u „napredovanju” njenih pripadnika, u njihovoj „karijeri” itd. Ukazujem jedino na to da je 1968. godine (u vreme kad se smatralo da je „demokratizacija” škole daleko odmakla) samo oko 44,6% kvalifikovanih radnika-muškaraca između 25 i 34 godina starosti (i 19% priučenih radnika) posedovalo svedočanstvo višeg stepena od svedočanstva koje se izdaje po završetku osnovne škole, uključivši tu i svedočanstvo koje se dobija van škole, tj. po završenoj „obuci na radu”. Nasuprot tome, 53,3% običnih službenika posedovalo je takva svedočanstva, dok je to bio slučaj sa oko 90% srednjih kadrova. Kao što je poznato, razlike su još značajnije kod stanovništva ženskog pola.⁷³ Ako se te analize prodube, tj. ako se kombinuju razne kategorije agensa, kategorije njihovih plata (odnos između „kvalifikacije” i „najamninske hijerarhije”), kao i vrste, odnosno stupnjevi školskih svedočanstava, sagledaće se veoma jasno specifična uloga školskog aparata u razmeštanju i stvaranju unutrašnjih odnosa među pripadnicima sitne buržoazije.⁷⁴ Napominjem najzad da elementi koje ovde koristim da bih potkrepio moju tezu nemaju nikakve veze sa dobro poznatim pitanjem *dužine* trajanja školovanja u raznim društvenim klasama (Bodelo i Estable su savršeno jasno pokazali da je taj kriterij, koji pretpostavlja jedinstvenu i jednoobraznu „stepenastu” školu, potpuno nepouzdan i varljiv).

ankete, sprovedene 1970. godine (rezultati te ankete još nisu objavljeni, ali stoje na raspolaganju u INSEE).

⁷³ Izvori: INSEE, „Rezultati opšteg popisa iz 1968”, tom *Obrazovanje*, 1971, str. 52. i dalje, str. 116. i dalje.

⁷⁴ Uz put napominjem da sadašnje *Permanentno obrazovanje* ne igra istu ulogu kada su u pitanju nova sitna buržoazija i radnička klasa. *Permanentno obrazovanje* ima za novu sitnu buržoaziju relativno veliki značaj (čak u okviru i van školskog aparata); naime, na njega se gleda iz ugla *napredovanja u službi*. Što se tiče radničke klase, to obrazovanje ima manji značaj, jer usled uloge koju vrši u „preobrazovanju” ljudi, ono je u *suštini* jedan od načina redistribucije radne snage u okviru sadašnjeg industrijskog „restrukturiranja” (radnici neće „napredovati” zahvaljujući permanentnom obrazovanju i *oni to i te kako dobro znaju*). O tome videti INED, *Travaux et Documents*, sveska br. 50.

Moglo bi se, međutim, primetiti da u slučaju intelektualnog rada postoji nepodudarnost između školskog obrazovanja i tržišta rada, tj. mesta koja zauzimaju pripadnici sitne buržoazije. Jedan od sadašnjih vidova te nepodudarnosti jeste obezvređivanje ili „nepodobnost“ školskih svedočanstava na tržištu intelektualnog rada. Iako je nesumnjivo da se danas proces *kvalifikovanja-dekvalifikovanja* radne snage reprodukuje veoma široko unutar samog intelektualnog rada (što igra određenu ulogu u unutrašnjoj podeli i zauzimanju klasnih pozicija nove sitne buržoazije), taj proces ovde ima specifične vidove. Kao i u slučaju radničke klase, taj proces se i ovde ispoljava u usitnjavanju znanja i zadataka, što pogada neke procese intelektualnog rada, ali ne uzima vid otvorene nepodudarnosti školskog aparata sa procesom intelektualnog rada, kao što to čini proces „odvajanja“ škole od proizvodnje.

Ova „nepodudarnost“ nas upućuje na pojavu koja je samo *analogna*, i to iz prostog razloga što obrazovanje intelektualnog rada, u *suštni*, ne odgovara stvarnim razlikama među „znanjima“ koja se traže za ovo ili ono „specijalizovano“ radno mesto. Obrazovanje intelektualnog rada se u suštini sastoji u tome da se utuže određeni rituali, tajne i simbolizacije onoga što spada u oblast „opšte kulture“, a sve to sa ciljem da se povuče razlika između intelektualnog i manualnog rada. Predstavljen na taj način kao nešto posebno, taj intelektualni rad je u znatnoj meri univerzalizirajući, tj. situiran je u oblasti univerzalnog: to dokazuju pokušaji stvaranja „rešetki kvalifikacija“ — stupnjeva intelektualnog rada službenika, administrativaca i ostalih službi — za koje se tvrdi da su objektivne, tj. da odgovaraju određenim znanjima stečenim tokom obrazovanja tog rada; međutim, fantomski vid te rešetke je vrlo jasan, jer se ona neposredno temelji na odnosu prema tajni znanja.⁷⁵ Ako danas kažemo da diploma o završenom studiju društvenih nauka, književnosti, prava itd. ne nudi tržištu ljude odgovarajućih „kvalifikacija“, to bi bilo relativno pogrešno, jer bitan cilj tih diploma nije u tome da potvrde ovakvu ili onakvu specijalizaciju znanja, već da njenog nosioca situiraju

⁷⁵ O tome su, pored ostalih, pisali Bengugui i Monjardet, „La mesure de qualification du travail des cadres“ u *Sociologie du travail*, br. 2, 1973.

u oblast intelektualnog rada uopšte i njemu svojstvenu hijerarhiju, tj. da reprodukuje podelu intelektualni/manuelni rad.

Ako ovde insistiram na tome onda je to zato što želim reći da ta reprodukcija uspeva u određenoj meri. Naime, želim reći da je škola sasvim dobro prilagođena tom cilju i da uspeva u tome, jer stvara „nepodudarnost“ školskog obrazovanja intelektualnog rada sa mestima koja stvarno zauzimaju nosioci školskih svedočanstava. Navešću samo jedan običan primer: danas je veoma raširena pojava da nosioci visokih školskih svedočanstava bivaju raspoređeni na drugorazredna mesta nove sitne buržoazije; ako to govori o dekvalifikovanju intelektualnog rada i ako deluje na klasni položaj nosilaca tih svedočanstava, time se istovremeno reprodukuje podela intelektualni/manuelni rad, koja postoji između tih mesta i radničke klase. Ta drugorazredna mesta ipak imaju predznak „intelektualnog rada“, što ih na izvestan način još više udaljuje od radničke klase. Ako se neka sekretarica-daktilograf oseća frustriranom u pogledu svoje budućnosti, nije izvesno da će se ona automatski približiti radničkoj klasi: sa svim je moguće da upravo njena „bliskost“ radničkoj klasi, zasnovana na njenoj školskoj kvalifikaciji, ojača u njoj težnju da se razlikuje od radničke klase.

Dakle, uloga školskog aparata je veoma karakteristična kad je u pitanju nova sitna buržoazija: taj aparat neposredno doprinosi reprodukciji *mesta te klase* u društvenoj formaciji. To se direktno ispoljava u ulozu koju taj aparat igra u distribuiranju pripadnika te klase u druge klase; ta uloga je veoma važna za novu sitnu buržoaziju, dok za buržoaziju i radničku klasu ima drugostepeni značaj. Bukvalno uzev, škola ne vrši raspored pripadnika te dve temeljne klase (bilo da se radi o samim pripadnicima, bilo o njihovoj deci); oni *ostaju tamo gde su*, te se sve odigrava kao da su vezani za ta mesta, a zadatak je škole da opravda i ovekoveči tu vezanost. Nasuprot tome, pripadnici nove sitne buržoazije ispoljavaju veoma upadljivu pokretljivost koja je, kao što ćemo videti, neposredno povezana sa školskim aparatom. Posredi su stvarni procesi koji imaju značajnog odraza na ideologiju nove sitne buržoazije, na ideologiju koja je neposredno povezana sa njenim po-

sebnim odnosom prema „znanju“, „obrazovanju“, „kulturi“ i školskom aparatu.

Ove napomene dovele su me do formulisanja dodatnog teorijskog stava. U stvari, polazeći od svojih premisa i oslanjajući se na svoje konkretne analize, Bodelo i Estable su izneli stav po kome školski aparat u kapitalističkom načinu proizvodnje predstavlja *dominantan* ideološki aparat države, i to sa stanovišta reprodukcije-distribucije-kvalifikovanja agensa; tako taj aparat zamenjuje ulogu crkve u feudalnom načinu proizvodnje. Taj stav, čak uzet u njegovoj opštosti, čini mi se pogrešnim, ne samo usled razloga navedenih u uvodu — dominantan aparat (ili aparati) zavisi, naime, od klasne borbe u konkretnim društvenim formacijama — već i iz jednog dodatnog razloga: takav dominantan aparat može u istoj društvenoj formaciji *varirati zavisno od raznih društvenih klasa te formacije*. Prethodne analize pokazuju da je školski aparat zaista dominantan *kada je u pitanju sitna buržoazija* u Francuskoj (to govori o specifičnoj podršci koju sitna buržoazija odavno pruža buržoaziji); međutim, *on to nije* (kako u Francuskoj, tako i u ostalim kapitalističkim zemljama) *kada je reč o radničkoj klasi*. Čini se da u odnosu na radničku klasu, ta dominantna uloga neposredno pripada samom ekonomskom aparatu, tj. „preduzeću“.

V

Dakle, možemo zaključiti: nova sitna buržoazija, po svom mestu u ideološkim odnosima i po *svom odnosu prema radničkoj klasi*, potiče iz intelektualnog rada. To njeno mesto neposredno potvrđuje podelu intelektualni/manuelni rad, onu podelu kojoj je, na drugoj strani klasne barijere, izložena radnička klasa. Otuda se to njeno mesto u složenim vidovima javlja kao mesto posedovanja monopola i tajne znanja, iz čega je isključena radnička klasa.

Ali u odnosu na kapital i agense koji neposredno vrše funkciju kapitala, ta sitna buržoazija zauzima, u sklopu intelektualnog rada, *potčinjeno-podređeno mesto*. Tajna i monopol znanja, koji postaju „funkcije kapitala“, povlače sa svoje strane granične linije dominacije-subordinacije u okviru samog intelektualnog rada, gde

se oni inače reprodukuju. Te se linije ovde poklapaju sa osnovnom podelom na *eksploatatore i eksploatisane*, pri čemu kapital eksploatiše veliku većinu onih koji se nalaze u najamnom odnosu, a inače su neproizvodni. Ta dominacija/subordinacija ima *vid* razlikovanja *rukovodećih funkcija* i njihovih nosilaca (buržoaski kadrovi: menadžerski, rukovodeći kadrovi javnog i privatnog sektora) od *podređenih funkcija*. To se posebno jasno ogleda u školskom aparatu koji globalno reprodukuje podelu intelektualni/manuelni rad na relaciji radnička klasa — „ostali“, istovremeno, a kroz razne kanale i mreže (specifičan je slučaj visokih škola u Francuskoj), reprodukuje odvajanje buržoazije od nove sitne buržoazije.

Najzad, ta podela intelektualni/manuelni rad, koja se u specifičnom vidu reprodukuje u okviru samog intelektualnog rada, obeležava *unutrašnja razlaganja* nove sitne buržoazije, razlaganja koja nisu *hijerarhijska*, već se tiču *dominacije* (usitnjavanje znanja i standardizacija zadataka intelektualnog rada, što pogađa određene sektore i delove izložene kapitalističkoj „racionalizaciji“, proces unutrašnjeg kvalifikovanja-dekvalifikovanja intelektualnog rada). Ta razlaganja ukazuju na unutrašnja razlikovanja u sistemu postojeće *eksploatacije*: pripadnici nove sitne buržoazije nisu izloženi istom stepenu eksploatacije. To će se jasnije videti iz analiza koje slede.

V. NOVA SITNA BURŽOAZIJA I BIROKRATIZACIJA INTELEKTUALNOG RADA

Kada je reč o intelektualnom radu neproizvodnih najamnih radnika, valja sagledati povezanost ideoloških i političkih odnosa koji takođe određuju mesto tih radnika, pri čemu je intelektualni rad samo znak *tesne povezanosti te dve vrste odnosa.*

I

Izuzev onih koji su neposredno povezani sa procesom proizvodnje i kapitalističkim procesom rada u strogom smislu te reči (rukovodioci i nadzornici procesa rada, pogonski inženjeri i tehničari), ostali pripadnici nove sitne buržoazije ne vrše funkcije političke dominacije nad radničkom klasom (ili bar to ne čine neposredno). Povezanost ideoloških i političkih odnosa, koja te najamne radnike situira u okvire društvene podele rada, iskazuje se kroz posebne oblike.

Pre no što ih proučimo, ukazaćemo na slučaj neproizvodnih najamnih radnika koji su, mada ne pripadaju ni nadzornicima procesa rada niti inženjerima i tehničarima (dakle, šire shvaćenom pojmu rukovodstva), ipak situirani u industrijskim preduzećima: to se odnosi na 32% zaposlenih u „kancelarijama” i na 13% „službenika u trgovini”.⁷⁶ Poznato je da ta pojava dobija danas poseban značaj, i to usled koncentracije kapitala; otuda se aparat preduzeća proširuje onima koji obavljaju te dodatne delatnosti (istraživanje koje prethodi proizvodnji i prodaja koja dolazi posle proiz-

⁷⁶ M. Praderie, *Le Tertiaires*, 1968., str. 46.

vodnje). Mada ova okolnost ne menja ništa u neproizvodnom karakteru njihova rada, ona utiče na odnose između tih najamnih radnika i radničke klase: mada su i sami podređeni i sve više zavisni od kapitala i rukovodstva preduzeća pomenuti najamni radnici — kada je u pitanju radnička klasa — često opravdavaju vlast tog rukovodstva nad radnicima.

Dajem reč D. Lokvudu koji, na osnovu mnogih ispitivanja (razume se na svoj način), ovako opisuje to stanje: „Položaj „administrativaca” u procesu rada stvara takav društveni okvir u kome kancelarijski službenici (u sklopu preduzeća) ... teže da se, kao individue, sasvim poistovete sa kadrovima upravljanja i nadzora ... Rezultat saradnje između rukovodstva (menidžmenta) i tih službenika jeste društvena izolovanost kancelarijskih službenika od manualnog radnika. *Potpuna odvojenost te dve grupe radnikâ je verovatno najočiglednije obeležje industrijske organizacije.* Usled krute podele između „kancelarije” i „proizvodnje”, nije preterano reći da se sa stanovišta manualnog radnika, „menidžment” preduzeća završava najnižim stepenom rutinskog „pisara”. Kancelarijski najamni radnik je povezan sa menadžerskom vlašću, iako, opšte uzev, nije stavljen u autoritarni odnos prema manualnom radniku; naime, odluke kojima upravlja procesom rada, rukovodstvo radije prenosi preko predradnika, no putem *staffa* (službenika) ... Ta administrativna odvojenost kancelarijskog službenika od radnika ... temelji se pre svega na tajnovitom i poverljivom karakteru kancelarijskog rada ...”⁷⁷

U borbama koje se danas vode unutar fabrika, pomenuti najamni radnici nalaze se pod uticajem „uprave”, uzete u širem smislu te reči, tj. nastoje da se „poistovete” sa *belim bluzama*.^{*} Uvek se možemo kladiti — bez velike opasnosti da ćemo se prevariti — da upravo ti službenici predstavljaju veliki deo „neštrajkača” među „personalom” preduzeća koje je u štrajku.

Ako se sada osvrnemo na političke odnose u krilu ukupne društvene formacije, možemo lako sagledati posebno mesto koje u tom pogledu zauzimaju „funkcioneri” i pripadnici državnog aparata. Da bi se shvatila

⁷⁷ *The Blackcoated Worker*, op. cit., str. 81.

* Pod „belim bluzama” podrazumevaju se oni koji ne obavljaju manualni rad. (Prim. prev.).

uloga tih agensa u ostvarivanju i materijalizaciji odnosâ političke dominacije/subordinacije, koje vladajuća klasa nameće putem države svim ostalim podređenim klasama, nije uopšte potrebno pozivati se na sasvim jasan slučaj posredničkog i podređenog personala raznih grana represivnog aparata. Po nekim vidovima svojih funkcija, veliki deo pripadnika represivnih i ideoloških aparata države (nastavnici, novinari, pomoćni službenici itd.) samo su prosti izvršioци zadataka ideološkog utuvljivanja i političke represije nad potčinjenim klasama, upravo nad glavnom žrtvom — nad samom radničkom klasom (po tome se i razlikuju od buržoaskih „vrhova” aparata kojima su, i sami podređeni i potčinjeni). Pri tome oni ne komanduju uvek neposredno radničkom klasom: poreski službenik, u okviru administrativnog aparata kome pripada, ne drži pod sobom nikakve radnike.

II

Ali valja ići dalje da bismo shvatili pravo mesto neproizvodnih radnika u političkim odnosima društvene podela rada, tj. njihov odnos prema intelektualnom radu „odvojenom” od manuelnog rada, i to u slučajevima kada oni nad radničkom klasom ne vrše dominaciju u pravom smislu te reči. *U stvari, glavni aspekt tog pitanja rezultat je činjenice da se u samom okviru nove sitne buržoazije odvijaju interiorizacije i inducira reprodukcija vladajućih političkih odnosa određene kapitalističke formacije.* Mesto nove sitne buržoazije, u suštini, karakteriše upravo ta inducirana reprodukcija, a pripadnici te klase ne primenjuju na sebe, tj. *jedni na druge*, političke odnose *po uzoru* (doduše, izobličenom) na one odnose dominacije, koji preovlađuju u društvenoj formaciji. Posmatrana sa tog stanovišta, nova sitna buržoazija predstavlja „posrednu” klasu, ne zato što je direktan, stvarni posrednik („karika” ili „predajnik”) odnosa dominacije buržoaske klase nad radničkom klasom, već pre svega zato što predstavlja retortu i izuzetan uzorak interioriziranog delovanja (dakle, specifičnog delovanja) tog odnosa u okviru sebe samog: mesto nove sitne buržoazije nije legitimizirano toliko dominacijom ili subordinacijom,

koliko ono daje legitimitet odnosu kapitalističke dominacije/subordinacije, pri čemu se stvara izobličeni koncentrat.⁷⁸

Upravo se tu i ispoljava izražena tendencija ka naglašenoj *birokratizaciji* koja utiče na organizaciju rada najvećeg broja neproizvodnih najamnih radnika (na tome insistiraju brojni autori). Problem je veoma širok i ja ga ovde neću temeljno razmatrati. Neću pokušavati mi da pobijem niz shvatanja o „birokratiji”, shvatanja koja polazeći od „institucionalističke” problematike „organizacije” uopšte, u toj birokratiji vide glavni fenomen „industrijalizovanih društava”, dodajući tome i organizaciju samih proizvodnih jedinica („birokratizacija preduzeća”). Jednostavno ću podsetiti⁷⁹ da se birokratizacija ne poklapa sa prostom tehničkom organizacijom rada, koja odgovara nekoj urođenoj „racionalnosti” ili „iracionalnosti” kapitalizma. Strogo uzev, ta birokratizacija je posledica činjenice da u društvenoj podeli rada dolazi na institucionalnom planu do spoja buržoaske ideologije, sitnoburžoaske ideološke podskupine (ideološki odnosi) i primerne, odnosno iskrivljene reprodukcije buržoaskih političkih odnosa dominacije/subordinacije. Ta obeležja su, pored ostalih, proučavali Marks, Engels, Lenjin, ali i M. Veber; ona u aksiomizaciji određenog sistema predstavljaju pravila i norme na osnovu kojih se vrši raspoređivanje domena aktivnosti i nadležnosti. A to su sledeća obeležja „bezlična” priroda raznih funkcija; fiksno plaćanje; izbor kadrova, počev od vrhunskih, bilo na osnovu konkursa bilo na osnovu „diplome”; posebni oblici prikrivanja znanja u organizaciji, i to putem birokratske „tajne”; posebni oblici delovanja „hijerarhije” kroz stepenasto delegiranje „vlasti” (o tim izrazima će još biti govora); centralizam pomoću koga ceo ovaj sloj „komunicira” sa drugima, i to posredstvom višeg sloja, što dovodi do posebne izolovanosti pripadnika tog sloja itd.

Ali ovde se radi o *birokratizaciji* kao *tendenciji* koja materijalizuje ideološko-političko delovanje na neproizvodan rad, a ne o „birokratiji” kao nekoj „organizaciji” stalnih i jednoobraznih odnosa od „vrha” do „ba-

⁷⁸ Videti tekst na strani 323 — 328. ove knjige.

⁷⁹ To pitanje sam široko razmatrao u *Pouvoir politique et Classes sociales*, tom II, poslednje poglavlje.

ze" (a upravo takva shvatanja susrećemo kod najvećeg broja sociologa koji govore o tom fenomenu).⁸⁰ Uostalom, videćemo kakve praktične posledice ima razlikovanje birokratizacije od birokratije.

Birokratizacija o kojoj je reč, ne ograničava se danas samo na javni sektor državnog aparata u strogoj smislu te reči, već karakteriše (doduše, u različitim stupnjevima) one „privatne tačke" u kojima je okupljena velika većina neproizvodnih najamnih radnika, a to su banke, osiguravajuća društva, preduzeća koja se bave privrednom propagandom i marketingom („kancelarijski službenici"), trgovinska preduzeća, sektor „usluga" (bolnice, istraživačke laboratorije itd). Sadašnje proširivanje birokratizacije rezultat je, u suštini, procesa koncentracije i centralizacije kapitala, novih vidova društvene podele rada koju taj proces nameće, kao i *generalizacije i proširivanje najamnog odnosa* u sektoru kojim dominira intelektualni rad. Ta birokratizacija vrši značajan, mada i protivrečan uticaj na one koji su joj izloženi.

Ako govorimo o bitnim obeležjima „tajne znanja" (birokratska tajna) i o delegiranju vlasti, postaje jasno da agensi o kojima je reč, iako su u celini podređeni „vrhovima" i rukovodstvu, reprodukuju ta obeležja u svojim unutrašnjim odnosima. U odnosu na one kojima su podređeni, razni sitni buržujzi zadržavaju deo te opsenarske tajne znanja, čime se opravdava onaj deo delegirane vlasti koju oni vrše. U tome i jeste pravi smisao *hijerarhije*. Svaka birokratizovana instanca podređuje nekoga, ali je i sama podređena nekome: čovek je uvek istovremeno nekome „nadređen" i nekome „podređen". Ali ta birokratizacija ne sme biti shvaćena kao „model organizacije", niti sme biti poistovećena sa idealnim tipom „birokratije" poput birokratije državnih aparatâ ili tradicionalne birokra-

⁸⁰ Pored dobro poznatih analiza koje su izvršili Parson i Dahrendorf, to isto važi i za sledeće radove: P. Blau, *Bureaucracy in Modern Society*, 1956; A. Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy* 1964; A. Etzioni, *Modern Organisation*, 1965; M. Crozier, *Le phénomène bureaucratique*, 1963. Među brojnim diskusijama koje su o tome vođene u Francuskoj (počev od pedesetih godina), posebno ističem izvršne kritičke primedbe koje je u vezi s tim strujama izneo Claude Lefort (objavljeno u *Critique de la bureaucratie*, 1972.).

tije državnog aparata iz vremena Napoleona ili Bizmar-ka. Oblici birokratizacije su složeni i sami podložni promenama. Čak se može reći da je preživeo i da pripada prošlosti onaj oblik birokratizacije koji je izgrađen na centralističko-militarističkim osnovama. To, međutim, ne znači da se danas ne reprodukuju bitna obeležja birokratizacije.

Nekorisno je nastaviti sa opisivanjem dobro poznatih činjenica. *Ali se može reći da se, zahvaljujući povezivanju ideoloških odnosa — tajna i unutrašnja monopolizacija znanja — sa političkim odnosima, birokratizacija u suštini javlja kao specifična materijalizacija, u društvenoj подели rada, onog intelektualnog rada koji je u kapitalističkom smislu „odvojen" od manuelnog rada.*

U stvari, birokratizacija se razlikuje od fabričkog despotizma koji je svojstven društvenoj organizaciji manuelnog rada. Sasvim suprotno stanovište ima većina „sociologa rada" (birokratizacija „preduzeća"); oni u tome slede samog M. Vebera. U fabričkom despotizmu zasnovanom na izvlačenju viška vrednosti, tj. na vladajućem odnosu eksploatacije, buržoazija vlada nad radničkom klasom i ugnjetava je: međutim, radnička klasa u sebi uopšte ne reprodukuje odnose dominacije/subordinacije. Čak i kada u okviru manuelnog rada zapažamo tendenciju ka reprodukciji podele intelektualni/manuelni rad, ta reprodukcija uopšte nema one oblike koji postoje u okviru intelektualnog rada. Razni slojevi radnika (kvalifikovani, priučeni, nekvalifikovani, kao i pojedine podgrupe u okviru tih kategorija) u svojim međusobnim odnosima (u odnosima „viših" prema „nižim" slojevima) ne vrše monopolizaciju znanja, niti izgrađuju odnose vlasti, u svakom slučaju ne onakve odnose kakvi se razvijaju unutar birokratizovane sitne buržoazije. Posmatrana sa tog stanovišta, tj. sa stanovišta same organizacije fabričkog rada u okviru radničke klase, vlast pripada nadzornicima i onima koji rukovode, tj. predradnicima, tehničarima itd. Međutim, kada je u pitanju birokratizovana nova sitna buržoazija, onda u skladu sa interiorizacijom svojstvenom ideološko-političkim odnosima koji je karakterišu u samoj organizaciji njenog rada, svaki pripadnik te klase ispoljava težnju da onima koji su mu potčinjeni nameće odnose prožete vlašću i tajnom znanja.

Razume se, politika buržoazije se upravo sastoji u interiorizaciji te vrste odnosa u radničku klasu: ali ta politika se tu sudara sa podruštvljavanjem procesa proizvodnog rada, procesa koji radničku klasu stalno tera da *podriva* te odnose, a to je upravo suština *antihijerarhijskih* revandikacija radničke klase, suština koja se po svom sadržaju potpuno razlikuje od revandikacija nove sitne buržoazije. Nije slučajno što buržoazija, u nastojanju da te političko-ideološke odnose interiorizira u radničku klasu, mora da se posluži posebnom „radničkom aristokratijom” i „sindikalnim birokratijama klasne saradnje” (Lenjin). Pazume se, to ide uporedo sa dominacijom buržoazije nad radničkom klasom, ali biva stalno podrivano odnosima rada u okviru radničke klase („klasni nagon”). Međutim, interiorizacija tih odnosa u birokratizovanu novu situ buržoaziju izvire iz reprodukcije *samog njenog mesta* u društvenoj podeli rada. Otuda u preduzeću nema birokratske reprodukcije, sem u međusobnim odnosima službenika.

Vidimo, dakle, da ti odnosi, nastali u birokratskoj organizaciji rada, nisu ništa drugo do inducirana, štaviše *iskrivljena* reprodukcija političko-ideoloških odnosa klasne dominacije/subordinacije. Dominacija koju pripadnik sitne buržoazije vrši nad njemu podređenima, nije *ona dominacija* (tj. nije klasna dominacija nad celom sitnom buržoazijom) koju sprovode kapital i oni koji vrše tu funkciju. Sitni buržuji nemaju stvarnu *vlast* jedni nad drugima (vlast koja se poklapa sa klasnim odnosima), već *ovlašćenja* (*ovlašćenje* upravo označava induciranu reprodukciju te vlasti). Taj kapital uvek postoji, a njegovo postojanje određuje samu takvu društvenu organizaciju rada; otuda klasnu vladavinu nikako ne zamenjuje neka jednoobrazna dominacija/subordinacija koja bi proisticala iz same „prirode organizacije”. Ali ni to nije sve. Naime, ta vladavina — vršenje vlasti — buržoazije nad birokratizovanim delom sitne buržoazije dobija (u procesu rada) oblike koji se potpuno razlikuju od njene vladavine — vršenja vlasti — nad radničkom klasom, pri čemu izvlači višak vrednosti posredstvom fabričkog despotizma.

Prema tome, možemo razjasniti neka pitanja koja se odnose na te aparate.

1. Razna „preduzeća” u kojima se organizuje rad najamnih radnika nisu ništa drugo do obični *aparati*: ona materijalizuju i oličavaju ideološko-političke odnose povezane sa *specifičnom eksploatacijom* kojoj su izloženi pomenuti najamni radnici. Ako izuzmemo državne aparate, ti aparati nastaju iz *ekonomskih aparata*. Uostalom, već smo videli da se pojam aparata može ograničiti samo na aparate države (represivni i ideološki aparati države).

2. Nasuprot institucionalističkim analizama „teorije organizacijâ”, jasno se vidi da razne aparate ne određuje njihova *urođena organizaciona struktura*, već njihove *društvene funkcije*. U stvari, materijalizacija buržoaskih političko-ideoloških odnosa („kapitalistički aparati”) ne odvija se na isti način: sama unutrašnja struktura aparata zavisi od klasa koje su u njima prisutne, dakle od klasne borbe koja se vodi u njima. Aparat u kome je radnička klasa masovno i pretežno prisutna, *uvek* se razlikuje od ostalih aparata. To važi ne samo za ekonomski aparat — proizvodna jedinica — već i za one ideološke aparate države, koji su namenjeni radničkoj klasi. U te aparate nikada nije moguće *asimilirati* čak ni neku partiju socijaldemokratskog tipa ili neki „radnički” sindikat klasne saradnje, mada oni na osobit način materijalizuju vladavinu buržoaske i sitnoburžoaske ideologije nad radničkom klasom: prisustvo radničke klase se tu uvek ispoljava kroz specifične efekte, što upravo čini srž Lenjinovih analiza socijaldemokratskih „radničkih partija”.

3. Ove pretpostavke nas dovode do shvatanja temeljnog razlikovanja koje, kada je u pitanju odnos prema aparatima, postoji između marksističkih analiza i raznih institucionalističkih pojmova „moći” i „vlasti”, „hijerarhije”. Koncepti *dominacije* i *vlasti* mogu se primenjivati, u okviru i van aparata, jedino na odnose klasne borbe, tj. na odnose *između samih klasa* (dominacija i vlast buržoazije nad sitnom buržoazijom, buržoazije nad radničkom klasom). *Autoritet* i *hijerarhija* označavaju, u stvari, induciranu reprodukciju vladajućih odnosa *unutar svake klase*, i to na

specifičan način za svaku od tih klasa: to važi upravo za procese unutar sitne buržoazije koja se nalazi u aparatima. Aparati su posledica klasne dominacije i vlasti, ali oni istovremeno materijalizuju i oličavaju tu induciranu reprodukciju.

4. I tako uočavamo da *aparate možemo razvrstavati*:

a) Pre svega, na osnovu klasnih barijera: ne samo što je svako preduzeće vertikalno podeljeno prema mestima koja zauzimaju buržoazija, sitna buržoazija i radnici, već je ono često i horizontalno omeđeno. U stvari, složeno „preduzeće-jedinica proizvodnje” sastoji se iz dva aparata — iz fabrike i njenog despotizma (radnička klasa) i „administrativnog”, kancelarijskog aparata itd. (sitna buržoazija).

b) zatim na osnovu *unutrašnjeg funkcionisanja* raznih klasa koje se nalaze u tim aparatima; to se posebno odnosi na sitnu buržoaziju, a ispoljava se na veoma specifičan način. Ako *autoritet i hijerarhiju* shvatimo kao induciranu reprodukciju klasne vlasti, onda vidimo da *samo* polje njene primene (tj. inducirana reprodukcija *u okviru sitne buržoazije*) nema linearnu i jednoobrazno „stepenastu” konfiguraciju.

III

Kada je u pitanju birokratizovan sektor nove sitne buržoazije u njemu se vrši specifična interiorizacija političko-ideoloških odnosa dominacije/subordinacije, što ima dalekosežne posledice po pripadnike te klase. To se konkretno ogleda u činjenici da ti pripadnici sitne buržoazije teku *karijeru*. Naime, oni sasvim opravdano mogu računati da će tokom svog radnog veka „osvojiti sve stepenice”, tj. da će u svojoj pedesetoj godini imati platu za 15, 20 ili 50% veću od one koju su primali kada im je bilo dvadeset godina. Razume se, to nije opšta pojava, jer je takav uspeh u karijeri rezervisan za veoma mali broj pripadnika nižih slojeva, izloženih usitnjavanju radnih zadataka u okviru intelektualnog rada. Ali obični statistički podaci ipak pokazuju da postoji *razlika kada je u pitanju radnička klasa*. Ogromna većina radnika dostiže maksimum najamnine između svoje dvadesete i tridesete godine, a zatim najam-

nina opada. Otuda razlike između penzija (razlike i u osnovama za njeno izračunavanje) pripadnika nove sitne buržoazije i penzija radnika koji su stekli to „pravo” (ukoliko pre toga nisu poginuli na radnom mestu): poznato je da nova sitna buržoazija ima *veće izgleda da ostane u životu* no radnička klasa. I još nešto: sasvim tanak sloj radničke klase prima *mesečnu platu* (vid nagrade za čitav život proveden u radu), dok to isto važi za ogromnu većinu službenika.

Jasan je značaj koji za radničku klasu imaju „karijera” i „napredovanje”; to se pre svega ogleda u kretanju radnika *tokom* njihovog radnog veka (unutargeneracijsko kretanje). Kada se prouče podaci o radnicima-muškarcima *koji su menjali mesto*, vidi se da samo 14% kvalifikovanih radnika prelazi u tehničare, dok je taj procent skoro nepostojeći kod priučelih i nekvalifikovanih radnika; u stvari, više je prisutan proces masovnog *dekvifikovanja*: 34% kvalifikovanih radnika prelazi u priučene ili nekvalifikovane radnike. Nasuprot tome, od ukupnog broja običnih kancelarijskih službenika koji menjaju mesto tokom svog radnog veka, 48% službenika-muškaraca prelazi u srednje i više kadrove (25% postaju radnici), a 57% službenica postaju srednji i viši kadrovi (60% postaju radnice); od ukupnog broja trgovinskih radnika koji menjaju mesto, 29% nameštenika postaju stručni kadrovi (28% postaju radnici). Rastuće unutrašnje kretanje pripadnika sitne buržoazije *u okviru same nove sitne buržoazije* ogleda se isto tako i *u smeni generacija*: uzećemo samo primer muškaraca — oko 23% sinova službenika postaju srednji kadrovi, dok je to slučaj za samo oko 10% sinova radnikâ.⁸¹

Najzad: kada je reč o pripadnicima sitne buržoazije na koje deluje birokratizacija (privatna ili javna), le-

⁸¹ Izvori: INSEE, *Enquête sur la qualification professionnelle de 1964*. (podaci koji se odnose na aktivno stanovništvo između 1959. i 1964. godine). Podaci o kretanjima tokom života objavljeni su u *Etudes et Conjonctures*, oktobar 1966, dok se podaci o međugeneracijskim kretanjima nalaze u *Etudes et Conjonctures*, februar 1967. O ovoj potonjoj temi D. Betraux je objavio primerne radove (pored ostalog, „L'hérédité sociale en France” u *Economie et Statistique*, februar 1970; „Nouvelles perspectives sur la mobilité sociale en France” u *Quality and Quantity*, sveska V, jun 1971. itd.). Te podatke je u osnovi potvrdila nova anketa sprovedena 1970. godine (njeni rezultati još nisu objavljeni).

peza unutrašnje platne hijerarhije je veća i otvorenija no što je to slučaj u okviru radničke klase. Ako uzmemo podatke koji se odnose samo na privatan i poluprivatan sektor, videćemo da su u 1969. godini neto godišnja primanja u okviru radničke klase bila sledeća: nekvalifikovani radnik — 8.854 franka; priučen radnik — 10.467 fr.; kvalifikovani radnik — 13.116 fr. Međutim, ta ista primanja su iznosila kod *trgovinskih nameštenika* — 12.344 franka kod *kancelarijskih službenika* — 13.350 fr.; kod *srednjih administrativnih kadrova* — 27.958 fr. (ovde nisu uzeti u obzir *viši kadrovi* koji najčešće pripadaju buržoaziji). Valja imati u vidu da je razlika između ovih najamnih radnika iz baze i „srednjih kadrova“ mnogo veća od razlike između radničke klase i tehničara. Razume se, navedene brojke nisu još dovoljno značajne. Stvari postaju jasnije kada te brojke upoređujemo sa rasporedom najamnina po privrednim delatnostima i po „razredima“ prosečnih godišnjih neto primanja. Ako uporedimo one „privredne aktivnosti“ koje nas ovde zanimaju (razne grane trgovine, usluge, banke, osiguranje, agencije, higijena, privatne administrativne službe) sa industrijskim „privrednim delatnostima“, ispoljiće se jasna razlika: ogromna većina radnika *veoma brzo dostiže gornju granicu* određenog „razreda“, dok je kod ostalih najamnih radnika taj *raspored* uravnoteženiji u okviru šire lepeze „platnih razreda“ (uz nejednakosti o kojima će kasnije biti reči).⁸² Kada su u pitanju činovnici, stvar je još očiglednija.

Ovde svakako valja stalno imati u vidu da se smisao hijerarhije, kada je u pitanju radnička klasa, iz osnova razlikuje od smisla koji ona ima kada se radi o sitnoburžoaskoj *karijeri*. Čak i kada priučen radnik prelazi iz nižeg u viši stepen svoje kategorije ili kada kvalifikovan radnik postane visokokvalifikovan, to za njega nema isti značaj (u sklopu ideološko-političkih odnosa vlasti i tajne znanja) kao kada je u pitanju sitan buržuji koji, *čak i kada se ne popne dovoljno visoko* (većina ima veoma ograničeno kretanje u okviru same sitne buržoazije), ipak ima specifičnu vlast nad neposredno podređenim ljudima.

Sve to ima značajne posledice po veoma posebnu ideologiju društvenog napredovanja tih ljudi: te posle-

⁸² Op. cit., u Zbornicima INSEE, str. 58.

dice su povezane sa konkurentskom izolovanošću među tim ljudima, što se ogleda u „birokratizovanim“ ideološko-političkim odnosima; ta izolovanost odudara od klasne solidarnosti u redovima radničke klase. Otuda svakodnevno uočavamo reperkusije koje takvo stanje ima na klasnu borbu, tj. uočavamo teškoće i posebnosti svojstvene štrajkačkom pokretu nove sitne buržoazije.

IV

Birokratizacija rada neproizvodnih najamnih radnika, mada danas predstavlja izraženu tendenciju, ne deluje na sve najamne radnike (to ćemo kasnije videti), i što je još važnije — ne pogađa ih na isti način. Otuda već danas shvatamo da taj element birokratizacije — materijalizacija i oličenje političko-ideoloških odnosa — i razlike koje u tom pogledu postoje unutar nove sitne buržoazije, predstavljaju značajne činioce razlaganja nove sitne buržoazije na klasne *delove*. Te diferencijacije i razlaganja nove sitne buržoazije *ne moraju se poklapati* sa diferencijacijama u ekonomskim odnosima (najamni radnici u oblasti prometa, usluga, aparatâ države). Naime, birokratija se širi transverzalno kroz razne skupine.

To dolazi otuda što i sama birokratizacija dovodi do protivrečnih posledica u okviru nove sitne buržoazije. U stvari, mnogi autori, među kojima R. Mils i D. Lokvud, smatrali su da ta birokratizacija približava uslove rada tih najamnih radnika uslovima rada radničke klase (obežličavanje funkcija, autoritarni, hijerarhijski odnosi itd.). Primenjene na celinu birokratizovane nove sitne buržoazije, te tvrdnje se pokazuju kao pogrešne i to stoga što asimiliraju tu birokratizaciju u fabrički despotizam. Problem je u nečem drugom: u krilu onih sektora nove sitne buržoazije, koji su izloženi toj birokratizaciji, ona čak dovodi do *novih unutrašnjih cepanja*; time se povlači jasna razlika između posrednih kadrova i mase nižih kadrova, postepeno razvlašćivanih od „znanja“ (unutrašnje funkcionisanje birokratske „tajne“) i lišavanih vlasti. *Uvek povezano sa unutrašnjim diferencijacijama u okviru eksploatacije koja se sprovodi*, to ima značajne posledice po klasne pozicije tog nižeg sloja sitne buržoazije.

VI. NOVA SITNA BURŽOAZIJA I DISTRIBUCIJA NJENIH PRIPADNIKA

Najzad, ukazujemo na poslednji element koji se tiče distribucije pripadnika nove sitne buržoazije i njihove reprodukcije u odnosu na tu klasu: ovog puta nije posredi kretanje tih pripadnika u krilu same sitne buržoazije, već oblici njihovog premeštanja u druge društvene klase. Mada su zvanični statistički podaci INSEE i ovde dosta zbrkani (to dolazi usled klasifikacija kojih se pridržava INSEE — dobro poznate „društveno-profesionalne kategorije), iz njih ipak možemo izvući izvesne indikacije.⁸³

Kada su u pitanju pripadnici nove sitne buržoazije reklo bi se da u sadašnjim kapitalističkim formacijama njih karakteriše veoma specifičan oblik prelaženja u druge društvene klase. Doduše, razne skupine se ne ponašaju na isti način. To važi kako u pogledu radnog veka tih pripadnika, tako i kada je u pitanju smena generacija (njihova deca). Radi se o posebnom značaju i o specifičnim oblicima tog prelaženja. U stvari, možemo konstatovati sledeće:

a) procenat prelaženja tih najamnih radnika (tokom njihovog radnog veka) u druge „društveno-profesionalne kategorije“ (što govori o klasnoj mutaciji), znatno je viši no u slučaju buržoazije ili radničke klase;

b) kada je u pitanju smena generacija, zapaža se da deca pripadnika sitne buržoazije u mnogo manjem broju ostaju u istoj klasi, no što je to slučaj sa potomcima buržoazije ili radničke klase: više od 70% dece

⁸³ Prethodno navedeni izvori.

radnika postaju radnici, a više od 43% dece buržuja postaju buržuji, dok samo 27% od ukupnog broja dece pripadnika nove sitne buržoazije ostaju u istoj klasi.⁸⁴

Osim toga uočava se sledeće:

1. U sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma ta sitna buržoazija proširuje svoje pozicije. Međutim, njeni pripadnici ispoljavaju karakterističnu nestabilnost u pogledu zadržavanja tih pozicija. Ta nestabilnost je karakteristična zato što, s jedne strane, povlači razliku između onih koji pripadaju sitnoj buržoaziji i onih koji čine buržoaziju i radničku klasu, dok se, s druge strane, ona ne može izjednačiti sa formalno sličnom nestabilnošću siromašnog seljaštva i tradicionalne sitne buržoazije: u slučaju ovih poslednjih, masovni prelazak njihovih pripadnika u druge društvene klase, izazivan je *sanim eliminisanjem njihovog mesta* u razvitku monopolističkog kapitalizma.⁸⁵

2. Znatan deo onih koji menjaju klasu „upada“ u radničku klasu: to je uglavnom slučaj sa „službenicima“. Od ukupnog broja službenika-muškaraca koji tokom svog radnog veka menjaju klasnu pripadnost, 28% službenika iz oblasti trgovine i 25% kancelarijskih službenika odlaze u radničku klasu. Posmatrano sa međugeneracijskog stanovišta, izlazi da 40% sinova i 17% ćerki službenika postaju radnici i radnice.

⁸⁴ Ovaj postotak je izračunat tako što su posmatrana deca (muška i ženska) kako srednjih kadrova, tako i deca raznih službenika, koja postaju bilo srednji kadrovi, bilo službenici. Da bih izvršio ovo pregrupisanje, oslonio sam se na „neobrađene“ brojke iz citirane ankete INSEE (s obzirom na činjenicu da su te ankete sprovedene pod uticajem ideologije o pokretljivosti, jasno je da takvo pregrupisanje nikada nije bilo izvršeno). Valja imati u vidu da je varljiva brojka od 43% za decu buržoazije, koja postaju i sama buržuji; anketa je, u stvari, obuhvatila lica starija od 45. godina (anketa iz 1964. obuhvata lica rođena 1919. i kasnije). To znači da u trenutku sprovođenja ankete, znatan broj dece buržuja još nije mogao da se javi u funkciji naslednika (ne u smislu kulturnog nasleđa o kome govori Bourdieu, već u smislu nasleđivanja zvečećeg, opipljivog novca), niti da postane direktan pripadnik buržoazije, tj. da zameni svoje roditelje: to je element „kontrapokretljivosti“ na koji ukazuju ankete koje je sproveo Girod u Švajcarskoj.

⁸⁵ O tome videti citirane članke koje je objavio D. Bertaux.

3. Nasuprot tome, procenat onih pripadnika sitne buržoazije koji prelaze u buržoaziju nesravnjivo je viši od procenta koji važi za radničku klasu. Međutim to prelaženje u redove buržoazije odnosi se na manjinu sitnoburžoaskih mutanata, na manjinu koja je, kao takva, veoma malobrojna. Skoro ne postoji slučaj da neki radnik tokom svog radnog veka pređe u redove buržoazije, dok to polazi za rukom nekim službenicima-muškarcima (oko 10% postaju viši kadrovi). Procenat je viši kada su u pitanju srednji kadrovi. Međugeneracijski posmatrano, izlazi da oko 10,5% sinova pripadnika nove sitne buržoazije prelazi u redove buržoazije, dok se to dešava samo sa oko 1% sinova radnika.

Valja se zadržati upravo na tom poslednjem aspektu pitanja. Insistiraćemo pre svega na ništavnosti buržoaske problematike društvene pokretljivosti; jednostavno ćemo podsetiti da temeljni aspekt reprodukcije društvenih odnosa — društvenih klasa — nije aspekt „agensa”, već aspekt reprodukcije mesta koja zauzimaju te klase. Prema jednoj apsurdnoj hipotezi izlazi da se klasna struktura kapitalističke formacije ne bi bitno izmenila ukoliko bi u međugeneracijskim kretanjima došlo do toga da buržuij postanu proleterii, a proleterii buržuij, odnosno da se buržuij pretvore u sitne buržuje i obrnuto, ili da sitni buržuij pređu u proletere i obrnuto. Naime, tvrdi se da bi uvek postojala mesta rezervisana za kapital, radničku klasu, sitnu buržoaziju itd.

Razume se, ta hipoteza je apsurdna, jer iako društvene klase date kapitalističke formacije ne predstavljaju „kaste” ili zatvorene „redove”, reprodukcija mesta i reprodukcija agensa koji zauzimaju ta mesta jesu samo dva međusobno povezana aspekta društvenih odnosa.

Ta povezanost je vrlo posebna kada je u pitanju nova sitna buržoazija. Pripadnici te klase imaju mnogo više „izgleda” od radnika da se domognu mesta rezervisanog za buržoaziju (ako tako možemo reći). Aparat pomoću koga se vrši to prelaženje jeste opet školski aparat koji posredstvom obrazovanja-kvalifikovanja intelektualnog rada deluje i kao distributer određenih pripadnika nove sitne buržoazije u redovima buržoazije.

Namerno pojednostavljujući složenost pomenutih pojava, mogli bismo reći da se tu radi o određenoj politici buržoazije, o savršeno jasnoj politici u onim formacijama u kojima je buržoaziji potrebna podrška sitne buržoazije prilikom suočavanja sa radničkom klasom (to je naročito slučaj u Francuskoj): tu podršku su dugo određivali karakter i izuzetno značajna uloga koju u tom pogledu ima kapitalistička škola u Francuskoj (sistem „konkursa”, na primer). Takvo stanje stvari zaista vrši znatan ideološki uticaj na novu sitnu buržoaziju; to je ideologija „društvenog napredovanja” i „uspona” u redove buržoazije, praćena ulogom koja se dodeljuje „obučavanju” itd. Ti ideološki aspekti su u skladu sa realnim supstratom, pri čemu je taj supstrat veoma daleko od onoga kakvim ga predstavlja uobrazilja nove sitne buržoazije: ta prelaženja kao takva i u pogledu na celu klasu nove sitne buržoazije, u stvari su veoma ograničena, ali i dalje pothranjuju iluzije i nade pripadnika te klase, kako u odnosu na same sebe, tako — pre svega — i kada su u pitanju njihova deca.

Ovaj potonji fenomen ne deluje jednako i u istom stepenu na celinu nove sitne buržoazije: u okviru te klase postoje značajne razlike koje, kao što ćemo videti, dovode do njenog razlaganja na klasne delove.

VII. KLASNO ODREĐENJE TRADICIONALNE SITNE BURŽOAZIJE

Pre no što načnemo pitanje sitnoburžoaske ideologije, trebalo bi se zaustaviti na klasnom određenju tradicionalne sitne buržoazije. Ovde ću biti još kraći: strukturalno klasno određenje te klase, koje su pre svega imali u vidu Marks, Engels, pa čak i Lenjin, predstavlja manji problem no određenje nove sitne buržoazije.

Ako se ograničimo na mesto koje tradicionalna sitna buržoazija zauzima u odnosima proizvodnje, mogli bismo reći da ono obuhvata *sitnu proizvodnju* i *sitno vlasništvo*.

a) *Sitna proizvodnja*: u osnovi se radi o *zanatskim* oblicima ili čak o sitnim porodičnim preduzećima u kojima je isto lice jednovremeno vlasnik/pritežalac sredstava za proizvodnju i neposredni radnik. Pravo rečeno, tu nema ekonomske eksploatacije sve dok ti oblici proizvodnje ne počnu zapošljavati najamne radnike, odnosno dok to čine samo povremeno. Rad obavljaju uglavnom stvarni vlasnik ili članovi njegove porodice, koji za to ne primaju najamninu. Ta sitna proizvodnja izvlači profit iz prodaje svojih robâ i kroz ukupnu preraspodelu viška vrednosti, ali ne izvlači direktno višak rada.

b) *Sitno vlasništvo*: uglavnom se radi o *sitnoj trgovini* u oblasti prometa. Pomognut od strane članova svoje porodice, vlasnik sredstava sam radi i tek povremeno upošljava najamne radnike.

Ono što je u takvim odnosima proizvodnje zajedničko i jednoj i drugoj skupini tradicionalne sitne

buržoazije, jeste činjenica da je neposredni radnik istovremeno i vlasnik sredstava za rad, tj. činjenica da uporedo sa vlasništvom nema neposredne eksploatacije najamog rada. Ta sitna buržoazija ne nastaje na bazi kapitalističkog načina proizvodnje, već na bazi *proste robne proizvodnje* koja je, istorijski posmatrano, predstavljala prelazni oblik iz feudalnog u kapitalistički način proizvodnje. Ta sitna buržoazija postoji danas u razvijenim kapitalističkim formacijama samo u onoj meri u kojoj prosta robna proizvodnja i dalje zauzima mesto u proširenoj reprodukciji kapitalizma, odnosno u meri u kojoj to dozvoljavaju politički oblici koje je dobila ta reprodukcija. Već su Marks i Engels ukazali na *tendenciju* propadanja sitne buržoazije kao posledicu uspostavljanja dominacije kapitalističke proizvodnje i njene reprodukcije.

VIII. SITNOBURŽOASKA IDEOLOŠKA PODSKUPINA I POLITIČKI STAV SITNE BURŽOAZIJE

Strukturalno određenje *nove sitne buržoazije* u društvenoj podeli rada usmereno je na efekte u ideologiji njenih pripadnika, što neposredno utiče na njihove klasne političke stavove. Odmah ćemo reći da ti efekti nisu isti kada su u pitanju različiti delovi nove sitne buržoazije, delovi koje možemo omeđiti upravo zahvaljujući pomenutom strukturalnom određenju, i to polazeći od njihovih sadašnjih preobražaja: činjenica što možemo otkriti *zajednički fond* tih ideoloških efekata (to je obeležje ukupne nove sitne buržoazije) ne predstavlja nikakvu prepreku za otkrivanje specifičnih efekata. Najzad, ti ideološki efekti u okviru nove sitne buržoazije neobično su slični onima koje *klasno određenje tradicionalne sitne buržoazije* ima na tu klasu (u tome se i ogleda pripadnost agensa nove sitne buržoazije istoj klasi — sitnoj buržoaziji).

I

Najpre moramo izložiti nekoliko osnovnih pravaca u izučavanju sitnoburžoaske ideologije. Posmatrana sa stanovišta svog mesta u klasnom određenju kapitalističke formacije, sitna buržoazija nema autonoman i dugoročan klasni politički stav. Buržoazija i proletarijat su dve temeljne klase: otuda postoje samo dve prave klasne ideologije — ideologije dve klase koje su iz osnova i do kraja politički suprotstavljene. Time želimo reći da kao artikulisane i relativno sistematizovane celine postoje jedino dominantna buržoaska ideologija i ideologija povezana sa radničkom klasom.

Kada se radi o sitnoj buržoaziji, upravo zbog toga možemo govoriti o postojanju *sitnoburžoaske ideološke podskupine*. U kontekstu klasne ideološke borbe (razne ideologije ne postoje „po sebi”, u zatvorenom polju „opšte ideologije”) ta podskupina je rezultat delovanja buržoaske ideologije (vladajuće) na specifične težnje pripadnika sitne buržoazije, povezane sa njihovim posebnim klasnim određenjem. Razume se, buržoaska ideologija deluje isto tako i na radničku klasu (bez toga ona ne bi bila vladajuća ideologija). Ali sudarajući se sa praksom klase koja je u središtu kapitalističke eksploatacije, to delovanje nije isto kao u slučaju sitne buržoazije: upravo izložena delovanju buržoaske ideologije, radnička klasa uvek ispoljava ono što je Lenjin nazivao „klasnim nagonom”, a što, u stvari, svedoči o stalnom, ponovnom izbijanju na površinu određenja one klase iz koje se, u fabrici i u materijalnoj proizvodnji, izvlači višak vrednosti.⁸⁶

U tu torziju-prilagođavanje buržoaske ideologije težnjama svojstvenim sitnoj buržoaziji, ova potonja ubacuje *specifične* ideološke „elemente” koji nastaju na osnovu njenog klasnog određenja: to je klasa koju kapital eksploatiše i nad kojom vlada, ali na način koji se potpuno razlikuje od eksploatacije i dominacije kojima je izložena radnička klasa.

I još nešto: u kapitalističkoj formaciji postoji istovremeno i ideologija povezana sa radničkom klasom. Kao što je ukazivao Lenjin, i sama vladajuća ideologija („kultura” kapitalističke formacije) sadrži „elemente” koji izviru iz ideologije povezane sa radničkom klasom: to može čak dovesti do pojavâ o kojima je Marks u *Manifestu* govorio kao o „buržoaskom socijalizmu”, pa i o „feudalnom socijalizmu” (ovaj potonji se može javiti na početku kapitalizma i kada je u pitanju klasa krupnih „feudalnih” zemljoposjednika). Razume se, stanje nije isto kada je reč o sitnoj buržoaziji: i sama kao klasa eksploatisana, izvrgnuta dominaciji kapitala, ona to stanje doživljava tako što njena ideologija sadrži tesno povezane elemente, svojstvene toj eksploataciji

⁸⁶ Ta posebna uloga buržoaske ideologije u konstituisanju sitnoburžoaske ideološke podskupine omogućuje nam da shvatimo jednu izuzetno važnu činjenicu koja danas dobija svoj pun značaj: *svaka ideološka kriza buržoazije neposredno se reperkutuje u okviru sitne buržoazije i otuda neposredno utiče na njene klasne pozicije.*

i posebnoj dominaciji, kao i elemente svojstvene radničkoj ideologiji koja je u sitnoburžoaskoj ideološkoj podskupini *prisutna* neposrednije i značajnije no kada je u pitanju vladajuća ideologija. To prisustvo radničke ideologije u sitnoburžoaskoj ideološkoj podskupini ima posebne funkcije jer je u skladu sa polarizacijom sitne buržoazije.

A to govori o dvema stvarima.

1. S jedne strane, o stalnoj tendenciji da se ta radnička ideologija, prisutna u sitnoburžoaskoj ideološkoj podskupini, *istovremeno* stavi pod dominaciju specifično sitnoburžoaskih ideoloških elemenata i buržoaske ideologije koja je takođe konstitutivno prisutna u sitnoburžoaskoj ideološkoj podskupini. *Drugim rečima, sitnoburžoaska ideološka podskupina pretstavlja osobe no bojište na kome se sukobljavaju i bore buržoaska i radnička ideologija, ali uz svojevrstu intervenciju specifično sitnoburžoaskih elemenata.* To bojište je oduvek bilo omeđeno buržoaskom ideologijom i sitnoburžoaskim ideološkim elementima. Ako nastavimo sa upotrebom vojničkog rečnika, možemo zaključiti da su, *upravo na tom terenu*, svi uspesi i napredovanja radničke ideologije u kapitalističkoj formaciji, bez obzira na njihov presudan značaj, ipak stalno prožeti sitnoburžoaskim ideološkim elementima. Još prostije rečeno — čak i kada sitnoburžoaski elementi usvoje stavove radničke klase, oni ih često prožimaju praksom svoje ideologije. Ali to ima različite oblike, jer mada pomenuto bojište nije široko, ono nije ni jednoobrazno, i to zbog razlaganja/polarizacije sitne buržoazije u njenom klasnom određenju. To, međutim, ne isključuje mogućnost da čitavi „komadi“ sitne buržoazije ne samo usvajaju klasne stavove radničke klase, već da, štaviše, pređu na teren same radničke ideologije. Upravo u tome i jeste uloga revolucionarnih organizacija radničke klase.

2. Ali sve to, s druge strane, ukazuje da specifični ideološki elementi sitne buržoazije mogu delovati i *na ideologiju* radničke klase. Usled posebnog klasnog određenja sitne buržoazije, to delovanje se razlikuje od specifičnih uticaja buržoaske ideologije. Upravo u tome se i ogleda glavna opasnost koja stalno vreba

radničku klasu: pod firmom *sitnoburžoaskog socijalizma* u radničkoj klasi može doći do spoja tih elemenata i radničke ideologije; doduše, poznato je da se u prošlosti ta opasnost javljala i kao *anarhosindikalizam*, odnosno kao *revolucionarni sindikalizam*.

Ove napomene valja imati u vidu kada su posredi analize koje slede. U stvari, izneli smo značajne hipoteze: razne ideologije i ideološke podskupine nastaju samo u klasnoj ideološkoj borbi i moraju biti razmatrane ne kao konstituisane konceptualne skupine, već u svojoj materijalizaciji do koje dolazi u klasnoj praksi.⁸⁷ Polazeći od tih načela, moramo razmatrati njihova uzajamna delovanja. Ne radi se o *prethodno stvorenim* skupinama koje bi „zanim“ putem *posrednika-prenosnika* delovale na „druge“ (to je uprošćena predstava o nizu ideoloških beočuga koji svoje interakcije „upućuju“ na druge, tj. predstava o lancu „uticaja“) Pogrešno je i samo shvatanje o „agensima-prenosnicima“ u stvaranju ideološkog polja: ideološka borba je prisutna kao takva u stvaranju svake klasne ideologije, tj. u samom njenom krilu. To je poseban slučaj kada je u pitanju sitnoburžoaska ideološka podskupina koja nije ni „prenosnik“ niti transmisioni kaiš „uticaja“ buržoaske ideologije na radničku klasu. Ako ta skupina ipak tako deluje, onda je to zbog toga što u samoj njoj istovremeno postoje buržoaska i radnička ideologija, kao i sitnoburžoaski ideološki elementi.

II

Ako imamo u vidu klasno određenje *nove sitne buržoazije*, možemo otkriti sledeća glavna ideološka obeležja:

a) Antikapitalistički ideološki aspekt koji, doduše, izrazito naginje reformističkim iluzijama. Eksploata-

⁸⁷ L. Althusser, „Idéologie et appareils idéologiques d'État“ u časopisu *la Pensée* 1970. Kao što se zna, u tome i jeste osnovna pogreška raznih „socioloških anketa“ koje pokušavaju da „svest“ raznih društvenih klasa ili delova klasa shvate na osnovu „pitanja“ upućenih njihovim pripadnicima i „odgovora“ koje su oni dali na ta pitanja. A takvih anketa ima veoma mnogo. O tome videti opravdane primedbe u delu D. Vidal, *Essai sur l'idéologie*, 1971.

cija te nove sitne buržoazije vrši se uglavnom kroz najamninu. Međutim, često ostaju prikriveni struktura kapitalističkog načina proizvodnje i uloga koju u eksploataciji imaju vlasništvo, ali i državna sredstva za proizvodnju (neproizvodni najamni odnos). Revandikacije se uglavnom vezuju za pitanje dohodaka, te se često usredsređuju na *preraspodelu dohodaka* posredstvom „društvene pravde“ i „egalitarne“ poreske politike, što predstavlja osnovu na koju se stalno vraća sitnoburžoaski socijalizam. Iako su neprijateljski raspoloženi prema „velikom bogatstvu“, pripadnici sitne buržoazije su često skloni da se bore za održavanje hijerarhije u najamninama, stalno insistirajući na pravednijoj „racionalizaciji“. Tu otkrivamo stalno strahovanje od proletarizacije, strahovanje koje se ispoljava kroz otpore revolucionarnom preobražaju društva. Strahovanje je prouzrokovano nesigurnošću u pogledu najamnine, te ima vid monetarnog fetišizma. Ako tome dodamo izolovanost pripadnika nove sitne buržoazije na kapitalističkom tržištu rada i u pogledu uslova njihova rada (a u pitanju su ljudi za koje ne dolaze u obzir podružljavanje procesa rada i klasna *solidarnost*, svojstveni radničkoj klasi neposredno angažovanoj u proizvodnji), videćemo da sve to stvara posebne *korporativističke oblike* sindikalne borbe: ta konkurentna izolovanost je osnova složenog ideološkog procesa u vidu *sitnoburžoaskog individualizma*.

b) Aspekt osporavanja političkih i ideoloških odnosa kojima su izloženi pripadnici nove sitne buržoazije, pri čemu to osporavanje nije usmereno na podriivanje tih odnosa, već na njihovo ponovno sređivanje putem „participacije“. Kada je u pitanju kapital, traži se preuzimanje veće „odgovornosti“ u „odlučivanju“, ističe se zahtev da se, na osnovu „pravičnog vrednovanja“ intelektualnog rada, izvrši „rekvalifikovanje“: no to se uglavnom ostvaruje tek kad se dovede u pitanje sama podela intelektualni/manuelni rad u odnosima pomenutih ljudi prema radničkoj klasi. Umesto toga, često se ističu zahtevi za „racionalizacijom“ društva kako bi se „intelektualnom radu“ omogućio potpuni razvitak, bez „okova“ profita, dakle u vidu „levog tehnokratizma“. Dobro je poznato da zahtevi za „samoupravljanjem“ nekih sitnoburžoaskih skupina imaju

dvostruko značenje (navešćemo samo primer tehničara). Zahtevi za samoupravljanjem za njih znače preuzimanje (u novom vidu) mesta koje drži buržoazija, dok je samoupravljanje za radničku klasu jednako radničkoj kontroli. Stoga su ti zahtevi usmereni na oblike „organizovanja“, na potrebu „decentralizacije“ procesa odlučivanja izmene „autoritarnog“ okvira rada itd. No, oni ne dovode ozbiljnije u pitanje ceo taj sistem. Dolazi do antiautoritarne borbe koja poprma vid bunta protiv birokratizacije i parcelizacije intelektualnog rada; ali ona ni izdaleka nema značaj niti sadržaj radničke antihijerarhijske borbe. Pripadnici sitne buržoazije su inače veoma vezani za hijerarhiju (razume se, „doteranu“), kako u međusobnim odnosima, tako i u odnosima prema radničkoj klasi.

Nepotrebno je ovde naglašavati da taj aspekt nije ni opšti niti postojan kada se radi o celoj novoj sitnoj buržoaziji. Paralelni aspekt potčinjavanja i interiorizacije „moralnih vrednosti“, „poretka“, „discipline“, „autoriteta“, „legitimne hijerarhije“ rukovođenja itd., često je prisutan u skupinama koje su izložene navedenoj društvenoj podeli rada i koje, mada osporavaju svoje uslove egzistencije i daju značajnu podršku socijaldemokratskim vladama, ipak predstavljaju (takođe značajnu) osnovu poznate neme, ćutljive većine.

c) Ideološki aspekt preobražaja uslova pomenutih agensa; a taj nije povezan sa revolucionarnom promenom društva, *već sa mitom o menjanju društvenog položaja*. Gonjena strahom od proletarizacije i privučena buržoazijom, nova sitna buržoazija često teži „napredovanju“, „karijeri“, „društvenom usponu“ — ukoliko želi da postane buržoazija (ideološki aspekti: *buržoaské mimikrije*); i to „individualnim“ prelaskom „najboljih“ i „najsposobnijih“ u gornje društvene slojeve: i tu nailazimo na sitnoburžoaski individualizam. Kada je u pitanju nova sitna buržoazija, taj prelazak je pre svega usmeren na školski aparat (polazi se od uloge tog aparata). Radi se dakle o verovanju u „neutralnu“ kulturu i u školski aparat kao stepenicu prelaska u kanal kroz koji se vrši unapređenje i prelazak „najboljih“ u buržoasku sredinu, u viši stepen hijerarhije svojstvene intelektualnom radu. Stoga se ističu zahtevi za „demokratizaciju“ aparata koji najsposobnijim „individua-

ma" treba da pružaju „jednake izgledе" za učešće u „obnavljanju elitâ", a da pri tome ne bude dovedena u pitanje sama struktura političke vlasti: elitistička koncepcija društva, ispoljena u vidu „meritokratije", tesno je povezana sa težnjama sitne buržoazije ka društvenoj pravdi. Taj stav se ne ograničava samo na školski aparat: zavisno od društvenih formacija, on se u različitim stepenu proširuje i na celinu državnih aparatâ (to je ponekad slučaj i sa samom armijom). A ti aparati se smatraju stepenicama napredovanja nižih i srednjih pripadnika nove sitne buržoazije, koji često potiču iz redova sitne buržoazije. Taj stav bi se ovako mogao formulisati: *ne rušiti „stepenice" pomoću kojih se može popeti na viši nivo.*

d) Ideološki aspekt „fetišizma vlasti" o kome je govorio Lenjin i koji se u ovom slučaju odnosi na političku vlast države. Položaj te sitne buržoazije kao *posredne međuklase*, polarizovane između buržoazije i radničke klase, kao i izolovanost njenih pripadnika (sitnoburžoaski individualizam), dovode do toga da ona u državi vidi neutralnu silu po sebi, silu koja vrši *arbitražu* između postojećih društvenih klasa. Klasna dominacija kojoj buržoazija (posredstvom države) podvrgava tu klasu, često se shvata kao „tehnička" deformacija države, koju je moguće ispraviti „demokratizacijom" i tako tu dominaciju dovesti u sklad sa njenom pravom prirodom: otuda se zahtevi usredsređuju na „humanizaciju" i racionalizaciju „administracije", odnosno ustaju protiv „tehnokratskog centralizma" države itd., pri čemu ostaje netaknuta samo priroda političke vlasti.

I još nešto: s jedne strane valja uzimati u obzir tu „posrednu" situaciju i sitnoburžoaski individualizam, koji sprečavaju sitnu buržoaziju da se, dugoročno gledano, organizuje u stvarno autonomnu političku partiju; s druge strane, nužno je voditi računa o:

a) položaju sitne buržoazije u odnosu na intelektualni rad i na činjenicu da je i sam aparat države, osveštavajući podelu intelektualni/manuelni rad, uključen u sferu intelektualnog rada;

b) činjenici da etatiistička organizacija predstavlja osveštavanje birokratizovane hijerarhije i vlasti kojoj je podvrgnut velik broj pripadnika sitne buržoazije;

c) ulozi državnih aparatâ u distribuciji-kvalifikovanju pripadnika sitne buržoazije.

Te činjenice dovode do toga da se sitna buržoazija često *poistovećuje* sa državom s pravom je smatrajući *svojom* državom i *svojim* legitimnim predstavnikom i političkim organizatorom. Poznato je da u Francuskoj taj stav odavno zastupa levi republikanski jakobinizam koji će još dugo ostati na političkoj sceni. Uloga države kao aparata klasne dominacije shvata se kao neka „izopačenost" države čiji „autoritet treba obnoviti" putem „demokratizacije", tj. otvarajući je prema sitnoj buržoaziji, prisiljavajući je da poštuje „opšti interes", pri čemu se pod opštim interesom podrazumeva onaj interes koji odgovara njenom interesu međuklase — posrednika između buržoazije i proletarijata: upravo tu i otkrivamo struju koja vuče u pravcu koncepcije o „korporativnoj državi", tj. o degradiranom obliku poznatog *državnog socijalizma*. Tome valja dodati da je taj ideološki aspekt posebno uočljiv kod sitnoburžoaskih *činovnika*, neposredno izloženih dejstvu unutrašnje ideologije koja državu predstavlja kao aparat: taj ideološki aspekt neutralne države kao olicenja opšteg interesa igra ovde posebno značajnu ulogu, jer predstavlja bitan element unutrašnje ideologije državnih aparata.

Poznato je da ideološki aspekti često imaju oblik zahteva za „socijalizmom" koji se ostvaruje posredstvom „države blagostanja" („socijalne države"), regulatora i korektora „društvenih nejednakosti". Ali poznato je i to da se oni uporedno mogu povezati sa određenim aspektima „jake države" i to u vidu *društvenog cezarizma*: to se u prošlosti ispoljavalo kroz specifičan odnos koji se uspostavljao između raznih vidova fašizma, bonapartizma i krupnih sektora te nove sitne buržoazije.

e) Međutim, ovi aspekti se isto tako povezuju sa posebnim oblicima *bunta* pripadnikâ sitne buržoazije protiv uslova u kojima žive. A ti oblici su takođe povezani sa njihovim klasnim određenjem. Pitanje je veoma široko i priključuje se problemu klasnih stavova: zaustaviću se na njemu samo da bih ukazao kako silovite eksplozije bunta ponekad poprimaju vid „sitnoburžoaskih žakerija", povezanih sa sitnoburžoaskim

individualizmom (kult nasilja kao takvog, a uz to — prezir prema organizaciji; antietatističke globalne reakcije koje stoga poprimaju vid „sitnoburžoaskog anarhizma“ itd). Takav bunt je karakterističan za položaj pripadnika nove sitne buržoazije; bez izgleda da će izgraditi dugoročnu autonomnu politiku, a pošto se nisu pridružili stavovima radničke klase, oni postuju sasvim suprotno stavovima koji ih inače određuju, tj. ispoljavaju bunt određen buržoaskom ideologijom. Poznato je da tu leži koren „sitnoburžoaskog ultralevičarstva“.

III

Vratimo se sada *tradicionalnoj sitnoj buržoaziji*. Iako se u ekonomskim odnosima njen položaj razlikuje od položaja nove sitne buržoazije, na ideološkom nivou nju ipak karakterišu (uprkos sasvim određenim razlikama) *obeležja analogna* onima koje ima nova sitna buržoazija, pošto ekonomski odnosi svojstveni tradicionalnoj sitnoj buržoaziji *polarizuju* tu klasu (i usled njenih specifičnih obeležja) u pravcu buržoazije i radničke klase. Zajedništvo ideoloških delovanja ispoljava se kroz analogije u stavovima te dve skupine izložene u klasnoj polarizaciji.

Možemo, dakle, smatrati da obe skupine potiču iz iste klase — iz sitne buržoazije, *ali jedino pod uslovom ako odmah preciziramo da sitna buržoazija nije klasa poput dve temeljne klase kapitalističke društvene formacije (buržoazija i proletarijat) i da upravo ne pokazuje jedinstvo koje karakteriše te dve klase*. Tradicionalna sitna buržoazija (sitni trgovci, zanatlije) ne može se asimilirati sa novom sitnom buržoazijom kao što se to, u slučaju buržoazije, desilo sa bankovnim industrijskim kapitalom. Naime, i dalje postoje heterogenosti u ekonomskim odnosima sitnoburžoaskih skupina. Ako tradicionalnu i novu sitnu buržoaziju ipak možemo smatrati klasama koje potiču iz iste klase, to je otuda što klase mogu biti određene jedino u klasnoj borbi, a te skupine se upravo polarizuju u odnosu na buržoaziju i radničku klasu.⁸⁸

⁸⁸ To je upravo teza koju sam branio i pokušao objasniti u mom delu *Fascisme et Dictature* (doduše, to sam činio uz put, budući da to nije bitan deo mojih analiza). Pa ipak, ta teza mi i dalje izgleda u

Marks, Engels i Lenjin su široko proučavali te ideološke posledice do kojih, u slučaju tradicionalne sitne buržoazije, dolazi usled delovanja proste robne proizvodnje. Oni polaze od toga da se na ekonomskom planu sitna proizvodnja i sitno vlasništvo: 1) *razlikuju* kako od buržoazije (one nisu sastavni deo kapitala te ih on postepeno uništava), tako i od radničke klase (oni koji se bave sitnom proizvodnjom i koji su sitni posjednici, imaju vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i nad trgovačkim fondovima; iako su neposredni proizvođači, oni ne obavljaju kapitalistički proizvodan rad, niti stvaraju višak vredosti — što je značajno za zanatstvo); 2) *približavaju* se kako buržoaziji (vlasništvo za koje su stvarno vezani) tako i radničkoj klasi (oni su sami neposredni proizvođači).⁸⁹ Ta polarizacija često na ideološkom planu izaziva sledeće posledice:

a) Antikapitalistički ideološki aspekt „*status quo*“ protiv „velikog bogatstva“ i „velikih imanja“, ali često strah od revolucionarnog preobražaja društva jer se ta skupina grčevito drži svog (sitnog) vlasništva i strahuje od svoje proletarizacije. Ta sitna buržoazija istupa sa oštrim revandikacijama protiv monopola. Međutim upravo monopolistički kapitalizam postepeno uništava i eliminiše tu sitnu buržoaziju. Otuda ona istupa sa snažnim revandikacijama uperenim protiv monopola, ali one često vuku nazad, tj. njima se traži

osnovi ispravna. Ukazujem da su od tog vremena istu tezu, mada na drugi način, branili Baudelot i Estabiet: „Sitna buržoazija... sastavljena je od heterogenih slojeva, nastalih u ranijim načinima proizvodnje... i od novih slojeva koji su proizvod razvika kapitalističkog načina proizvodnje... Jedinstvo tih različitih slojeva na nivou ekonomske instance ostvaruje se kroz negacije (ni buržoaski, ni proleterski slojevi); to jedinstvo nije samo jedinstvo ostatka sa kojim teorija ne zna šta da radi, već počiva na objektivnim protivrčnostima materijalnih uslova egzistencije svakog sitnog buržuja. To jedinstvo se cementira na ideološkom nivou te dolazi do izražaja u formacijama koje se stalno obnavljaju (ali koje su identične u svojoj strukturi), u formacijama u kojima se vrši kompromis između buržoaske i proleterske ideologije.“ (*L'École capitaliste en France*, str. 169, fusnota 28).

⁸⁹ Ukazimo uz put da podela na intelektualni i manualni rad ima drugorazrednu ulogu u klasnom određenju tih agensa. Naime, budući da upravo proizilaze iz proste robne proizvodnje, ti agensi (u svojim odnosima prema buržoaziji i radničkoj klasi) nisu neposredno izloženi toj podeli u njenom *specifično kapitalističkom* vidu (tipičan je slučaj zanatlija).

„jednakost izgleda” u „pravednoj konkurenciji”, onakva jednakost koja se toj istoj sitnoj buržoaziji priviđala u njenoj prošlosti, u doba konkurentskog kapitalizma. Ta sitna buržoazija često želi promene, ali bez promene sistema: kod nje često otkrivamo nastojanje da se u okviru korporativne države obezbedi „učestvovanje” u „raspodeli” političke vlasti, ali i karakteristične otpore kada se radi o radikalnom preobražaju te vlasti.

b) Ideološki aspekt tesno povezan ne sa radikalnim preobražajem društva, već sa mitom o prelasku u više društvene slojeve: to je u vezi sa ekonomskom izolovanosti pripadnika sitne buržoazije u domenu konkurencije, što takođe dovodi do sitnoburžoaskog individualizma. S jedne strane strah od proletarizacije, a sa druge — težnja da se pređe u buržoaziju: pripadnici sitne buržoazije nastoje da postanu buržui i to „individualnim” prelaskom u više slojeve (sitni poduzetnici) onih koji su „najbolji” i „najспособniji”. Taj aspekt često navlači ruho elitizma, obnavljanja „elita”, težnje da se sitnom buržoazijom zameni ona buržoazija koja „ne igra svoju ulogu”, a sve to putem „demokratizacije” kapitalističkog društva.

c) Ideološki aspekt fetišizma vlasti. Usled svoje ekonomske izolovanosti (sitnoburžoaski individualizam), te razlikovanja od buržoazije i radničke klase, sitna buržoazija veruje u neutralnu državu koja je iznad klasa. Otuda ona očekuje da će joj ta država, „demokratizovana” na odgovarajući način, podariti odzgo sve što joj treba, tj. da će zaustaviti njeno propadanje. Pa ipak, to ne isključuje silovite pritiske usmerene protiv države. I još nešto: sitnoburžoaska izolovanost, povezana sa opštom nespособnošću te buržoazije da se organizuje u vlastitu i autonomnu partiju, činjenica da ona u aparatima države (administracija, armija, policija itd.) vidi puteve prelaska u više društvene slojeve — često dovode do statusolatrije. Otuda se sitna buržoazija u takvim slučajevima poistovećuje sa državom čija se neutralnost pridružuje njoj, te sebe smatra neutralnom klasom postavljenom između buržoazije i proletarijata, dakle stubom one države koja bi bila „njena” država: ona uvek teži da

vrši društvenu „arbitražu”. Država se, dakle, posredstvom svojih grana i aparata, javlja kao politički „organizator” sitne buržoazije koja, iako je često bila jedan od stubova „republikanskog demokratskog” poretka, a takođe i bitan element levog „jakobinizma”, tj. sitnoburžoaskog socijalizma, daje isto tako masovnu podršku raznim bonapartizmima i fašizmima.

d) Ovako složen stav tradicionalne sitne buržoazije prema državi važi i u odnosu na ideologiju koju su joj utuvali ideološki aparati države: glavnu ulogu u tom pogledu ne igra toliko školski aparat (intelektualni rad), već onaj specifičan aparat oličan u porodici: to ima veze sa ulogom koju *porodična eksploatacija* igra u ekonomskoj egzistenciji pripadnika tradicionalne sitne buržoazije. Kada je u pitanju sitna buržoazija, porodica je upravo najsigurnije mesto gde se vrši indoktrinacija buržoaskom ideologijom, i to usled njene odlučujuće uloge u suprotstavljanju radikalnom preobražaju društvenih odnosa; spoj *porodična škola* naročito je efikasan za one pripadnike sitne buržoazije koji prelaze u redove nove sitne buržoazije.

e) I najzad, poslednji element koji je dovoljno poznat da bismo na njemu duže insistirali: oblici silovitog bunta, karakteristični u određenim uslovima za sitnu buržoaziju koja nema dugoročan autonoman klasni politički položaj, jesu istovremeno oblici „sitnoburžoaske žakerije” u kojoj je izražen „anarhizam”, svojstven sitnoburžoaskom individualizmu.

IV

Zajedništvo ideoloških delovanja na celinu sitne buržoazije, ispoljava se na planu *klasnih stavova*.

U stvari, sitna buržoazija nema vlastit i autonoman dugoročan politički klasni stav. Uproščeno govoreći, to znači da u kapitalističkoj društvenoj formaciji postoje samo dva puta — buržoaski i proleterski (socijalistički put). Nasuprot raznim shvatanjima o „srednjoj klasi”, ne postoji nikakav „treći put”. Dve temeljne klase su buržoazija i proletarijat: otuda i ne može postojati „sitnoburžoaski način proizvodnje”. Otuda,

između ostalog, sitna buržoazija nije nikada i nigde bila politički vladajuća klasa. Ponekad su se javljale i sledeće situacije:

1) U određenim okolnostima i u određenim režimima, sitna buržoazija je preuzimala mesto klase koja vlada, tj. vršila je političku dominaciju i hegemoniju buržoazije. To se upravo događalo u prvom razdoblju fašizma, ali i sada se dešava u nekim vojnim i bonapartističkim diktaturama koje postoje u zavisnim zemljama. Pri tome sitna buržoazija daje toj diktaturi „progresistički“ vid kada preuzima političku dominaciju određenih sektora oslabljene „nacionalne“ buržoazije (na primer, Peru ili svojevremeno peronistički populizam) ili „reakcionarni“ vid — kada vrši političku dominaciju u ime kompradorske buržoazije (Brazil, na primer). No, slično se dešavalo (mada u drugim oblicima) i u evropskim zemljama: dovoljno je pomenuti prvo razdoblje Treće francuske republike ili još i danas — neke socijaldemokratske režime.

2. Koristeći određene režime i posebne krize, sitna buržoazija je uspevala da odstrani velike delove stare buržoazije i da pomoću složenih ekonomsko-političkih procesa preuzme njihova mesta (na primer, Egipat u Naserovo vreme), pa čak i da kao državna buržoazija zameni inostranu kolonijalnu buržoaziju (to je slučaj sa pojedinim afričkim zemljama): ali ona je politički vladajuća klasa zato što se javlja kao buržoazija (čije je mesto preuzela), nikako kao sitna buržoazija.

Vratimo se našem problemu: činjenica da sitna buržoazija nema dugoročnu i autonomnu klasnu političku poziciju znači da se njeni klasni stavovi mogu situirati jedino u odnos snaga koji postoji između buržoazije i radničke klase, tj. da se oni mogu spojiti sa klasnim stavovima buržoazije ili sa stavovima radničke klase (igranje na kartu za ili protiv).

Razume se, sve se to odigrava na veoma složen način: pre svega zbog toga što je sitna buržoazija ipak u stanju da (u određenim okolnostima i za kratko vreme) istupa na političkoj sceni kao autentična društvena snaga koja ima specifičnu težinu i koja je relativno autonomna. Taj bitan element često nije bio prisutan u marksističkim analizama i u praksi komunističkih partija iz vremena III internacionale. Međutim i u tim

dosta retkim slučajevima (podrazumeva se *izuzetna činjenica* — postojanje organizacije sitne buržoazije i *specifične sitnoburžoaske partije*), ta trenutna relativno autonomna pozicija, posmatrana iz dugoročne istorijske perspektive, ipak je bila oslonjena ili na buržoazije ili na radničku klasu. Ta složenost je takođe posledica činjenice da se sitnoburžoaski stavovi posrednim putem približavaju stavovima jedne ili druge temeljne klase: to pre svega važi u slučajevima kada se stavovi sitne buržoazije približavaju klasnom stavu buržoazije. Ovaj proces veoma retko ima vid neposrednog, eksplicitnog i deklarisanog saveza između buržoazije i sitne buržoazije. Naime, taj savez je izuzetno protivrečan i eksplozivan, ali se ne ostvaruje zahvaljujući posebnoj podršci koju sitna buržoazija pruža državi, smatrajući je „svojom“. Najzad, to važi i u slučajevima (mada u drugačijem vidu) kada se sitnoburžoaski stavovi približavaju proleterskom klasnom stavu oni i dalje zadržavaju svoja sitnoburžoaska ideološka obeležja.

Polarizacija klasnog stava sitne buržoazije rezultat je njene polarizacije u strukturalnom određenju društvene podele rada (posredna klasa). Ona se iskazuje u poznatoj činjenici o njenoj *političkoj nestabilnosti*, o njenom „osciliranju“ ili „balansiranju“ između buržoaskog i proleterskog klasnog stava. Sitnoburžoaske skupine su često u stanju da (zavisno od okolnosti i u veoma kratkom vremenskom razdoblju) „padnu“ sa proleterskog klasnog stava na buržoaski klasni stav (i obrnuto): dovoljno je samo pomenuti proces koji se odigravao maja i jula 1968. godine u Francuskoj. Razume se, kada govorimo o „osciliranju“, ne mislimo na *prirodu* ili na *suštinu* sitne buržoazije, već na njen položaj u klasnoj borbi. To osciliranje nije neki *slobodan pad*, već zavisi od granica koje postavljaju stadiji i faze kapitalizma, kao i prilike koje ih obeležavaju.

Dakle, ta polarizacija klasnih stavova prožima (složenim putevima) svu sitnu buržoaziju — kako tradicionalnu tako i novu sitnu buržoaziju. O tome govori činjenica da u kapitalističkoj društvenoj formaciji, a posebno u njenoj sadašnjoj fazi, neki „delovi“ tradicionalne i nove sitne buržoazije vrlo često usvajaju bur-

žoaske klasne stavove, dok drugi „delovi” prihvataju proleterske klasne stavove.

To nas navodi da postavimo niz pitanja koja se u prvom redu tiču *novе sitne buržoazije* (pri tome imamo u vidu njen sadašnji značaj).

1) U kojoj se meri njena polarizacija klasnog stava u pravcu radničke klase podudara sa sadašnjim transformacijama koje utiču na uslove njena postojanja?

2) U kojoj meri diferencijalna polarizacija klasnih stavova u krilu same nove buržoazije (neki njeni „delovi” usvajaju buržoaske klasne stavove, dok drugi „delovi” prihvataju proleterske klasne stavove) obuhvata i razlaganje na *delove* klase? Kako u tom slučaju omeđiti te delove?

3) Kakav je u tom pogledu sadašnji položaj tradicionalne sitne buržoazije?

IX. SADAŠNJI POLOŽAJ I PITANJE KLASNIH DELOVA NOVE SITNE BURŽOAZIJE

1. Sadašnji preobražaji

I

Ovaj ću problem najpre razmatrati u svetlosti činjenica koje se odnose na novu sitnu buržoaziju. Pošto smatram da je to glavni problem, neću se zadržavati na dobro poznatoj činjenici koja govori da se sitna buržoazija u razvijenim kapitalističkim zemljama brže množi od radničke klase. Umesto toga, zadovoljiću se sa nekoliko veoma kratkih napomena.

Razna shvatanja o „tercijarizaciji” sveta, prisutna već između dva rata, a veoma raširena posle 1945. godine, uglavnom su zasnovana na sledećem: a) na tehnicističkom shvatanju „tehnološkog napretka” (automatizacija itd.) sadržanom u „naučnoj i tehničkoj revoluciji” koja bi, razvijana nezavisno od odnosa proizvodnje, implicirala (kao takva i po sebi) radikalno smanjivanje radničke klase; b) na izrazitom manipulisanju statističkim podacima (najočigledniji ideološki primer takvog manipulisanja jeste stvaranje kategorija „primarnog”, „sekundarnog” i „tercijarnog” sektora; u poređenju sa tim manipulisanjem, „društveno-profesionalne kategorije” INSEE bi se bez mnogo ustezanja mogle smatrati kao uzorne).

c) na primer SAD koje oličavaju unapred oblikovan jedinstveni put kojim će neminovno krenuti ostale imperijalističke metropole — posebno u Evropi, ali i u „nerazvijenim” zemljama.

Netačnost prve dve navedene pretpostavke suviše je očevidna da bi na tome insistirao. Ali ipak koristim priliku koju mi pruža treća pretpostavka; zato odmah kažem da u današnjoj fazi internacionalizacije kapitalističkih odnosa, *apsolutno i relativno povećanje radničke klase mora pre svega biti posmatrano u celom imperijalističkom lancu*, a ne samo u krilu metropole, odnosno ove ili one metropole. Stoga stanje u SAD ne bi smelo da se uzima kao primer koji će slediti Evropa. Značajno apsolutno i relativno smanjivanje američke radničke klase u odnosu na neproizvodne najamne radnike u SAD, posebno uočljivo posle drugog svetskog rata, u osnovi je posledica značaja izvoza američkog kapitala i činjenice da su SAD postale neka vrsta svetskog administrativnog centra (takav pravac razvika ne bi trebalo unapred da odredi put kojim će poći Evropa). Navešću ovde samo jedan argument *a contrario*: u Velikoj Britaniji je broj neproizvodnih najamnih radnika (inače znatno visok) počeo karakteristično da opada od trenutka kada je ta zemlja prestala da igra ulogu prvorazredne imperijalističke sile.

Međutim, brzo povećanje broja neproizvodnih najamnih radnika još predstavlja stvarnu i značajnu činjenicu u glavnim razvijenim kapitalističkim zemljama. Pošto nemam nameru da iznosim precizne podatke (to bi zahtevalo znatan i rigorozan rad koji, po mom uverenju, nije bio dobro obavljen),⁹⁰ reći ću samo ovo kada je u pitanju Francuska: radnička klasa koja je u *apsolutnom i relativnom porastu*, povećala se od 1945. do 1968. za oko 5—6% (sada obuhvata između 41 i 42% aktivnog stanovništva), dok je kod neproizvodnih najamnih radnika zabeležen značajniji porast — oko 10%. Međutim, uvek valja imati u vidu apsolutne brojke na koje se odnose pomenuti procenti: 5—6% povećanja kod radničke klase predstavlja apsolutnu brojku koja je znatno veća od 10% povećanja broja neproizvodnih najamnih radnika.

⁹⁰ Uza sve ograde koje stavljam shvatanjima sadržanim u delu *Capitalisme monopoliste d'Etat*, ukazujem ovde na veoma zanimljive članke objavljene u časopisu *Economie et Politique*, jun 1973. (autori: Cl. Quin i Ch. Lucas).

Bilo kako bilo, glavne uzroke toj pojavi (ako „izuzmemo“ posebnosti svake društvene formacije) valja tražiti u obeležjima monopolističkog kapitalizma, upravo njegove sadašnje faze:

a) u eksploataciji radničke klase težište se prenosi na intenzivnu eksploataciju rada (što uključuje pitanje proizvodnosti rada i tehnoloških preobražaja), a što ukazuje na smanjenje učešća *živog* u odnosu na *mrtvi rad*;

b) najamni odnos se proširuje usled radikalnog podređivanja (supsumiranja) radne snage neproizvodnog sektora monopolističkom kapitalu; taj proces prati disolucija ostalih oblika proizvodnje, koju danas izaziva monopolistički kapitalizam (smanjivanje raznih „nezavisnih“ kategorija);

c) značajno, ali ne i prevashodno povećanje delatnosti povezanih sa plasmanom proizvoda i sa realizovanjem kapitala (novčani kapital, banke, osiguranje itd.);

d) isto tako značajno povećanje broja *državnih činovnika* (uključivši javne službe), što dobrim delom izaziva opšte povećanje neproizvodnog najamnog rada i što je povezano sa pojačanim intervencijama države, karakterističnim upravo za sadašnju fazu monopolističkog kapitalizma.

Ali kada odbacimo razne ideologije o „tercijarizaciji sveta“ sasvim lepo se vidi da taj problem nije najznačajniji: naime, hegemoniku ulogu radničke klase ne bismo smeli ocenjivati na osnovu statističkih podataka; osim toga, bitno pitanje (danas više no ikada ranije) jeste pitanje saveza radničke klase.

II

I tako se vraćam na pitanje sastavnih delova nove sitne buržoazije. Zajedničke koordinate i ideološke posledice klasnog određenja nove sitne buržoazije pokazuju veoma očigledno (a i to je već veoma značajno) da se ta klasa i njene skupine *razlikuju* od radničke klase: one uvek mogu biti polarizovane u pravcu buržoazije, ali čak i kada su polarizovane u pravcu radničke klase, na njihove pozicije često deluju ideološki uticaji, karakteristični za klasu nove sitne buržoazije.

Već smo zapazili da klasno određenje u društvenoj podeli rada (bilo da se radi o eksploataciji, o podeli na intelektualni i manuelni rad, bilo o birokratizaciji procesa rada — ideološko-politički odnosi — i o reprodukciji agensa) daje zajedničko mesto celoj novoj sitnoj buržoaziji. Međutim, to ne važi u istoj meri za celu novu sitnu buržoaziju, a s druge strane — izaziva *pukotine* u samoj toj klasi.

Uvodeći neke posebne elemente koji se tiču *sadašnje situacije*, insistiraćemo upravo na tim pukotinama. Međutim moramo imati u vidu sledeće:

a) ako *sada* insistiramo na tim elementima, onda je to stoga što upravo želimo podvući da oni ništa ne menjaju u pogledu klasne pripadnosti skupina nove sitne buržoazije, koje i dalje ostaju sitnoburžoaske (to je bitno za pitanje saveza);

b) pomenuti elementi ne pojavljuju se prvi put u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma; oni samo obeležavaju snažnije ispoljavanje tendencija koje su delovale već u vremenu između dva rata, tj. u fazi konsolidacije monopolističkog kapitalizma: to je posredan odgovor onima koji smatraju da će „sadašnji” elementi neminovno dovesti do automatskih preobražaja klasnih pozicija pripadnika nove sitne buržoazije (do promena u odnosu na njihove „ranije” pozicije).

Ipak, sadašnji preobražaji su veoma značajni: oni su povezani sa *pukotinama koje nastaju u okviru nove sitne buržoazije i koje su izazvane njenim klasnim određenjem, a istovremeno naglašavaju te pukotine*. Te pukotine već naznačuju obrise *delova* nove sitne buržoazije; neki od tih delova su u takvim objektivnim uslovima (danas sasvim jasnim) da mogu prihvatiti proleterske klasne pozicije. Upravo sve jače ispoljavanje tih „razjedinjujućih” pukotina obeležava posebne objektivne uslove koji omogućavaju stvaranje saveza tih delova nove sitne buržoazije sa radničkom klasom: pomenute promene (u smislu „pogoršavanja uslova života” sitne buržoazije) *usmerene* su (nimalo slučajno) na one delove nove sitne buržoazije, koji su već mogli biti uočeni u procesu njenog strukturalnog klasnog određenja. To raslojavanje upravo pokazuje da se u sadašnjim preobražajima ne radi ni o elementima vezanim za određene okolnosti, niti o

elementima koji — kako se često smatra — dovode do toga da se *ne zapažaju razlike* u krilu nove sitne buržoazije. Ako ti preobražaji ne dovode do objektivne polarizacije *cele* nove sitne buržoazije u pravcu radničke klase, oni još više pojačavaju polarizaciju pojedinih njenih delova, jer su usredsređeni upravo na njih.

Ti preobražaji se na različite načine ispoljavaju u sitnoburžoaskim ideološkim podskupinama iz kojih je sastavljena sitna buržoazija. U stvari, povezivanje buržoaske i proleterske ideologije sa sitnoburžoaskim ideološkim elementima, ne ispoljava se na isti način kada je u pitanju ukupna nova sitna buržoazija: sadašnji preobražaji jačaju proleterske elemente koji su, već usled svog strukturalnog klasnog određenja, najjači u tim delovima nove sitne buržoazije.

Dakle, insistirati na tom raslojavanju, dvostruko je značajno. Dovoljno je pomenuti analize KP Francuske u opštem kontekstu državnomonopolističkog kapitalizma.⁹¹ Te analize, osim onog što je već rečeno, ne vrše *nikakvu diferencijaciju* poznatih „srednjih najamnih slojeva”. Međusobno razlikovanje tih slojeva zasniiva se na empirijskim kriterijumima (trgovina, usluge, javna funkcija itd.). Otuda skoro da nema pukotine koje u *krilu same* nove sitne buržoazije izaziva objektivna polarizacija. Smatra se da su svi ti slojevi — od njihovog vrha do dna — jednako i *jednoobrazno* pogođeni objektivnom polarizacijom koja ih gura u pravcu radničke klase: to se odnosi kako na inženjera, tako i na prodavačicu u velikoj robnoj kući, na redovnog profesora univerziteta i na honorarnog nastavnika, na stručnjaka i na običnog službenika (srednji slojevi = antimonopolistički slojevi). Te analize imaju obrnute efekte od onih o kojima smo do sada govorili ne povlačeći klasnu razliku između nove sitne buržoazije i radničke klase, smatrajući da svi ti klizeći „srednji slojevi” prelaze na stranu radničke klase, te analize potcenjuju pukotine koje nastaju u krilu sitne buržoazije. U traganju za najširim savezima, one upropašćuju stvarne mogućnosti novog savezništva između radničke klase i određenih delova te sitne buržoazije.

⁹¹ Stvari su izuzetno jasne u već citiranoj *Raspravi (Traité, tom I, str. 226—51)*.

Insistiranje na tom raslojavanju nove sitne buržoazije značajno je još iz jednog razloga. Poznato je da i sama radnička klasa nije „homogena” celina i da u njoj često postoje razlike (da navedemo samo jedan karakterističan primer) između francuskih kvalifikovanih radnika i priučenih radnika-imigranata. Isto tako, uslovi života pojedinih delova sitne buržoazije postaju gori od uslova života nekih slojeva radničke klase. Ali to ne sme prikriti činjenicu o postojanju odlučujuće razlike između prodavačica u nekoj velikoj robnoj kući i kvalifikovanog radnika; doduše, radnik se može smatrati „privilegovanim” u odnosu na prodavačicu (recimo, u pogledu najamnine). Pa, ipak, odlučujuća razlika i dalje postoji: to je *klasna razlika* — na jednoj strani je radnik, a na drugoj sitna buržujka, što znatno utiče na mogućnost stvarnog prihvatanja proleterskih pozicija. Ako na tome insistiram, onda to činim da bih osvetlio greške mnogih sadašnjih shvatanja levice: kada se upotrebljava sasvim idealistički izraz „narod” ili „narodne mase”, zamagljuje se klasne razlike. Prema tim shvatanjima izlazi da pojedini „proletarizovani” pripadnici sitne buržoazije imaju danas veće „revolucionarne” mogućnosti od nekih radnika za koje se smatra da pripadaju radničkoj aristokratiji (to je potpuno pogrešno, jer radnička aristokratija nije nikad bila određivana samo na osnovu ekonomskih kriterija značaja najamnina itd.; da je tako, onda bi radnici LIP-a bili prvorazredni predstavnici „radničke aristokratije”!).

III

U sektoru proizvodnog najamnog rada sada su najvažniji sledeći preobražaji:

1) Sve izraženije prisustvo žena u neproizvodnom najamnog radu povezano sa nizom činilaca, među kojima valja istaći značajno povećanje broja neproizvodnih najamnih radnika i masovan ulazak žena u „aktivan život” izložen kapitalističkoj eksploataciji rada. U razdoblju 1964—1968, procenat učešća žena u radničkoj klasi Francuske bio je skoro nepromenjen, dok je u „tercijarnom” sektoru porastao za oko 40%. Imajući u

vidu upadljivu neodređenost tog „tercijarnog” sektora, učešće žena možemo svesti na realnije granice ako se poslužimo društveno-profesionalnim kategorijama; tada ćemo videti da je 1954. godine na 1.000 aktivnih žena dolazilo 486 žena razvrstanih u kategoriju neproizvodnog najamnog rada (u 1962. godini taj broj je iznosio 563). Pošto izvršimo sve ispravke i ukoliko posmatramo ukupno aktivno stanovništvo (muškarce i žene), ta pojava će dobiti još skromnije razmere: međutim, tu se ipak radi o veoma jasno izraženoj tendenciji.⁹²

Ali ta tendencija se ne ostvaruje jednoobrazno, niti će se ikad tako ostvariti. Istina, taj prodor žena bio je neravnomeran kada su u pitanju kapitalističke zemlje, tj. žene su najviše zastupljene u *najnekvalifikovanim* zanimanjima neproizvodnog najamnog rada („nameštenice” u trgovini, u kancelarijama, uslužnim delatnostima itd.). Međutim, učešće žena u „srednjim kadrovima” ostaje praktično nepromenjeno. Žene zauzimaju podređena mesta u hijerarhiji vlasti (i tu postoje nejednakosti kada su u pitanju grane delatnosti neproizvodnih najamnih radnika). Najzad, žene su *najslabije plaćene* u okviru hijerarhije najamnina. Ako prodiranje žena u taj rad ne predstavlja osnovni uzrok dekvifikovanja intelektualnog rada, birokratizacije tog rada i sadašnjeg smanjivanja relativnih razlika između najamnina koje primaju ti radnici i najamnina radničke klase (to je mišljenje teoretičara „prestiza” i društvenog „statusa”), ipak stoje činjenice: a) da su žene glavne žrtve svega toga, i to, razume se, nimalo slučajno; b) da je masovan prodor žena u te sektore sa svoje strane znatno istakao te tendencije, i to usled eksploatacije, dominacije i posebnog ugnjetavanja ženskog rada *kao takvog*, a što je izraz mnogo šire *podele* rada prema *polu*.

Ne samo da su žene glavne žrtve reprodukcije društvene podele rada u krilu neproizvodnog najamnog rada, već tome valja dodati razne oblike *seksualnog ugnjetavanja* u samom njihovom radu, u odnosima eksploatacije i političkoideološke dominacije, što igra

⁹² Izvori: INSEE — Popis stanovništva iz 1954, 1962. i 1968. Takođe videti R. Leparce, „Capitalisme et patriarcat” u *Critiques de l'économie politique*, br. 11—21. str. 164.

svojevrstnu ulogu. U vezi s tim dovoljno je samo pomenuti analognu pojavu rasizma čije su žrtve radnici-imigranti.

Međutim, pitanje masovnog ulaska žena u neproizvodni najamni rad može se razmatrati, u svoj složenosti njegovih efekata, jedino povezano sa strukturom porodičnog aparata, pre svega povezano sa odnosom prema klasi, pa čak i prema delu klase, iz koje potiču muževi tih žena koje pripadaju ovom ili onom delu nove sitne buržoazije. Poznato je da na borbu žena u tom sektoru može veoma negativno delovati činjenica da porodični aparat najamnina žene smatra *platnim dodatkom „domaćinstva“*.

Bilo kako bilo, taj element će, situiran u kontekstu uspona *borbi žena, sigurno dovesti do značajnih reperkusija u bliskoj budućnosti*: nedavni štrajkovi u Francuskoj (nameštenice nove robne kuće u Tionvilu, socijalnog osiguranja i poštanske službe novčanih doznaka) nedvosmisleno svedoče o tom procesu.

2. Odnos koji se sada uspostavlja između najamnina proizvodnih radnika (radničke nadnice) i najamnina neproizvodnih radnika. Mnogi autori vide u tome tendenciju smanjivanja raskoraka između „prosečnih“ radničkih najamnina i „prosečnih“ najamnina radnika tercijarnog sektora, odnosno dokaz da *ceo tercijarni sektor gubi one „privilegije u najamninama“* koje je imao u odnosu na radničku klasu. Ali dobro se zna da takva poređenja „prosečnih najamnina“ ne vrede mnogo.

Razume se, tu je posredi opšta tendencija smanjivanja raskoraka između najamnina neproizvodnog rada i najamnina proizvodnog rada u proširenoj reprodukciji kapitalizma. A na to je već Marks skretao pažnju, posebno u pogledu na sektor prometa (te napomene se mogu i generalisati): „Trgovinski radnik u užem smislu spada u bolje plaćenu klasu najamnih radnika, u one čiji je rad kvalifikovan, čiji rad stoji iznad prosečnoga. Međutim, s napretkom kapitalističkog načina proizvodnje, njihova najamnina ima tendenciju da pada, čak i u odnosu prema prosečnom radu. Delom usled podele rada u kontoaru... Zatim, zbog toga što se pret hodno obrazovanje, trgovinska znanja, poznavanje jezika itd. sve brže, lakše, opštije, jevtinije reproduku-

ju... Uz to (ona) povećava navalu radnika, a time i njihovu konkurenciju. Zbog toga se... s razvitkom kapitalističke proizvodnje radna snaga tih ljudi obezvređuje”⁹³ Tome bi se mogli dodati ostali činioци koji naglašavaju tu tendenciju, a koji su povezani sa sadašnjim oblicima proširivanja eksploatacije monopolističkog kapitalizma, sa sadašnjim oblicima raspodele viška vrednosti na pojedine delove kapitala i sa izjednačavanjem profitne stope itd.

Ako se imaju u vidu i politički činioци koji utiču na hijerarhiju najamnina, valja reći da se ta opšta tendencija *ne ostvaruje jednoobrazno kada je u pitanju ukupna nova sitna buržoazija*. Tendencija smanjivanja raskoraka između „prosečnih“ radničkih najamnina i „prosečnih“ najamnina sitne buržoazije, započeta već posle prvog svetskog rata i između dva rata (sa padovima i usponima), nastavlja se posle razdoblja tokom kojeg je u Francuskoj došlo do njenog slabljenja (1945—1950).⁹⁴ Ta tendencija se naročito izražava u smanjivanju raskoraka između agensa koji zauzimaju devalifikovana i niža mesta sitne buržoazije (niži službenici u trgovini, uslužnim delatnostima, u kancelarijama, sitni činovnici) i određenih slojeva radničke klase.

I zaista, tu se radi o osnovnom obliku ostvarivanja te tendencije čiji konkretni putevi zavise od političkih činilaca koji dejstvuju u hijerarhiji najamnina. To je osnovni oblik čak i u onim kapitalističkim zemljama (Velika Britanija, Nemačka itd.) gde se pomenuta tendencija izražava i u slabom sužavanju raspona najamninske hijerarhije koja važi za ukupnu novu sitnu buržoaziju; to istovremeno znači da dolazi i do relativnog smanjivanja raskoraka između tih najamnina i najamnina radnika⁹⁵ (razume se, tu nisu uključeni oblici nagrađivanja menadžera i rukovodećih agensa kapitala). Ali u Francuskoj stvari stoje drugačije; o tome jasno govori delovanje političkih činilaca. Skorašnja evolucija najam-

⁹³ Kapital, op. cit., tom III, str. 251—252.

⁹⁴ H. Mercillon, *La Rémunération des employés*, 1954. Takođe videti seriju članaka posvećenih službenicima (časopis *Economie et Politique*, br. 228, jul 1973).

⁹⁵ D. Lockwood, op. cit., str. 43. i dalje; R. Hamilton, *Einkommen und Klassenstruktur in BDR, in Der „neue“ Arbeiter*, izd. K. Hörning, 1971.

nina (do 1968. godine) pokazuje da su između 1952 i 1968. godine razni *srednji kadrovi* u okviru nove sitne buržoazije koristili relativno značajnija povećanja najamnina, znatno veća no što je to bio slučaj sa ostalim sitnoburžoaskim skupinama („službenici“) i sa radničkom klasom.⁹⁶ Činjenica je da je radnička klasa slabije plaćena u Francuskoj no u drugim evropskim zemljama (u Nemačkoj i Velikoj Britaniji), ali i to da su viši slojevi nove sitne buržoazije bolje plaćeni (razni srednji kadrovi, ali isto tako i skupina inženjera-tehničara).⁹⁷ Drugim rečima, tokom poslednjih godina povećan je raskorak između najamnina radnika i najamnina tih slojeva. Ono što se empirijski konstatuje kao za Francusku karakteristično proširivanje raspona između radničkih i sitnoburžoaskih najamnina, posledica je tog posebnog relativnog povećanja najamnina „srednjih kadrova“. Naime, između 1962. i 1968., prosečna godišnja nominalna najamnina radnikâ porasla je za 52%, a kod službenikâ je taj porast iznosio samo 49,6%.

U suštini, posredi je obeležje opšte politike francuske buržoazije, obeležje koje je karakteristično za celu njenu istoriju: cilj te politike je obezbeđivanje „podrške“ sitne buržoazije u uslovima borbenosti i borbi radničke klase. Prema tradicionalnoj sitnoj buržoaziji, francuska buržoazija je tu strategiju primenivala posle revolucije iz 1789, i to putem „jakobinizma-radikalizma“.⁹⁸ Zahvaljujući toj strategiji, francuska sitna buržoazija je dugo vremena bila znatno sporije eliminisana no što je to bio slučaj u ostalim pomenutim zemljama. Ta se politika nastavila i u pogledu nove sitne buržoazije: ona je pre svega dovela do *mnogo sporijeg* smanjivanja razlika između najamnina *nižih slojeva* nove sitne buržoazije i najamnina radničke klase; to smanjivanje je *mnogo sporije* no u ostalim kapitalističkim zemljama. Ali ta je politika poslednjih godina poprimila nov vid: ona se primenjuje na više

⁹⁶ Izvori: INSEE, „Données statistique sur l'évolutions des rémunérations salariales de 1938 à 1964“, *Études et Conjectures*, avgust 1965; „Salaires, prestations sociales et pouvoir d'achat depuis 1968“, zbornici INSEE, M 9, april 1971; „Les salaires dans l'industrie, le commerce et les services en 1969“ u zborniku INSEE, M 20, januar 1973.

⁹⁷ *Le Monde*, Dossiers et documents: „L'inégalité des revenus en France“, maj 1973.

⁹⁸ *Pouvoir politique et Classes sociales*, op. cit.

slojeve te nove sitne buržoazije („srednji kadrovi“). S obzirom na sve snažniju eksploataciju koju monopolistički kapital vrši nad sitnom buržoazijom, ta politika postaje veoma *selektivna*, ali time upravo podvlači pukotine koje postoje u samoj novoj sitnoj buržoaziji i širi raspone u najamninskoj hijerarhiji. Nasuprot tome, istraživanja pokazuju da su u istom razdoblju smanjeni ti rasponi najamninske hijerarhije u okviru radničke klase, posebno posle povećanja SMIG na osnovu sporazuma koji su 1968. godine zaključeni u Grenelu.*

Bilo kako bilo, sasvim je jasan značaj smanjivanja relativnih razlika između najamnina određenih delova nove sitne buržoazije i najamnina radničke klase: službenik, ili bolje reći službenica u trgovini, administraciji, uslužnim delatnostima, odnosno niži službenici u javnim službama — često imaju nižu najamninu (narocito na početku svog službovanja) od mnogih kvalifikovanih radnika (valja, međutim, imati u vidu da je radno vreme službenika u proseku kraće za 2,4 časa no kod radnika). Najvažniji aspekt tog pitanja nije samo proces *relativnog osiromašenja* (odnosi najamnine/profiti) čemu su izloženi ti delovi nove sitne buržoazije (radnička klasa takođe osiromašuje), već ono što bi nazvao procesom *relacionog osiromašenja* (osiromašenja u odnosu na radničku klasu).

Ali ako krenemo dalje i dodirnemo pitanje prodora žena u domen neproizvodnog najamnog rada, videćemo da se ta selektivna strategija buržoazije sprovodi i u odnosu na *one delove* nove sitne buržoazije, koji imaju objektivno proletersku polarizaciju. O posledicama te strategije moramo posebno voditi računa. Ako je recimo, tačno da službenica u trgovini, administraciji itd. ima, naročito u početku svog radnog staža, nižu najamninu u odnosu na većinu radnika-muškaraca; isto toliko je tačno da je njena najamnina znatno viša od one koja se plaća radnici, tj. od najamnine koju bi ona dobila da je stupila u proizvodnju. Dok razlike između prosečne najamnine radnikâ i najamnine službenikâ iznose oko 8 do 10%, one dostižu oko 20% kada su u pitanju službenice i radnice. Drugim rečima, to relaciono osiromašenje mnogo manje pogađa žene koje

* Sporazum u Grenelu — videti fusnotu 42, na strani 166. ove knjige.

obavljaju neproizvodan najamni rad, a mnogo više radnice (imajući u vidu sve posledice koje to može imati na te najamne radnice). Opisno govoreći, za klasne pozicije neke službenice *nije toliko značajna* činjenica da ona zarađuje manje od radnika; za nju je mnogo važnije da ona ipak zarađuje više od radnice.

3. *Reprodukcija podele intelektualni/manuelni rad u okviru samog intelektualnog rada, o čemu sam već govorio.* Ona ukazuje na pukotine koje nastaju u samoj novoj buržoaziji (usitnjavanje znanja i standardizacija zadataka u određenim sektorima i slojevima; podela birokratizovane sitne buržoazije na slojeve koji odlučuju i na one koji izvršavaju odluke; proces kvalifikovanja-dekvalifikovanja prisutan u sferi intelektualnog rada i povezan sa „racionalizacijom” rada itd.).

U stvari, te pukotine su samo delom posledice neposrednog uvođenja *mašinizma* u rad najamnih radnika i mehanizacije njihovog rada (usitnjen rad). Već se tridesetih godina ovog veka smatralo da je mehanizacija „izvršila tehničku proletarizaciju” rada tih najamnih radnika. Međutim, ona poprima specifične oblike kada se radi o intelektualnom radu, a s druge strane — ni izdaleka nema onu širinu koja joj se često pripisuje: mašine su, opšte uzev, pomoćna sredstva rada (računske mašine, pisaće mašine, računari itd.). Dosta su retki slučajevi mehanizacije rada u kojoj bi radnik postao, kako to kaže Marks, „telesni dodatak mašini” (upotreba nekih računara, na primer).

Prema Lokvudu,⁹⁹ mašinizmom koji u pravom smislu reči uvodi rad na beskrajnoj traci (intenzivnost rada povezana sa „autonomiziranim” ritmom mašine), bilo je u Engleskoj obuhvaćeno 1952. godine samo 3,5% od ukupnog broja službenika. Razume se, od tada je došlo do širenja mašinizma, ali je jasno da se sve to ni izdaleka ne bi moglo upoređivati sa onim što se dešava sa radom radnika: uvođenje „tehničkog napretka” u rad radnika i stalno „revolucionisanje” sredstava za proizvodnju, tesno su povezani sa stvaranjem i izvlačenjem viška vrednosti (relativnog viška vrednosti). Ali i tu postoje društvene prepreke (kapitalistički odnosi) sa kojima se sudara tehnički napredak, ionako uvek podređen društvenim uslovima proizvodnje. Ne-

⁹⁹ *The Blackcoated Worker, op. cit., str. 87. i dalje.*

ma nikakve osnove verovati da će, u današnjim društvenim uslovima rada neproizvodnih radnika (društvena podela intelektualni/manuelni rad; smanjivanje najamnina tih službenika što omogućuje njihovo još veće eksploatiranje putem nivoa najamnina; rastuće izobilje te radne snage itd.), ta tendencija tehnoloških preobražaja ikada dobiti značajne razmere. Naime, i ovde glavni element pitanja predstavlja stopa eksploatacije i stopa profita: ovde proizvodnost rada nema isto značenje kao u proizvodnji viška vrednosti.

To, međutim, ne znači da bi trebalo potcenjivati pomenutu pojavu, jer ona — tamo gde do nje dolazi — pojačava (pre svega posrednim putem) parcelizaciju zadataka i znanja, odnosno dekvalifikovanje intelektualnog rada.

Ista pojava se odigrava i na drugom planu, mada u drugačijim oblicima. Tu mislimo na birokratizaciju. Naime, nasuprot nekim analizama koje *birokratizaciju* suprotstavljaju *mehanizaciji* i smatraju da se dekvalifikovanje intelektualnog rada odvija samo u ovoj potonjoj, jasno je da birokratizacija koja u ovom slučaju nije ništa drugo do posledica „odvajanja” intelektualnog od manualnog rada, da reprodukuje u sebi tu podelu: upravo se tu upliće sadašnja „racionalizacija” tog rada, koja teži da poveća njegovu proizvodnost.

Dekvalifikovanje intelektualnog rada ispoljava se, najzad (i to masovno), u rasporedu pripadnika nove sitne buržoazije na radna mesta gde se obavlja dekvalifikovan intelektualni rad. Pri tome valja voditi računa o napomenama koje smo izneli povodom kvalifikovanja intelektualnog rada od strane školskog aparata. Taj nas oblik posebno zanima, jer uglavnom pogađa *mlade* i tiče se *nekih* skupina nove sitne buržoazije (službenici u trgovini, kancelarijski službenici, i niži službenici). Radi se o onim pripadnicima nove sitne buržoazije, koji su se zaposlili na tim radnim mestima, mada su se nadali da će, zahvaljujući svojoj školskoj „kvalifikaciji”, dobiti neki „viši” posao. Tu ćemo zapaziti značajne pojave: kada se analizira školska sprema aktivnog stanovništva mlađeg od 25 godina (podaci se odnose na Francusku, i to za godine 1962. i 1968.) razvrstanog po socijalnoprofesionalnim kategorijama, videće se da je kod *službenika* postotak onih koji imaju veliku maturu *porastao sa 10,5% na 21,6%* (kod rad-

nika taj je postotak porasto sa 3,5% na 6,2%). Među- tim postotak onih koji imaju višu ili visoku spremu porastao je sa 4,8% na 8,1% (kod radnika je taj postotak porastao sa 2,5% na 4%). Ako imamo u vidu i ostale elemente ankete, jasno se vidi da je 1968. godine mladom čoveku koji poseduje univerzitetsku diplomu bilo mnogo teže da postane viši, pa čak i srednji kadar, no što je to bio slučaj u 1962. godini.¹⁰⁰ To snižavanje nominalne vrednosti diploma, povezano sa de- kvalifikovanjem intelektualnog rada, istovremeno ograničava mogućnosti napredovanja pripadnika nove sitne buržoazije.

4. Svemu tome valja dodati sadašnju *nezaposle- nost* intelektualnih radnika. O tome još nemamo po- trebne podatke, jer je ta pojava, *po svojim oblicima i po masovnosti*, relativno nova i zapažena poslednjih godina u većini kapitalističkih zemalja. U stvari, pojava nezaposlenosti neproizvodnih najamnih radnika počela je dobijati značajne razmere posle krize tridesetih go- dina ovog veka. Ta nezaposlenost je od tada postala sastavni element uslova života pripadnika nove sitne buržoazije na tržištu rada.¹⁰¹ Ali ta pojava nije nigde (i ni izdaleka) poprimila onaj značaj koji ima za rad- ničku klasu kao *industrijsku rezervnu armiju*.

Međutim, i poslednjih godina kao da u većini ka- pitalističkih zemalja prisustvujemo *stvaranju prave in- telektualne rezervne armije* koja prevazilazi obična konjunkturna kolebanja: to nije nimalo čudno ako se ima u vidu masovno investiranje koje monopolistički kapital vrši u neproizvodan rad. Na osnovu jedne an- kete o zaposlenosti izlazi da je 1972. godine u Fran- cuskjoj bilo 2,1% nezaposlenih radnika, 2,3% neza- poslenih službenika, 1,4% nezaposlenih stručnih kad- rova. Taj procenat je tokom 1971. i 1972. godine bio sta- bilan u odnosu na radnike, ali je kod službenika po- rastao sa 2,0% na 2,3%, a kod srednjih kadrova sa 1,1 na 1,4%.¹⁰²

¹⁰⁰ Cl. Delcourt, „Les jeunes dans la vie active” u *Economie et Statistique*, INSEE, br. 18, decembar 1970, str. 10. i dalje.

¹⁰¹ R. Ledrut, *La Sociologie du chômage*, 1966.

¹⁰² Zbornici INSEE „Démographie et Emploi”, br. 19, str. 76. i 87. Razume se, s obzirom na to da se zvanično uveliko manipuliše podacima

Ali to najnovije širenje nezaposlenosti uglavnom se uočava kod mladih koji su na osnovu svog škol- skog obrazovanja određeni da stupe u najamni odnos u oblasti intelektualnog rada. Razume se, ne sme se izgubiti iz vida da je ta nezaposlenost mladih (onih ko- ji imaju manje od 25 godina, kao i onih koji su nedav- no stupili u aktivan život) mnogo značajnija no kada su u pitanju stariji. Međutim, ona istovremeno pogađa radnike i delove nove sitne buržoazije. Ali čim se radi o *pravoj nezaposlenosti*, uočavamo značajne pojave. Na osnovu ankete INSEE vidi se da je u 1972. godini od ukupnog broja nezaposlenih (mlađih od 25 godina), na one koji su imali svedočanstvo o završenoj srednjoj stručnoj školi otpadalo 17,6%, na one koji su završili veliku maturu — 3%, a na one sa visokom spremom — 0,6%. Isti podaci govore da je u 1968. godini od uk- upnog broja aktivnog stanovništva mlađeg od 24 godi- na, (uključivši i nezaposlene) na one koji su imali svedočanstvo o srednjoj stručnoj spremi otpadalo 19%, na one koji su završili veliku maturu — 3,3%, a na one sa visokom školskom spremom — 0,8%.¹⁰³ Razume se da valja voditi računa o vremenskoj nepodudarnosti ove dve serije podataka, ali ipak se može zaključiti da u ukupnom broju nezaposlenih postoji *tendencija pre- komerne zastupljenosti* posjednika maturalnih svedo- čanstva i univerzitetskih diploma (za razliku od onih koji imaju svedočanstvo o srednjoj stručnoj spremi). A to je veoma značajna promena u odnosu na nedavnu prošlost.

Ali još su značajniji razni i brojni oblici *prikrivene nezaposlenosti*, koji preovlađuju kod mladih: razni ob- lici skraćenog radnog vremena, rada „na crno”, pri- vremenog i sezonskog rada itd. Nema nikakve svrhe insistirati na danas znatno raširenoj pojavi koja govo- ri da veliki broj mladih nije uopšte obuhvaćen statis- tičkim popisom (računa se da u Francuskoj broj takve omladine iznosi između 300.000 do 500.000); ti mladi žive od raznih zanatskih aktivnosti ili usluga, a neki ideolozi ih rado predstavljaju kao „marginalne” (*drop-*

o nezaposlenosti, te brojke moramo uzimati samo kao obične pokazatelje određene tendencije.

¹⁰³ *Economie et Statistiques*, br. 18, op. cit.

outs) individue koje iz intimnog ubeđenja odbacuju sadašnji „otuđen rad”.

5. Značajne promene nastaju, najzad, u *uslovima života tih najamnih službenika, i to van njihovog radnog odnosa*.¹⁰⁴ Kapital danas neposredno investira u sve sektore koji se nalaze „izvan” ekonomskih odnosa rada u pravom smislu reči (urbanizacija, stanovi, saobraćaj itd.) ili u oblasti koje nemaju veze sa radom (razonoda, „slobodno vreme” itd.). Štaviše, imajući u vidu činjenicu da je, u procesu koncentracije kapitala, oblast prometa danas podređena finansijskom kapitalu, ovaj je u stanju da nameće oblike kolektivne potrošnje proizvoda-robâ. Ovde valja voditi računa s jedne strane o tome da se neposredno potčinjavanje tih odnosa kapitalu vrši u uslovima dominacije političko-ideoloških odnosa putem kojih kapital reprodukuje podele u okviru eksploatisanih i potčinjenih klasa (politički cilj kapitala u urbanizaciji, stanovanju, rasonodi itd. jeste *odvajanje* nove sitne buržoazije od radničke klase); međutim, s druge strane se mora imati u vidu sledeće: a) da u odnosu na radničku klasu, neki delovi nove sitne buržoazije masovno i sve brže gube svoje privilegije u pogledu plata; b) da je nova sitna buržoazija, upravo usled toga što svoj odnos prema radu povezuju sa sektorima van proizvodnje, naročito osetljiva na uslove o kojima je ovde reč: dobro je poznato kakav značaj za novu sitnu buržoaziju imaju modeli potrošnje; c) da žene u tom pogledu predstavljaju nešto posebno, upravo usled toga što njihovoj eksploataciji na radu valja dodati „domaća zaduženja” u porodici.

Sve to govori (preciznije analize to i dokazuju) da povezanost pomenutih koordinata izaziva danas sve oštrije rasepe nove sitne buržoazije, i to u onim sektorima koji nisu neposredno vezani za oblast radnih odnosa, tj. da deluje na jaču objektivnu polarizaciju određenih njenih delova u pravcu radničke klase: uslovi života tih delova nove sitne buržoazije — „kvalitet života” — postepeno se pogoršavaju, razume se, uvek relativno, tj. *relaciono*. Otuda se zapaža da klasne borbe u tim sektorima i oko pitanja koja se tiču tih

¹⁰⁴ Između ostalih, F. Godard, „De la notion de besoin au concept pratique de classe” u časopisu *la Pensée*, br. 166, decembar 1972; M. Castells, *Luttes urbaines*, 1973.

delova nove sitne buržoazije (borbe na planu urbanizacije, na primer; ovo zbog toga što je nova sitna buržoazija, poput radničke klase, masovno koncentrisana u urbanim aglomeracijama), često na veoma jasan način materijalizuju klasne saveze između tih delova nove sitne buržoazije i radničke klase.

Ali bez obzira na značaj ovog pitanja neću ulaziti u razmatranje tog njegovog vida; ako je očigledno da te koordinate postoje samo u *jedinstvu* sa odnosima proizvodnje i sa odnosima procesa rada, u jedinstvu koje se ne nalazi jednostavno u reprodukciji radne snage, već u *procesu ukupne reprodukcije društvenih odnosa* (klasni odnosi), isto tako je tačno da presudna uloga pripada odnosima proizvodnje.¹⁰⁵

2. Klasni delovi nove sitne buržoazije

Delove nove sitne buržoazije možemo omeđiti samo ako istovremeno imamo u vidu unutrašnje rasepe u krilu nove sitne buržoazije, izazvane njenim klasnim određenjem, kao i njene sadašnje preobražaje (ova dva elementa se često podudaraju).

Budući da je u klasnoj borbi nova sitna buržoazija polarizovana između buržoazije i radničke klase, *njeno raslojavanje se može shvatiti samo ako ga dovedemo u vezu sa tom polarizacijom*: ovde ću nastojati da se pozabavim onim delovima nove sitne buržoazije, koji su (u svojim klasnim određenjima i u pogledu sadašnjih preobražaja koji na njih deluju) — *jasno polarizovani u pravcu radničke klase*. Što se tiče ostalih delova, ograničavam se na prethodne analize. Razume se, to ne znači da ostali delovi sitne buržoazije

¹⁰⁵ Najzad, ovde neću ulaziti ni u razmatranje elemenata datih okolnosti koje sada utiču na novu sitnu buržoaziju. Međutim, prethodne analize koje njeno klasno određenje i sadašnje preobražaje situiraju u celinu društvene podele rada, omogućavaju nam da shvatimo značaj koji u tom pogledu imaju razni elementi datih okolnosti. S obzirom na specifično mesto nove sitne buržoazije u političko-ideološkim odnosima i na posebnosti sitnoburžoaske ideološke podskupine, jedan od odlučujućih elemenata se sastoji upravo u *ideološkoj krizi koja danas pogada buržoaziju*, u krizi koja se neposredno odražava u toj sitnoj buržoaziji (i koja ima svoj uticaj na njene klasne pozicije). Ali ta ideološka kriza ne pogada na isti način ukupnu novu sitnu buržoaziju: njena dejstva zavise od unutrašnjih pukotina njenog klasnog određenja.

pripadaju buržoaziji, kao što ni delovi o kojima je ovde reč ne pripadaju obavezno radničkoj klasi. Time nikako ne želim reći da su ostali delovi osuđeni da doveka imaju nejasne likove.

Delovi nove sitne buržoazije o kojima se radi, jesu dakle oni delovi koji su u najpovoljnijim objektivnim uslovima za sklapanje osobenog saveza sa radničkom klasom (i pod njenim rukovodstvom). A taj savez ima danas presudan značaj. Klasna određenja tih delova uključuju ih u tabor one sitne buržoazije koja je objektivno i veoma jasno polarizovana u pravcu radničke klase. Ali taj proleterski polarizovan sitnoburžoaski tabor nije jedinstven, već je i sam podeljen: on se i sam polarizuje u pravcu radničke klase, i to zbog heterogenosti uslova života i rada pripadnika sitne buržoazije. Ta polarizacija se izražava kroz specifične revandikacije i kroz posebne aspekte. Upravo u tom smislu treba govoriti o proleterski polarizovanim delovima nove sitne buržoazije, o delovima koji nastaju usled delovanja njihovih ukupnih klasnih određenja. Dakle, ne može se jednostavno i prosto govoriti o njenom proleterski polarizovanom delu (kao što se to ponekad čini). Tako se ne može govoriti čak ni kada ti delovi (s obzirom da su situirani u proleterski polarizovan tabor) raskidaju sa ostalim sitnoburžoaskim delovima. U datim okolnostima to stanje se ispoljava na nivou klasnih pozicija: taj „deo“ nove sitne buržoazije nije u stanju da u datim okolnostima ostvari svoje jedinstvo; on se može ujediniti samo ako se ujedini sa radničkom klasom, i to pod njenom hegemonijom i rukovodstvom.

Te delove-pukotine u proleterski polarizovanom taboru nove sitne buržoazije možemo shvatiti jedino u tom smislu, tj. u smislu *specifičnih puteva* te polarizacije. U stvari, ne radi se ni o *tipološkoj klasifikaciji* (kao što se to danas ponekad čini) u okviru koje bi se te razlike određivale nekim „merilom“ ili „stepenom“ proleterske polarizacije tih delova. Doduše, između tih delova postoje „nejednakosti“, ali to se pitanje rešava neposredno kroz klasnu borbu u određenim *okolnostima*. Naime, stvarne klasne pozicije tih delova ne mogu biti svedene na te nejednakosti, budući da su ti delovi već situirani u objektivno proleterski polarizovan ta-

bor. Ukratko: tačno je da neki običan nastavnik i prodavačica iz neke robne kuće, mada se nalaze u istom taboru, ipak pripadaju (a to je značajno) raznim delovima nove sitne buržoazije i specifičnim putevima se polarizuju u pravcu radničke klase; međutim, sasvim je neosnovano mehanički izvlačiti zaključak da jedno od njih usled nejednakosti njihove objektivne polarizacije „ima više izgleda“ da usvoji proleterske pozicije.

To me primorava da ukažem kako se ni glavni rasep koji u okviru nove sitne buržoazije postoji između njenih proleterski polarizovanih delova, pa ni njihovi profili — *ne poklapaju prosto i jednostavno sa ekonomskim odnosima u kojima se nalaze njihovi pripadnici*.¹⁰⁶ Nameštenik koji pripada srednjem trgovačkom kadru u oblasti prometa i koji je plaćen iz neproizvodnih troškova kapitala, odvojen je „dubokim jazom“ od prodavačice u robnoj kući, koja iako pripada oblasti prometa, potiče od istog kapitala (trgovačkog) i biva plaćena iz neproizvodnih troškova. Međutim, taj isti nameštenik se ne razlikuje od drugog nameštenika (iz uslužnih delatnosti, na primer) koji je plaćen iz dohotka. Štaviše, ako prodavačica ne potiče iz onog dela nove sitne buržoazije iz kojeg je neki običan nastavnik, to nije posledica činjenice da je ona plaćena iz neproizvodnih troškova, a on iz dohotka-poreza. Najzad: objektivno proleterski polarizovan deo nove sitne buržoazije može biti sastavljen od najamnih radnika iz oblasti prometa, iz bankarske realizacije i iz uslužnih delatnosti.

U stvari, delove nove sitne buržoazije određuju koordinate ukupne društvene podele rada. Razume se, svim tim delovima je *zajedničko* (sa stanovišta ekonomskih odnosa) *da su izloženi posebno intenzivnoj eksploataciji*. Ali bi očigledno bilo pogrešno:

a) ako pokušamo da profil tih delova odredimo jednostavno pomoću ekonomskih *oblika* eksploatacije (promet kapitala, uslužne delatnosti, javne državne funkcije itd.), kojima su oni izloženi. Sa tog stanovišta postoji samo jedna presudna razlika između te eksploatacije i one eksploatacije kojoj je izložena rad-

¹⁰⁶ Za razliku od onoga što, recimo, smatra P. Salama u citiranom delu *Critiques de l'économie politique*.

nička klasa u izvlačenju viška vrednosti. A to nas upućuje na naše analize proizvodnog i neproizvodnog rada;

b) ako se držimo strogog merenja *stepena* eksploatacije kojoj su izloženi ti delovi: stepen eksploatacije sitnog činovnika, prodavačice i sekretarice može biti jednak, ali to ne znači da između njih nema razlika.

Najzad, delove sitne buržoazije moramo posmatrati kao *tendencijalnosti* stvorene klasnim određenjem i sadašnjim preobražajima, a ne kao *empirijske i krute celine* neke „statističke” klasifikacije. Napomenimo ovde da su statistički podaci INSEE, u kojima se operiše raznim „društveno-profesionalnim kategorijama”, nedovoljno pouzdani kada se radi o klasnim granicama. Ti podaci su još neupotrebljiviji u slučaju koji nas zanima: u „sitnoburžoaske” kategorije se veoma često uključuju one skupine pripadnika nove sitne buržoazije, koje nastaju iz veoma raznolikih raslojavanja.

I

Prvi deo neproizvodnih najamnih radnika obuhvata *veliku većinu osnovnih radnika u trgovinskom sektoru* (to su „trgovinski nameštenici”). Ti radnici su izloženi dejstvu koncentracije trgovinskog sektora, što se poljara kroz stvaranje krupnih prodajnih centara. Radi se o najamnim radnicima koje, u sklopu neproizvodnog sektora, mobilise uvođenje mašinizma i koji su veoma snažno pogođeni *mehanizacijom rada* (bilo da pripadaju oblasti prometa i realizacije kapitala, bilo uslužnim delatnostima ili personalu državnih aparata); najzad, tu dolaze nameštenici određenih sektora uslužnih delatnosti — zaposleni u restoranima, kafeima, bioskopima, pozorištima, niži službenici u zdravstvu (pomoćni bolničari u velikim bolnicama) itd. U stvari:

a) U društvenoj podeli na intelektualni i manuelni rad, ti neproizvodni najamni radnici su najbliži barijeri koja novu sitnu buržoaziju razdvaja od radničke klase; oni su najbliži u pogledu znanja i simbolično-ideološkog rituala u koji je ono investirano. Što se tiče onih koji su neposredno izloženi uvođenju mašinizma u neproizvodan rad, na njih sasvim posebno de-

luje reprodukcija podele na intelektualni i manuelni rad u okviru samog intelektualnog rada (usitnjavanje zadataka). Svi oni su sasvim jasno polarizovani u pravcu manuelnog rada, što se neposredno ispoljava u procesu školskog obrazovanja: iako se to školovanje razlikuje od onoga kroz koje prolazi radnička klasa, ono se — za masu tih ljudi — ipak relativno razlikuje od školovanja namenjenog ostalim delovima sitne buržoazije. To se posebno jasno vidi kada se radi o ženama: prema podacima iz 1964. godine izlazi da od ukupnog broja žena rođenih 1918. godine i kasnije, 21% nameštenica u trgovini nije imalo ni svedočanstvo o završenom osnovnom obrazovanju, dok je taj procent kod kancelarijskih službenika iznosio samo 8%; oko 20% nameštenica u trgovini posedovalo je svedočanstva o stupnju obrazovanja višem od osnovnog, dok je to bio slučaj sa preko 55% kod kancelarijskih službenica (veliki broj posedovao je svedočanstvo o završenom opštem obrazovanju). Što se tiče muškaraca, stanje nije tako jasno izraženo: oko 39% nameštenika u trgovini posedovalo je svedočanstvo o stupnju obrazovanja višem od osnovnog, dok je kod kancelarijskih službenika taj broj takođe iznosio oko 55%.¹⁰⁷ To govori da su mesta srednjih kadrova u trgovini *praktično monopolisana za muškarce*.

b) U odnosu na ostale delove sitne buržoazije, ti ljudi su najmanje izloženi delovanju tendencije ka birokratizaciji neproizvodnog rada; otuda se najviše približavaju granici koja obeležava sferu manuelnog rada. Kada se radi o ljudima neposredno izloženim uvođenju mašinizma, beznačajan procent njihove birokratizacije posledica je činjenice da se u okviru samog intelektualnog rada reprodukuje podela na intelektualni i manuelni rad. Moglo bi se opisno reći da čak i u slučajevima kada ti kadrovi potiču iz sektora u kojima je birokratizacija veoma snažna, oni su relativno po strani od privatne i javne birokratske hijerarhije i njenih „slojeva”; ta pojava se može objasniti jedino ukoliko smo raskinuli sa institucionalističkim shvatanjem birokratizacije-birokratije kao „teorije o organizacijama”. Tendencija ka birokratizaciji je prisutna u veli-

¹⁰⁷ Već citirana anketa INSEE u *Economie et Statistiques*, br. 9, februar 1970, str. 55.

koj robnoj kući ili u velikoj bolnici. Međutim, prodavačice ili bolničarke relativno lako ostaju po strani od same birokratske hijerarhije kojoj pripadaju ostali zaposleni (mada i same bivaju izložene *efektima* te birokratizacije i reprodukcije podele intelektualni/manuelni rad). Često se zapaža posebna izolovanost prodavaca /prodavačica u velikim robnim kućama; to se, pored ostalog, postiže neuhvatljivom reprodukcijom razlikovanja/izolovanosti pojedinih reona po liniji „otmenosti” proizvoda koji se tu prodaju (prodavačice iz reona gde se prodaje „luksuzna” roba, smatraju se „intelektualkama”) ili povlačenjem razlika između onih koji prodaju robu i onih koji vrše manuelne poslove itd. Dakle, *kada je u pitanju ta skupina, ustrojstvo procesa rada poprma sasvim otvoreno represivne oblike;*

c) Problem „karijere” i „napredovanja” postavlja se na relativno drugačiji način no kada su u pitanju ostale sitnoburžoaske skupine. Doduše, stanje se i dalje razlikuje od onoga koje se odnosi na radničku klasu. Stvarne mogućnosti „karijere” su ograničene usled orgnizacije rada i njegovog usitnjavanja, ali i zbog *nestabilnosti zaposlenja*, karakteristične za taj sektor. Što se tiče raspona u najamninama i hijerarhijskog raspona, oni su — posebno kada je reč o trgovačkim nameštenicima — relativno suženi, tj. marginalni u odnosu na birokratizovanu hijerarhiju.¹⁰⁸ Procent onih koji se tokom radnog staža probijaju u gornje slojeve svoje klase (postaju, na primer, „srednji kadrovi”), mnogo je ograničeniji kada su u pitanju trgovački nameštenici no kada se radi o onima koje statistike razvrstavaju u kategoriju „kancelarijskih službenika”. Taj procent je još ograničeniji no kada su u pitanju činovnici.

To je, pre svega, posledica određenih statističkih razvrstavanja koja se tiču najamnina: a) kada se pogleda procentualno učešće najamnih radnika po privrednim delatnostima i po kategorijama godišnjih neto dohodaka (podaci se odnose na 1968. godinu), izlazi da oni koji dolaze iz raznih grana trgovine i javne higij-

¹⁰⁸ Elementi dobijeni iz anketa službe CFDT (*Inform' action*). Takođe videti J. Chatain, „L'évolution de l'appareil commercial” u *Economie et Politique*, jul 1973.

jene spadaju u najmanje značajnu kategoriju najamnina, tj. najmasovnije se grupišu oko „plafona” određene kategorije najamnina; b) ako pogledamo te iste najamnine razvrstane po starosnim grupama, vidi se da pomenuti najamnini radnici dostižu najvišu najmininu između 45—50 godina starosti, dok je kod ostalih delova nove sitne buržoazije to „plafoniranje” nešto kasnije (55—60 godina starosti). Takođe se vidi da trgovački nameštenici u znatno manjoj meri prelaze u „srednje kadrove” (27% od onih koji menjaju poziv postaju „kadrovi”, a 28% prelaze u radnike) no što je to slučaj sa „kancelarijskim službenicima” (47,7% od onih koji menjaju poziv postaju „kadrovi”, a 25% prelaze u radnike). Najzad, dok su prosečni godišnji neto dohoci, posmatrani u celini, niži kod trgovačkih nameštenika (12.344 franka), a nešto viši kod „kancelarijskih službenika” 13.350 *franaka*), obrnutu sliku pružaju najamnine muškaraca i žena: najamnine „trgovačkih nameštenika-muškarca” su mnogo više (16.071) od najamnina „kancelarijskih službenika — muškaraca” (15.028). Navedena ukupna razlika dolazi usled velikih razlika najamnina kod žena: „trgovačke nameštenice” imaju prosečan godišnji neto dohodak od 9.283 franka, a dohodak „kancelarijskih službenica” iznosi 12.336 *franaka*. To dokazuje da u trgovini rukovođeća mesta praktično u svojim rukama drže muškarci.¹⁰⁹

Ako se vratimo pitanju reprodukcije pripadnika tog dela nove sitne buržoazije, utvrdićemo sledeće: kada su u pitanju njihova deca, uz zadržavanje svih proporcija, postoji analogna pojava u međugeneracijskom „provetravanju”. Tome valja dodati manje značajnu ulogu koju školski aparat i školovanje igraju na tržištu rada tih pripadnika nove sitne buržoazije i u njihovom kretanju u okviru te klase.

To se ispoljava u pomeranjima koja dobijaju vid *klasnog prelaženja*, a koja se vrše bilo tokom radnog staža, bilo u smenama generacija. Prelaženja u redove buržoazije ograničeni su no kada su u pitanju ostali; inače objektivno proleterski polarizovani delovi sitne buržoazije.

Za razliku od toga, zanimljivo je ukazati na posebne oblike *distributivnog približavanja* pripadnika

¹⁰⁹ U zbornicima INSEE, *op. cit.*, str. 52, 54, 56 i dalje.

nove sitne buržoazije radničkoj klasi. To približavanje se vrši u dva smera:

1) Broj pripadnika ovog dela sitne buržoazije (i njihove dece), koji iz te klase „padaju“ u radničku klasu, mnogo je veći no kada su u pitanju ostali delovi sitne buržoazije;

2) Izgleda da se upravo prema tom delu sitne buržoazije kreću oni radnici koji tokom svog radnog veka prelaze u novu sitnu buržoaziju. Ta pojava je posebno raširena kod žena: radnici-muškarci koji napuštaju proizvodnju, uglavnom idu u „nezavisan“ sektor, dok radnice koje napuštaju proizvodnju, odlaze pre svega u trgovinu i ostale uslužne delatnosti. Najzad, tu srećemo većinu žena onih radnika koji se nalaze na mestima namenjenim novoj sitnoj buržoaziji.

Razume se, ne treba gubiti iz vida ni krutost koja karakteriše celu radničku klasu, niti činjenicu da velika većina privredno aktivnih žena (oko 80%) pripada istoj klasi kojoj i njihovi muževi. Međutim, kada je posredi slučaj koji nas zanima, naći ćemo mnogo žena zaposlenih u trgovini, a udatih za radnike (u 1968. godini oko 40% nameštenica, razvrstanih u starosnu grupu ispod 55 godina, bilo je udato za radnike). Ukratko: *karakteristično približavanje radničkoj klasi uglavnom se vrši posredstvom ženskog rada*. Taj element počinje da deluje na oblike borbe u toj skupini, a to delovanje će se u budućnosti samo pojačavati.

d) Ovim koordinatama polarizovanog klasnog određenja valja dodati sužavanje raspona i apsolutno smanjivanje najamnina u odnosu na radničku klasu: upravo taj deo sitne buržoazije često ima najniže najmnine u objektivno proleterski polarizovanoj sitnoburžoaskoj skupini. Ali to nije tačno kada se radi o celini: naime, istovremeno otkrivamo tendenciju da se najmnine ostalih sličnih skupina sitne buržoazije (posebno sitnih činovnika) izjednačavaju se najmninama pomenutog dela. Ovdje su mnogo zanimljiviji pojedini oblici plaćanja po učinku, praćeni raznim premijama. Doduše, nekadašnji sistem „procenta od prometa“ zamenjen je sada premijama koje su neposredno uključene u platu. Radnička klasa je još uvek u drugačijem položaju: naime, samo jedan njen mali deo prima mesečnu platu. Međutim, taj trgovački sektor

je verovatno jedini sektor razvijenih kapitalističkih formacija u kome se zapaža tendencija *produžavanja stvarnog radnog vremena* (rad preko noći, nedeljom itd. — a sve pod uslovom „izaći u susret potrošačima“).

Što se tiče „feminizacije“ tog dela sitne buržoazije, ona je posebno naglašena tamo gde dolazi do uvođenja mehanizacije neproizvodnog rada: navedeni statistički podaci govore da je 1952. godine u Velikoj Britaniji oko 3,5% sitne buržoazije bilo neposredno izloženo toj mehanizaciji, dok je taj procenat kod ženskog „sastava“ sitne buržoazije iznosio čitavih 9,5%.

Pridržavajući se dosadašnje metodologije, mogli bismo u tom delu sitne buržoazije otkriti posebne *slojeve*: ovde je značajno zapaziti razliku između *izuzetno koncentrisanih* sektora (velike robne kuće) i onih sektora u kojima je koncentracija veoma slaba (nameštenici u *sitnoj trgovini*, čiji je broj još uvek značajan: 40% trgovačkih nameštenika nalazi se u preduzećima u kojima se broj zaposlenih penje do 5). Ti nameštenici, mada i sami izloženi isto tako snažnoj eksploataciji kao i oni koji rade u velikim robnim kućama, ipak stalno teže da se poistovete sa svojim poslodavcima; oni gaje i onaj poseban odnos prema potrošačima, koji je nekadašnjim trgovačkim nameštenicima utvula sitnoburžoaska ideologija. Poznato je da su klasne borbe najmanje razvijene u sektoru trgovačkih nameštenika zaposlenih u sitnoj trgovini, odnosno da tu sindikalno organizovanje — da tako kažemo — i ne postoji.¹¹⁰

Ovo razlikovanje slojeva sitne buržoazije privlačilo je dosad znatnu pažnju koja je u periodu između dva rata, pre svega bila usmerena na uspon borbi u velikim robnim kućama: u Francuskoj su te borbe bile krunisane aktivnim učešćem trgovačkih nameštenika u velikim štrajkovima 1936. godine.¹¹¹ Međutim, postoji jedna razlika koja još nije dovoljno privukla pažnju. A ta razlika je značajnija od prve (nju su u poslednje vreme analizirali aktivisti Sindikata radnika uslužnih delatnosti CFDT).¹¹² Naime, u okviru samog koncentrisanog trgovačkog sektora dolazi do razlike iz-

¹¹⁰ P. Delon, *Les Employés*, Editions sociales.

¹¹¹ Fr. Parent, *Les Demoiselles de magasin*, 1970.

¹¹² Između ostalih, brošura *Inform' action* i M. Appert, *Situation professionnelle de vendeuses de grands magasins et magasins populaires...*, 1967.

među tradicionalnih velikih robnih kuća, s jedne strane, i *supermarketa*, odnosno *hipermarketa* (razne samousluge, narodni magazini, prodajna mreža „Evrotrižišta“ „Karfur“ itd.) — s druge strane. Ta vrsta koncentracije preovlađuje sa sadašnjim tendencijama: 1972. godine otvoreno je oko 62 hipermarketa (30 u 1971.) i 265 supermarketa (253 u 1971), dok je broj velikih robnih kuća rastao mnogo sporije (neke od njih su počele da se pretvaraju u supermarkete).

Super i hipermarketi znatno menjaju posao trgovačkih nameštenika. Sistem „samousluga“ primorava veliki deo tih nameštenika da obavljaju poslove rukovanja, pakovanja, uskladištenja roba (umesto „veštine prodavanja“ traži se „distribuiranje određene tonaže proizvoda u što kraćem vremenu“). A to su poslovi koji, kao što smo videli u analizi proizvodnog rada, pripadaju radu koji u pravom smislu proizvodi višak vrednosti (njih kao takve kvalifikuje najstrožije marksističko shvatanje, tj. izjednačava ih sa radom oko transporta robâ). Otuda ti nameštenici teže da postanu deo radničke klase. To je upravo jedini sektor sitne buržoazije u kome dolazi do prave proletarizacije u okviru samog tog rada. Masovno dequalifikovanje poslova, koje se tu odvija, govori o tome da ti nameštenici pripadaju manuelnom radu. Oni ne dolaze u neposredan dodir sa kupcima, što je veoma važno za buržoasku mikriju. Taj je kontakt povezan sa fetišizmom predmeta-robe. Otuda se od prodavačica tradicionalnih robnih kuća zahteva da budu „domaćice“ („veština“ oblačenja, govora, „ukus“ itd.). Prodavačice koje još postoje u hiper i super marketima sve više se pretvaraju u obične demonstratore bez ikakve garantovane plate i stalnosti posla. Najzad, dobro je poznat repetitivan i usitnjen rad kasira koji su u tom sektoru pravi udarni odred klasnih borbi.¹¹³

Suviše je rano predviđati kako će evoluirati ta tendencija. Ali u okviru trgovinskog sektora to su „najvreliji“ sektori borbe za poslednje četiri godine. Značajno je napomenuti da je taj sektor bio miran tokom

¹¹³ Valja imati u vidu da ta ista vrsta koncentracije dovodi do znatnih modifikacija strukture zaposlenosti najamnih radnika u trgovini: na jednoj strani se jako smanjuje broj proletarizovanih kadrova, dok na drugoj raste broj administrativnog osoblja.

štrajkova 1968. godine; osim toga, upravo ta velika preduzeća su se umnožila, a u njima većinu zaposlenih čine mladi.

II

Sledeći objektivno proleterski polarizovan deo nove sitne buržoazije obuhvata niže slojeve zaposlenih u javnim i privatnim birokratizovanim sektorima: tu, pored ostalih, nalazimo razne „kancelarijske službenike“. Radi se, naime, o onima koji potiču iz oblasti prometa kapitala i trgovačkog kapitala (agencije koje se bave prodajom, privrednom propagandom i marketingom itd.), iz oblasti realizovanja kapitala i bankovnog i finansijskog kapitala (banke, osiguravajuća društva itd.), iz sektora uslužnih delatnosti (razni sektori istraživanja ili informatike), odnosno iz državnih aparata (javne službe, sitni činovnici itd.).

Ovaj deo se razlikuje od prethodnog. Naime, postoji jasnija razlika između manuelnog rada i „intelektualnog“ aspekta rada koji obavljaju pripadnici ovog dela nove sitne buržoazije. Osim toga, birokratizacija veoma značajno deluje na odnose kojima su izloženi ta ljudi. Ovaj deo je izuzetno zainteresovan za „napredovanje“ i za „karijeru“, a školska kvalifikacija je za njega od posebnog značaja: uloga diplomâ i školskih stupnjeva, godina službe — sve je to ovde mnogo važnije no u slučaju trgovačkih nameštenika. Kod tog sloja nove sitne buržoazije takođe se mogu zapaziti relativno značajnije tendencije „provetravanja“ i pomeranja u samoj klasi i u pravcu buržoazije. Proces o kome je reč, odvija se kako tokom samog radnog veka pripadnika tog sloja, tako i u smeni generacija. Najzad, ovde posebno značajnu ulogu imaju razni oblici „zainteresovanosti“, „učesća u dobiti“, „premiranja“ itd.

Dakle, jasno je da linija *glavnog rascěpa* koji ide u pravcu objektivno proleterske polarizacije, *prožimâ* i sektore u kojima se nalaze pripadnici pomenutog sloja nove sitne buržoazije. U stvari, krajnje je pogrešno (kao što, recimo, čini Darendorf) tvrditi kako u okviru nove sitne buržoazije postoje dve skupine — *skupina* onih koji, od najnižeg do najvišeg stupnja, potiču iz javnih i privatnih „birokratija“ (Darendorf smatra da ti ljudi pripadaju buržoaziji) i *skupina* onih koji

ne potiču iz tih birokratizovanih slojeva (isti autor smatra da ti ljudi čine deo radničke klase).

Međutim, objektivno proleterska polarizacija tog sektora odvija se *specifičnim putevima*. Ako uzmemo sva klasna određenja, videćemo da se ta polarizacija, u okviru *same nove sitne buržoazije*, vrši između onih slojeva koji su niži (i u kojima se nalazi masa pripadnika te klase) i onih sitnoburžoaskih slojeva koji zauzimaju hijerarhijski viša mesta. Kao što „birokratija“ nije neka piramidalna, kontinuirana i jednoobrazna kaskada između buržoaskih vrhova i sitnoburžoaskih slojeva (u njoj postoji jasna i lako uočljiva pukotina), ona nije takva „organizacija“ ni za same sitnoburžoaske slojeve koje prožima objektivna polarizacija.

Deo nove sitne buržoazije, objektivno polarizovan u pravcu radničke klase, izložen je delovanju reprodukcije podele intelektualni/manuelni rad u okviru samog intelektualnog rada (doduše, to delovanje nije isto kao u slučaju onog dela nove sitne buržoazije, o kome je bilo prethodno reči). To je tendencija koja ide uporedo sa birokratizacijom i koja je danas sve izraženija: usitnjavanje i standardizacija zadataka velikog broja nižih slojeva pripadnika nove sitne buržoazije, posebni oblici prikrivanja znanja (tajna znanja) koji pogađaju tu masu, repetitivni zadaci izvršavanja koji devalifikuju njihov rad (klasičan primer predstavljaju daktilobiroi) praćeni su naglašenim autoritarnohijerarhijskim odnosima kojima je podvrgnuta ta masa u procesu ustrojstva procesa rada. Recimo, u bankama i osiguravajućim društvima (a da ne govorimo o službi poštanskih čekova i doznaka, koja je nedavno privukla pažnju), zadatak nižih službenika u obradi „predmeta“ sve se više svodi na upisivanje krstića u stereotipne rubrike. To je *posredna* posledica upotrebe raznih „tehnika“ informatike. Taj proces je dostigao takve razmere da ljude koji obavljaju takve poslove, slobodno možemo nazvati *priučanim piskaratima*. Uporedo sa proširivanjem najamnog odnosa na te pripadnike nove sitne buržoazije i sa njihovim brojčanim povećavanjem, sve su manje mogućnosti postizanja „karijere“ i „napredovanja“. Penjanje prema vrhu počinje sa određenog *praga*, ali taj prag (razne kategorije srednjih kadrova) sve je manje dostupan masi pri-

padnika nove sitne buržoazije. Taj prag sa koga se otvara *lepeza napredovanja* i sam se pomera na gore. Potvrdu toga možemo naći u činjenici da je poslednjih godina brojčani porast raznih stručnih kadrova u privatnom sektoru bio mnogo sporiji od porasta broja zaposlenih u bazi. Ako između kancelarijskih službenika i radnika u trgovini postoji razlika u pogledu hijerarhijskog napredovanja u okviru same njihove klase i u pogledu prelaska u redove buržoazije (kako tokom radnog veka, tako i na planu smene generacija), razlika koja postoji između njih i raznih kategorija srednjih kadrova još je značajnija.

Upravo se tu ispoljava sadašnje devalviranje diploma i školskih stupnjeva (ovo utoliko više ako se ima u vidu njihov značaj na tržištu radne snage i u pogledu napredovanja tih pripadnika nove sitne buržoazije). O tome govori činjenica da je danas na niže poslove raspoređen velik broj onih koji bi na osnovu svojih školskih kvalifikacija mogli računati na nešto bolje. I tako, sve veći broj mladih sa devalviranim fakultetskim diplomama odlazi u taj deo nove sitne buržoazije gde cvetaju razni vidovi prikrivene nezaposlenosti: rad mimo radnog odnosa (rad na „crno“), sezonski rad, privremeni, pomoćni rad. To pogađa sve one delove koji su objektivno proleterski polarizovani, ali je posebno uočljivo kod ovog dela nove sitne buržoazije u kome je poslednjih godina došlo do masovnog zapošljavanja žena (banke, osiguravajuća društva, administracija). Stoga tu i leži koren sve izraženijeg hijerarhijskog raskoraka između nižih slojeva koji su masovno „feminizirani“ i njihovog ustrojstva.

Treba takođe shvatiti da opštim pogoršanjem položaja tih službenika, do čega je u razvijenim kapitalističkim zemljama došlo posle drugog svetskog rata, nisu svi bili pogođeni na isti način: to posebno važi za one koji su u to vreme već bili uključeni u aktivan život (veliki deo tih kadrova počeo se baviti obukom onih koji su masovno stupali u taj sektor). Otuda je pogoršanje položaja uglavnom pogodilo žene i produčilo unutrašnje razlike. Ako se tome dodaju i ostali elementi, videće se da su najviše pogođeni mladi i žene.

Potrebno je, ipak, precizirati sledeće:

1) Konkretna pukotine koje prožimaju ove sektore rada nove sitne buržoazije, te tako omeđuju njen objektivno proleterski polarizovan deo, zavise od *same društvene podela rada* po granama i sektorima itd. Od te podela zavisi *konkretna granica* te pukotine: recimo, činovnik koji, apstraktno uzev, može „formalno“ da postane „srednji kadar“ u banci umesto da ostane običan „službenik“, ipak (kao i ovaj potonji) može pripadati objektivno proleterski polarizovanom delu nove sitne buržoazije (to dolazi usled društvene podela rada koja karakteriše državni aparat kome on pripada). Međutim, „srednji kadrovi“ u bankama ne potiču iz tih slojeva: U stvari, valja imati na umu: a) osobenu i karakterističnu proizvoljnost „razreda“ i „kvalifikacija“ (to je dobro poznato sindikalistima) u krilu intelektualnog rada; te kategorije u raznim sektorima obuhvataju potpuno različite situacije, dok kvalifikacija radnika odgovara kapitalističkoj „logici“ proizvodnje; b) proizvoljnost klasifikacije INSEE po „zanimanjima“ i socijalno-profesionalnim kategorijama (budući da se delovi nove sitne buržoazije, o kojima je ovde reč, *ne podudaraju sa* klasifikacijama INSEE, to podaci INSEE mogu biti uzimani samo kao *obični pokazatelji*); dovoljno je pomenuti da INSEE uvrštava prošlog nastavnika u „srednje kadrove“, isto to čini i sa „srednjim administrativnim službenikom“; međutim, dok se taj nastavnik nalazi na dnu hijerarhije nastavnog osoblja, ovaj drugi, naprotiv, zauzima povlašćeno mesto u odnosu na obične službenike koji potiču iz procesa rada kome on pripada. *Ukratko, razni „srednji kadrovi“ (prema klasifikaciji INSEE) daleko su od toga da svi, i na isti način, obavljaju pravu rukovodeću funkciju.*

2). Pridržavajući se istih direktivnih linija, možemo naznačiti posebne *slojeve* u ovom delu nove sitne buržoazije. To je upravo slučaj sa *istraživačkom delatnošću i sa obrazovanjem*. Kada je u pitanju ona istraživačka delatnost i oni njeni kadrovi, koji nisu neposredno prisutni u proizvodnom radu, kod njih u najnovije vreme zapažamo (pored karakterističnog proširenja tog sektora) izrazite najamne odnose i birokratizaciju, kao i nove oblike naglašene nezaposlenosti (recimo, sezonski rad): položaj istraživačkih laboratorija je po-

slednjih godina svestrano proučavan.¹¹⁴ Niži kadrovi u tom sektoru imali su nekada kastinske privilegije. Sada su oni, međutim, pogođeni dekvifikovanjem i usitnjavanjem intelektualnog rada, što ovde poprima posebne oblike (pored ostalog, viši kadrovi vrše pravu intelektualnu pljačku rezultata njihovog rada; ti niži kadrovi su sve više podređeni neposrednim ciljevima monopolističke proizvodnje). Tome valja dodati znatno snižavanje zarada nižih kadrova i sadašnje smanjivanje mogućnosti njihovog napredovanja. Zbog svega toga se može reći da upravo u toj pravoj rezervnoj intelektualnoj armiji dolazi do najžešćih oblika kontestacije intelektualnog rada. Poznato je da se slične pojave zapažaju kod nastavnog osoblja. Niži kadrovi (honorarni i pomoćni nastavnici) izloženi su dekvifikovanju i usitnjavanju intelektualnog rada, što podvlači razliku između njih i viših kadrova (vanredni i redovni profesori). Najzad, pored svega toga, najveći značaj valja pridavati uticaju koji na pomenute kadrove vrši *sadašnja ideološka kriza buržoazije* (ovo zbog njihovih društvenih funkcija).

3) Posebno se valja osvrnuti na *sitne činovnike*, podređene agense javnih funkcija. Oni su deo *društvene kategorije* agensa državnih aparata: zajedno sa srednjim kadrom, oni pripadaju klasi sitne buržoazije, dok „vrhovi“ tih aparata pripadaju buržoaskoj klasi. Kao članovi te društvene kategorije, niži činovnici javnih službi posebno su podređeni unutrašnjoj ideologiji koja je svojstvena tim aparatima.

Međutim, sasvim je jasno da se pogoršava položaj nižih sitnoburžoaskih slojeva te društvene kategorije. Plate su relativno izjednačene sa primanjima ostalih objektivno proleterski polarizovanih sitnoburžoaskih skupina (do toga je došlo usled opšteg snižavanja plata u javnom sektoru u odnosu na plate u privatnom sektoru). Stoga je smanjen raspon između primanja pomenutih slojeva i primanja radničke klase. Grupisan po socijalno-profesionalnoj kategoriji — „glava domaćinstva“, prosečan godišnji dohodak domaćinstva (podlozan oporezivanju) iznosio je 1962. godine 15.637 franaka *kod srednjih kadrova javnih službi* (kategori-

¹¹⁴ J. M. Levy-Leblond i A. Jaubert, *(Auto) critique de la science*, 1973. Ovo delo liči na mnoge analize o tom predmetu.

ja B), ali 23.210 fr. kod srednjih administrativnih kadrova u privatnom sektoru; 10.588 fr. kod službenika u javnim službama (kategorije C i D), ali 11.755 fr. kod službenika u privatnom sektoru.¹¹⁵ Zaostajanje primanja u javnom sektoru u odnosu na primanja u privatnom sektoru znatno se povećalo posle 1968. godine.¹¹⁶ Istovremeno je došlo do smanjivanja nacionalnih „privilegija” koje su doprinosile *kastinskom* karakteru zloglasnog „*Beamtentum*”-a: neke pogodnosti iz oblasti sigurnosti zaposlenja i penzijskog osiguranja proširene su na ostale slojeve i delove sitne buržoazije; s druge strane, mada su te prednosti i dalje karakteristične za javne službe, one se dovode u pitanje kada se radi o tim nižim slojevima. Takođe se zapaža povećavanje honorarnog i pomoćnog rada (smanjuje se broj formalnih postavljenja na radna mesta). Usled proširenja intervencionističkih funkcija države, uporedo dolazi do značajnog povećanja broja zaposlenih u svim sektorima javnog života (to se odnosi na niže službenike javnih službi, na tzv. ulične zabavljače, na socijalne radnike, na osoblje domova omladine i domova kulture, na službenike socijalnog osiguranja itd.).

III

Tehničari i pogonski inženjeri, neposredno uključeni u proizvodni rad, u proizvodnje viška vrednosti, predstavljaju poslednji objektivno proleterski polarizovan deo nove sitne buržoazije. Klasna pripadnost tog dela je uvek sitnoburžoaska, ali pukotine koje omeđuju taj deo prožimaju i samu skupinu dobro poznatih ITK (inženjeri-tehničari-stručni kadrovi). Ovaj deo se ipak razlikuje od ostalih objektivno proleterski polarizovanih sitnoburžoaskih delova: iako je neposredno uključen u proizvodnje viška vrednosti, što stvara sasvim određene objektivne uslove za sticanje svesti o bitnim mehanizmima kapitalističke eksploatacije, taj deo ipak zadržava položaj aparata u političko-ideološkim odnosima koji postoje u preduzeću. Oblici

¹¹⁵ Tabela koju su prikazali Cl. Seibel i J.-P. Ruault u delu *La Partage des bénéfices*, 1966, str. 91.

¹¹⁶ *Le Monde*, 31. maj 1973.

borbe tog dela pokazali su poslednjih godina da se on razlikuje od raznih skupina inženjera i srednjih kadrova, ali i to da su njegovi odnosi prema radničkoj klasi nedovoljno jasni (pripadnike ovog dela smatraju „rukovodstvom” ili ih mazivaju „belim košuljama”). Neću insistirati na stvarima koje su odavno dobro poznate, već ću sasvim jednostavno reći sledeće: tom delu nove sitne buržoazije pridavana je apsolutno nesrazmerna uloga u borbama šezdesetih godina (nova radnička klasa). Pozivajući se na razne tehnicističke koncepcije, pojedinci su tvrdili da je taj deo u stanju da blokira proizvodnju (neću pominjati ostale razloge na koje sam već ukazao — recimo, naklapanja o „automatizaciji” i „nestajanju” priučenih radnika). Dobro se zna da smo od tog vremena upoznali nove mogućnosti borbe (štrajkovi-čepovi ili štrajkovi-tromboze) koje nudi kapitalistička organizacija rada, ali koje koriste upravo priučeni radnici.

X. SADAŠNJI POLOŽAJ TRADICIONALNE SITNE BURŽOAZIJE

Potrebno je najzad podsetiti se na sadašnji proces postepenog ograničavanja tradicionalne sitne buržoazije. Do tog ograničavanja dolazi usled toga što monopolistički kapitalizam u svojoj današnjoj fazi sve više razara oblike proste robne proizvodnje.

Tako u Francuskoj uočavamo karakterističan ritam smanjivanja te sitne buržoazije u vremenskom razdoblju između 1954. i 1968. godine:¹¹⁷

	1954	1962	1968
Zanatlije (% od ukupnog aktivnog stanovništva)	734.280	637.897 (3,3)	619.808 (3,0)
Sitni trgovci (% od ukupnog aktivnog stanovništva)	1.268.740	1.133.965 (5,9)	1.026.216 (5,0)

Primorani smo da učinimo nekoliko napomena:

1. Ovaj proces, mada ga danas karakteriše izuzetno ubrzanje, *ipak nije nov*: on se pojavio i potvrdio u svim razvijenim kapitalističkim zemljama (uključivši i Francusku), i to u doba između dva rata, tj. u fazama prelaska i konsolidacije monopolističkog kapitalizma. Međutim, taj proces je u Francuskoj bio sporiji i postepeniji zbog karakteristične podrške koju francuska buržoazija daje toj sitnoj buržoaziji, za razliku od njenog stava prema radničkoj klasi.

¹¹⁷ Izvori: INSEE — *popisi stanovništva*.

25 Iako proces sadašnjeg ograničavanja ima znatne razmere, ipak se ne može očekivati da će eliminisanje sitne buržoazije dobiti oblike koji su važili za siromašno seljaštvo (učešće poljoprivrednika u ukupnom aktivnom stanovništvu iznosilo je 1954. godine 19%, sada je spalo na 11%).

3) Jedan deo (mada relativno malobrojan) te sitne buržoazije, izbačen iz redova svoje klase, nije zahvaćen procesom proletarizacije, već iz te klase prelazi u redove nemonopolističkog kapitala koji se stalno javlja u okviru monopolističkog kapitala. Između 1954. i 1966. godine, broj zanatskih preduzeća koja zapošljavaju do pet radnika opao je za 127.500. Međutim, broj preduzeća u kojima je zaposleno od 6 do 9 radnika, porastao je za 73.000 (deo tog povećanja rezultat je prelaska sitnih buržuja u statusu sitnih kapitalista).

4) Ali ove činjenice moramo dopuniti drugima: određen broj radnika, većinom mladih, prelazi u redove sitne buržoazije. Upravo između 1954. i 1964. godine, 400.000 kvalifikovanih i 200.000 priučenih radnika „osamostalili” su se kao zanatlije (trećina tih radnika su deca zanatlija). Manji broj je prešao u trgovce i u sektor uslužnih delatnosti (isti je slučaj, ali za mnogo manji broj ljudi, u pogledu sitnih seljaka koji napuštaju zemlju). Ako to imamo u vidu, *izlazi da je ritam izbacivanja tih pripadnika sitne buržoazije mnogo značajniji od ritma sužavanja sitne buržoazije, o čemu se govori u statističkim podacima iz opšteg popisa stanovništva*: ti „došljaci” u sitnu buržoaziju prikrivaju isto tako značajno odlivanje dotadašnjih pripadnika tradicionalne sitne buržoazije, koji većinom prelaze u radnike, a u veoma malom broju postaju službenici. I sam *životni vek „preduzeća”* koja osnivaju pripadnici tradicionalne sitne buržoazije mnogo je kraći no što je to ranije bio slučaj. To ima značajne posledice po karakterističnu nesigurnost koja deluje na životne uslove tih pripadnika sitne buržoazije.

Ali ne radi se jedino o ograničavanju tradicionalne sitne buržoazije. Valja uzeti u obzir da se njeni uslovi života redovno pogoršavaju, upravo usled rastućeg transfere profita iz tog sektora u domen monopolističkog kapitala: to se najbolje vidi iz analize odnosa između

sitne trgovine i velikih trgovinskih organizacija koje poseduje koncentrisan trgovački kapital. Ali to pogoršavanje se uvek mora razmatrati u odnosu na uslove života radničke klase, pa i na uslove delova nove sitne buržoazije (naime, službenika), o čemu je prethodno bilo reči. Imajući u vidu manjkavost francuskih statistika upravo u pogledu *dohodaka koji se ostvaruju van najamnog odnosa*, nemoguće je izneti tačne podatke. Zato ćemo se zadržati na veoma jasnoj politici francuske buržoazije: *poreski sistem* daje znatne privilegije toj sitnoj buržoaziji, posebno sitnoj trgovini, u odnosu na radničku klasu i na one delove nove sitne buržoazije o kojima je ovde reč. Naime, ovi potonji plaćaju cenu uzaludnih nastojanja da se nastavi sa podržavanjem tradicionalne sitne buržoazije. To se, između ostalog, vrši tako što se omogućuju poreske utaje. Istovremeno se ukidaju olakšice u oporezivanju dohotka iz radnog odnosa (on se ne može zatajiti) radničke klase i delova nove sitne buržoazije. Ne treba zaboraviti ni mehanizme inflacije i povećavanja cena. Koristeći se njima, buržoazija vraća sebi ono što je izgubila zbog povećanja najamnina, izvojevanih borbama najamnih radnika. To su mrvice koje se daju sitnoj trgovini, i to na teret narodnih masa.

Najzad, takođe je moguće utvrditi razlike među *klasnim delovima* te sitne buržoazije: poznato je, naime da su *zanatlije* — kako usled same prirode svog rada, tako i zbog posebne otvorenosti zanatstva pripadnicima radničke klase — uvek više objektivno proleterски polarizovani no sitna trgovina. Zanatstvo je kolevka *revolucionarnog sindikalizma* i u njemu su osobito žive tradicije borbe.

Što se tiče sitne trgovine, usled nesigurnosti njenog položaja, u poslednje vreme je došlo do veoma oštrih borbi: reklo bi se kao da je u istoriji tog pokreta, u Francuskoj prvi put posle 1920, prekinuta tradicionalna podrška koju je buržoazija davala sitnoj trgovini („međuklasno” preuzimanje sitnih i srednjih trgovina). Međutim, mora nam biti jasno sledeće: a) ako počemo od sadašnjih preobražaja tog sektora, pogrešno je poistovećivati te pokrete sa tradicionalnim pužadizmom i unapred reći (što je u prošlosti bilo opravdano) da su to pokreti koji u sebi nose klicu fašizacije, upravo kao što oblaci u sebi kriju nepogodu; b) međutim, te „sa-

dašnje” promene ni izdaleka ne stvaraju klasne pozicije koje bi taj sektor približile radničkoj klasi. Očigledno je da karakteristične teškoće trgovačke sitne buržoazije nisu potpuno nove. Ona ih je i te kako doživljavala u vreme kada je bila fašizirana u Evropi. Stoga se može reći da su te teškoće i bile jedan od uzroka te fašizacije: to isto važi za pužadistički pokret u Francuskoj. Doduše, objektivne osnove podrške koju sitna buržoazija daje buržoaziji sve su slabije (uprkos takvim iznenadnim zaokretima kakav je nedavno usvojen „Rojerov zakon”). Ali valja imati u vidu da je, i u slučaju fašizma, sitna buržoazija podržavala buržoaziju, ali nije za to dobijala nikakve realne koncesije. Otuda je sitna buržoazija (zajedno sa siromašnim seljaštvom) bila glavna ekonomska žrtva fašizma: ideološki i politički cinici zadržavaju presudnu ulogu.

Naime, valja se podsetiti — s obzirom na sadašnji značaj samog problema — da se ovde ne radi o nemonopolističkom kapitalu i ostalim „sitnim poslodavcima”, već o *onima koji ne vrše eksploataciju* (bar ne uglavnom) *najamnog rada*. Zato tu sitnu buržoaziju ne možemo poistovetiti sa kapitalom, smatrajući je „manjom” od ostalih (te razlike se često ne vide u zvaničnim statistikama).¹¹⁸ Ukoliko bismo tako postupili, napravili bismo grešku, sasvim suprotnu onoj koju čini KP Francuske kada praktično smatra da nemonopolistički kapital predstavlja deo te sitne buržoazije. Stapanjem sitnih i srednjih preduzeća i upotrebom izraza „sitna kapital”, vršimo *proširivanje* saveza radničke klase sa nemonopolističkim kapitalom (sa određenim delovima buržoazije), pri čemu se taj kapital uključuje u sitnu buržoaziju, dok s druge strane, *unapred sužavamo* saveze, jer tu sitnu buržoaziju uključujemo u kapital i ne vodimo računa o mogućnostima da u određenim okolnostima dođe do saveza sa radničkom klasom. Razume se, kada se radi o sitnoj buržoaziji (posebno o sitnoj trgovini), te mogućnosti su *sigurno ograničenije* no u slučaju onih delova nove sitne buržoazije, koji su objektivno proleterski polarizovani (neproizvodan najamni rad): ovo ne samo iz ekonomskih razloga (sitna svojina), već isto tako i zbog političko-ideoloških razloga koji se, pored ostalog, vezuju za istorijsku tradiciju klasnih borbi u Francuskoj.

¹¹⁸ Videti tekst na strani 167. ove knjige i dalje.

XI. ZAKLJUČAK: POLITIČKE PERSPEKTIVE

Na kraju, mogli bismo pokušati da izvučemo određene zaključke. Počecu prvim značajnim pitanjem: moramo konstatovati da se u evropskim zemljama (ograničavamo se samo na njih) polarizacija klasnih pozicija delova sitne buržoazije ne podudara sa objektivnom polarizacijom koja, u sklopu sadašnjih promena, obeležava njihovo klasno određenje. Drugim rečima, još se ne ostvaruje savez značajnih slojeva tih delova sa radničkom klasom, i to na osnovu tačno utvrđenih ciljeva socijalističke revolucije (to se jasno vidi ako revolucionarni proces ne brkamo sa raznim socijaldemokratskim vladama).

Pitanje je presudno upravo u Francuskoj i tiče se, *pre svega, nove sitne buržoazije*. Stalno se ponavljaju dogme o „prvenstvenom“ savezu radnika i seljaka. Međutim, činjenice su tvrdoglave, te ih se valja držati. Na jednoj strani imamo sektore koji će se u razvijenim kapitalističkim zemljama još znatno povećavati i koji će imati veoma važnu ulogu u reprodukciji društvenih odnosa, dakle u njihovom revolucionisanju; s druge strane, u svim evropskim zemljama (doduše, ne jednako merno), seoske narodne mase, posebno sitno seljaštvo, bespogovorno su osuđene na brzo smanjivanje svog obima i svog društvenog značaja. U Francuskoj je poslednjih godina zapažen veoma karakterističan, izuzetno ubrzan ritam tog smanjivanja.

Izlažući se opasnosti da budem označen kao jeretik, tvrdim čak i to da se radi o *istorijskoj šansi socijalističke revolucije, posebno u Francuskoj*. U stvari, valja se opet podsetiti pojave koja je tipična za istoriju klasnih borbi u Francuskoj: francusko seljaštvo, uključiv-

ši i sitno seljaštvo, bilo je jedan od glavnih bedema buržoaskog poretka i jedna od glavnih prepreka socijalističkoj revoluciji u zemlji koju krase izuzetna i primerna borbenost radničke klase. Istorijska zasluga francuske buržoazije (za sebe) sastojala se u tome što je znala da se pomoću značajnih kompromisa osloni na sitan seljački posed čiju je podršku uvek imala u presudnim momentima klasne borbe. Lista takvih primera bila bi dugačka: od vremena prvog i drugog Bonaparte do Pariske komune, od krize posle prvog svetskog rata, pa sve do Narodnog fronta i degolizma. S druge strane, istorijski poraz rukovodstva radničke klase sastojao se u tome što u Francuskoj nisu uspela ili nisu znala iskovati i cementirati revolucionarni savez radnika i seljaka. Jedini izuzetak je možda savez sa sitnim seljaštvom za vreme drugog svetskog rata i pokreta otpora. Ovde nikako nije reč o utvrđivanju odgovornosti, već o utvrđivanju činjenica. Sitno francusko seljaštvo skupo je platilo (i dalje plaća) podršku koju daje buržoaziji u njenoj borbi protiv radničke klase: ali i radnička klasa je to skupo platila. Imamo razloga verovati da će ostatak sitnog seljaštva postati svestan svojih stvarnih klasnih interesa, mada njegov stav (upravo u procesu njegovog najnovijeg ubrzanog eliminisanja) govori o tome da je ono — osim nekih izuzetnih primera — još teško opterećeno teretom prošlosti. Međutim, iako taj savez i dalje ostaje *veoma značajan*, svakako se može reći da je igra na izvestan način već završena. U budućnosti se neće toliko postavljati pitanje sitnog seljaštva kao seoske klase, već će se raditi o deci seljaka koja se, proterana sa zemlje, zapošljavaju u fabrikama i gradovima kao „seljaci-radnici“.

Novu istorijsku šansu socijalističke revolucije u Francuskoj predstavljaju masovno razvijanje najamnog odnosa u gradovima i razvijanje nove sitne buržoazije, povezano sa objektivno proleterskim polarizovanjem onih njenih delova koji obuhvataju veliku većinu ljudi u najamnog odnosu. Doduše, ne može se reći da francuska buržoazija nije pokušavala, tj. da nije dosta dugo uspevala da se oslanja i na gradsku sitnu buržoaziju: o tome, pored ostalog, svedoči pojava jakobinizma-radikalizma. Ali ti pokušaji su uspevali naročito kada je u pitanju bila tradicionalna sitna buržoazija; o

tome govori činjenica da je francuska buržoazija dugo vremena podržavala sitnu proizvodnju i sitno vlasništvo. Podrška koju nova sitna buržoazija pruža buržoaziji (ta podrška je uvek bila ograničena), ispoljava se na specifičan način — upravo kroz republikanski radikalizam. Ovo stoga što francusku novu sitnu buržoaziju nisu zahvatili masovni fašistički pokreti kao što je to bio slučaj u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama.

Međutim, sadašnji proces monopolističkog kapitalizma potkopava same objektivne temelje te podrške; potkopavanje je radikalno kada su u pitanju pomenuti delovi nove sitne buržoazije, tj. oni njeni delovi koji se snažno razvijaju. To je jedan od temeljnih uzroka stalne krize koja danas pogađa francusku buržoaziju (ostalom, ne samo nju) i koja može imati presudne posledice.

Ta kriza može dovesti do stvaranja saveza radničke klase sa tim delovima nove sitne buržoazije, i to u *produženom* (neprekinutom i etapnom) *procesu* socijalističke *revolucije*: *time hoćemo reći da ta kriza ne mora nužno imati te posledice*. Jednom za svagda se treba osloboditi iluzija kojima se uljuljkivao revolucionarni pokret tokom čitave svoje istorije, iluzija o tome da objektivno proletersko polarizovanje klasnog određivanja mora nužno dovesti do doslovnog polarizovanja klasnih pozicija.

I tako dolazimo do druge strane pitanja: polarizovanje nove sitne buržoazije u pravcu proleterskih klasnih pozicija, u određenom smislu zavisi od odnosa snaga buržoazije i radničke klase. Jedno od obeležja „osciliranja” svojstvenog sitnoj buržoaziji ogleda se u tome što je ona polarizovana — u pogledu strateškog odnosa koji postoji između *dve glavne snage* kapitalističkih formacija — kako u pravcu buržoazije, tako i u pravcu proletarijata, tj. što će utoliko pre ispoljiti težnju da usvoji proleterske klasne pozicije, ukoliko je sama radnička klasa sve snažnija u odnosu prema buržoaziji. Ali srž problema je upravo u tome što odnos snaga buržoazije i radničke klase može biti izmenjen *jedino u o-noj meri u kojoj se stvaraju savezi radničke klase sa ostalim narodnim klasama i njihovim delovima, tj. jedino u onoj meri u kojoj se vrši „cementiranje” naroda protiv buržoazije*.

To nas dovodi do druge konstatacije: polarizovanje nove sitne buržoazije u pravcu proleterskih klasnih pozicija zavisi u suštini od strategije radničke klase i od stava koji prema toj strategiji imaju njene organizacije za vođenje klasne borbe. U stvari, sitna buržoazija nema dugoročnu autonomnu klasnu poziciju, nitij može imati (istorija je to dokazala) svoje političke organizacije: retko su nastajale sitnoburžoaske političke partije u strogom smislu te reči, tj. partije koje bi dugoročno i na dominantan način predstavljale specifične interese sitne buržoazije. Umesto toga, najčešće se sreću buržoaske partije koje imaju sitnoburžoasko (ali i radničko) članstvo, tj. partije koje pre svega predstavljaju buržoaske interese, ali znaju da obezbede podršku sitne buržoazije.

Ti elementi su od velikog značaja. U stvari, polarizovanje sitne buržoazije u pravcu proleterskih klasnih pozicija zavisi od toga u kojoj će meri organizacije radničke klase koje vode klasnu borbu, *predstavljati* sitnu buržoaziju, a ne samo voditi brigu o njoj, tj. vući je kao kakav balast. Ovo polarizovanje, u suštini, zavisi od *strategije* organizacija koje ujedinjuju ljude u *procesu* klasne borbe, kao i od saveza pod *hegemonijom* radničke klase: dakle, ono zavisi od rukovodeće uloge radničke klase u narodnom savezu.

Reč je, naime, o neprekinutom i etapnom procesu, a ne o „velikom obračunu” koji bi izvela sama radnička klasa, pri čemu bi *u tom trenutku* sitna buržoazija, u najboljem slučaju, kaskala pored nje, a u najgorem slučaju bila neutralna. To znači da te delove sitne buržoazije ne treba smatrati po *prirodi i u biti nezmenljivim*, delovima koje je moguće pridobiti za stvar radničke klase jedino na osnovu „kompromisa” i „ustupaka” u njihovu korist.

To, s jedne strane, znači da se narodno jedinstvo pod hegemonijom radničke klase može temeljiti jedino na *klasnoj razlici* koja postoji između klasa i delova klase, obuhvaćenih tim savezom: to ujedinjavanje se ostvaruje uporedo sa etapnim razrešavanjem „*protivrečnosti u okviru naroda*”. Međutim, s druge strane, radi se isto tako o procesu ujedinjavanja i uspostavljanja hegemonije radničke klase u krilu tih klasa i delova klase, koji se i *sami obražavaju* u borbama što obe-

ležavaju etape tog procesa, pri čemu te klase i delovi klasa dolaze na klasne pozicije radničke klase. Te pozicije se i *same* stvaraju u meri u kojoj nastaju taj savez i ta hegemonija — ne na osnovi ustupaka koje bi radnička klasa činila svojim saveznicima *kao takvima*, već izgrađivanjem ciljeva koji bi ih, u neprekidnim i etapnim borbama, a pod rukovodstvom radničke klase, mogli preobraziti, vodeći računa o njihovom klasnom određenju i specifičnom polarizovanju.

Svestan sam da su ove napomene indikativne i sasvim kratke: ali njihov cilj je postavljanje stvarnog problema bez ikakve namere da se odgovori na to pitanje. Dakle, šta i kako činiti? Kao što nije moje da izlazim sa odgovorom na središnje pitanje sadašnje rasprave o revolucionarnoj strategiji, tako isto ni cilj ovog teksta nije davanje tog odgovora. Da bi se to učinilo, bilo bi (pored ostalog) potrebno prići izučavanju (iz tog aspekta) istorije i iskustva radničkog i revolucionarnog pokreta, njihovih organizacija (partija-sindikati), saveza itd., kao i što bliže odrediti pravce i temelje ideologije i socijaldemokratskih strujanja. Moj cilj je bio da i ovim tekstom doprinesem što tačnijem *poznavanju* saveznika tih pokreta, njihovih *objektivnih određenja* i borbi koje se sada vode. Pri tome sam pokušavao da — koliko je to bilo moguće — izvučem pouke i da upozorim na neke sadašnje teorijsko-političke koncepcije. Ovo zbog toga što sam ubeđen da je krajnji čas da se, bez obzira na težinu puta, učini korak napred u tim saznanjima i istraživanjima. Bez toga saznanja, razne strategije se izlažu opasnosti da u najboljem slučaju — ostanu mrtvo slovo na hartiji, a u najgorem slučaju — da nas odvedu u teške poraze.

SADRŽAJ

Miloš Nikolić: Predgovor — — — — — IX

KLASE U SAVREMENOM KAPITALIZMU

Predgovor — — — — — 5

UVOD

DRUŠTVENE KLASE I NJIHOVA PROSIRENA
REPRODUKCIJA — — — — — 9

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALISTICKIH OD-
NOSA I DRŽAVA-NACIJA — — — — — 39

I. *Sadašnja faza imperijalizma i dominacija Sjedi-
njenih Država* — — — — — 45

1. Periodizacija — — — — — 45

2. Znaci dominacije američkog kapitala — — 55

3. Međunarodno podruštvljavanje procesa rada
i internacionalizacija kapitala — — — — 63

4. Imperijalistička društvena podela rada i
akumulacija kapitala — — — — — 68

5. Oblici evropske zavisnosti — — — — — 71

II. *Nacionalna država* — — — — — 77

1. Država i pitanje nacionalne buržoazije — — 77

2. Država i nacija — — — — — 86

3. Internacionalizacija i ekonomska uloga dr-
žave — — — — — 89

4. Država u međunarodnoj reprodukciji društvenih klasa — — — — —	92
<i>III. Zaključak: Sadašnja etapa i njene perspektive</i>	94
BURŽOAZIJE: NJIHOVE PROTIVREČNOSTI	
I. Sadašnje stanje problema — — — — —	101
II. Sadašnje protivrečnosti buržoazije — — — — —	121
1. Monopolistički kapital — — — — —	121
2. Faze monopolističkog kapitalizma i promene odnosa proizvodnje — — — — —	129
3. Protivrečnosti u okviru monopolističkog kapitala — — — — —	145
4. Protivrečnosti između monopolističkog i nemonopolističkog kapitala — — — — —	152
5. Nemonopolistički kapital i tradicionalna sitna buržoazija — — — — —	167
6. Protivrečnosti u okviru nemonopolističkog kapitala — — — — —	170
III. Sadašnje stanje i buržoazije — — — — —	174
1. Rasprava — — — — —	174
2. O sadašnjoj ulozi države — — — — —	184
IV. Napomene o buržoaskim kadrovima — — — — —	195
1. Pitanje menadžera — — — — —	195
2. „Vrhovi“ državnog aparata — — — — —	204
TRADICIONALNA I NOVA SITNA BURŽOAZIJA — — — — —	213
I. Problem u svojoj teorijskoj i praktičnoj aktuelnosti — — — — —	215
1. Opšte napomene — — — — —	215
2. Tradicionalna i nova sitna buržoazija — — — — —	228
II. Proizvodan i neproizvodan rad: nova sitna buržoazija i radnička klasa — — — — —	234

III. Političke i ideološke komponente klasnog određenja nove sitne buržoazije — — — — —	250
1. Upravljanje i nadzor — — — — —	250
2. Podela na manuelni i intelektualni rad: inženjeri i tehničari proizvodnje — — — — —	256
IV. Delovanje podele intelektualni/manuelni rad na novu sitnu buržoaziju — — — — —	279
V. Nova sitna buržoazija i birokratizacija intelektualnog rada — — — — —	302
VI. Nova sitna buržoazija i distribucija njenih pripadnika — — — — —	314
VII. Klasno određenje tradicionalne sitne buržoazije — — — — —	318
VIII. Sitnoburžoaska ideološka podskupina i politički stav sitne buržoazije — — — — —	320
IX. Sadašnji položaj i pitanje klasnih delova nove sitne buržoazije — — — — —	335
1. Sadašnji preobražaji — — — — —	335
2. Klasni delovi nove sitne buržoazije — — — — —	351
X. Sadašnji položaj tradicionalne sitne buržoazije — — — — —	368
XI. Zaključak: Političke perspektive — — — — —	372